

f

olia

17/2017

t

oru

niensia

f

olia

t

oru

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA
KSIĄŻNICA KOPERNIKAŃSKA
W TORUNIU

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU

Wydział Nauk Historycznych
Instytut Historii i Archiwistyki

niensia

T O R U Ń 2 0 1 7

K

omitet Redakcyjny

Dr Mariusz Balcerek (Toruń), PhDr. Olga Fejtová (Praha), Prof. Dr. phil. Habil. Helmut Flachenecker (Würzburg), Dr. Dieter Heckmann (Berlin), Prof. dr hab. Krzysztof Mikulski (Toruń), Prof. dr hab. Waldemar Rozynekowski (Toruń), Prof. dr hab. Janusz Tandecki (Toruń)

Redaktor naczelny: Janusz Tandecki

Redaktor tematyczny: Mariusz Balcerek

Redaktor językowy: Mirosława Buczyńska

Czasopismo jest recenzowane (lista współpracujących recenzentów zamieszczona jest na stronie WBP-KK pod adresem: <http://ksiaznica.torun.pl/O-NAS/FOLIA-TORUNIENIA/LISTA-WSPOLPRACUJACYCH-RECENZENTOW/?PREVIEW=TRUE>).

Projekt okładki i opracowanie graficzne: Lech Tadeusz Karczewski

Tłumaczenie streszczeń:

Agnieszka Chabros (język angielski)

Lilianna Lewandowska (język niemiecki)

ISSN 1641-3792

DOI <http://dx.doi.org/10.12775/FT>

Adres redakcji:

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu

87-100 Toruń, ul. Słowackiego 8

<http://ksiaznica.torun.pl/o-nas/fofia-toruniensia/>

e-mail: tandecki@umk.pl; m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

Redakcja informuje, że prezentowana wersja czasopisma (papierowa) jest wersją pierwotną (referencyjną).

Instrukcja wydawnicza, struktura wewnętrzna artykułu oraz procedura recenzowania zamieszczone są na stronie WBP-KK pod adresem: <http://ksiaznica.torun.pl/o-nas/fofia-toruniensia/>.

Czasopismo jest wydawane na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Opublikowane teksty są dostępne online na Akademickiej Platformie Czasopism (apcz.umk.pl) oraz w międzynarodowej bazie danych The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (<http://cejsh.icm.edu.pl>).

All the texts in this journal are indexed and abstracted in their entirety in Library & Information Science Source (EBSCO).

WOJEWÓDZTWO
KUJAWSKO-POMORSKIE

Wydanie niniejszego tomu dofinansowano
ze środków Samorządu Województwa
Kujawsko-Pomorskiego i Gminy Miasta Toruń.

Miasto Toruń

Nakład 300 egz.

Skład, druk i oprawa

druk-24h.com.pl
DRUKARNIA CYFROWA
Białystok, ul. Zwycięstwa 10
tel. 85 653-78-04
e-mail: biuro@partnerpoligrafia.pl

S pis treści

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Wstęp

Artykuły

Ligia Henczel-Wróblewska, <i>Polskie książki (zbiory) w bibliotekach Rzymu. Wybór</i>	15
Andrzej Mycio, <i>Archiwum rodziny Szwojnickich z Borkłojnia</i>	31
Adam Kucharski, <i>Lektury oświeconego wojażera-Sarmaty w świetle katalogu ksiąg zabranych w podróż przez Seweryna Rzewuskiego (1778)</i>	45
Iwona Imańska, <i>Polonica z zakresu historii i prawno-polityczne w księgozbiorze Gotfryda Lengnicha</i>	59
Alicja Matczuk, <i>Potyczki bibliografów z cenzurą w okresie zaborów</i>	75
Irena Gruchała, <i>Kompozycja typograficzno-wydawnicza podręczników lwowskiej firmy Kazimierza Stanisława Jakubowskiego (1868–1926)</i>	103
Grażyna Lewandowicz-Nosal, <i>Katechizmy dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1945–1949</i>	129
Wanda A. Ciszewska, <i>„Biblioteka Księgarza” – źródło informacji o funkcjonowaniu placówek księgarskich w PRL</i>	157
Magdalena Heruday-Kielczewska, <i>Archiwum Association Solidarité France-Pologne w Bibliotece Polskiej w Paryżu</i>	175
Małgorzata Bródka, <i>Biblioteka i relacje nadawczo-odbiorcze. Uwarunkowania współpracy z użytkownikiem w społeczeństwie informacyjnym</i>	191

Źródła i Materiały

Mateusz Superczyński, <i>Inwentarz fary chełmińskiej i jej biblioteki z XV w.</i>	207
Sławomir Wyszomirski, <i>Rękopiśmienny epigram Filipa Melanchtona ze zbiorów Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu</i>	219
Tomasz Dreikopel, <i>Franciszka Tidicaeusa „Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione”. Wstęp, przekład z języka łacińskiego i komentarz</i>	231

Studia i Dyskusje / Komunikaty

Michał Muraszko, <i>Druk krakowski z 1652 r. dedykowany ksieni zwierzynieckiej Eufrozynie Korycińskiej</i> ..	243
---	-----

Recenzje

Judyta Zamrzycka, <i>Inroligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych (Krzysztof Kopiński)</i>	253
Marlena Jabłońska, <i>Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations (Wiesława Kwiatkowska)</i>	261
Janusz Tondel, <i>Książ i królowa jednej nocy w Bibliotece Uniwersyteckiej. Reminiscencje (Anna Supruniuk)</i>	269

Kronika

<i>II Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura”, Toruń, 9–10 marca 2017 r. (Mariusz Balcerek)</i>	279
<i>Międzynarodowa Konferencja Toruńska „Wizualizacja informacji w Humanistyce”, Toruń 23–24 marca 2017 r. (Mariusz Balcerek)</i>	287
Lista autorów tomu 17	298
Lista współpracujących recenzentów	300

List of contents

The text is available under a Creative Commons Attribution-NoDerivatives 3.0 Poland (CC BY-ND 3.0 PL).

Introduction

Articles

Ligia Henczel-Wróblewska, <i>Polish books (collections) in the libraries of Rome</i>	15
Andrzej Mycio, <i>The archive of the Szwojnicki family in Borkłojnie</i>	31
Adam Kucharski, <i>Readings of the enlightened Sarmatian traveller in the light of the catalogue of books read by Seweryn Rzewuski during his journey (1778)</i>	45
Iwona Imańska, <i>Polonica concerning history and legal-political issues in the book collection of Gottfried Lengnich</i>	59
Alicja Matczuk, <i>The struggle of bibliographers with censorship during the times of the partitions of Poland</i>	75
Irena Gruchała, <i>The typographic layout of school course books of the Lviv publishing house of Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926)</i>	103
Grażyna Lewandowicz-Nosal, <i>Catechisms for children and young people in the years 1945–1949</i>	129
Wanda A. Ciszewska, <i>“The library of the bookseller” – the source of information about bookshops operating in the times of the Polish People’s Republic</i>	157
Magdalena Heruday-Kielczewska, <i>The Archive Association Solidarité France-Pologne in the Polish Library in Paris</i>	175
Małgorzata Bródka, <i>Library and sending-receiving relations: conditions of the cooperation with the user in the information society</i>	191

Sources and Materials

Mateusz Superczyński, <i>Inventory of the parish church of Chelmno and its library in the 15th century</i>	207
Sławomir Wyszomirski, <i>The manuscript of the epigram by Philip Melanchton from the collections of the Copernicus Library in Toruń</i>	219
Tomasz Dreikopel, <i>“Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione” by Francisco Tidicaeus : introduction, translation from Latin and commentary</i>	231

Studies and discussions / communications

Michał Muraszko, <i>Cracow print of 1652 dedicated to the abbess of the convent in Zwierzyniec – Eufrozyna Korycińska</i>	243
---	-----

Reviews

Judyta Zamrzycka, <i>Toruń’s bookbinders from the 15th to the 16th/17th centuries – the typology of technical features of the trade (Krzysztof Kopiński)</i>	253
Marlena Jabłońska, <i>New challenges for archives: social communication and public relations (Wiesława Kwiatkowska)</i>	261
Janusz Tondel, <i>The prince and the queen of the night in the University Library: reminiscence (Anna Supruniuk)</i>	269

Chronicles

<i>The 2nd Polish Scientific Conference “Man- Information. Book. Cyberculture”. Toruń, 9–10 March 2017. (Mariusz Balcerek)</i>	279
<i>The International Toruń Conference “Visualization of information in the humanities”, Toruń 23–24 March 2017 (Mariusz Balcerek)</i>	287
The list of the authors of volume 17	298
The list of cooperating reviewers	300

Inhaltsverzeichnis

Dieser Text wird unter der Creative Commons-Lizenz Namensnennung-Keine Bearbeitung Polen (CC BY-ND 3.0 PL) veröffentlicht.

Einleitung

Beiträge

Ligia Henczel-Wróblewska, <i>Die polnischen Bücher (Bücherbestände) in den Bibliotheken Roms. Eine Auswahl</i>	15
Andrzej Mycio, <i>Das Archiv der Familie Szwojnicki aus Borklojnie</i>	31
Adam Kucharski, <i>Die Lektüren eines aufgeklärten Reisenden-Sarmaten im Lichte des Katalogs der von Seweryn Rzewuski (1778) auf Reisen mitgenommenen Bücher</i>	45
Iwona Imańska, <i>Geschichtsbezogene und rechtspolitische Polonica im Bücherbestand Gottfried Lengnichts</i>	59
Alicja Matczuk, <i>Die Gefechte der Bibliografen mit der Zensur während der Besetzung Polens</i>	75
Irena Gruchała, <i>Eine typografisch-verlegerische Komposition in den Handbüchern des Lemberger Unternehmers von Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926)</i>	103
Grażyna Lewandowicz-Nosal, <i>Kinder- und Jugendkatechismen in Polen 1945–1949</i>	129
Wanda A. Ciszewska, <i>„Biblioteka Księgarza“ als eine Quelle zur Untersuchung des Tätigkeitsbereichs von den Buchhandlungen der Volksrepublik Polen</i>	157
Magdalena Heruday-Kielczewska, <i>Das Archiv Association Solidarité France-Pologne in der Polnischen Bibliothek in Paris</i>	175
Małgorzata Bródka, <i>Die Bibliothek und die Beziehung zwischen Sender und Empfänger. Die Bedingungen für die Zusammenarbeit mit dem Benutzer in der Informationsgesellschaft</i>	191

Quellen und Materialien

Mateusz Superczyński, <i>Das Inventar der Kulmer Pfarrkirche und ihre Bibliotheken aus dem 15. Jahrhundert</i>	207
Sławomir Wyszomirski, <i>Das handschriftliche Epigramm Philipp Melancthons aus den Beständen der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn</i>	219
Tomasz Dreikopel, <i>Franziskus Tidicaeus' „Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione“. Einleitung, Übersetzung aus dem Lateinischen und Kommentar</i>	231

Studien und Diskussionen/Berichte

Michał Muraszko, <i>Der Krakauer Druck von 1652, gewidmet der Äbtissin in Zwierzyniec Eufrozyna Korycińska</i>	243
--	-----

Rezensionen

Judyta Zamrzycka, <i>Die Thorner Buchbinder vom 15. bis zum 16./17. Jahrhundert: Die Typologie der Werkstattmerkmale (Krzysztof Kopiński)</i>	253
Marlena Jabłońska, <i>Die neuen Herausforderungen für die Archive. Soziale Kommunikation und Publicrelations (Wiesława Kwiatkowska)</i>	261
Janusz Tondel, <i>Der Fürst und die Königin einer Nacht in der Universitätsbibliothek. Reminiszenzen (Anna Supruniuk)</i>	269

Chronik

<i>II. Gesamtpolnische Wissenschaftliche Tagung „Mensch – Information. Buch. Digitalkultur“, Thorn, 9.–10. März 2017 (Mariusz Balcerek)</i>	279
<i>Internationale Thorner Tagung „Die Informationsvisualisierung in den Geisteswissenschaften“, Thorn, 23.–24. März 2017 (Mariusz Balcerek)</i>	287
Verzeichnis der Autoren im Band 17	298
Verzeichnis der mitwirkenden Rezensenten	300

Janusz Tandecki

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Instytut Historii i Archiwistyki

e-mail: tandecki@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-0484-5847

Mariusz Balcerek

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Wstęp

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.001>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Prof. dr hab. Janusz Tandecki jest pracownikiem Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii miast, dziejach państwa krzyżackiego w Prusach, naukach pomocniczych historii (przede wszystkim archiwistyce i dyplomatyce) oraz edytorstwie źródeł historycznych. Opublikował m.in.: *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie. Zarys dziejów* (Toruń 1983); *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)* (Warszawa 1990); *Szkice z dziejów Torunia i Prus w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* (Toruń 2008); *Edytorstwo źródeł historycznych*, wspólnie z K. Kopińskim (Warszawa 2014). Jest wiceprezesem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, członkiem Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens w Wiedniu, Historische Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung w Berlinie oraz redaktorem naczelnym czasopisma naukowego „Folia Toruniensia”.

Dr Mariusz Balcerek jest pracownikiem Działu Informacyjno-Bibliograficznego Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii wojskowej okresu nowożytnego (XVI–XVIII w.). W 2010 r. obronił w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu dysertację doktorską zatytułowaną: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629” (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629*, Poznań 2012), przygotowaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Bogusława Dybasia. Publikował m.in. na łamach: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, „Przeglądu Historycznego”, „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości” oraz „Zapisków Historycznych”. Od 2011 r. jest redaktorem tematycznym czasopisma naukowego „Folia Toruniensia”.

S

łowa kluczowe: redakcja, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Akademicka Platforma Czasopism, Open Access, LOCKSS, BazHUM, DOI, POL-index, styl Chicago

S **treszczenie.** Tekst przedstawia najważniejsze zmiany, jakie zaszły w czasopiśmie w ostatnim czasie. Dotyczą one nowego współwydawcy, zamieszczenia periodyku na Akademickiej Platformie Czasopism, przejścia na formułę Open Access, dodania cyfrowego identyfikatora dokumentu elektronicznego (DOI), nowych baz archiwizujących i indeksujących oraz wprowadzenia metadanych i bibliografii w stylu Chicago dla wszystkich artykułów. Te nowości wyznaczają kierunek, w którym obecnie zmierza redakcja „Folia Toruniensia”.

W tekście zaprezentowano także skrótowo wszystkie artykuły, jakie zostały wydane w tomie 17.

Oddajemy do Państwa rąk 17 tom punktowanego czasopisma naukowego „Folia Toruniensia” (6 pkt.). Zawiera on wiele nowości. Pierwszą z nich jest informacja o wydawaniu periodyku wspólnie przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną – Książnicę Kopernikańską w Toruniu i Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Dzięki tej współpracy czasopismo znalazło się w gronie renomowanych polskich periodyków zamieszczanych na Akademickiej Platformie Czasopism. Platforma jest systemem zarządzania treścią (ang. *Content Management System* – CMS), który ułatwia prace wydawnicze i pozwala na łatwe zamieszczanie tekstów w Internecie¹.

Od tomu 16. teksty w czasopiśmie są publikowane na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL). Mamy nadzieję, że przejście na formułę Open Access pozwoli na dotarcie treści zamieszczanych w „Folia Toruniensia” do szerszego grona czytelników. W ostatnim okresie czasopismo znalazło się w wyszukiwarce SHERPA/RO-MEO, gdzie każdy zainteresowany może zapoznać się z polityką wydawców w sprawie archiwizacji opublikowanych materiałów². Chcąc zabezpieczyć się przed utratą wersji elektronicznej, zdecydowaliśmy się na przystąpienie do programu Lots of Copies Keep Stuff Safe (LOCKSS), działającego pod auspicjami Biblioteki Uniwersytetu Stanforda (The Stanford University Libraries), który spełnia rolę cyfrowej biblioteki³. Cały czas redakcja czyni starania o zamieszczenie czasopisma w nowych indeksujących bazach. Ostatnio udało się dodać periodyk do bazy BazHum, znajdującej się na liście referencyjnych baz Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego⁴.

Każdy tekst zamieszczany na łamach „Folia Toruniensia” od tomu 17. jest opatrzony cyfrowym identyfikatorem dokumentu elektronicznego (ang. *digital object identifier* – DOI)⁵, co stanowi obecnie standard w publikacjach naukowych. Obecnie trwa proces nadawania identyfikatorów archiwalnym wydaniom periodyku.

¹ *System zarządzania treścią*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/System_zarz%C4%85dzania_tre%C5%9Bci%C4%85; E. A. Rozkosz, *Open Journal Systems — wartość dodana czasopisma*, Biuletyn EBIB, 2014, nr 4 (149), s. 1–16.

² *FAQ – Publisher copyright policies & self-archiving*, <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/faq.php?la=en&flDnum=|&mode=simple#whatis>.

³ *What is LOCKSS?* [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.lockss.org/about/what-is-lockss/>.

⁴ *Komunikat Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 2 czerwca 2015 r. w sprawie kryteriów i trybu oceny czasopism naukowych encyklopedia* [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2015_06/57d62136155875b12419981aa086b9f9.pdf.

⁵ *DOI (identyfikator cyfrowy)*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: [https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_\(identyfikator_cyfrowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_(identyfikator_cyfrowy)).

Do tej pory tylko jedna kategoria tekstów posiadała krótkie biogramy autorów, słowa kluczowe, streszczenia i bibliografie załącznikowe. Od 17. tomu w ten zestaw metadanych będą wyposażone wszystkie artykuły. Dodatkową nowością będzie sposób zapisu bibliografii. Zgodnie z zaleceniami twórców bazy POL-Index, rządowego projektu, zdecydowaliśmy się na styl Chicago⁶. Podawane tam pozycje uporządkowane będą alfabetycznie, jak tego wymaga m.in. renomowana baza Scopus⁷.

W 16. tomie ogłosiliśmy wyjście z publikowanymi treściami poza granice Torunia i regionu. W tym numerze to kontynuujemy. Mogą tutaj znaleźć Państwo 19 tekstów, podzielonych na 5 kategorii: artykuły, źródła i materiały, studia i dyskusje, recenzje oraz kronikę. W pierwszej z nich zamieszczono 10 tekstów o różnej tematyce i zakresie chronologicznym. Zestawienie otwiera artykuł dotyczący polskich zbiorów w Rzymie. Wieczne Miasto posiada liczne kolekcje materiałów archiwalnych i bibliotecznych związanych z krajem nad Wisłą, które otwiera słynny i zarazem kontrowersyjny regest „Dagome Iudex”, przechowywany w Bibliotece Watykańskiej. Od Rzymu przechodzimy do Torunia, gdzie w Bibliotece Uniwersyteckiej znajduje się archiwum rodziny Szwojnickich z Borkłojnia – przedmiot badań następnego tekstu. Sama kolekcja jest niewielka, gdyż liczy zaledwie 12 jednostek inwentarzowych, ale za to o rozpiętości czasowej przekraczającej 400 lat.

Za sprawą kolejnych dwóch artykułów przenosimy się do XVIII stulecia. Z pierwszego z nich dowiadujemy się, jakie książki zabrał ze sobą młody polski magnat Seweryn Rzewuski, przyszły targowiczanie, w podróż po Europie Zachodniej. Natomiast z drugiego poznajemy polonika z zakresu historii, prawa i polityki w księgozbiórze znanego gdańskiego historyka i prawnika Gotfryda Lengnicka.

Następnie przechodzimy do okresu zaborów. Na początku zapoznajemy się z systemem cenzury mającej na celu zablokowanie rozpowszechniania treści patriotycznych i niepodległościowych i sposoby radzenia sobie z nim ówczesnych bibliografów. W dalszej kolejności zgłębiamy elementy kompozycji typograficzno-wydawniczej podręczników drukowanych we lwowskiej firmie Kazimierza Stanisława Jakubowskiego.

Okresu PRL-u dotyczą kolejne trzy artykuły. Tekst o katechizmach dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1945–1949 ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie pokazuje cechy charakterystyczne dla tego typu wydawnictw oraz także działanie cenzury czasów stalinowskich. Z artykułu o serii „Biblioteka Księgarza”, publikowanej przez Stowarzyszenie Księgarzy Polskich, dowiadujemy się o polskim rynku wydawniczym, a przede wszystkim funkcjonowaniu placówek księgarskich w latach 60. ubiegłego wieku. Tekst o Archiwum Association Solidarité France-Pologne, pomagającym polskiemu społeczeństwu w czasie stanu wojennego,

⁶ *Chicago-Style Citation Quick Guide*, [w:] *The Chicago Manual of Style*, [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html; *Bibliografia*, [w:] *POL-index* [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://polindex-pomoc.opi.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=112.

⁷ *Step 1 – Agreement*, [online], [dostęp 16 V 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://suggestor.step.scopus.com/suggestTitle/step1.cfm>.

które jest przechowywane w Bibliotece Polskiej w Paryżu, omawia bliżej nieznaną, a przez to ciekawą kolekcję.

Ostatnim artykułem w tej kategorii jest tekst o procesie komunikacji we współczesnej bibliotece. Opisano w nim tradycyjne sposoby przekazywania treści i porównano z nowoczesnymi, które zaczynają odgrywać główną rolę w funkcjonowaniu każdej ksiąźnicy.

W drugiej kategorii (Źródła i Materiały) znalazły się trzy teksty. Całość otwiera artykuł dotyczący inwentarza fary chełmińskiej i jej biblioteki z XV w. Następnie możemy przeczytać o rękopiśmiennym epigramacie Filipa Melanchtona z 1607 r., który jest przechowywany w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. W trzecim zaprezentowano i omówiono przekład z języka łacińskiego krótkiego filozoficznego tekstu Franciszka Tidicaeusa, profesora Gimnazjum Akademickiego w grodzie Kopernika, pod tytułem: *Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione* z 1609 r.

W kategorii komunikaty mamy jeden artykuł poświęcony nieznanemu bibliografom drukowi krakowskiemu z 1652 r., który został dedykowany ksieni zwierzynieckiej Eufrozynie Korycińskiej.

Liczniej niż dotychczas reprezentowany jest dział recenzji, składający się z trzech tekstów. Przeczytać możemy o książkach: Judyty Zamrzyckiej (*Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych*), Marleny Jabłońskiej (*Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations*) i Janusza Tondla (*Kniaź i królowa jednej nocy w Bibliotece Uniwersyteckiej. Reminiscencje*).

W ostatniej kategorii możemy znaleźć dwa sprawozdania. Jedno dotyczy II Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zatytułowanej: „Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura”, która odbyła się w Toruniu w dniach od 9 do 10 marca 2017 r., a drugie Międzynarodowej Konferencji Toruńskiej „Wizualizacja informacji w Humanistyce”, zorganizowanej w dniach 23–24 marca tego roku.

Członkowie redakcji liczą, że zaprezentowane w 17. tomie „Folia Torunensia” artykuły spotkają się z zainteresowaniem Czytelników.

Bibliografia

Elsevier B.V. 2017. „Step 1 – Agreement”. dostęp Maj 16. <http://suggestor.step.scopus.com/suggestTitle/step1.cfm>.

LOCKSS. 2017. „What Is LOCKSS?”. dostęp Maj 16. <https://www.lockss.org/about/what-is-lockss/>.

Minister Nauki i Szkolnictwa Wyższego. 2017. „Komunikat Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 2 czerwca 2015 r. w sprawie kryteriów i trybu oceny czasopism naukowych”. dostęp Maj 17. http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2015_06/57d62136155875b12419981aa086b9f9.pdf.

POL-Index. 2017. „Bibliografia”. *POL-index*. dostęp Maj 16 V. http://polindex-pomoc.opi.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=112.

Rozkosz, Ewa Aleksandra. 2014. „Open Journal Systems — wartość dodana czasopisma”. *Biuletyn EBIB*, 4(149): 1–16.

SHERPA/RoMEO. 2011. „FAQ – Publisher copyright policies & self-archiving”. ostatnia modyfikacja Sierpień 11. <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/faq.php?la=en&flDnum=|&mode=simple#whatis>.

University of Chicago Press. 2017. „Chicago-Style Citation Quick Guide”. W *The Chicago Manual of Style*. dostęp Maj 16. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html.

Wikipedia. 2017. „DOI (identyfikator cyfrowy)”. ostatnia modyfikacja Październik 23. [https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_\(identyfikator_cyfrowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_(identyfikator_cyfrowy)).

Wikipedia. 2017. „System zarządzania treścią”. ostatnia modyfikacja Marzec 9. https://pl.wikipedia.org/wiki/System_zarz%C4%85dzania_tre%C5%9Bci-%C4%85.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 22 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Janusz Tandecki

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of History
and Archival Science

e-mail: tandecki@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-0484-5847

Mariusz Balcerek

Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Prof. Dr hab. Janusz Tandecki is employed in the Institute of History and Archival Studies at Nicolaus Copernicus University in Toruń. His research interests focus on the history of towns, the Teutonic State in Prussia, auxiliary sciences (mainly Archival Studies and Diplomacy) along with editing historical sources. He published *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i w Chełmnie. Zarys dziejów* (Toruń 1983) [*Craft guilds in Torun and Chełmno: historical outline*]; *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)* (Warszawa 1990) [*Medieval books of major Prussian cities as historical sources and monuments of burghers' culture (the organization of the authorities, preserved archives, the work of the chancellery)*]; *Szkice z dziejów Torunia i Prus w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* (Toruń 2008) [*The outline of the history of Torun and Prussia in the Middle Ages and at the beginning of the Early Modern Times*]; *Edytorstwo źródeł historycznych* in cooperation with Krzysztof Kopiński (Warszawa 2014) [*Editing historical sources*]. He is the vice-president of the Scientific Society in Toruń; a member of the Society of Polish Archivists, Historische Kommission zur Erforschung des Landesforschung in Berlin and the editor-in-chief of the scientific journal *Folia Toruniensia*.

Mariusz Balcerek, PhD, works in the Department of Information and Bibliography in the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń. His research interests focus on military history of the Early Modern period (the 16th–18th centuries). In 2010 he defended the doctoral thesis in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. The title of thesis was *The Duchy of Courland and Semigallia during the war between Poland and Sweden in the years 1600–1629*, Poznań 2012), supervised by Prof. dr hab. Bogusław Dybaś. He published in the following journals and studies: *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, 'Przegląd Historyczny', 'Studia i Materiały do Historii Wojskowości' and 'Zapiski Historyczne'. Since 2011 he has been the editor-in-chief of *Folia Toruniensia* responsible for the content of the journal.

Introduction

K

ey words: editing, the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń, the Institute of History and Archival Studies at Nicolaus Copernicus University in Toruń, the Academic Platform of Journals, Open Access, LOCKSS, BazHUM, DOI, POL-index, Chicago style

S

ummary. The article presents the most important changes which have taken place in the journal recently. They concern the new co-publisher, the periodical's being included in the Academic Platform of Journals, changing to the Open Access formula, adding the digital

identifier of the electronic document (DOI), new archival and index bases, introducing metabases and bibliography according to the Chicago style for all articles. The changes mark new trends of the development of Folia Toruniensia.

The text briefly presents all the articles published in vol. XVII.

Janusz Tandecki

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Geschichte
und Archiwissenschaft
e-mail: tandecki@umk.pl
ORCID ID: 0000-0003-0484-5847

Mariusz Balcerek

Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń
e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl
ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Prof. Dr. habil. Janusz Tandecki ist wissenschaftlicher Mitarbeiter des Instituts für Geschichte und Archiwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. In seinen Untersuchungen rekurriert er auf die Stadtgeschichte, den Deutschordensstaat in Preußen, die historischen Hilfswissenschaften (vor allem Archiwissenschaft und Diplomatie) sowie die Edition der historischen Quellen. Er veröffentlichte u. a.: *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie. Zarys dziejów* [Die Handwerkerzünfte in Thorn und Kulm. Die Geschichte im Überblick] (Toruń 1983); *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)* [Die mittelalterlichen Bücher der preußischen Großstädte als historische Quellen und bürgerliche Kulturdenkmäler (Machtstruktur, erhaltene Archivalien, Kanzleitätigkeit)] (Warszawa 1990); *Szkice z dziejów Torunia i Prus w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych* [Skizzen aus der Geschichte Thorns und Preußens im Mittelalter und an der Schwelle zur Neuzeit] (Toruń 2008); *Edytorstwo źródeł historycznych* [Die Edition der historischen Quellen], zusammen mit K. Kopiński (Warszawa 2014). J. Tandecki ist stellvertretender Vorstandsvorsitzender der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn, Mitglied des Verbands der Polnischen Archivarinnen und Archivare, der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Wien, der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung in Berlin sowie Hauptredaktor der wissenschaftlichen Zeitschrift „Folia Toruniensia“.

Dr. Mariusz Balcerek ist Mitarbeiter der Abteilung Information und Bibliografie der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn. Seine Forschungsinteressen beziehen sich im allgemeinen auf die Militärgeschichte der Neuzeit (vom 16. bis zum 18. Jahrhundert). 2010 verteidigte er im Institut für Geschichte und Archiwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn unter Betreuung von Prof. Dr. habil. Bogusław Dybaś seine Dissertation unter dem Titel: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629“ [„Das Herzogtum Kurland und Semgallen im polnisch-schwedischen Krieg 1606–1629“] (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629* [Das Herzogtum Kurland und Semgallen im Krieg der Rzeczpospolita mit Schweden 1600–1629], Poznań 2012). Er publizierte u. a. in den folgenden Zeitschriften und Studien: *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, „Przegląd Historyczny“, „Przegląd Historyczno-Wojskowy“, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości“ sowie „Zapiski Historyczne“. Seit 2011 ist er thematischer Redaktor der wissenschaftlichen Zeitschrift „Folia Toruniensia“.

Einleitung

Sfo
ru
niensia

S **tichworte:** Redaktion, Öffentliche Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn, Institut für Geschichte und Archivwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, Akademische Zeitschriftendatenbank, Open Access, LOCKSS, BazHUM, DOI, POL-Index, Chicago-Stil

Z

Z **usammenfassung.** Der Text schildert die wichtigsten Änderungen in der Zeitschrift, die in den letzten Jahren zustande gekommen sind. Sie beziehen sich auf den neuen Mitverleger, auf die Erschließung der Zeitschrift in der Akademischen Zeitschriftendatenbank, den Übergang zum Open-Access-Modell, die Ausstattung der Objekte mit dem Digitalen Objektbezeichner (DOI), die neuen Archiv- und Indexdatenbanken sowie auf die Metadaten und die Bibliografie im Chicago-Stil, gültig für alle Beiträge. Diese Neuigkeiten markieren eine neue Richtung, die für die Redaktion von „Folia Toruniensia“ zum Maßstab wird.

Im Text wurde auch zusammenfassend auf alle Beiträge eingegangen, welche im Band 17 erschienen.

Ligia Henczel-Wróblewska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Wydział Pedagogiczno-Artystyczny w Kaliszu

e-mail: ligia.hw@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0611-2420

P

olskie zbiory w bibliotekach Rzymu. Wybór

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.002>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Ligia Henczel-Wróblewska jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Studiowała język włoski we Florencji w Centro Linguistico Italiano per Stranieri „Dante Alighieri”. W ramach programu *Erasmus* współpracuje z Università degli Studi di Torino. Kierownik i członek grantów badawczych polskich i międzynarodowych. Autorka publikacji (języki: polski, włoski, angielski) związanych m.in. z problematyką migracyjną Polaków do Włoch, dwustronnymi związkami społeczno-kulturalnymi, polskim dziedzictwem kulturowym we Włoszech, m.in. *Dzieje Polaków we Włoszech* (Poznań 2006); *Poles in the culture of Piedmont in the nineteenth century and the first decades of the twentieth century* (Poznań 2014); *I Polacchi in Piemonte (1848–1919)* (Poznań–Kalisz 2016); *Per una storia dei polacchi in Italia nella lunga durata*, [w:] PL.IT Rassegna Italiana di Argomenti Polacchi, *Polonia 1939–1989: la „quarta spartizione”*, t. 2. Rzym 2008, s. 783–795; *Silva rerum polonicarum w zbiorach watykańskich*, [w:] *Wybrane aspekty ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego*, Poznań–Kalisz 2010, s. 145–159; *Polskie nekropolie we Włoszech jako ważny element kulturowego i narodowego dziedzictwa Polaków*, [w:] *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, Poznań 2010, s. 101–129; *Przeszłość w teraźniejszości. O współczesnej recepcji polskości w Piemontcie*, Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne, 2014, vol. XVI, s. 111–125; *Preserve from oblivion – Polish cultural heritage and its importance in the social space of the Poles in Piedmont*, Historia@Teoria, Dziedzictwo kulturowe jako dziedzictwo pamięci, 2016, 2, s. 87–101; *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, [w:] *Wielkie nadzieje, wielkie rozczarowania. Ład wiedeński a europejska wspólnota*, red. A. Gulczyński, Poznań 2016, s. 157–173. Współpracuje z włoskimi ośrodkami naukowymi i instytucjami kultury. Prezes Stowarzyszenia Polonia–Italia w Poznaniu. Członek Prezydium Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Słowa kluczowe: polskie zbiory piśmiennicze w Rzymie, polonika, biblioteki Rzymu

Streszczenie. Związki polsko-włoskie mają długą historię. Od okresu średniowiecza, gdy polscy scholarzy zaczęli kształcić się we włoskich uniwersytetach, dominował w nich charakter naukowy i edukacyjny. W kolejnych wiekach wzajemne kontakty poszerzyły się o sferę artystyczną, kiedy polscy artyści podążali do Włoch, aby u najlepszych mistrzów doskonalić swój warsztat. Z kolei, od końca XVIII do połowy XX w. do ukształtowanych już, tradycyjnych

więzi polsko-włoskich w sferze nauki i kultury, dołączył aspekt militarny i społeczno-polityczny, z czasem też gospodarczy. Na włoskiej ziemi Polacy brali udział najpierw w walkach niepodległościowych zakończonych Zjednoczeniem Włoch (okres *Risorgimento*), a później w działaniach zbrojnych podczas dwóch wojen światowych. Od połowy XX wieku powrócono do wcześniejszych kontaktów dwustronnych na różnych płaszczyznach.

W każdym z tych okresów polska obecność na terenie Włoch została zapisana w dokumentach źródłowych piśmienniczych, ikonograficznych, artystycznych. Najwięcej zachowało się ich w archiwach i bibliotekach Rzymu, centrum europejskiej nauki, kultury i chrześcijaństwa. Dopiero w XX w., od powstania pierwszych naukowych instytucji polskich w Wiecznym Mieście oraz szeroko zakrojonej współpracy możliwe stało się oficjalne rejestrowanie, opracowywanie i porządkowanie poloników, znajdujących się w rzymskich bibliotekach, archiwach, instytucjach kultury, zbiorach prywatnych. Zabytki piśmiennicze z minionych wieków wskazują na szereg wzajemnych powiązań zarówno w sferze *sacrum*, jak i *profanum*. To wspólne dziedzictwo pamięci historycznej świadczy o długiej przynależności Polski do europejskiej wspólnoty.

„La bella Italia” – to znane określenie doskonale charakteryzuje i podkreśla wyjątkowe walory krainy, która hojnie została obdarowana przez naturę. Człowiek znalazł tam dogodne warunki do osiedlenia się, budowania struktur władzy świeckiej i duchowej oraz tworzenia zrębów przyszłej kultury łacińskiej. „Kraina Italska, z woli bogów wybrana, aby to, co rozproszone jednoczyć, państwa i obyczaje łągodzić, tylu narodów niezgodne i dzikie języki wspólnością jednej mowy łączyć, stosunki i cywilizację między ludźmi krzewić, słowem stać się jedną i wspólną ojczyzną wszystkich narodów po świecie rozsianych” – takie zadania wyznaczył państwu rzymskiemu Pliniusz Starszy w pierwszym wieku naszej ery¹. Obserwował i komentował, wysnuwał dalekosiężne wnioski, artykułował marzenia. Zapewne nie przypuszczał, że jego słowa i aspiracje będą konsekwentnie realizowane w następnych stuleciach, a magia słonecznej Italii pozostanie niezmienna.

Od najdawniejszych czasów do Rzymu, stolicy chrześcijaństwa, władcy wysyłali poselstwa, wędrowali pielgrzymi z różnych stron świata, podziwiając przy okazji zabytki starożytności. Wydarzenia dziejowe zapisywały się na kartach europejskiej kroniki. Społeczeństwa zmieniały się, dojrzewały do kreowania nowego otoczenia, doskonalenia struktur organizacyjnych, odkrywania świata nauki, delectowania się dziełami sztuki, poznawania nowych miejsc i kultur. Niezmienna fascynacja Wiecznym Miastem trwa do dnia dzisiejszego. Tak, jak w minionych epokach, tak i współcześnie wszelkie drogi prowadzą do tego nieodkrytego w pełni miasta. Zmieniły się realia, możliwości komunikacyjne, sposób myślenia ludzi, ale moc przyciągania pozostała. Rzym jest bodaj jedynym miastem europejskim, w którym tak wyraziście krzyżują się drogi *sacrum* i *profanum*. Widoczne to jest wyraźnie w obrębie architektury, w której starożytność przeplata się ze współczesnością, a duchowość z codziennością. Podobnie jest w przypadku dzieł sztuki i zabytków piśmiennictwa, gromadzonych w Rzymie od najdawniejszych czasów. Dziedzictwo pamięci słowa pisanego nie tylko dokumentuje wydarzenia oraz dzia-

¹ K. Morawski, *Rzym i narody*, Kraków 1924, s. 4.

łałość jednostek i całych społeczeństw na przestrzeni wieków, ale dla ludzi współczesnych stanowi znakomite źródło wiedzy o czasach przeszłych. Wiele instytucji świeckich w Rzymie, z ich bogatymi archiwami i księgozbiorami są znakomitymi strażnikami zapisanych dziejów ludzkości i ważnych wydarzeń. W żadnym innym mieście nie ma też tak wielu instytucji kościelnych, zgromadzeń zakonnych, ośrodków katolickich, które z niespotykaną pieczołowitością od setek lat gromadzą ślady działalności człowieka.

Henryk Sienkiewicz w jednej ze swoich nowel pisał: „Ja myślę, że każdy człowiek ma dwie ojczyzny: jedną swoją najbliższą, a drugą: Włochy. Bo tylko zastanowić się, to i cała kultura, i cała sztuka, i cała wiedza, wszystko szło stamtąd... Weźmy ot taki renesans... Prawdziwie!... Wszyscy są, jeśli nie dziećmi, to przynajmniej wnukami Włoch”². Nie pomylił się.

Polska ma bogate tradycje kontaktów z Italią. W pierwszych wiekach polskiej państwowości więzy te były raczej sporadyczne i ograniczone do obszaru spraw religijno-kościelnych i polityczno-dyplomatycznych. Do rozwoju stałych kontaktów naukowych i kulturalnych przyczyniło się niewątpliwie powstanie uniwersytetów w Bolonii, Padwie, Neapolu, Rzymie i Ferrarze. W rejestrach bolońskiej uczelni pierwsze polskie nazwiska pojawiły się już w XIII w. Niektórzy pełnili najwyższe godności uniwersyteckie rektorów i rajców, inni pracowali na stanowisku profesorów. Wielu Polaków zdobyłą wiedzę starało się wykorzystywać po powrocie do kraju, m.in. Paweł Włodkowic, Mikołaj Kopernik, Jan Lubrański, Jan Zamojski, Jan Struś, Jan i Piotr Kochanowscy, Łukasz Górnicki, Klemens Janicki. Polacy jeździli do „Krainy Italskiej”, aby doskonalić też warsztat artystyczny u najlepszych mistrzów. Przy okazji poznawali kolebkę kultury łacińskiej, nabierali ogłady towarzyskiej³.

Pierwsze związki intelektualne Polski z Rzymem zrodziły się na płaszczyźnie humanizmu. Od 1430 r. Polacy kształcili się w prawie kanonicznym i cywilnym, teologii i naukach humanistycznych w najstarszej rzymskiej uczelni „La Sapienza”⁴. W Polsce stawali się popularyzatorami zdobytej wiedzy, myśli włoskiej i europejskiej, współtworzyli struktury instytucji świeckich i kościelnych. Przyniali się tym samym do sukcesywnego wprowadzania Polski w orbitę kulturowych wpływów Europy. Zwyczajowo, polscy władcy wysyłali swoje poselstwa do Rzymu, gdzie zbiegały się drogi polityki całego świata chrześcijańskiego. Wraz z tymi pobytami Polaków we Włoszech pojawiły się tam pierwsze polskie dokumenty rękopiśmienne, a z czasem i drukowane. W kolejnych wiekach Polacy konsekwentnie podążali do „città eterna” w celach naukowych, artystycznych, turystycznych i kościelnych.

² H. Sienkiewicz, *Na jasnym brzegu*, s. 33. [dostęp 5 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/na-jasnym-brzegu.pdf>. Pogląd ten wyraził również w liście do Domenica Ciampollego, tłumacza na język włoskich wielu jego dzieł.

³ Funkcje rektorów włoskich uniwersytetów pełnili m.in. Jan Polak (1289, Bolonia), Maciej Klodziński i Jan Tarnowski (lata 70. XVI w., Bolonia), Mikołaj z Polski (1355, Padwa), Mikołaj zw. Kiczka (1418/1419, Padwa), rajcami byli m.in. Mateusz Piskorzewski, Stanisław Niesiołowski, Jan Innocenty Petrycy, Adam Warszycki h. Abdank, Krzysztof Balduin Ossoliński (Bolonia), profesorem w bolońskim Ateneum był m.in. Jan Stamet (Siemiot) h. Łabędź. Por. J. Fijałek, *Polonia apud Italos scholastica saeculum XV*. Fasc. 1, Kraków 1900, s. 5–32; M. Bersohn, *Studenci Polacy na Uniwersytecie Bolońskim w XVI i XVII wieku*, Kraków 1890, s. 34–37; L. Henczel-Wróblewska, *Dzieje Polaków we Włoszech*, Kalisz–Poznań 2006, s. 21 i n.

⁴ H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*, Kraków 1938, s. 22. Kilka ostatnich lat życia spędził w Rzymie Torquatto Tasso (1544–1595). Od jego słów „omnie sapientia a Domino” rzymska uczelnia przyjęła nazwę.

Począwszy od przełomu XVIII/XIX do połowy XX w. do wcześniejszych typów wyjazdów doszedł jeszcze motyw militarny. W różnych formacjach i strukturach zbrojnych Polacy walczyli na ziemi włoskiej o niepodległość własnej ojczyzny, między innymi w Legionach Polskich gen. Dąbrowskiego, w Legionie Mickiewicza, we włoskich wojnach niepodległościowych i Wyprawie Tysiąca generała Garibaldiiego oraz podczas I i II wojny światowej⁵. Materiały źródłowe związane z polską obecnością we Włoszech na przestrzeni wieków znajdują się w zbiorach różnych instytucji. Archiwa i biblioteki w Rzymie są ciągle nie w pełni odkrytą kopalnią dokumentów.

Od dziesięcioleci, w ramach projektów naukowych indywidualnych i zbiorowych trwają poszukiwania oraz analiza poloników, rozproszonych po rzymskich bibliotekach, archiwach, instytucjach kultury, zbiorach prywatnych. Większość dokumentów nie jest udostępniana publicznie. Jednakże, dzięki publikowaniu części wyników badań można zorientować się w ich liczbie, rodzaju i wartości. Wśród znanych aktualnie *silva rerum polonicarum* prawdopodobnie najstarszy, znany dokument państwowy związany z Polską to regest *Dagome Iudex*, znajdujący się w zbiorach Biblioteki Watykańskiej. Jest to prośba księcia Dagome, jego żony Ody i synów Mieszka i Lamberta skierowana do papieża Jana XV (985–996), aby przyjął ich posiadłości pod opiekę Stolicy Apostolskiej. Do tych bardzo cennych zaliczają się również średniowieczne dzieła dominikanina Marcina Polaka, między innymi 12 rękopisów *Chronicon pontificium et imperatorum* (Kronika papieży i cesarzy) i wiele innych⁶.

Z uwagi na zakres niniejszej pracy konieczne było dokonanie wyboru instytucji zlokalizowanych w Rzymie, które gromadzą, opracowują, a także udostępniają polskie piśmiennictwo. Do najważniejszych należą Biblioteka Stacji Rzymskiej Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Rzymska im. J. Z. Umiastowskiej, Instytut Polski oraz Papieski Instytut Studiów Kościelnych.

Największy zbiór literatury polskojęzycznej znajduje się w Bibliotece Stacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk (Biblioteca e Centro di Studi dell'Accademia Polacca delle Scienze di Roma). Początki biblioteki datują się na 1921 r., kiedy to mieszkający w Rzymie hrabia Józef Feliks Michałowski podarował swój księgozbiór do użytku publicznego. Starania o założenie polskiej stacji naukowej w Rzymie czynione były już od lat 80. XIX w., co związane było między innymi z otwarciem przez papieża Leona XIII tajnych archiwów watykańskich (1881) i udostępnieniu ich uczynom z całego świata. Wiele zabiegów w realizacji idei uruchomienia rzymskiej bazy dla wypraw polskich badaczy położył profesor Stanisław Smolka, koordynujący krakowskie badania historyczne w Wiecznym Mieście, tzw. *Expediitio Romana* (1886). Jednakże, okoliczności zewnętrzne, wydarzenia społeczno-polityczne na ziemiach polskich, wyraźna niechęć państw zaborczych, szczególnie Austrii, uniemożliwiły realizację zadania. Kolejną próbę, również bezskuteczną,

⁵ Istnieje szeroka literatura przedmiotowa opisująca mniej lub bardziej szczegółowo i zazwyczaj jednostkowo wspomniane wydarzenia. Podejmowane są próby jak najbardziej całościowego i kompletnego opracowania roli i znaczenia Polaków w historii i kulturze Włoch. Z racji wielowątkowości i wielowiekowej polskiej obecności na terenie Italii, stanowi to ogromne wyzwanie, ale nie jest niemożliwe.

⁶ J. St. Pasierb, M. Janocha, *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*, Warszawa 1999, s. 29–31. Znakomite i wyczerpujące kompendium wiedzy o polonikach znajdujących się w zbiorach watykańskich (m.in. piśmienniczych, malarskich, kartograficznych), gromadzonych od średniowiecza po wiek XX.

podjął w 1912 r. Józef Feliks Michałowski (1870–1956), mieszkający w Rzymie prawnik, historyk, bibliofil. Dopiero kilka lat później, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powrócono do tego tematu. W tym czasie Michałowski przywiózł do Rzymu z rodzinnego Dobrzechowa odziedziczoną kolekcję książek, która uzupełniana przez kolejne lata wzrosła do kilku tysięcy woluminów. Cenny księgozbiór, ulokowany w wynajętych pomieszczeniach Hospicjum św. Stanisława przy via delle Botteghe Oscure w Rzymie, stał się zalążkiem Biblioteki Polskiej (1921), która kilka lat później (1927) stała się częścią rzymskiej Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (dzisiaj Stacja Naukowa PAN)⁷. W 1938 r. Biblioteka i Stacja zostały przeniesione do obecnej siedziby – pałacu Doria Pamphilij w pobliżu Piazza Venezia. Józef Michałowski od początku do 1946 r. sprawował opiekę nad biblioteką i był faktycznym dyrektorem Stacji. Podczas II wojny światowej, kiedy instytucja zawiesiła działalność, dzięki osobistym kontaktom zdołał zdeponować księgozbiór w Bibliotece Watykańskiej, czym uchronił go przed zarekwirowaniem. Po wojnie przejściowy zarząd nad biblioteką sprawowała *Interim Treasury Commission*, a w 1946 r. zbiory zostały przekazane pod zarząd utworzonej Polskiej Akademii Nauk. Okres znaczącego rozwoju polskiej Biblioteki i Stacji PAN w Rzymie przypada na lata kierownictwa tą instytucją przez prof. Bronisława Bilińskiego, wybitnego filologa klasycznego. W pierwszej połowie lat 70. XX w. najstarsze zbiory zostały przewiezione do Biblioteki Kórnickiej.

Biblioteka Stacji PAN w Rzymie jest jedną z największych polskich bibliotek naukowych za granicą. Posiada wiele unikalnych woluminów i zbiorów, podarowanych przez arystokratów, bibliofilów, naukowców, szczególnie w okresie międzywojennym. Do najcenniejszych należą: podarowany przez rodzinę zbiór publikacji z pięknymi ekslibrisami pochodzący z biblioteki profesora Bronisława Gubrynowicza, rektora Uniwersytetu Lwowskiego, część biblioteki austriackiego krytyka sztuki Maksa Dvoraka, zakupionej przez hrabiego Stanisława Badeniego, unikalna donacja hrabiego Karola Lanckorońskiego (1929), składająca się z około 60 tysięcy fotografii z podróży po świecie (aktualnie w krakowskich zbiorach PAU) oraz bardzo ciekawy zbiór dokumentów Scipione Piattolego, zaufanego doradcy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

W skład imponujących zbiorów Biblioteki zalicza się prawie 35 tysięcy woluminów, w tym cenne starodruki (dwa najstarsze pochodzą z końca XVI w.), około 500 tytułów czasopism, zawierających blisko 100 tytułów periodyków bieżących, cenny komplet czasopism z przełomu XIX/XX w. Księgozbiór Biblioteki o profilu humanistycznym obejmuje: dzieła polskiej literatury klasycznej, w tym pierwsze wydania dzieł Adama Mickiewicza czy komplet dzieł Józefa Ignacego Kraszewskiego, a także biografie, wspomnienia, pamiętniki, opracowania bibliograficzne z zakresu literatury polskiej i obcej. Ponadto publikacje z zakresu historii Polski i historii powszechnej, zbiór wybranych tekstów źródłowych, literaturę języ-

⁷ B. Biliński, *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50 anniversario della fondazione 1927–1977*, Wrocław 1977, s. 23, 35–74. To dotychczas najpełniejsze opracowanie dziejów tej instytucji w okresie 50-lecia jej działalności; idem, *Prolegomena al dialogo culturale e scientifico italo-polacco*, [w:] *Polonia-Italia. Relazioni artistiche dal Medioevo al XVIII secolo. Atti del convegno tenutosi a Roma, 21–22 maggio 1975*, Wrocław 1979, s. 12 i n.

koznawczą dotyczącą wiedzy o języku polskim i innych językach słowiańskich. Również literaturę z zakresu religioznawstwa, historii sztuki, archeologii, prawa, filozofii, etnografii, wydawnictwa emigracyjne, albumy, informatory, przewodniki. Biblioteka gromadzi najważniejsze publikacje na temat kulturalnych, literackich, artystycznych, społeczno-politycznych, gospodarczych związków polsko-włoskich. Dla naukowców Biblioteka prowadzi *informatorium* w zakresie zasobów bibliotek rzymskich i katalogu sieci internetowej bibliotek polskich oraz włoskich. Biblioteka nie wypożycza książek na zewnątrz, ale dysponuje czytelnią i dostępem do katalogów oraz możliwością zamówienia kserokopii. Poza statutową działalnością jest swego rodzaju punktem informacyjnym na temat wydarzeń kulturalnych i naukowych na terenie Włoch.

Znaczącą instytucją na mapie Rzymu pod względem stanu posiadania polskich zbiorów jest Fundacja Rzymska im. J. Z. Umiastowskiej (Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska)⁸. Powstała w 1944 r. i od początku zajmuje się gromadzeniem, porządkowaniem i archiwizowaniem poloników rozproszonych na terenie Wiecznego Miasta i Włoch. Od ponad ćwierćwiecza Fundacja dofinansowuje prace badawczo-dokumentacyjne dotyczące życia i działalności Polaków we Włoszech w XX w. Opracowane wyniki są publikowane od 2000 r. w stałej serii wydawniczej pt. *Polonica włoskie – Polonica in Italia*. Dotychczas ukazało się łącznie 13 tomów⁹, w tym 7 tomów w cyklu *Świadectwa–Testimonianze*. Są to opracowane i uporządkowane tematycznie wywiady przeprowadzone z Polakami mieszkającymi we Włoszech – kombatantami i ich rodzinami, artystami, działaczami społeczno-politycznymi i kulturalnymi, przedstawicielami duchowieństwa. Książki zostały wzbogacone fotografiami ze zbiorów prywatnych i instytucjonalnych¹⁰. To cenne przedsięwzięcie nie tylko dokumentuje, ale i przybliża współczesnym czytelnikom losy Polaków żyjących we Włoszech. Biblioteka Fundacji specjalizuje się w polonikach włoskich, posiada również duży zbiór wydawnictw emigracyjnych. Łącznie liczy on ponad 15 tys. pozycji, w tym między innymi książki, broszury, artykuły i czasopisma. Biblioteka posiada katalog komputerowy uporządkowany według autorów, tytułów i haseł przedmiotowych. Zbiory są udostępniane osobom zainteresowanym.

Ważną i unikalną inicjatywą Fundacji było podpisanie wieloletnich umów o współpracę z innymi instytucjami. Umowa z Instytutem Sztuki Polskiej Akade-

⁸ Fundację założyła Janina z Ostrorogów Sadowskich Umiastowska (1860–1941), żona zamożnego ziemianina z Wileńszczyzny. W 1922 r. wraz z mężem przekazali swój majątek na cele społeczne, w tym na Uniwersytet Wileński, a dwie rezydencje na domy dla artystów i zamożnych studentów. W 1920 r. otrzymała od papieża Benedykta XV tytuł margrabiny. Zmarła w Rzymie w 1941 r., przeznaczając wcześniej pozostały majątek na założenie fundacji jej imienia. Celami fundacji są wspieranie nauki i kultury polskiej poprzez współpracę z różnymi instytucjami włoskimi i polskimi oraz udzielanie stypendiów. Por. *Polonia włoska. Słownik Polaków i instytucji polskich we Włoszech*, t. 1, red. K. Dopierała, Hieronim Fokciński SJ, Bydgoszcz 2002, s. 39–40; L. Henczel-Wróblewska, op. cit., s. 182–183.

⁹ To m.in. *Słownik biograficzny Polacy we Włoszech. Kto jest kim*, z. 1, Rzym–Tour 2005, t. 3; *Polonia włoska. Wybór artykułów w języku polskim z „Biuletynu Informacyjnego Polonia Włoska” z lat 1995–2009*, Rzym 2010, t. 8; *Italia e Polonia. Storia-Cultura-Amicizia. Wybór artykułów w języku włoskim z „Biuletynu Informacyjnego Polonia Włoska”*, Rzym 2009.

¹⁰ Są to: *Świadectwa–Testimonianze*, opr. E. Prządka, Rzym 2000–2014, t. 1: *W walce o niepodległość*, t. 2: *W kręgu kultury i sztuki*, t. 3: *W służbie ojczyźnie*, t. 4: *Pro publico bono* (polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków we Włoszech w XX wieku), t. 5: *Czas wojny i czas pokoju w polskim Rzymie* (działalność polskiego duchowieństwa w czasie wojny i po jej zakończeniu), t. 6: *Per la nostra e la vostra libertà. Ricordi dei combattenti Polacchi e delle loro famiglie in Italia* (wywiady z polskimi kombatantami i ich rodzinami w języku włoskim), t. 7: *W poszukiwaniu piękna. Polscy artyści plastycy we Włoszech (II poł. XIX w. i I poł. XX w.)*.

mii Nauk dotyczyła inwentaryzacji polskich sepulkraliów w Rzymie, co zostało uwieńczone dwiema wartościowymi publikacjami, omawiającymi polskie nagrobki i tablice komemoratywne znajdujące się w rzymskich kościołach oraz polskie groby na cmentarzach Rzymu¹¹. Z kolei umowa, podpisana w 1988 r. między Fundacją a Biblioteką Narodową i Papieskim Instytutem Studiów Kościelnych obejmowała rejestrację starych druków dotyczących historii Polski, znajdujących się w 11 rzymskich bibliotekach: Biblioteca Angelica, Biblioteca Apostolica Vaticana, Biblioteca Casanatense, Biblioteca Valicelliana, Biblioteca Pontificia Università Urbaniana, Biblioteca Pontificia Università Antonianum, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana, Biblioteca Universitaria Alessandrina, Biblioteca dell'Accademia Alfonsiana, Pontificio Istituto Orientale, Pontificia Facoltà Teologica Marianum. Rejestracją zostały objęte również dokumenty znajdujące się w bibliotekach trzech instytucji polskich w Rzymie: w Papieskim Instytucie Studiów Kościelnych, Papieskim Kolegium Polskim oraz w Stacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk. Rejestracja poloników prowadzona przez Zakład Starych Druków Biblioteki Narodowej trwa od ponad 40 lat. Podjęcie współpracy ze wspomnianymi wyżej instytucjami usprawniła ich rejestrowanie, opracowywanie i publikowanie. W sumie zarejestrowano 6597 pozycji, z których blisko 1/3 nie została wskazana w *Bibliografii* Estreichera, a około 800 druków nie odnotowano żadnym egzemplarzem w Centralnym Katalogu Starych Druków prowadzonym przez Bibliotekę Narodową. Katalog zarejestrowanych i opracowanych poloników z XVI–XVIII w. w bibliotekach rzymskich jest dostępny w wersji elektronicznej¹². Uzupełnieniem bazy online jest seria wydawnicza Biblioteki Narodowej pt. *Polonika XVI–XVIII wieku w bibliotekach rzymskich*, sukcesywnie publikowana i udostępniana¹³. Do tej pory ukazało się 5 tomów serii. W 2010 r. jako pierwszy ukazał się *Katalog starych druków biblioteki Papieskiego Kolegium Polskiego na Awentynie*. W drugim tomie *Katalog poloników Biblioteca Pontificia Università Urbaniana* spośród około 350 tys. woluminów wyselekcjonowano i opracowano 558 starodruków związanych z Polską (XVI–XVIII w.). Są to zarówno polonika w rozumieniu Estreicherowskim, jak i druki obce zawierające krótkie informacje dotyczące spraw polskich. Kolejny tom serii to *Katalog poloników w Biblioteca Universitaria Alessandrina*, który obejmuje 429 pozycji, z czego niespełna połowę stanowią polonika wydane we Włoszech. W katalogu zapisano 196 druków nienotowanych w *Bibliografii* Estreichera, m.in. druki ulotne, wydane na terenie Italii, informujące o bieżących wydarzeniach politycznych, są też relacje opisujące walki polsko-tureckie, zwycięstwo pod Chocimiem, a także włoskie edycje lub przedruki dzieł wydanych wcześniej w Krakowie czy Wilnie lub też odwrotnie. Unikatową pozycją jest egzemplarz mowy Krzysz-

¹¹ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Polskie pomniki w świątyniach Rzymu*, Warszawa 1994; M. I. Kwiatkowska, *Groby polskie na cmentarzach Rzymu*, Warszawa 1999. Obie publikacje zostały wydane w serii *Monumenta Poloniae in Italia*. Od czasu opublikowania tych prac w Rzymie przybyło wiele polskich grobów oraz tablic pamiątkowych.

¹² Wspomniane opisy bibliograficzne są dostępne online: alpha.bn.org.pl:82.

¹³ Dotychczas ukazały się: *Katalog starych druków biblioteki Papieskiego Kolegium Polskiego na Awentynie*, oprac. M. Spandowski, J. Borysiak, Warszawa 2010; *Katalog poloników Biblioteca Pontificia Università Urbaniana*, oprac. M. Spandowski, P. Pludra-Żuk, Warszawa 2012, 2015; *Katalog poloników w Biblioteca Universitaria Alessandrina*, oprac. K. Soliński, Warszawa 2014, 2015; *Katalog starodruków biblioteki Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie*, oprac. K. Soliński, Warszawa 2016; *Katalog poloników w Biblioteca Casanatense*, oprac. K. Soliński, Warszawa 2016.

tofa Warszewickiego „Ad Rudolphum II Romanorum Imperatorem et Hungariae Bohemiaeque Regem etc., oratio...”¹⁴. Czwarty tom serii *Katalog starodruków biblioteki Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie* prezentuje 244 pozycji bibliograficznych, m.in. pierwodruk Konstytucji 3 Maja. Najnowszy tom: *Katalog poloników w Biblioteca Casanatense* zawiera 395 poloników nienotowanych przez polską *Bibliografię Estreichera* oraz 127 pozycji, które nie są reprezentowane żadnym egzemplarzem w polskich bibliotekach. Do najważniejszych należy XVI-wieczna edycja dzieł Jana Kochanowskiego. Z opublikowanych katalogów pięciu instytucji (z zaplanowanych czterestu), a dotyczących tylko wieków od XVI do XVIII można wywnioskować, że w rzymskich bibliotekach znajdują się jeszcze niezliczone polonika z kolejnych stuleci, których zarejestrowanie i opracowanie będzie wymagało zaangażowania wielu osób, środków finansowych i czasu.

Instytucją, która dysponuje znaczącą liczbą polskich książek jest Instytut Polski w Rzymie (Istituto Polacco di Roma). Ukonstytuowany w 1992 r., mieści się w pięknym Palazzo Blumenstihl nad Tybrem. Podlega prawnie polskiemu Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Oprócz głównych nurtów działalności, do których należy promowanie kultury polskiej na terenie Włoch, Instytut posiada bibliotekę liczącą około 15 tysięcy woluminów. Stworzona z myślą o polskich i włoskich czytelnikach oferuje literaturę uporządkowaną w tematycznych działach. Są to publikacje w zakresie klasyki literatury polskiej, historii Polski, religioznawstwa, teorii literatury, publikacji popularnonaukowych, literatury dziecięcej i młodzieżowej, przekładów literackich dzieł polskich na język włoski i odwrotnie, antologie poezji. Znajdują się tam również podręczniki do nauki języków włoskiego i polskiego, słowniki, encyklopedie, leksykony. Do dyspozycji czytelników pozostaje ponad 30 tytułów bieżących czasopism oraz albumy, polskie filmy.

W 1958 r. powstał w Rzymie Papieski Instytut Studiów Kościelnych (Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici), który poza zasięgiem krajowej kontroli i cenzury stanowił bazę dla polskich badaczy poszukujących we włoskich instytucjach źródeł do historii Polski oraz działalności Kościoła. Od początku, zasadniczym celem Instytutu jest rejestrowanie, gromadzenie i zabezpieczanie wszelkich materiałów (państwowych, zakonnych, organizacyjnych, prywatnych) do historii Kościoła na ziemiach polskich i terenach jego oddziaływania na przestrzeni wieków, znajdujących się w zasobach archiwalnych watykańskich, rzymskich i włoskich. Dokumentacja została uporządkowana, w większości opublikowana i jest udostępniana instytucjom oraz osobom prywatnym. Ponadto, Instytut zgromadził i opracował kilka milionów klatek mikrofilmów zawierających polonika¹⁵, kilkadziesiąt tysięcy reprodukcji, takich jak fotografie, fotokopie, zapisy cyfrowe. Posiada również zbiory specjalne, do których zaliczają się między innymi grafika, malarstwo, ikonografia, numizmatyka, mapy. Oprócz poszukiwań archiwalnych, instytut gromadzi zbiory

¹⁴ S. Estreicher, *Bibliografia Polska*, t. 32, Kraków 1938, s. 223. Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE), Wskazane są tu dwa miejsca przechowywania dzieła Krzysztofa Warszewickiego w Rzymie – Biblioteca Universitaria Alessandrina oraz Biblioteca Barberini.

¹⁵ Kopie mikrofilmów i wiele innych reprodukcji oraz część literatury przedmiotowej zostały przekazane do Punktu Konsultacyjnego Instytutu w Warszawie (powstał w 1975 r.) oraz do różnych ośrodków naukowych i osób indywidualnych w Polsce i za granicą.

biblioteczne liczące obecnie ponad 50 tys. woluminów, około 2 tys. tytułów czasopism, w tym prawie 150 tytułów gromadzonych na bieżąco. W latach 60. XX w. Instytut utworzył własne wydawnictwo, w którym ukazało się ponad 100 tytułów książek i albumów oraz serie naukowe, takie jak „Studia Ecclesiastica”, „Życie i Wiara”, a od 1976 r. biuletyn naukowy „Informationes”. Instytut współpracuje z wieloma ośrodkami naukowymi polskimi i zagranicznymi, organizuje konferencje, wystawy. Ze zbiorów można skorzystać w czytelni.

Wspomniane wyżej instytucje polskie w Rzymie, poza działalnością związaną z gromadzeniem, opracowywaniem i udostępnianiem swoich zbiorów, są także propagatorami kultury, organizatorami licznych konferencji naukowych, okolicznościowych wystaw i spotkań. Otwarte są nie tylko dla Polaków przebywających w Rzymie, ale dla wszystkich osób zainteresowanych.

Od kilku lat literatura w języku polskim jest dostępna również w kilku miejskich bibliotekach prowincji rzymskiej oraz, chociaż rzadko, w nielicznych księgarniach, sprzedających publikacje w językach obcych, np. La Feltrinelli International.

Ciekawą inicjatywą podjętą przez Comune di Roma (Urząd Miasta) i rzymskie biblioteki publiczne jest wielokulturowy projekt biblioteczny skierowany do cudzoziemców, mieszkających w Rzymie i okolicach. W sukcesywnie realizowanych planach, jest wydzielanie w przestrzeni istniejących bibliotek swego rodzaju „sekcji narodowych”, oferujących literaturę w konkretnym języku.

W różnych punktach miasta funkcjonuje pięć bibliotek publicznych, posiadających w swojej ofercie książki w języku polskim. W trzech z nich zdecydowano się na zakup i udostępnianie takich samych tytułów, co ułatwia katalogowanie książek, wybór i zakup nowości. Są to: Biblioteca Franco Basaglia (dzielnica Primavalle), Biblioteca Guglielmo Marconi (Marconi Arvalia/Portuense) oraz Biblioteca Valle Aurelia (Aurelio). W swojej ofercie posiadają ten sam zbiór około 150 książek, systematycznie uzupełnianych o nowe tytuły. Celem jest dotarcie do jak najszerszego grona odbiorców, czemu służy przemyślany dobór treści książek. Dominuje beletrystyka reprezentowana przez współczesną literaturę polską, jak np. powieści Olgi Tokarczuk, Manueli Gretkowskiej, Jerzego Pilcha, Janusza Głowackiego, eseje Waldemara Łysiaka, reportaże Ryszarda Kapuścińskiego, egzystencjalne rozważania Wiesława Myśliwskiego. Ponadto, bestsellery literatury kobiecej autorstwa między innymi Katarzyny Grocholi, Marii Nurowskiej, Moniki Szwai, Hanny Kowalewskiej, Janusza Wiśniewskiego, kryminały Joanny Chmielewskiej, Marka Krajewskiego oraz powieści science fiction i fantasy Stanisława Lema, Andrzeja Sapkowskiego czy też z elementami suspense autorstwa Remigiusza Mroza. Młody czytelnik znajdzie ciekawe i aktualne propozycje literackie, między innymi Małgorzaty Musierowicz, Doroty Terakowskiej, cykl Harry’ego Pottera. Na najmłodszych czekają wiersze Jana Brzechwy, Juliana Tuwima, Małgorzaty Strzałkowskiej, Grzegorza Kasdepke, legendy i podania polskie, *Klechdy sezamowe* Bolesława Leśmiana, *125 baśni do opowiadania dzieciom* Władysława Kopalińskiego, baśnie Hansa Christiana Andersena czy np. *Włochy. Przewodnik dla dzieci*. Wśród książek znajdujących się w polskich sekcjach rzymskich bibliotek nie brakuje również dzieł klasyków polskiej literatury: Adama Mickiewicza, Bolesława Prusa, Henryka

Sienkiewicza, Stefana Żeromskiego, Witolda Gombrowicza, Czesława Miłosza, Zbigniewa Herberta, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Wisławy Szymborskiej. Dostępne są również polskie przekłady dzieł włoskich pisarzy, takich jak: Umberto Eco, Italo Calvino, Andrea Camilleri, Oriana Fallaci, Susanna Tamaro oraz międzynarodowe bestsellery autorstwa Kena Folleta, Stephena Kinga, Frances Mayes, Tracy Chevalier i Dana Browna. Do dyspozycji czytelników są podręczniki do nauki języka włoskiego, historii Polski, historii literatury polskiej czy *Kuchnia polska*.

W systemie rzymskich bibliotek funkcjonuje Biblioteca Europea (Salario), w której dzięki m.in.: subsydiom Instytutu Polskiego w Rzymie utworzono tzw. sekcję polską (*sezione polacca*). Do dyspozycji czytelników jest ponad 100 książek w języku polskim, reprezentujących polską literaturę romantyczną i współczesną z dziełami m.in. Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Władysława Reymonta, Stanisława Wyspiańskiego, Henryka Sienkiewicza, ale także Marii Dąbrowskiej, Witolda Gombrowicza, Ryszarda Kapuścińskiego, Stanisława Witkiewicza, Brunona Schulza czy też Andrzeja Szcypiorskiego, Stanisława Lema, Andrzeja Sapkowskiego, Jerzego Pilcha, Henryka Grynberga, Edwarda Stachury, Olgi Tokarczuk, Doroty Masłowskiej i Eustachego Ryłskiego. Polską poezję reprezentują dzieła Wisławy Szymborskiej, Czesława Miłosza, Zbigniewa Herberta, Tadeusza Różewicza, Haliny Poświatowskiej, Władysława Twardowskiego i Wojciecha Kuczoka. Dla młodego czytelnika dostępna jest literatura dziecięca i młodzieżowa, słowniki, podręczniki do nauki języków. Książki są udostępniane na zewnątrz oraz w czytelniku.

W oddalonej od centrum Rzymu nadmorskiej dzielnicy Ostia w 1980 r. powstała biblioteka, która w 1997 r. weszła do systemu rzymskich bibliotek miejskich, a od 2007 r. nosi imię współczesnej znanej włoskiej pisarki Elsy Morante. W ramach miejskiego projektu międzykulturowego w 2005 r. utworzono tam polską sekcję. Dzięki wsparciu finansowemu i donacjom rzeczowym Instytutu Polskiego, Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych, Stacji Rzymskiej Polskiej Akademii Nauk, osób prywatnych oraz, od niedawna, polskiej księgarni w Rzymie, sekcja polska w Bibliotece Elsa Morante w Ostii oferuje ponad 300 tytułów w języku polskim, z czego niespełna 100 przeznaczonych jest dla młodego czytelnika. To na razie największy zbiór polskich książek znajdujący się we włoskiej bibliotece publicznej. Reprezentowane są dzieła Mickiewicza, Słowackiego, Sienkiewicza, Żeromskiego, Gombrowicza, Wyspiańskiego, Reymonta oraz twórców współczesnych, między innymi Pilcha, Sapkowskiego, Kapuścińskiego, Wiśniewskiego, Brandysa, Nurowskiej, Chmielewskiej, Grocholi oraz poezje Szymborskiej, Miłosza, Twardowskiego, Poświatowskiej, Różewicza oraz innych autorów. Czytelnicy mogą wypożyczyć książki dotyczące historii Polski, historii literatury polskiej, biografie, książki psychologiczne, filozoficzne, kulinarne, do nauki języków obcych, słowniki. Wśród tytułów przeznaczonych dla młodego czytelnika są bajki i baśnie dla najmłodszych, przekłady popularnych tytułów na język włoski, podręczniki, słowniki¹⁶. Dla kilkunastu tysięcy Polaków zamieszkałych w Ostii i okolicach dostęp do polskiej literatury, bez konieczności udawania się do centrum Rzymu, ma duże

¹⁶ A. Bładowska, *Polskie książki w bibliotece miejskiej w Ostii pod Rzymem*, *Nasz Świat*, 2008, nr 5, s. 4.

znaczenie. Tym bardziej że w pobliskiej miejscowości Torvaianica znajduje się filia Szkoły Polskiej, działającej w Rzymie pod patronatem Ambasady RP.

Od kilkunastu lat, niedaleko stacji Tiburtina, istnieje Księgarnia Polska (*Libreria Polacca*). Oferuje książki w języku polskim – literaturę beletrystyczną polską i obcą, klasykę, poezję, książki dla dzieci i młodzieży, książki historyczne, społeczno-polityczne, psychologiczne, literaturę faktu, publikacje dotyczące zdrowia, turystyki, mapy Polski. Są tam również do nabycia książki dwujęzyczne, przekłady z literatury polskiej na język włoski, czasopisma (kobięce, motoryzacyjne, kulturalno-społeczne) oraz tygodnik informacyjny „Nasz Świat” przeznaczony dla Polaków mieszkających na terenie Włoch. W księgarni można kupić płyty CD, filmy DVD, gry planszowe i puzzle dla dzieci.

Kilka stuleci polskiej obecności w Wiecznym Mieście zaowocowało zgromadzeniem ciekawych i wyjątkowych dokumentów, podkreślających kontakty obu narodów na różnych płaszczyznach. Zarejestrowane i opracowane zbiory piśmiennicze z minionych wieków wskazują na szereg wzajemnych powiązań zarówno w sferze *sacrum*, jak i *profanum*. Dzięki podjętej współpracy instytucjonalnej, wyłożonej pracy badawczej zespołowej i indywidualnej można współcześnie czerpać i poszerzać wiedzę o działalności oraz kontaktach naszych antenatów z Rzymem. To szczególne miejsce na mapie Europy było i nadal jest ważnym ośrodkiem kultury, nauki, sztuki oraz celem pielgrzymowania chrześcijan z różnych zakątków świata. Opracowanie zarejestrowanych dokumentów źródłowych, znajdujących się w rzymskich bibliotekach, ich publikowanie w formie drukowanej i elektronicznej umożliwia nie tylko dostęp do nich osobom zainteresowanym, ale służy również upowszechnieniu polskiego dziedzictwa piśmienniczego, jako integralnego elementu europejskiej tożsamości. Instytucje polskie w Rzymie i miejskie biblioteki publiczne w prowincji Rzymu przez udostępnianie polskiej literatury osobom zainteresowanym z Polski i Włoch wypełniają swoje cele statutowe, do których należy działalność edukacyjna, kulturotwórcza, promocyjna.

Bibliografia

Barycz, Henryk. 1938. *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.

Bersohn, Mathias. 1890. *Studenci Polacy na Uniwersytecie Bolońskim w XVI i XVII wieku*. Kraków: W. Drukarni Czasu Fr. Kluczyckiego i Sp.

Biliński, Bronisław. 1977. *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50 anniversario della fondazione 1927–1977*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. Polskiej Akademii Nauk.

Biliński, Bronisław. 1979. „Prolegomena al dialogo culturale e scientifico italo-polacco”. W *Polonia–Italia. Relazioni artistiche dal Medioevo al XVIII secolo. Atti del convegno tenutosi a Roma, 21–22 maggio 1975*, 7–20. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bładowska, Agnieszka. 2008. „Polskie książki w bibliotece miejskiej w Ostii pod Rzymem”. *Nasz Świat*, Marzec.

Chrzanowski, Tadeusz, Marian Kornecki. 1994. *Polskie pomniki w świątyniach Rzymu*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.

Dopierała, Kazimierz, Hieronim Fokciński, red. 2002. *Polonia włoska. Słownik Polaków i instytucji polskich we Włoszech*. t. 1. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.

Estreicher Stanisław. 1938. *Bibliografia Polska*. t. 32. Kraków: Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego.

Fijałek, Jan. 1900. *Polonia apud Italos scholastica saeculum XV*, Fasc. 1. Kraków: Typis et sumptibus Universitatis Jagellonicae.

Henczel-Wróblewska, Ligia. 2006. *Dzieje Polaków we Włoszech*. Kalisz–Poznań: Wydział Pedagogiczno-Artystyczny UAM.

Kwiatkowska, Maria Irena. 1999. *Groby polskie na cmentarzach Rzymu*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, Fundacja Rzymska im. J. S. Umiastowskiej.

Morawski, Kazimierz. 1924. *Rzym i narody*. Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa.

Pasierb, Janusz St. Janocha, Michał. 1999. *Polonica artystyczne w zbiorach watykańskich*. Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka.

Prządka, Ewa, red. 2000–2014. *Świadectwa–Testimonianze*. t. 1–7. Rzym: Fondazione Romana Marchesa J. S. Umiastowska.

Sienkiewicz, Henryk. 2014. *Na jasnym brzegu*. <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/na-jasnym-brzegu.pdf>.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 20 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Ligia Henczel-Wróblewska

Adam Mickiewicz University in Poznań. Faculty of Pedagogy
and Fine Arts in Kalisz

e-mail: ligia.hw@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0611-2420

Ligia Henczel-Wróblewska, PhD, is an academic at Adam Mickiewicz University in Poznań. She studied Italian in Florence in Centro Linguistico Italiano per Stranieri "Dante Alighieri". As part of the Erasmus programme she cooperates with Università degli Studi di Torino. She is the head and member of Polish and international research grants. She is the author of publications (in Polish, Italian, English) connected with the migration of Poles to Italy, bilateral social-cultural connections, the Polish cultural heritage in Italy, such as *Dzieje Polaków we Włoszech* (Poznań 2006); *Poles in the culture of Piedmont in the nineteenth century and the first decades of the twentieth century* (Poznań 2014); *I Polacchi in Piemonte (1848–1919)* (Poznań–Kalisz 2016); *Per una storia dei polacchi in Italia nella lunga durata*, [in :] PL.IT Rassegna Italiana di Argomenti Polacchi, *Polonia 1939–1989: la „quarta spartizione”*, vol. 2. Rzym 2008, pp. 783–795; *Silva rerum polonicarum w zbiorach watykańskich*, [in:] *Wybrane aspekty ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego*, Poznań–Kalisz 2010, pp. 145–159; *Polskie nekropolie we Włoszech jako ważny element kulturowego i narodowego dziedzictwa Polaków*, [in:] *Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych*, Poznań 2010, pp. 101–129; *Przeszłość w teraźniejszości. O współczesnej recepcji polskości w Piemencie*, Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne, 2014, vol. XVI, pp. 111–125; *Preserve from oblivion – Polish cultural heritage and its importance in the social space of the Poles in Piedmont*, *Historia@Teoria, Dziedzictwo kulturowe jako dziedzictwo pamięci*, 2016, 2, pp. 87–101; *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych*, [in:] *Wielkie nadzieje, wielkie rozczarowania. Ład wiedeński a europejska wspólnota*, red. A. Gulczyński, Poznań 2016, pp. 157–173. She cooperates with Italian academic centres and cultural institutions. She is the head of the Polonia–Italia Association in Poznań, and a member of the Poznań Society of Lovers of Sciences.

Polish books (collections) in the libraries of Rome

K

ey words: Polish collections of writings in Rome, Polonica, libraries of Rome

S

ummary. The Polish-Italian contacts have a long history. From the very Middle Ages, when Polish scholars started to study in Italian universities, they centered around science and education. In the subsequent ages the mutual contacts also included the artistic field, when Polish artists used to go to Italy to master their skills with the best teachers. From the end of the 18th century to the mid-20th century the cooperation also included the military, social-political and economic aspects. In Italy Poles took part in the struggle for independence leading to the Union of Italy (the *Risorgimento* period), and later in the fights during both world wars. Since the mid-20th century Italy and Poland have maintained bilateral contacts in various fields.

In all those periods the Polish presence in Italy was recorded in written, iconographic and artistic sources. Most of them are preserved in archives and libraries in Rome – the centre of European science, culture and Christianity. It was not until the 20th century, when the first scientific Polish institutions were set up in Rome, that it became possible to register, compile and sort out Polonicas found in Rome's libraries, archives, cultural institutions, and private collections. Written monuments indicate a number of associations both in the *sacrum* and *profanum* spheres. The common heritage of historical memory is the evidence of Poland's belonging to the European community for a long time.

Ligia Henczel-Wróblewska

Adam-Mickiewicz-Universität Posen. Fakultät für Pädagogik

und Bildende Kunst in Kalisz

e-mail: ligia.hw@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0611-2420

Dr. Ligia Henczel-Wróblewska ist wissenschaftliche Mitarbeiterin der Adam-Mickiewicz-Universität in Posen, studierte Italienisch im Centro Linguistico Italiano per Stranieri „Dante Alighieri“ in Florenz. Im Rahmen des Erasmus-Programms arbeitet sie mit der Università degli Studi di Torino zusammen. Sie ist Leiterin und Mitglied polnischer und internationaler Forschungsprojekte, Autorin zahlreicher Publikationen (in der polnischen, italienischen, englischen Sprache), die sich u. a. auf die folgenden Fragen beziehen: die Migration der Polen nach Italien, die zweiseitigen sozial-kulturellen Beziehungen, das polnische Kulturgut in Italien, u. a. *Dzieje Polaków we Włoszech* [Die Schicksale der Polen in Italien] (Poznań 2006); *Poles in the culture of Piedmont in the nineteenth century and the first decades of the twentieth century* [Die Polen in der Piemonter Kultur im 19. Jahrhundert und den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts] (Poznań 2014); *I Polacchi in Piemonte (1848–1919)* [Die Polen in Piemont (1848–1919)] (Poznań–Kalisz 2016); *Per una storia dei polacchi in Italia nella lunga durata* [Über die Schicksale der Polen in Italien aus breiteren Perspektive], [in:] PL.IT Rassegna Italiana di Argomenti Polacchi, *Polonia 1939–1989: la „quarta spartizione“* [Polen 1939–1989: die „vierte Teilung“], Bd. 2. Roma 2008, S. 783–795; *Silva rerum polonicarum w zbiorach watykańskich* [Silva rerum polonicarum in den vatikanischen Beständen], [in:] Wybrane aspekty ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego [Ausgewählte Aspekte im Schutz vom polnischen Kulturgut], Poznań–Kalisz 2010, S. 145–159; *Polskie nekropolie we Włoszech jako ważny element kulturowego i narodowego dziedzictwa Polaków* [Die polnischen Friedhöfe in Italien als ein wichtiger Bestandteil vom nationalen Kulturgut der Polen], [in:] Rola elit społecznych w ochronie dziedzictwa kulturowego w społecznościach lokalnych [Die Rolle der sozialen Eliten im Schutz von Kulturgut in den lokalen Gemeinschaften], Poznań 2010, S. 101–129; *Przeszłość w teraźniejszości. O współczesnej recepcji polskości w Piemontcie* [Die Vergangenheit in der Gegenwart. Über die moderne Rezeption des Polentums in Piemont], Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne [Sensus Historiae. Interdisziplinäre Studien], 2014, Vol. XVI, S. 111–125; *Preserve from oblivion – Polish cultural heritage and its importance in the social space of the Poles in Piedmont* [Vor dem Vergessen bewahren – Polnisches Kulturgut und seine Bedeutung für die soziale Gemeinschaft der Polen in Piemont], Historia@Teoria, Dziedzictwo kulturowe jako dziedzictwo pamięci [Geschichte@Theorie, Das Kulturgut als Gedächtniserbe], 2016, 2, S. 87–101; *Przez Piemont do Europy. Wpływ obcych doświadczeń na polskie koncepcje budowy struktur państwowych i ponadpaństwowych* [Über Piemont nach Europa. Der Einfluss der fremden Erfahrungen auf die polnischen Konzepte zur Herausbildung von den staatlichen und überstaatlichen Strukturen], [in:] *Wielkie nadzieje, wielkie rozczarowania. Ład wiedeński a europejska wspólnota* [Große Hoffnungen, große Enttäuschungen. Die Wiener Ordnung und die europäische Gemeinschaft], hg. v. A. Gulczyński, Poznań 2016, S. 157–173. L. Henczel-Wróblewska arbeitet mit den italienischen Wissenschaftszentren und Kulturinstitutionen zusammen. Sie ist Vorstandsvorsitzende des Verbands Polonia-Italia in Posen und Mitglied des Vorsitzes der Posener Gesellschaft der Wissenschaftsfreunde.

Die polnischen Bücher (Bücherbestände) in den Bibliotheken Roms. Eine Auswahl

S **tichworte:** polnische schriftliche Bestände in Rom, Polonica, Bibliotheken Roms

Z **usammenfassung.** Die italienisch-polnischen Beziehungen haben eine lange Geschichte hinter sich. Seit dem Mittelalter, in dem die polnischen Scholaren ihre Ausbildung an den italienischen Universitäten genießen konnten, dominierte darin der wissenschaftliche und bildende Charakter. In den folgenden Jahrhunderten wurde der gegenseitige Kontakt um die künstlerische Ebene erweitert, zumal die polnischen Künstler nach Italien reisten, um bei den besten Meistern ihre Fertigkeiten zu vervollkommen. Seit dem Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts kam zu den bereits bestehenden, tradierten italienisch-polnischen Beziehungen im Bereich der Wissenschaft und Kultur der militärische und der sozialpolitische Aspekt hinzu, und mit der Zeit auch der wirtschaftliche. Auf dem italienischen Boden beteiligten sich die Polen zunächst an den Unabhängigkeitskämpfen, die mit der Vereinigung Italiens (die *Risorgimento*-Zeit) endeten, und nachher an den Waffeninterventionen während der zwei Weltkriege. Seit der Mitte des 20. Jahrhunderts kehrte man zum früheren beiderseitigen Kontakt auf verschiedenen Ebenen zurück.

In jeder dieser Zeitspannen wurde die polnische Anwesenheit in Italien in den schriftlichen, ikonografischen, künstlerischen Quellen belegt. Die meisten davon bewährten sich in den Archiven und Bibliotheken Roms, dem Zentrum der europäischen Wissenschaft, Kultur und Christenheit. Erst im 20. Jahrhundert, seit der Entstehung der ersten wissenschaftlichen polnischen Institutionen in Rom und dank der breiten Zusammenarbeit war es möglich, die Polonica, die sich in den römischen Bibliotheken, Archiven, Kulturinstitutionen und Privatbeständen befinden, offiziell zu registrieren, bearbeiten und ordnen. Die schriftlichen Denkmäler aus den vergangenen Jahrhunderten weisen auf eine breite gegenseitige Beziehung sowohl im Bereich des *sacrum* als auch des *profanum* hin. Dieses gemeinsame historische Gedächtniserbe zeugt von einer langen Zugehörigkeit Polens zur europäischen Gemeinschaft.

Andrzej Mycio

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Biblioteka Uniwersytecka

e-mail: am@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-2675-2468

Archiwum rodziny Szwojnickich z Borkłojnia*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.003>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Andrzej Mycio jest kierownikiem Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (dalej: BUT). W 2002 r. obronił rozprawę doktorską pod tytułem: „Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w Starym Mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII wieku”. Obok codziennej pracy bibliotekarskiej podejmuje z powodzeniem pracę naukową, związaną ściśle ze zbiorami znajdującymi się w Sekcji Rękopisów BUT czego owocem są artykuły z dziedziny rękopiśmiennictwa. Opublikował już w sumie blisko trzydzieści naukowych i popularnonaukowych tekstów (artykuły, noty katalogowe, recenzje) z tej dziedziny. Najważniejsze z nich to: *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych zbiorów zabezpieczonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Folia Toruniensia*, t. 9–10: 2009–2010, s. 45–55; *Neue Quellen zur Geschichte der Deutschbalten. Zu Archivalen in der Universitätsbibliothek in Thorn (Toruń)*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*. Neue Folge der Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 60: 2011, H. 3, s. 418–429; *Nowożytny rękopisy w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Czasy Nowożytny*, t. 25: 2012, s. 193–2005; *Znaczenie kodeksu rękopiśmiennego w XVIII-wiecznej Europie na przykładzie biblioteki historyka Pomorza Ludwiga Wilhelma Brüggemanna*, [w:] *Książka i prasa w kulturze*, red. K. Domańska, B. Iwańska-Cieślak, Bydgoszcz 2013, s. 52–69; *Toruńskie egzemplarze „Kroniki Prus” Heinricha von Reden*, [w:] *Dawnych ksiąg niesyty. Tom studiów dedykowanych Profesorowi Januszowi Tondelowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, red. I. Imańska i A. Wagner, Toruń 2016, s. 261–270.

S

łowa kluczowe: Szwojniccy, archiwa rodowe, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu

S

treszczenie. W 2004 r. do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu wpłynął niewielki zbiór materiałów archiwalnych zawierający archiwum prywatne rodziny Szwojnickich, do II wojny światowej posiadającej majątek Borkłojnie, leżący na Litwie Kowieńskiej. Zgromadzone przez kolejnych przedstawicieli rodu Szwojnickich materiały, które przetrwały do dziś, pozwalają w najważniejszych zarysach nakreślić dzieje tej rodziny. Szwojniccy byli rodziną urzędników ziemskich. W XIX stuleciu ich majątek Borkłojnie był miejscem wsparcia, schronienia i zaopatrzenia dla oddziałów polskich podczas powstania styczniowego. W 1897 r. zarząd majątku przejął Zygmunt Szwojnicki, który gospodarował nim aż do zakończenia II wojny światowej. W okresie międzywojennym aktywnie działał on na polu zachowania tożsamości narodowej przez Polaków mieszkających w Republice Litewskiej. W 1946 r. wraz z inny-

mi Polakami został przesiedlony w granice państwa polskiego. Całe archiwum rodziny Szwojnickich przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu to jeden z mniejszych zespołów archiwalnych znajdujący się w zbiorach. Liczy w sumie 12 jednostek inwentaryzowanych. Najstarszy dokument zachowany w opisywanym zespole pochodzi z 1531 r., najmłodszy z 1946 r., zachowane więc archiwalia powstawały na przestrzeni z górą 400 lat. Dokumentują one dzieje rodziny Szwojnickich i ich majątku ziemskiego Borkłojnie. Zespół dokumentów tworzących archiwum rodziny Szwojnickich jest typowym przykładem akt rodowych średnio zamożnej szlachty polskiej. Szlachty zamieszkującej ziemie Litwy właściwej. Zachowały się w nim przede wszystkim dokumenty świadczące o prawach rodziny do szlacheckiego tytułu oraz majątku ziemskiego. Poza tym: akta metrykalne, testamenty, dokumenty finansowe, a także materiały biograficzne dotyczące ostatniego posesora dóbr Borkłojnie Zygmunta Szwojnickiego.

W 2004 r., a konkretnie 19 listopada do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu wpłynął niewielki zbiór materiałów archiwalnych, w sumie około 0,1 metra bieżącego akt. Zespół ten otrzymał numer akcesji K 232/04. Został kupiony przez Bibliotekę, jak się szybko okazało za stosunkowo niewielką kwotę 550 zł, od Ryszarda Mackiewicza. Mackiewicz był (zmarł w 2010 r.) kustoszem dziedzictwa polskiej społeczności na Litwie Kowieńskiej oraz konsultantem publikacji na ten temat. Wspólnie ze swoim ojcem Czesławem stworzył archiwum, w którym gromadził dokumenty przede wszystkim na temat Polaków z Litwy Kowieńskiej. Sam był również autorem licznych artykułów prasowych na tematy historyczne, zwłaszcza stosunków polsko-litewskich. Pod koniec swojego życia Ryszard Mackiewicz wielokrotnie odsprzedawał fragmenty swoich zbiorów archiwalnych i bibliotecznych Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Jednym z takich fragmentów był niewielki zespół zawierający archiwum prywatne rodziny Szwojnickich, do II wojny światowej posiadającej majątek Borkłojnie¹, leżący na Litwie Kowieńskiej².

Zgromadzone przez kolejnych przedstawicieli rodu Szwojnickich³ materiały, które przetrwały do dziś pozwalają w najważniejszych zarysach nakreślić dzieje tej rodziny⁴. Pierwszym uchwytym w dokumentach przedstawicielem Szwojnickich jest Marcin. Zachował się tylko odpis z przełomu XVIII i XIX w. dokumentu wystawionego przez Zygmunta Starego w 1542 r. Dokument ten potwierdza prawa Marcina Olechnowicza Szwojnickiego do nabytych przez niego majątności i chło-

¹ Majątek Borkłojnie był położony w powiecie upickim na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W XIX stuleciu powiat znajdujący się w granicach guberni kowieńskiej przemianowano na poniewieski. W okresie międzywojennym Borkłojnie było częścią Republiki Litewskiej. Przynależność majątku do rodziny Szwojnickich w XIX w. potwierdza *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, Warszawa 1880, s. 315.

² Artykuł o Ryszardzie Mackiewiczu na portalu „Wilnoteka”: E. Maksymowicz, *Odszedł śp. Ryszard Mackiewicz, kustosz spraw polskich na Litwie*, [w:] *Wilnoteka. Polski portal na Litwie* [online], [dostęp 5 IV 2016]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artikul/odszedl-sp-ryszard-mackiewicz-kustosz-spraw-polskich-na-litwie>; *Księga akcesyjna Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, bez sygn., k. 6v–7r, przechowywana w pracowni Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (dalej: BUT).

³ Nazwisko Szwojnicki możemy odnaleźć w herbarzach polskiej szlachty: H. Stupnicki, *Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi...*, t. III, Lwów 1862 (reprint: Wrocław 1998), s. 131; J. S. Dunin-Borkowski, *Spis nazwisk szlachty polskiej*, Lwów 1887 (reprint: Warszawa 1997), s. 452; *Polska encyklopedia szlachecka*, t. XII, Warszawa 1938 (reprint: Warszawa 1994), s. 295.

⁴ Szersze opracowanie zagadnienia dziejów Szwojnickich, oparte przede wszystkim na zachowanych testamentach poszczególnych przedstawicieli rodziny, znajduje się we wspomnianej w przypisie gwiazdkowym pracy Pauliny Meszyńskiej.

pów od szlachty upitskiej⁵. Według tablicy genealogicznej sporządzonej prawdopodobnie przez żyjącego na przełomie XIX i XX w. Zygmunta Szwojnickiego⁶, a także relacji z 1798 r., zapisanej w księgach szlacheckich guberni wileńskiej, dotyczącej szlacheckiego pochodzenia rodziny Szwojnickich⁷, tenże, żyjący w XVI w. Marcin miał jeszcze dwóch przodków po mieczu, a mianowicie Iwana i Pawła. Nie zachowały się jednak żadne oryginalne dokumenty na ich temat ani nawet ich późniejsze odpisy. Potomkowie znali swoich najdawniejszych przodków zapewne z przekazów ustnych. Pytanie, czy były one prawdziwe, czy też była to tylko rodzinna legenda? Według wspomnianej tablicy genealogicznej synem Marcina był Jan. Ten ostatni żył jednak dopiero w II połowie XVII w., różnica zatem między datami życia obydwóch byłaby zbyt duża? Być może Marcin występujący w dokumencie wystawionym przez Zygmunta Starego to nie ojciec Jana, ale brat jego dziada, który również występuje w drzewie genealogicznym Szwojnickich i we wspomnianej notce z roku 1798? Takie pokrewieństwo, z uwagi na odległe daty życia, byłoby też mało prawdopodobne, ale już zdecydowanie bardziej możliwe. Wydaje się jednak, że raczej należałoby przyjąć, iż Jan nie był bezpośrednim potomkiem Marcina, zakładając nawet pokrewieństwo drugiego pokolenia.

Pierwsze oryginalne dokumenty dotyczące przedstawicieli rodu Szwojnickich dotyczą Jana. Zachowały się dwa dokumenty, w których występuje Jan z Olechna Szwojnicki. Pierwszym jest przywilej Jana Kazimierza z roku 1664 na rzecz Jana Szwojnickiego na pobór myta mostowego u przeprawy Błoto Szwojgin⁸, leżącej w powiecie upickim w dobrach dziedzicznych Szwojnickiego⁹. Natomiast drugi to przywilej konfirmacyjny Jana III Sobieskiego na prowadzenie karczmy w jego dobrach Borkłojnie z roku 1689¹⁰. W tym drugim dokumencie po raz pierwszy majątek Borkłojnie jest kojarzony z rodziną Szwojnickich. O ile istnienie Marcina Szwojnickiego można by podawać pod pewną wątpliwość, bo nie zachowały się w tym przypadku oryginalne dokumenty, to dowody na istnienie Jana Szwojnickiego i jego władanie majątkiem Borkłojnie są już niepodważalne.

W archiwum Szwojnickich zachowało się pięć starszych (cztery XVI-wieczne oraz jeden z początku XVII w.) oryginalnych dokumentów dotyczących majątku Borkłojnie¹¹. Pierwszy z nich datowany na rok 1531 zawiera akt sprzedaży pustkowie zwanego Suryntowszczyzną położonego w majątku Borkłojnie; Jan Dominikowicz sprzedaje ziemię Mikołajowi Wodorackiemu¹². Drugi dokument został sporządzony w kilkanaście lat później – w 1548 r. Stanisław Mikołajewicz z żoną Barbarą Wodoracką sprzedają pustkowie w majątku Borkłojnie zwane Dowiatowzczyzną Szymonowi i Bartłomiejowi Surimtowiczom¹³. Trzeci, z 1566 r., stanowi przywilej

⁵ BUT, sygn. Rps 3537/IV, k. 3–4.

⁶ BUT, sygn. Rps 3533/IV, k. 1.

⁷ Notkę tę znamy tylko z jej kopii – wypisu, sporządzonego w 1832 r. (BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 52–53).

⁸ Czy nazwę Szwojgin należałoby wiązać z pierwotnym majątkiem Szwojnickich – Szwojniki, które zostały wymienione we wspomnianej notce z 1798 r. (BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 52r.)? *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. XII, s. 92 odnotowuje dwie wsie o nazwie Szwojniki, obydwie leżały w powiecie poniewieskim.

⁹ BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 3.

¹⁰ BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 7.

¹¹ Za pomoc w odczytaniu dokumentów w języku ruskim chciałbym podziękować dr. hab. Krzysztofowi Sycie.

¹² BUT, sygn. Dok. 208.

¹³ BUT, sygn. Dok. 209.

Zygmunta Augusta dla Stanisława Mikołajewicza Howra i jego żony Barbary Wodorackiej na wybudowanie w majątności Borkłojnie karczmy i zwolnienie jej od opłat i podatków¹⁴. Z czwartego datowanego na 1571 r. dowiadujemy się tylko, że Walenty sprzedaje ziemię w powiecie upickim; być może chodzi o dobra w majątku Borkłojnie¹⁵? Piątym dokumentem jest oryginalny ekstrakt z ksiąg grodzkich upitskich z 1614 r., w którym znajdziemy relację woźnego o dokonaniu intromisji w dniu 12 grudnia tego roku, między innymi w dwór w Borkłojniach. Miało to miejsce na mocy aktu darowizny Halszki z Wodorackich na rzecz jej męża Hrechorego Eygirda¹⁶. Wszystkie te dokumenty nie dotyczą rodziny Szwojnickich; były one jednak przechowywane w rodzinnym archiwum zapewne ze względu na potrzebę udokumentowania posiadanych przez poprzedników przywilejów związanych z majątkiem. Nie wiemy dokładnie, jak majątek Borkłojnie wszedł w posiadanie rodziny Szwojnickich, czy poprzez kupno, czy też poprzez koligacje rodzinne. Niezaprzeczalnie w I połowie XVII w. nazwisko Szwojnicki nie jest jeszcze związane z majątkiem Borkłojnie, zespala się ono z nim dopiero w II połowie tego stulecia.

W tym miejscu warto również odnotować fakt błędnego odczytu datacji na odpisach z początku XIX stulecia dwóch wyżej wspomnianych dokumentów¹⁷. Mianowicie rzecz dotyczy dokumentów z 1531 r. (sygn. Dok. 208) i 1548 r. (sygn. Dok. 209). Odczytujący dokumenty poprawnie przepisał ich treść, zmieniając jednocześnie cyrylicę na alfabet łaćniński, błąd pojawił się jednak w odczycie datacji, zamiast dat XVI-wiecznych pojawiły się daty: 1420 i 1409. Dlaczego odczytujący te dokumenty przesunął datę ich powstania o ponad sto lat wstecz? Nasuwają się dwa rozwiązania: albo odczytujący niezbyt dobrze znał literowy system zapisu dat w średniowiecznych dokumentach ruskich albo celowo przesunął daty wystawienia dokumentów, w celu udowodnienia praw do majątku przez rodzinę Szwojnickich już w XVI stuleciu; dlatego wcześniejszych posiadaczy należało przesunąć w głąb XV w. To, że obydwie oryginalne dokumenty zostały niewątpliwie sporządzone w XVI stuleciu potwierdza zidentyfikowany znak wodny papieru jednostki o sygnaturze Dok. 209; katalog filigranów datuje go na rok 1529¹⁸.

Potomkami Jana Szwojnickiego, dzierżącymi majątek Borkłojnie, byli kolejni przedstawiciele rodu Szwojnickich: Benedykt¹⁹, Aleksnader²⁰, Adam²¹, Szymon²², ponownie Aleksander²³, Medard²⁴, Norbert²⁵ i Zygmunt²⁶. Szwojniccy byli rodziną urzędników ziemskich. Benedykt w 1752 r. jest odnotowany jako mostowniczy upicki²⁷. Jego syn Władysław Szwojnicki, a brat dziedziczącego majątek Aleksan-

¹⁴ BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 9.

¹⁵ BUT, sygn. Dok. 210.

¹⁶ BUT, sygn. Rps 3537/V, k. 15.

¹⁷ BUT, sygn. Rps 3537/V, k. 5–6.

¹⁸ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius 1967, poz. 2498.

¹⁹ BUT, sygn. Rps 3535/V, k. 1–2.

²⁰ BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 23–28.

²¹ BUT, sygn. Rps 3535/V, k. 3–8.

²² BUT, sygn. Rps 3535/V, k. 13–16.

²³ BUT, sygn. Rps 3535/V, k. 9–12.

²⁴ BUT, sygn. Rps 3534/V.

²⁵ BUT, sygn. Rps 3534/V, k. 1–2.

²⁶ BUT, sygn. Rps 3534/V.

²⁷ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. II: Województwo trockie. XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2009, s. 482.

dra, w 1744 r. dosłużył się stopnia chorążego buławy polnej litewskiej. Syn wspomnianego Aleksandra – Adam, w 1787 i 1794 r. figuruje w spisach jako łowczy starodubski i skarbnik upicki oraz deputat z Upity²⁸. Jego brat Wincenty Szwojnicky w latach 90. XVIII stulecia był podporucznikiem polskiej kawalerii narodowej²⁹. Żyjący w I połowie XIX stulecia Aleksander był asesorem sądu ziemskiego, sędzią i asesorem sądu grodzkiego powiatu upickiego. To on w 1835 r. zebrał dokumenty potwierdzające szlacheckie pochodzenie rodziny, uwieńczone wyrokiem Heroldii w Petersburgu³⁰. Literatura zajmująca się ziemią litewską w XIX stuleciu wymienia majątek Borkłojnie jako miejsce wsparcia, schronienia i zaopatrzenia dla oddziałów polskich podczas powstania styczniowego³¹.

W 1897 r. zarząd majątku przejął Zygmunt Szwojnicky; jego żyjący jeszcze w tym czasie ojciec zrzekł się praw do majątku na rzecz syna. Zygmunt gospodarował majątkiem ziemskim aż do zakończenia II wojny światowej³². W okresie międzywojennym aktywnie działał na polu zachowania tożsamości narodowej przez Polaków mieszkających w Republice Litewskiej. W listopadzie 1928 r. na zjeździe Polaków z Litwy Kowieńskiej wyłoniono Komitet Polski, który został uznany przez władze litewskie. W jego skład wszedł min. Zygmunt Szwojnicky³³. Majątek Borkłojnie zarządzany przez Szwojnickiego pojawia się w wykazie majątków polskich w Republice Litewskiej w latach 1919–1939. W literaturze znajdziemy także zdjęcia majątku oraz samego Zygmunta Szwojnickiego³⁴.

W czerwcu 1940 r. Republika Litewska została zajęta przez Armię Czerwoną, ziemie litewskie stały się częścią Związku Radzieckiego. Rozpoczęły się masowe aresztowania wśród Polaków. NKWD dzięki dokumentacji zgromadzonej jeszcze przez litewską policję polityczną miało bardzo dobrą orientację w środowiskach polskich. 14 sierpnia 1940 r. został m.in. aresztowany Zygmunt Szwojnicky. 24 maja 1941 r. został on osądzony i skazany na 8 lat obozu pracy. 23 czerwca 1941 r., po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, cała grupa więźniów przebywająca w Kownie, a wraz z nią prawdopodobnie także Szwojnicky, została poddana ewakuacji. Transport został skierowany do Mińska. Tu z powodu trudności ewakuacyjnych zostali oni rozstrzelani. Nielicznym udało się jednak zbiec podczas zamieszania ewakuacyjnego. W tej grupie był prawdopodobnie także Zygmunt Szwojnicky, który zdołał wrócić do swojego majątku i wraz z innymi zbudować polską konspirację na ziemiach litewskich; został on jednym z dowódców Podokręgu Kowieńskiego Armii Krajowej³⁵.

²⁸ Ibidem, s. 523; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794). Spis*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 376; BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 29–31.

²⁹ BUT, sygn. Rps 3536/IV, k. 32–33.

³⁰ BUT, sygn. Rps, 3535/V, k. 12; ibidem, Rps 3536/IV.

³¹ J. Żenkiewicz, *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską*, Toruń 2001, s. 112.

³² BUT, sygn. Rps 3537/V, k. 34–35.

³³ J. Żenkiewicz, *Litwa na przestrzeni wieków...*, s. 160; idem, *Ziemiaństwo polskie w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym*, Toruń 2001, s. 14.

³⁴ Idem, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 48, 65.

³⁵ Idem, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 65; W. K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939–czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001, s. 46–47, 189; eadem, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939–czerwiec 1941*, Toruń 2004, s. 388, 452–475, 488.

W 1861 r. car Aleksander II przeprowadził reformę uwłaszczającą chłopów w Rosji. Konsekwencje tej reformy można również odnaleźć w dokumentach opisywanego archiwum (spłaty długów, spory z włościanami)³⁶. W 1921 r. na Litwie została przeprowadzona reforma rolna, w wyniku której majątek Borkłojnie został uszczuplony, jego powierzchnia zmniejszyła się do 82 ha. W opisywanym archiwum zachowały się akty sprzedaży małych części majątku na rzecz chłopów³⁷. Majątek Borkłojnie został w 1941 r. znacjonalizowany przez władzę radziecką. Po zajęciu ziem litewskich przez Wehrmacht administracja niemiecka zdecydowała we wrześniu 1941 r. o zwrocie majątków do ich poprzednich właścicieli; Borkłojnie znów stało się posesją Szwojnickich. Jednak już w nieco ponad rok później, 5 grudnia 1942 r., majątek został ponownie wywłaszczony i oddany pod zarząd właścicielowi niemieckiemu. W lipcu 1944 r. po wycofaniu się wojsk niemieckich z Litwy majątek wrócił we władanie Szwojnickiego. Pozostawał w jego posiadaniu do lutego 1946 r., kiedy to Szwojnicki wraz z innymi Polakami został przesiedlony w granice państwa polskiego³⁸. Zygmunt Szwojnicki, jak wynika z drzewa genealogicznego sporządzonego przypuszczalnie przez niego, nie miał potomków, nie miał też rodzeństwa. Jedynymi spadkobiercami były dzieci jego kuzynów. Prawdopodobnie to z tego powodu omawiane archiwum trafiło w ręce Ryszarda Maciekiewicza, zbierającego archiwalia – dowody polskości na ziemiach litewskich³⁹.

Całe archiwum rodziny Szwojnickich przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu to jeden z mniejszych zespołów archiwalnych znajdujący się w zbiorach. Liczy w sumie 12 jednostek inwentarzowych. Został zapisany pod sygnaturami od Rps 3533 do Rps 3541 oraz od Dok. 208 do Dok. 210. Pierwsza jednostka (Rps 3533/IV) zawiera tablice genealogiczne rodziny Szwojnickich oraz Staniewiczów; matka Zygmunta Szwojnickiego była z domu Staniewicz. Obydwie tablice wykonał prawdopodobnie jeszcze w okresie międzywojennym Zygmunt Szwojnicki, uzupełnienia mogły być wykonane już po II wojnie światowej. Na drugą teczkę (Rps 3534/IV) składają się akta metrykalne, przede wszystkim metryki chrztów i zgonów, członków rodziny Szwojnickich i Staniewiczów z XIX i XX stulecia. Kolejna pozycja w zespole (Rps 3535/IV) zawiera testamenty przedstawicieli rodzin Szwojnickich i Staniewiczów. Najstarszy akt ostatniej woli pochodzi z 1757 r. i jest autorstwa Benedykta Szwojnickiego. Najmłodszy testament został spisany w 1912 r. przez Zygmunta Szwojnickiego. W jednostce o sygnaturze Rps 3536/IV znalazły się dokumenty rodowe Szwojnickich. Konkretnie jednostkę tę tworzy przede wszystkim obszerny poszyt zawierający kilkadziesiąt kart dokumentów zebranych w 1835 r. przez Aleksandra Szwojnickiego w związku z ubieganiem się o potwierdzenie szlacheckiego pochodzenia rodziny. Znajdziemy tu zarówno XIX-wieczne kopie sporządzone przy okazji zabiegów czynionych przez Aleksandra, jak również wszyte w poszyt oryginalne dokumenty: XVI, XVII i XVIII-wieczne, dotyczące zarówno samej rodziny Szwojnickich, jak i majątku Borkłojnie. Kolejna teczka (Rps 3537/IV), największa w zespole, licząca 80 kart, to

³⁶ BUT, sygn. Rps 3537/IV, k. 44–45, 53–66.

³⁷ BUT, sygn. Rps 3537/IV, k. 12–14.

³⁸ BUT, sygn. Rps 3537/IV, k. 49–50.

³⁹ BUT, sygn. Rps 3533/IV, k. 1.

akta majątkowe, głównie dokumenty dotyczące posiadłości Borkłojnie. Są tu przywileje, akta kupna-sprzedaży, intromisje, potwierdzenia i cesje praw do majątku, umowy w sprawie podziału majątku, kontrakty dzierżawne, dokumenty kredytowe, inwentarze ruchomości, akta procesowe, zaświadczenia, porozumienia, podania, protokoły (min. dokumenty związane z uwłaszczeniem i reformą rolną) oraz plan. Najstarszy w tej teźce dokument pochodzi z 1614 r. i dotyczy intromisji między innymi w dobra Borkłojnie. Natomiast najmłodsze są dwa dokumenty z 1946 r., sporządzone w związku z repatriacją. Pozycja o sygnaturze Rps 3538/V zawiera dokumenty finansowe z końca XIX i I połowy XX w. Znajdziemy tu weksle, kwity dłuźne, zobowiązania finansowe, potwierdzenia przyjęcie sum pieniężnych. Jednostka o sygnaturze Rps 3539/V zawiera dokumenty biograficzne dotyczące Zygmunta Szwojnickiego. Są to świadectwa i inne dokumenty szkolne, zaproszenia, dyplomy, korespondencja oraz dokumenty komisji wojskowej. Wszystkie pochodzą z przełomu XIX i XX stulecia. Pozycje o sygnaturach Rps 3540/V oraz Rps 3541/V zawierają miscellanea oraz dokumenty obce. Znajdziemy tu zdjęcia, plenipotencje, zobowiązania, zarządzenia władz administracyjnych, uchwałę towarzystwa rolniczego oraz umowę dzierżawną; wszystkie materiały pochodzą z pierwszej połowy XX w. Archiwum rodziny Szwojnickich zamykają trzy dokumenty o sygnaturach Dok. 208, Dok. 209 oraz Dok. 210. Są to XVI-wieczne akta kupna-sprzedaży majątku ziemskiego, prawdopodobnie wszystkie dotyczą Borkłojnia.

Najstarszy dokument zachowany w opisywanym zespole pochodzi z 1531 r., ostatni został sporządzony w 1946 r., zachowane więc archiwalia powstawały na przestrzeni z górą 400 lat. Dokumentują one dzieje rodziny Szwojnickich i ich majątku ziemskiego Borkłojnie. Dokumenty zostały sporządzone głównie w językach polskim, ruskim i rosyjskim, pojedyncze karty są zapisane w językach litewskim i niemieckim, a pojedyncze zdania i wyrażenia w języku łacińskim. Struktura językowa opisywanego zespołu dobrze obrazuje poszczególne etapy dziejowe ziem litewskich na przestrzeni od XVI do XX w., początkowo w dokumentach dominował język ruski, później jego rolę przejął język polski, następnie rosyjski i ostatecznie litewski. Z wyjątkiem jednego płóciennego planu⁴⁰, całe archiwum zostało sporządzone na materiale papierowym. Są to przede wszystkim luźne dokumenty oraz jeden poszyt, spisane pismem kancelaryjnym oraz kursywą. Przede wszystkim znajdziemy tu oryginalne dokumenty, ale także późniejsze ich odpisy. Stan zachowania całego zespołu nie jest najgorszy, archiwalia były zapewne przez stulecia otoczone opieką i dbałością. Jednak niestety niektóre dokumenty, szczególnie te najstarsze, wymagają pilnych prac konserwatorskich.

Zespół dokumentów tworzących archiwum rodziny Szwojnickich jest typowym przykładem akt rodowych średnio zamożnej szlachty polskiej. Szlachty zamieszkującej ziemie Litwy właściwej. Archiwum jest raczej skromne, tylko 12 jednostek złożonych z 228 kart, ale dobrze dokumentujące dzieje rodziny i jej majątku ziemskiego. Zachowały się w nim przede wszystkim dokumenty świadczące o prawach rodziny do szlacheckiego tytułu oraz majątku ziemskiego. Poza tym: akta metrykalne, testamenty, dokumenty finansowe, a także materiały biograficzne

⁴⁰ BUT, sygn. Rps 3537/V, k. 72.

dotyczące ostatniego posesora dóbr Borkłojnie – Zygmunta Szwojnickiego. Dzięki zachowanym materiałom możemy dość dobrze prześledzić dzieje rodziny. Opisywane archiwum nie jest z pewnością rzadkim przykładem dokumentów średnioza-możnej szlachty zamieszkującej ziemię litewskie, jednak wraz z innymi archiwami rodzinnymi stanowi cenny zbiór dobrze dokumentujący ostatnie paręset lat historii ziem litewskich, a szczególnie szlachty i ziemiaństwa tego obszaru.

Bibliografia

Archiwum rodziny Szwojnickich z Borkłojnia, sygn. Rps 3533–3541, Dok. 208–210. Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Polska.

Dunin-Borkowski, Jerzy S. 1997. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. Warszawa: Jasieńczyk.

Księga akcesyjna Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, bez sygn., przechowywana w pracowni Sekcji Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Polska.

Laucevičius, Edmundas. 1967. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius: „Mintis”.

Maksymowicz, Edyta. 2010. „Odszedł śp. Ryszard Mackiewicz, kustosz spraw polskich na Litwie”. *Wilnoteka. Polski portal na Litwie*, Sierpień 9. <http://www.wilnoteka.lt/pl/artukul/odszedl-sp-ryszard-mackiewicz-kustosz-spraw-polskich-na-litwie>

Meszyńska Paulina. 2013. „Szwojniccy herbu Leliwa i ich archiwa”. mps pracy licencjackiej, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska.

Rachuba, Andrzej, red. 2004. *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794)*. Spis. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Rachuba, Andrzej, red. 2009. *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*. t. 2, *Województwo trockie. XIV–XVIII wiek*. Warszawa: DiG.

Roman, Wanda Krystyna. 2001. *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek.

Roman, Wanda Krystyna. 2004. *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 – czerwiec 1941*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek.

Starykoń-Kasprzycki, Stefan Janusz, red. 1994. *Polska Encyklopedia Szlachecka*. t. 12. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Jasieńczyk”.

Stupnicki, Hipolit. 1998. *Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów. Ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie herbarza Niesieckiego i manuskryptów*. t. 3. Wrocław: A. P. H. U. „Oksza”, 1998.

Sulimierski, Filip, Bronisław Chlebowski i Władysław Walewski. 1880. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. t. 1. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Sulimierski, Filip, Bronisław Chlebowski i Władysław Walewski. 1892. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Żenkiewicz, Jerzy. 2001. *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską*. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Żenkiewicz, Jerzy. 2001. *Ziemiaństwo polskie w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym*. Toruń: Jerzy Żenkiewicz.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 24 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Andrzej Mycio

Nicolaus Copernicus University in Toruń. University Library in Toruń

e-mail: am@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-2675-2468

Andrzej Mycio, PhD, is the head of the Department of Special Collections of the University Library in Toruń. In 2002 he defended his doctoral thesis titled *Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w Starym Mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII wieku* [*Mortgage loans and real estate market in the Old City of Toruń in the first half of the 17th century*]. He successfully combines his work as a librarian with research work connected closely with the collections found in the Section of Manuscripts of the University Library in Toruń. He published about thirty scientific and popular scientific texts (articles, catalogue notes, reviews), the most important of which include: *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych zbiorów zabezpieczonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Folia Toruniensia*, vol. 9–10: 2009–2010, pp. 45–55; *Neue Quellen zur Geschichte der Deutschbalten. Zu Archivalen in der Universitätsbibliothek in Thorn (Toruń)*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. Neue Folge der Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 60: 2011, H. 3, pp. 418–429; *Nowożytny rękopisy w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, *Czasy Nowożytny*, vol. 25: 2012, pp. 193–2005; *Znaczenie kodeksu rękopiśmiennego w XVIII-wiecznej Europie na przykładzie biblioteki historyka Pomorza Ludwiga Wilhelma Brüggemanna*, [in:] *Książka i prasa w kulturze*, red. K. Domańska, B. Iwańska-Cieślak, Bydgoszcz 2013, pp. 52–69; *Toruńskie egzemplarze „Kroniki Prus” Heinricha von Reden*, [in:] *Dawnych ksiąg niesyty. Tom studiów dedykowanych Profesorowi Januszowi Tondelowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, red. I. Imańska i A. Wagner, Toruń 2016, pp. 261–270.

The archive of the Szwojnicki family in Borkłojnie

Key words: the Szwojnicki family, family archives, the University Library in Toruń

Summary: In 2004 the University Library in Torun received a small collection of archival materials including the private archive of the Szwojnicki family, who had owned the landed estate of Borkłojnie in Lithuania of Kaunas until WWII. The materials collected by the generations of the Szwojnicki family allow us to outline the history of the family. They were a family of landed officials. In the 19th century their estate of Borkłojnie was where Polish military units found shelter and food during the January Uprising. In 1897 Zygmunt Szwojnicki started to administer the estate, which he continued until the end of WWII. In the interwar period he was actively involved in the struggle for the maintenance of the Polish identity by Poles residing in the Republic of Lithuania. In 1946 he was resettled to Poland. The whole archive of the Szwojnicki family preserved in the University Library in Torun constitutes one of the minor archival collections of the library. It includes 12 inventory units. The oldest document in the collection comes from 1531, while the most recent one from 1946, which means the archival documents had been collected throughout almost 400 years. They record the history of the Szwojnicki family and their estate of Borkłojnie. The collection is a typical example of family files of the moderately well off Polish noblemen residing in Lithuania. The

collection includes mainly documents confirming the family's rights to bear the noble title and to own the landed estate, birth certificates, last wills, financial documents, biographic materials concerning the last owner of Borkłojnie – Zygmunt Szwojnicki.

Andrzej Mycio

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Universitätsbibliothek Toruń

e-mail: am@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-2675-2468

Dr. Andrzej Mycio ist Leiter der Abteilung für Sondersammlungen der Universitätsbibliothek in Thorn. 2002 verteidigte er seine Dissertation unter dem Titel „Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w Starym Mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII wieku“ [„Die Hypothekenschuldung und der Immobilienverkehr in der Altstadt Thorn in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts“]. Mit seinem alltäglichen bibliothekarischen Dienst verbindet er mit Erfolg seine wissenschaftliche Arbeit, die direkt auf die Manuskripte aus der Universitätsbibliothek rekurriert. Bisher veröffentlichte er beinahe dreißig (populär)wissenschaftliche Texte (Artikel, Katalognoten, Rezensionen) in diesem Themenfeld, darunter: *Struktura proveniencyjna rękopisów pochodzących z tak zwanych zbiorów zabezpieczonych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu* [Die Provenienzstruktur der Handschriften aus den sog. gesicherten Beständen in der Universitätsbibliothek in Thorn], *Folia Toruniensia*, Bd. 9–10: 2009–2010, S. 45–55; *Neue Quellen zur Geschichte der Deutschbalten. Zu Archivalien in der Universitätsbibliothek in Thorn (Toruń)*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung. Neue Folge der Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 60: 2011, H. 3, S. 418–429; *Nowożytny rękopisy w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu* [Die neuzeitlichen Handschriften in den Beständen der Universitätsbibliothek in Thorn], *Czasy Nowożytny*, Bd. 25: 2012, S. 193–2005; *Znaczenie kodeksu rękopiśmiennego w XVIII-wiecznej Europie na przykładzie biblioteki historyka Pomorza Ludwiga Wilhelma Brüggemanna* [Die Bedeutung des handschriftlichen Kodex im Europa des 18. Jahrhunderts am Beispiel der Bibliothek des Pommernhistorikers Ludwig Wilhelm Brüggemann], [in:] *Książka i prasa w kulturze* [Das Buch und die Presse in der Kultur], hg. v. K. Domańska, B. Iwańska-Cieślak, Bydgoszcz 2013, S. 52–69; *Toruńskie egzemplarze „Kroniki Prus“ Heinricha von Reden* [Die Thorner Exemplare der „Cronica der Preussen“ Heinrichs von Reden], [in:] *Dawnych ksiąg niesyty. Tom studiów dedykowanych Profesorowi Januszowi Tondelowi na siedemdziesięciolecie urodzin* [Von alten Büchern ungesättigt. Ein Studienband für Prof. Janusz Tondel zum siebenzigsten Geburtstag], hg. v. I. Imańska und A. Wagner, Toruń 2016, S. 261–270.

Das Archiv der Familie Szwojnicki aus

Borkłojnie

S**sch** **w**orte: Szwojniccy, Familienarchive, Universitätsbibliothek in Thorn**Z**

usammenfassung. 2004 erwarb die Universitätsbibliothek in Thorn einen kleinen Bestand, das Privatarchiv der Familie Szwojnicki, die bis zum Zweiten Weltkrieg ihre Landgüter in Borkłojnie in der Republik Litauen inne hatte. Die von den nacheinander folgenden Familienvertretern gesammelten Materialien, die sich bis zum heutigen Tag bewährten, erlauben die wichtigsten Schicksale dieser Familie wiederherzustellen. Die Szwojnickis waren eine Familie der Landesbeamten. Im 19. Jahrhundert waren ihre Landgüter in Borkłojnie ein Hort, wo die polnischen Truppen während des Januaraufstandes unterstützt, geschützt und versorgt wurden. Die Landgüter wurden von 1897 bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges

von Zygmunt Szwojnicki verwaltet. In der Zwischenkriegszeit bemühte er sich aktiv um die Bewahrung der nationalen Identität der in der Republik Litauen lebenden Polen. 1946 wurde er zusammen mit anderen Polen in den polnischen Staat umgesiedelt. Das ganze Familienarchiv Szwojnickis ist einer der kleineren Archivbestände, die in der Universitätsbibliothek in Thorn aufbewahrt werden. Dazu gehörten insgesamt 12 Inventareinheiten. Das älteste Dokument in diesem Bestand stammt aus dem Jahr 1531, das jüngste aus dem Jahr 1946. Die erhaltenen Archivalien entstanden also innerhalb von über 400 Jahren. Sie schildern die Schicksale der Familie Szwojnicki und ihrer Landgüter in Borkłojnie. Der Archivbestand der Familie Szwojnicki ist ein typisches Beispiel von Familienakten des nicht so wohlhabenden polnischen Adels, der die Gebiete Litauens bewohnte. Es bewährten sich vor allem die Urkunden, die von den Ansprüchen der Familie auf den Adelstitel sowie auf die Landgüter zeugen, darüber hinaus: Matrikelakten, Testamente, Finanzurkunden sowie biografische Materialien in Bezug auf den letzten Eigentümer Zygmunt Szwojnicki.

Adam Kucharski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Instytut Historii i Archiwistyki

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

L

Lektury oświeconego wojażera-Sarmaty w świetle katalogu ksiąg zabranych w podróż przez Seweryna Rzewuskiego (1778)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.004>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Adam Kucharski jest adiunktem w Zakładzie Metodologii Historii i Wiedzy o Kulturze w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze obejmują problematykę z zakresu historii kultury wczesnonowożytnej XVI–XVIII w., a w szczególności kwestie podróżnictwa polskiego w XVII–XVIII w., mentalności ówczesnej szlachty i magnatów uchwytej w ich korespondencji oraz rozwoju prasy rękopiśmiennej w I Rzeczypospolitej. Opublikował m.in.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków* (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)* Karola Stanisława Radziwiłła, oprac. i opatrzenie wstępem i koment. (Toruń 2011) i *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku* (Toruń 2013).

S

łowa kluczowe: Seweryn Rzewuski, podróż, biblioteka, lektura

S

treszczenie. Poziom wiedzy o przebiegu, znaczeniu i realiach podróży zagranicznych mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej zwiększył się wydatnie dzięki publikacji źródeł historycznych, zarówno w postaci krytycznych edycji źródłowych, jak i opracowań naukowych. Jednym z ciekawszych dokumentów dla poznania roli książki oraz dynamiki rozwoju kultury czytelniczej wśród nowożytnych wojażerów jest katalog książek zabranych w podróż przez Seweryna Rzewuskiego w 1778 r., magnata i polityka polskiego dobrze znanego z kart historii. Artykuł ten jest okazją do zaprezentowania tej postaci z nieco innej strony niż jego aktywność jako jednego z liderów konfederacji targowickiej. Archiwalny inwentarz biblioteki podróżnej Rzewuskiego jest unikalnym źródłem tego typu, dlatego też warto go przybliżyć i pokazać dzięki niemu różnorodność zainteresowań staropolskiego podróżnika. Poprzez prezentowane poglądy i postawy polityczne, a z drugiej strony świadomy dobór lektur jego sylwetka jawi się jako osobowość wewnętrznie złożona stojąca na pograniczu pomiędzy mentalnością i programem ideowym sarmackiego peregrynanta i oświeconego wojażera.

Jednym z istotniejszych efektów podróżowania i sporządzania relacji z wyjazdów zagranicznych było zapoznawanie się z poziomem rozwoju kultury w poszczególnych krajach europejskich, w tym także z funkcjonowaniem i wyposażeniem bibliotek. Ważne zagadnienie roli i znaczenia opisów bibliotek w trakcie trwania podróży zagranicznych w epoce oświecenia znalazło już swoje opracowanie w literaturze przedmiotu¹. Istniejące źródła z drugiej połowy XVIII w. dają jednak asumpt do nowego spojrzenia na ten problem dzięki zachowanym katalogom ksiązek zabieranych ze sobą przez staropolskich podróżników za granicę. Do tego typu wykazów ksiąg należy rejestr sporządzony przed wyjazdem hetmana polnego koronnego Seweryna Rzewuskiego z rodzinnych Podhorców w 1778 r.² Wyodrębnienie kategorii „człowieka czytającego” w czasie podróży pozwala na ujęcie jego biblioteki nie tylko w tradycyjny sposób (rozumianej jako zbiór ksiązek przechowywanych w konkretnym pomieszczeniu), ale przede wszystkim jako sytuacji czytelniczej, a właściwie całego ich czasowo-przestrzennego ciągu³. Statyczny obraz wnętrza wypełnionego półkami, ze spoczywającymi na nich książkami, zastępuje tutaj dynamiczna i zmienna w czasie podróżna przestrzeń lektury zabranych ze sobą tomów ksiąg. W nowożytnej Polsce tradycje bibliofilskie i rozwój czytelnictwa były warunkowane, w dużej mierze poprzez zjawisko masowych wyjazdów zagranicznych, przede wszystkim o charakterze edukacyjnym. Od czasów XVI-wiecznego renesansu, z jego humanistycznym uwielbieniem tekstów klasycznych aż po okres oświecenia wyjazdy zagraniczne przyczyniały się do wyznaczania horyzontów gustów i mód czytelniczych. Nowy rozdział tych procesów zapoczątkowano w połowie XVIII w. poprzez upowszechnienie zwyczaju podróży europejskich, głównie polskiej magnaterii, przyczyniających się do zwiększenia zainteresowań kontynentalną literaturą naukową, filozoficzną i piękną⁴.

W ten kontekst wpisuje się postać Seweryna Rzewuskiego, a właściwie jego mało znana biblioteka podróżna⁵. Sam Rzewuski, ośławiony wprawdzie poprzez fakt przywództwa ruchu targowickiego, zasługuje tutaj jednak na szczególną uwagę, nie jako polityk, ale autor wykazu ksiąg, który we wcześniejszym okresie swego życia nie był jeszcze tak napiętnowany późniejszą działalnością polityczną. Podróż Rzewuskiego poza granice kraju nie była pierwszym tego typu wyjazdem. Kilkanaście lat wcześniej odbył pod opieką francuskiego guwenera dwuletnią podróż edukacyjną, odwiedzając kilka krajów europejskich. Towarzyszył mu wówczas (1759–1761) Louis-Antoine Caraccioli w charakterze preceptora. Podróż objęła Austrię, Włochy, Francję i Niemcy. Seweryn Rzewuski odwiedził wówczas między innymi Stanisława Leszczyńskiego rezydującego w Luneville⁶.

¹ K. Bednarska-Ruszajowa, *Biblioteki w polskich oświeceniowych opisach podróży zagranicznych*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej, R. 46: 1996, s. 241–250.

² Inwentarz ksiązek zabranych ze sobą w podróż, zatytułowany „Regest ksiązek, które się biorą w drogę die 22 Augusti 1778 w Podhorcach spisany”, poprzedza właściwy opis tego wojażu przechowywany w archiwum rodzinnym Rzewuskich: Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Podhoreckie (dalej: APodh) II 184, s. nlb.

³ W. Próchnicki, *Homo legens*, [w:] *Biblioteki i książki w literaturze*, red. K. Bednarska-Ruszajowa, Kraków 1998, s. 150.

⁴ B. Bienkowska, *Staropolski świat ksiązek*, Wrocław 1976, s. 24–27.

⁵ Zaledwie kilka informacji na jej temat podała Krystyna Maksimowicz w swoim artykule *Hetman Seweryn Rzewuski pod sterem swego ojca Wacława w latach 1774–1779*, *Ze Skarbcza Kultury*, 1989, z. 49, s. 177–178.

⁶ Z. Zielińska, *Rzewuski Seweryn h. Krzywda (1743–1811)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 139.

Rzewuski nie był oczywiście pierwszym podróżnikiem, który doceniał wartość lektury w trakcie dłuższych wyjazdów. Czytanie książek było przecież nieodłącznym elementem tzw. podróży akademickich i edukacyjnych oraz niezbywalnym komponentem nauki polskich studentów w europejskich akademiach i uniwersytetach, czy kolegiach. Czytano zresztą przy różnych okazjach, wykorzystując dogodnie ku temu okoliczności⁷. Sam tytułowy bohater tego opracowania był zresztą pouczany przez swego ojca, aby gorliwie i systematycznie czytał książki obcojęzyczne czemu towarzyszył dłuższy wywód na temat przydatności nawet krótkiej, lecz głośniejszej lektury tekstów francuskojęzycznych dających znakomite efekty w praktycznej nauce tego języka⁸. Nadmienmy tu również, że ojciec Seweryna był zwolennikiem wytężonej pracy umysłowej i zdeklarowanym przeciwnikiem marnowania czasu nawet w trakcie jazdy powozem czy dylizansem. Dlatego też Wacław Rzewuski upominał swego syna Józefa, starszego brata Seweryna, aby ten podczas swojej o kilka lat wcześniejszej podróży edukacyjnej po Europie nie zaniedbywał lektury, poświęcając jej każdą wolną chwilę, również w trakcie jazdy⁹.

Niemniej częsta praktyka czytelnicza nie zawsze przekładała się na dokumentowanie tego faktu w rozmaitych źródłach związanych z realiami podróżniczymi w okresie wczesnonowożytnym. Wypada raczej stwierdzić, że znane nam wykazy książek, z których korzystano za granicą, należą do rzadkości. Pojedyncze wzmianki w instrukcjach podróżnych lub diariuszach peregrynacji dają tylko wrywkową wiedzę na temat tego, co i jak często czytano. Skądinąd świadczą one jednak o wielkiej roli edukacyjnej i pedagogicznej, jaką przypisywano książkom w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w., jak również wcześniej. W epoce oświecenia, z jej kultem wiedzy i rozumu, uważano bowiem, że książka jest rezerwuarem wszelkiej przydatnej oświeconemu podróżnikowi wiedzy¹⁰. Ten optymizm poznawczy nie powinien zasłaniać także innych postaw i poglądów kwestionujących coraz powszechniej uznawaną wartość naukową książek, a przynajmniej każących podchodzić do ich lektury z dużą ostrożnością w obawie przed nowymi ideami. Takie podejście daje się zauważyć w kręgach kościelnych upatrujących, przynajmniej w niektórych dziełach, zagrożenia dla tradycyjnej, konserwatywnej wizji świata i lansowania nowych, nieortodoksyjnych nurtów myślowych. Takie kontroświeceniowe stanowisko zalecało nawet całkowitą rezygnację z wielu tytułów i wydawnictw podejrzewanych o propagowanie wywrotowych teorii¹¹. Inne zapisy w relacjach z podróży dokumentują z kolei listę

⁷ Zob. A. Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998; w szczególności rozdział *Lektura w siodle i na postoju* (s. 42–45).

⁸ „książki francuskie ustawicznie czytać. Ja rozumiem, że więcej to pomoże niż metrów języka francuskiego, których nie barzo radziłbym brać”; ANK, APodh I 126, s. 383.

⁹ „W drodze mieć książkę jaką w kieszeni, aby ją w kolasce czytać”; Muzeum Narodowe w Krakowie, rkps 22, k. 208. Do tego upomnienia Wacław Rzewuski dołączał wykaz kilku tytułów szczególnie zalecanych przez siebie książek.

¹⁰ Lektura była ważna zarówno podczas samej podróży, jak i po powrocie do kraju. Drukowane przewodniki po różnych miastach i krajach zapewniały krajoznawczą orientację w terenie, zaś literatura encyklopedyczna i kompendia geograficzne były przydatne w procesie spisywania relacji z wojaży; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 2001, s. 171–174.

¹¹ „Złych kompanii unikać i książek takich nie czytać wcale”, *Instrukcja do cudzych krajów wyjeżdżającemu Imci x. Kantorowi krakowskiemu dana od Xcia biskupa Krakowskiego stryja jego na Promniku 20 Aug: 1765* [instrukcja Kajetana Sołtyka dla Michała Sołtyka], [w:] J. Śmiałowski, *Książka kanonik Michał Sołtyk (1742–1815) i jego testament. Zbiory sztuki, archeologiczne, numizmaty, minerały i osobliwości*, Łódź 2000, s. 95.

zakupów księgarskich czynionych za granicą robiące wrażenie dużym rozmachem i różnorodnością tematyczną¹².

Właściwe odczytanie kontekstu znaczeniowego opisów bibliotek w utworach literackich wymaga rozstrzygnięcia całego szeregu pytań, które należy zadać, konstruując odpowiedni kwestionariusz badawczy. I tak trzeba przede wszystkim określić charakter opisywanej biblioteki, odpowiadając na pytania, czy jest to księgozbiór fikcyjny czy realny, prywatny czy publiczny, historyczny czy współczesny, a wreszcie będący głównym czy jedynie pobocznym motywem całego analizowanego tekstu, jego koniecznym czy zaledwie przypadkowym elementem¹³? Odnosząc te kwestie do deskrypcji biblioteki podróźnej Seweryna Rzewuskiego, należy stwierdzić, że jest to rzeczywisty księgozbiór prywatny, będący częścią rodzinnej biblioteki, gromadzonej zapewne od kilku pokoleń. Wielką rolę odegrał w tym procesie gromadzenia książek Wacław Rzewuski, ojciec Seweryna. Niestety, wkrótce po opisywanej podróży zbiór książek uległ rozproszeniu w wyniku znacznego pogorszenia sytuacji ekonomicznej w dobrach Rzewuskich¹⁴. Również europejski wojaż Rzewuskiego w latach 1778–1779, chociaż należy go interpretować w kategoriach podróży politycznej, służącej szukaniu poparcia poprzez nawiązywanie znajomości i zacieśnienia istniejących kontaktów, był przez niego samego postrzegany jako wyjazd prywatny mający na celu realizację osobistych celów i pasji intelektualnych oraz poznawczych¹⁵. Precyzując kolejne odpowiedzi na postawione powyżej pytania, należy zaznaczyć, że lektura biblioteczki podróźnej Seweryna Rzewuskiego stanowiła konstytutywny komponent jego aktywności podróźnej i wyznaczała zasięg intelektualnych zainteresowań i ambicji tego wojażera. Co więcej, jest to motyw wiodący, o czym świadczy chociażby umieszczenie katalogu książek na samym początku relacji z tej podróży, który pozwala oceniać cały wyjazd w kategoriach podróży uczonej czy wręcz naukowej, które to cechy pragnął jej nadać Rzewuski obok innych typów swojej działalności, głównie przecież politycznej.

Biblioteczkę podróźną Seweryna Rzewuskiego trzeba zaliczyć do grupy księgozbiorów starannie selekcionowanych pod kątem korzystania z nich w trakcie wojażu. Sprawia ona wrażenie skrupulatnie dobranego zbioru książek z kilku dziedzin wiedzy. Łącznie księgozbiór liczył niespełna 50 tytułów, wliczając w to nieliczne wydania kilkutomowe. Na czterech pierwszych kartach relacji z podróży pomieszczono schematyczny, inwentarzowy wykaz 46 dzieł, podając ich tytuł, rzadziej autora, liczbę woluminów i format książek¹⁶. Wykaz nie został uporząd-

¹² Do tego typu inwentarzy księgarskich zaliczmy chociażby obszerny „Regestr ksiąg w Wenecji kupionych” zamieszczony na końcu dziennika podróży (obejmującego lata 1667–1669) ordynata ostrogskiego księcia Aleksandra Janusza Zasławskiego-Ostrogskiego, który spisywał książkę Jan Kazimierz Wojsznarowicz, jego preceptor podróźny. Fakt zamieszczenia tego wykazu kilkudziesięciu książek kupionych we Włoszech każe sytuować ten nabytek na rok 1669, kończący europejską peregrynację młodego magnata; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteki Ordynacji Zamojskich, rkps 847, k. 134v.–136.

¹³ K. Bednarska-Ruszejowa, *Światowe badania nad opisami bibliotek w utworach literackich*, [w:] *Biblioteki i książki w literaturze*, red. eadem, Kraków 1998, s. 12.

¹⁴ Jednym z głównych powodów kłopotów finansowych były rozbiory Polski. Bibliotekę podhorecką rozsprzedawano sukcesywnie podczas licytacji w latach 1782–1787; A. Szyszko-Bohusz, *Podhorce*, Sztuki Piękne, R. 1: 1925, nr 4, s. 153.

¹⁵ K. Maksimowicz, *Seweryna Rzewuskiego droga do targowicy*, Gdańsk 2002, s. 108.

¹⁶ 31 pozycji początkowych jest numerowanych. Druga część, zatytułowana „Dalszy regestr ksiąg”, ma już mniej staranny charakter zapisu, zdradzając pewne objawy pośpiechu przy jej sporządzaniu, być może powstała tuż przed samym wyjazdem, ANK, APOdH II 184.

kowane tematycznie, a kolejność książek wydaje się przypadkowa. Być może zdecydował o tym porządek pakowania książek do skrzyń przed wyjazdem. Podróżny katalog książek został spisany ręką więcej niż jednego inwentaryzatora, w tym niektóre fragmenty noszą cechy charakteru pisma samego Seweryna Rzewuskiego.

Wśród zanotowanych w katalogu dzieł daje się wyróżnić kilka kategorii tematycznych. Zdecydowanie największa grupa tytułów zalicza się do literatury wojskowej. Militaria biblioteczne to największa jednorodna pod względem treści część księgozbioru podróznego Seweryna Rzewuskiego, która stanowi ok. 30% całości. Jednocześnie jest ona dość mocno zróżnicowana. Zawiera bowiem zarówno dzieła czołowych europejskich teoretyków wojskowości tego czasu, jak i dokumenty dotyczące armii koronnej. Na czoło wysuwa się dwutomowe wydanie *Essai sur l'art de la guerre* autorstwa francuskiego generała Lancelota Turpina de Crissé. Znalazło się tam również drugie znane dzieło tegoż autora, tym razem opublikowane w języku niemieckim, *Zum Taschenbuche, Worinnen die Zeichnungen und Anweisungen der Bewegungen eines Heeres oder Corps* (1764), wydane wspólnie z Simonem Lefebvre¹⁷. Do wybitnych, kanonicznych wręcz traktatów wojskowych, czytanych przez Rzewuskiego, można też zaklasyfikować *Mes Rêveries* nieżyjącego już wówczas księcia Maurycego Saskiego, nieprawego syna Augusta II, księcia Kurlandii i Semigalii oraz głównodowodzącego armii Ludwika XV. Lektury Rzewuskiego obejmowały dzieła przedstawiające najlepsze wzory organizacji i funkcjonowania nowożytnych armii czerpane z doświadczeń francuskich, czy niemieckich. Stąd obecność w wykazie francuskojęzycznej instrukcji dla oficerów piechoty czy instrukcji dla oficerów jazdy króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego, faktycznego twórcy potęgi militarnej Prus.

Znajdujemy tam również polskojęzyczne dokumenty wojskowe dotyczące organizacji wojska koronnego i litewskiego: *Pla[n]ta wojska, chleb zastużonych, Regulament płacy całego wojska koronnego, czy Regulament mustry dla piechoty Obojga Narodów*. W podróży korzystano również z bliżej nieokreślonego manuskryptu zawierającego opis architektury militarnej i cywilnej. Tak liczny udział dzieł z teorii i praktyki wojskowości był podyktowany sprawowaniem urzędu hetmana polnego koronnego, który Seweryn otrzymał w 1774 r., chociaż niczym szczególnym się nie odznaczył w czasie jego sprawowania¹⁸. Katalog książek służył później jako notatnik do notowania bieżących spraw wojskowych, gdyż wolną część karty u dołu drugiej strony zapisano informacjami na temat rocznego utrzymania i uposażenia jednego z oficerów wypłacanego z dóbr oleskich Rzewuskiego¹⁹.

Mniejszy udział ilościowy mają druki o charakterze polityczno-ustrojowym, wśród których wymieńmy konstytucje sejmu z 1776 r.²⁰ Był to dokument bardzo symboliczny dla Seweryna Rzewuskiego ponieważ wyznaczał jego aktywizację jako zagorzałego opozycjonisty antykrólewskiego broniącego dawnych wolności

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Z. Zielińska, op. cit., passim.

¹⁹ Widnieje tam szczegółowy zapis rocznej ordynacji obersztajtanta (podpułkownika) Tuchałki, ANK, APodh II 184.

²⁰ W spisie książek tytuł ten brzmi *Konstytucje sejmu ordynaryjnego roku 1776*; ANK, APodh II 184. Jest to zapewne dziennik tego sejmu, który ukazał się drukiem w tym samym roku pod tytułem: *Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego Pod Związkiem Konfederacyi Generalney Obojga Narodow Agitującego Się*.

oraz sprzeciwiającego się ograniczeniu władzy hetmanów. Do opozycji skierowanej przeciwko działaniom króla, a w szczególności Rady Nieustającej, która skonsolidowała się w latach 1775–1776, należeli dzierżyciele najwyższych stanowisk wojskowych: marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski, hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki i Rzewuski jako hetman polny²¹. Z kolei *Regestr znajdujących się konfederatów w niewoli rosyjskiej z Polski wziętych* to swoiste epitafium dla poległych i jeńców z szeregów konfederatów barskich. To także wspomnienie własnych losów Rzewuskiego i nawiązanie do epizodu kilkuletniej niewoli (1767–1773) wraz z ojcem w Rosji (m.in. w Kałudze). Seweryn udał się tam wraz z Wacławem Rzewuskim dobrowolnie, zasługując z nim wspólnie po powrocie na miano i autorytet „męczennika wolności”²². Wyrazem trwałego przywiązania Rzewuskiego do niezłomnej obrony ideałów szlacheckich wolności było zabranie ze sobą francuskiego tłumaczenia z 1770 r. manifestu konfederatów barskich (*Manifeste de la Republique confederée de Pologne 1770*)²³. Można również wyszczególnić dwa traktaty historyczne opisujące zarówno historię dawną, jak i współczesną podróżnikowi. Są to odpowiednio dzieje starożytnego Rzymu Polibiusza oraz historia zwycięstw Ludwika XIV, które pół wieku wcześniej napisał i wydał Charles Sevin de Quincy (*Histoire militaire du règne de Louis-le-Grand, roi du France*). Obecność gramatyki tureckiej autorstwa Franciszka Mesgniena-Menińskiego (*Meniński Grammaticae Turcicae in quarto*)²⁴, XVII-wiecznego orientalisty i tłumacza, może z kolei wskazywać na przynajmniej ograniczoną naukę tego języka, przydatnego w porozumieniu się z Turcją, tradycyjnym polityczno-militarnym przeciwnikiem Rosji, w którym upatrywano największego sojusznika sprawy polskiej w tym czasie. Warto wspomnieć tutaj fakt, że dziad Seweryna Stanisław Mateusz Rzewuski był posłem polskim do Turcji w 1699 r.²⁵

Odrębną grupę stanowiły podręczniki z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych, które podobnie jak książki o tematyce militarnej obejmowały również prawie 1/3 całości księgozbioru. Wśród nich zdecydowanie dominuje literatura chemiczna licząca sześć tytułów, w tym tak specjalistyczne prace jak choćby opracowanie z dziedziny chemii metalurgicznej. Zwraca uwagę praca współczesnego Rzewuskiemu niemieckiego lekarza i chemika Johanna Heinricha Potta odnotowana jako *Johannis Henrici Pott exercitationes in quarto*²⁶. Lektura tej książki miała za zadanie kształcenie praktycznych umiejętności chemicznych poprzez ćwiczenia, co nasuwa przypuszczenie, że w trakcie podróży Seweryn Rzewuski nie tylko oddawał się studiom teoretycznym, ale przynajmniej w ograniczonym zakresie wykonywał doświadczenia chemiczne. Dzieła z zakresu chemii zostały uzupełnione książkami o tematyce inżynierskiej, do których należy praca o wynalazkach Denisa Papina (*De machina popiniana*)²⁷, francuskiego konstruktora działającego

²¹ W. Stanek, *Konfederacja sejmowa z 1776 roku – narzędzie dworskiego zamachu stanu*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia, t. 28: 1993, z. 259, s. 126.

²² Z. Zielińska, op. cit., s. 176.

²³ ANK, APodh II 184.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Zob. A. Gliwa, *Poselstwo Stanisława Mateusza Rzewuskiego do Turcji w 1699 r.*, Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia, t. 13: 2003, s. 101–134.

²⁶ ANK, APodh II 184.

²⁷ Ibidem; było to zapewne dzieło opisujące odkrycie prototypu silnika parowego.

na przełomie XVII i XVIII w., świadcząca o żywym zainteresowaniu Rzewuskiego postępowaniem naukowo-technicznym w erze rewolucji przemysłowej. Nie zabrakło tam również opracowania z dziedziny farmacji. Książka wpisana jako *Tollständiges Dispensatorium in octavo*²⁸ to zapewne niemieckie tłumaczenie (*Vollständiges Handbuch der gantzen praktischen Arzneygelahrtheit enthaltend ein allgemeines Dispensatorium oder Uebersetzung der Pharmacopœen*) farmakopei, czyli urzędowego spisu lekarstw dopuszczonych do obrotu aptecznego oraz wykazu ich składników, której autorem był Anglik Richard Brookes. Zdecydowana przewaga książek wojskowych oraz podręczników nauk ścisłych i przyrodniczych jest odbiciem tendencji epoki połowy XVIII w., w której procesy upowszechnienia szkolnictwa i znajomości podręczników spowodowały stopniowe zastępowanie książek religijnych, propagujących wiedzę aprioryczną, naukową literaturą świecką²⁹. Należy zauważyć, że w wykazie książek zabranych przez Rzewuskiego w podróż nie znajdujemy ani jednego tytułu religijnego świadczącego o pogłębianiu doktryny czy też gorliwym praktykowaniu dewocji. Jest to dość symptomatyczny fakt, biorąc pod uwagę znane i wielokrotnie deklarowane przywiązanie Rzewuskiego do religii katolickiej.

Wiedza geograficzna została zawarta w kilku różnorodnych pracach, do których możemy zaliczyć kalendarz gregoriański i juliański (*Vetus et novum calendarium in quarto*) pozwalający na przeliczanie dat według nowego i starego stylu, jakiś atlas oraz kompendium historyczno-geograficzne z deskrypcją krajów europejskich autorstwa Johanna Hübnera (*Hübners Ceitungs Lexicon in octavo majori*)³⁰. Wyrazem alchemicznych pasji Rzewuskiego była obecność w bibliotece podręcznej księgi magicznej, popularnego wówczas kompendium skompilowanego na użytek powszechny przez Gottharda Hefnera i wydana w początkach drugiej połowy XVIII w. pod tytułem *Onomatoologia curiosa, artificiosa et magica*³¹. Warto również zaznaczyć, że obok wielkich współczesnych dzieł naukowych, znanych i cenionych opracowań specjalistycznych, znalazło się również miejsce dla rękopiśmiennego inwentarza dóbr Stulno. Był to klucz dóbr położony nad Bugiem w województwie ruskim i ziemi chełmskiej składający się z dziesięciu wsi i trzech folwarków. Jego właścicielem był Wacław Rzewuski³². Było to starostwo niegrodowe przynoszące duże dochody, które w 1774 r. zostało przez ojca, który odziedziczył je z kolei po Stanisławie Mateuszu Rzewuskim, scedowane Sewerynowi³³. Tak więc w podróży zajmowały go również kwestie ekonomiczne związane z zarządzaniem własnymi majątkami ziemskimi.

Na koniec wspomnijmy również o nielicznych wydawnictwach z dziedziny kultury. Najbardziej znanym utworem w tej grupie było arcydzieło literatury europejskiej, renesansowy poemat epicki Torquatta Tassa, *Goffred albo Jeruzalem Wyzwolona* w tłumaczeniu polskim³⁴. Zainteresowanie kwestiami oświeceniowej

²⁸ Ibidem.

²⁹ B. Kosmanowa, *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*, Warszawa 1981, s. 293.

³⁰ ANK, APodh II 184; Właściwy tytuł dzieła wydanego w początkach XVIII w. przez Hübnera i Philippa Sinolda von Schütza brzmiał *Reales Staats-, Zaitungs- und Conversations-Lexikon*.

³¹ ANK, APodh II 184.

³² *Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa 1890, s. 507.

³³ Z. Zielińska, op. cit., s. 177.

³⁴ Przez inwentaryzatora biblioteki został on opisany pod nazwiskiem polskiego tłumacza Piotra Kochanowskiego oraz drugim tytułem: *Historia obozowa Kochanowskiego*; ANK, APodh II 184.

reformy szkolnictwa znamionuje dzieło Heinricha Brauna, bawarskiego propagatora zmian w systemie edukacji *Akademische Rede von der Kunst zu Denken, als dem Grunde der wahren Beredsamkeit, welche an dem höchstenfreulichen Namensfeste Seiner Churfürstlichen Durchleucht*. Jeszcze bardziej postępową lekturą był traktat znanego włoskiego luminarza Luigi Gonzaga di Castiglione, ostatniego potomka arystokratycznego rodu rządzącego Mantuą. Forsował on idee demokratycznych przemian społecznych i wolności obywatelskich. Rzewuski wiózł ze sobą najnowsze wydanie francuskiego tłumaczenia jego najważniejszego dzieła *L'Homme de lettres, bon citoyen, discours philosophiques, politiques, prononcé á l'académie des Arcades, á Rome des l'année 1776*. Do dzieł kultury wysokiej należy również zaliczyć bliżej nieokreślony zbiór wierszy oraz libretto francuskiej opery *Sargines. L'Elève du l'amour*, którą skomponował Nicolas-Marie Dalayrac. Ten ostatni tekst zdradza pewne zainteresowanie Rzewuskiego rozwojem muzyki w Europie.

Do zdecydowanie najobszerniejszych dzieł należały antyczne *Dzieje Rzymu* autorstwa Polibiusza wydane w sześciu tomach, pięciotomowy zespół pism filozoficznych znanego oświeceniowego myśliciela francuskiego Monteskiusza oraz *Słownik terminów chemicznych* w trzech woluminach. Ciekawym elementem tego rejestru są późniejsze dopiski, wykonane już niewątpliwie ręką samego Seweryna, co potwierdza ich porównanie z tekstem dziennika podróży. Dotyczą one dalszych losów kilku tytułów, które zmieniły właściciela drogą darowizny. Odnajdujemy w spisie cztery takie odręczne adnotacje Seweryna Rzewuskiego, który zaznaczył fakt darowania książek innym osobom. Niestety, brak datacji uniemożliwia bliższe umiejscowienie tych faktów w czasie. Daje jednak przynajmniej częściowe wyobrażenie o kontaktach intelektualnych nawiązywanych przez Rzewuskiego na przełomie lat 70. i 80. XVIII w. zarówno w kraju, jak i za granicą. Zapewne jeszcze w trakcie podróży nastąpiło przekazanie dwóch dzieł, odpowiednio chemikowi i aptekarzowi. Także za granicą Rzewuski podarował jedną z książek napotkanemu rodakowi. Zdarzyło się to zapewne w początkowej fazie podróży o czym świadczy dopisek katalogowy przy księdze odnotowanej jako *Dictionnaire militaire in octavo*. Słownik terminologii wojskowej został „darowany Panu Janowi Potockiemu, krajczycowi koronnemu w Wiedniu”³⁵. Osoba obdarowanego to znany później szeroko polski podróżnik, naukowiec amator i działacz polityczny Jan Potocki, który po odebraniu wszechstronnego wykształcenia we Francji i Szwajcarii, wówczas jako zaledwie siedemnastoletni młodzieniec przebywał w stolicy cesarstwa w randze oficera austriackiego i wziął udział w kampanii bawarskiej w początkowej fazie wojny o sukcesję bawarską³⁶. Jeszcze bardziej intrygująca jest kolejna krótka notatka informująca, że anonimowy zbiór wierszy i mów, być może o charakterze ćwiczeniowym, został podarowany w bliżej nieokreślonym czasie królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu do jego biblioteki Łazienkowskiej w Warszawie. Nie wiadomo również, czy *Zabawki wierszopiskie i krasomówcze* były drukiem czy

³⁵ ANK, APodh II 184.

³⁶ M. E. Zóltowska, *Potocki Jan (1761–1815)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław 1984–1985, s. 36–37.

manuskryptem³⁷. Niemniej jest to fakt tyleż zadziwiający, co symptomatyczny, gdyż zarówno Seweryn Rzewuski, jak i jego ojciec Wacław należeli do grona zdecydowanych i zagorzałych przeciwników politycznych ostatniego polskiego monarchy. Jeszcze w 1779 r., tuż przed śmiercią i w momencie powrotu Seweryna do kraju, Wacław Rzewuski zachęcał syna do bardziej ugodowej postawy wobec króla. Dało się wówczas zauważyć symptomy pewnej odwilży w napiętych stosunkach Rzewuskich ze Stanisławem Augustem przypieczętowanej obdarowaniem Stanisława, brata Seweryna, orderem św. Stanisława³⁸. Być może właśnie wówczas w ramach rewanżu miała miejsce darowizna książkowa Seweryna. Jednakże już w 1782 r. Seweryn nie wahał się określać polskiego monarchy mianem dyktatora i absolutysty, a nawet straszyć go losem angielskiego monarchy Karola I ściegłego publicznie w trakcie rewolucji w 1649 r.³⁹

Dodajmy również, że ponad 90% biblioteki podróżnej Rzewuskiego stanowiły druki. Odnotowano zaledwie 5 rękopisów, w tym dwa autorstwa Wacława Rzewuskiego, chociaż nie podano ich tytułów ani charakterystyki zawartości. Poszczególne tytuły w wykazie nie zostały również opatrzone uwagami proweniencyjnymi. Można domniemywać, że ogromną większość tego zasobu stanowiły druki dawniejsze i współczesne, pochodzące zapewne z biblioteki w Podhorcach. Jeden z opisów jej zbiorów, wówczas już znacznie uszczuplonych, sugeruje, że znajdowało się tam „zaledwie” kilka tysięcy woluminów w tym ogromna liczba, w zasadzie znakomita większość, dzieł o tematyce wojskowej, nieco książek historycznych i literatury pięknej⁴⁰. Takie proporcje ilościowe wykazuje też biblioteczka podróżna Seweryna Rzewuskiego. Bibliotekę podhorecką gromadzono drogą zakupów. Bogaciła się ona zapewne o kolejne nabytki również w trakcie podróży edukacyjnych przedstawicieli kolejnych pokoleń Rzewuskich, w tym Wacława i Seweryna. Staraniem Wacława Rzewuskiego w Podhorcach działała również drukarnia, której produkcja typograficzna była zapewne w dużej mierze wyrazem zarówno polityczno-ideowego programu jej właściciela, jak i zindywidualizowanego profilu jego zainteresowań naukowych i kulturalnych⁴¹. Księgozbiór podróżny był również zróżnicowany pod względem formatu. Tylko kilka książek miało duże wymiary (*folio*). Większość to mniejsze formaty czwórki i ósemki (*quarto* i *octavo*). Znajdujemy również zapisy świadczące o obecności „książek kieszonkowych” specjalnie przystosowanych do lektury podczas postojów, a nawet w trakcie jazdy powozem.

Jeszcze jeden fakt jest godny podkreślenia. Analiza kwantytatywna wykazała, że w księgozbiórze podróżnym Rzewuskiego ilościowo dominują pozycje wydane w języku francuskim i niemieckim, stanowiąc aż 2/3 wszystkich tytułów. zdradzając analogię do powszechniej występujących predylekcji kolekcjonerskich II połowy XVIII w. Tym samym po raz kolejny znajduje potwierdzenie teza, że oświeceniowe bibliofilstwo w I Rzeczypospolitej charakteryzuje się przewagą ilo-

³⁷ ANK, APodh II 184. W wykazie biblioteki jest to ostatnia numerowana pozycja – 31.

³⁸ K. Maksimowicz, *Seweryna Rzewuskiego...*, s. 114.

³⁹ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 295.

⁴⁰ S. Przyłęcki, *Opisanie pałacu w Podhorcach*, [w:] *Dniestrzanka. Zbiór artykułów wierszem i prozą wydanych ku zabawie i nauce*, wyd. S. Jaszowski, Lwów 1841, s. 17–19.

⁴¹ B. Bieńkowska, H. Chamerańska, *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*, Wrocław 1992, s. 56.

ściową literatury obcej, która była chętniej gromadzona niż rodzima, głównie pod wpływem wyjazdów zagranicznych⁴². Skądinąd należy też wziąć pod uwagę to, że większy udział książek obcojęzycznych jest zupełnie zrozumiały, gdyż należy pamiętać, że miały one służyć poza granicami kraju, przynosząc czytelnikowi potrzebną wiedzę w języku kraju, w którym przebywał, i zapewniając, dzięki lekturze, dodatkowe doskonalenie kompetencji lingwistycznych. Różnorodność tematyczna i genetyczna książek w bibliotece podróźnej Seweryna Rzewuskiego wskazuje na ich przemyślany dobór gwarantujący pozyskanie informacji z dzieł zawierających aktualny stan wiedzy z różnych dziedzin nauki, z uwzględnieniem najnowszych osiągnięć i wynalazków epoki oświecenia. Mówiąc te słowa, należy pamiętać, że zapewne autorem tego wyboru tytułów był człowiek postrzegany wówczas, jak i współcześnie, jako konserwatywny polityk, niechętny zmianom politycznym i piewca sarmackich wolności ustrojowych, które w takim kształcie nie znajdowały już wówczas racji bytu w oświeceniowej koncepcji państwa i społeczeństwa.

Bibliografia

Bednarska-Ruszajowa, Krystyna. 1996. „Biblioteki w polskich oświeceniowych opisach podróży zagranicznych”. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 46: 241–250.

Bednarska-Ruszajowa, Krystyna. 1998. „Światowe badania nad opisami bibliotek w utworach literackich”. W *Biblioteki i książki w literaturze*, red. Krystyna Bednarska-Ruszajowa, 9–54. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Bieńkowska, Barbara. 1976. *Staropolski świat książek*. Wrocław: Ossolineum.

Bieńkowska, Barbara, Halina Chamerska. 1992. *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.

Gliwa, Andrzej. 2003. „Poselstwo Stanisława Mateusza Rzewuskiego do Turcji w 1699 r.”. *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia* 13: 101–134.

Kosmanowa, Bogumiła. 1981. *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Maksimowicz, Krystyna. 1989. „Hetman Seweryn Rzewuski pod sterem swego ojca Wacława w latach 1774–1779”. *Ze Skarbcza Kultury* 49: 149–189.

Maksimowicz, Krystyna. 2002. *Seweryna Rzewuskiego droga do targowicy*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Mączak, Antoni. 1998. *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk: Novus Orbis.

Mączak, Antoni. 2001. *Peregrynacje, wojaże, turystyka*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Próchnicki, Włodzimierz. 1998. „Homo legens”. W *Biblioteki i książki w literaturze*, red. Krystyna Bednarska-Ruszajowa, 150–160. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁴² B. Bieńkowska, op. cit., s. 27.

Przyłęcki, Stanisław. 1841. „Opisanie pałacu w Podhorcach”. W *Dniestrzan-ka. Zbiór artykułów wierszem i prozą wydanych ku zabawie i nauce*, red. Stanisław Jaszowski, 9–33. Lwów: drukiem Józefa Schnaydera,

Słownik Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich. t. 9. 1890. Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Stanek, Wojciech. 1993. „Konfederacja sejmowa z 1776 roku – narzędzie dworskiego zamachu stanu”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia* 28(259): 125–148.

Szyszko-Bohusz, Adolf. 1924–1925. „Podhorce”. *Sztuki Piękne* 1(4): 149–164.

Zielińska Zofia. 1992–1993. „Rzewuski Seweryn h. Krzywda (1743–1811)”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 34, red. Stefan Kieniewicz, 138–151. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Zielińska, Zofia. 1992–1993. „Rzewuski Wacław”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 34, red. Stefan Kieniewicz, 169–180. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Zienkowska, Krystyna. 2004. *Stanisław August Poniatowski*. Wrocław: Ossolineum.

Żółtowska, Maria. 1984–1985. „Potocki Jan (1761–1815)”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 28, red. Stefan Kieniewicz, 36–42. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 26 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Adam Kucharski

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of History
and Archival Science

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

Dr hab. Adam Kucharski works as an adjunct in the Section of the Methodology of History and Cultural Studies in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. His research interests focus on the history of Early Modern culture of the 16th–18th centuries, particularly issues connected with Polish journeys in the 17th–18th centuries, the mentality of noblemen and magnates as presented in their correspondence, the development of manuscript press in the Polish-Lithuanian Commonwealth. He published e.g.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków* (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)* Karola Stanisława Radziwiłła, compilation, introduction and commentary by Adam Kucharski (Toruń 2011) and *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku* (Toruń 2013).

Readings of the enlightened Sarmatian traveller in the light of the catalogue of books read by Seweryn Rzewuski during his journey (1778)

Key words: Seweryn Rzewuski, journey, library, reading

Summary. The level of knowledge about foreign travels of inhabitants of the Polish-Lithuania Commonwealth has risen owing to historical sources published both in the form of critical source editions and scientific studies. One of the most interesting documents which allows us to learn about the role of the book and the development of reading culture among Early Modern travellers is the catalogue of books which Seweryn Rzewuski, a Polish politician and magnate, took with him during his journey in 1778. The article presents the politician not as one of the leaders of the Targowica Confederation, but from a slightly different angle. The archival inventory of the travel library of Rzewuski constitutes the unique source of its kind; that is why, it is worth examining only to show the variety of interests of this traveller. Presenting his political views and the conscious selection of books to read, he seems to have a complex personality standing on the border between the mentality of a Sarmatian pilgrim and an enlightened traveller.

Adam Kucharski

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Geschichte
und Archiwissenschaft

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

Dr. habil. Adam Kucharski ist wissenschaftlicher Mitarbeiter der Abteilung für Methodologie der Geschichte und der Kulturkunde im Institut für Geschichte und Archivistik der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. In seinen Untersuchungen befasst er sich mit der frühneuzeitlichen Kulturgeschichte des 16.–18. Jahrhunderts, und insbesondere mit den polnischen Reisenden des 17.–18. Jahrhunderts, der Mentalität des zeitgenössischen Adels und Hochadels, die in ihrem Briefwechsel wahrzunehmen ist, sowie der Entwicklung der handschriftlichen Presse in der ersten Rzeczpospolita. Er veröffentlichte u. a.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków* [Spanien und die Spanier in den Berichten der Polen] (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687) Karola Stanisława Radziwiłła* [Das Tagebuch der europäischen Peregrination (1684–1687) verfasst von Karol Stanisław Radziwiłł], Bearbeitung, Einleitung und Kommentar (Toruń 2011) und *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku* [Theatrum peregrinandi. Die kognitiven Aspekte der altpolnischen Reisen im Spätbarockzeitalter] (Toruń 2013).

Die Lektüren eines aufgeklärten Reisenden- Sarmaten im Lichte des Katalogs der von Seweryn Rzewuski (1778) auf Reisen mitgenommenen Bücher

S **tichworte:** Seweryn Rzewuski, Reise, Bibliothek, Lektüre

Z **usammenfassung.** Das Wissensniveau über den Verlauf, die Bedeutung und die Bedingungen für die ausländischen Reisen der Bürger der alten Rzeczpospolita stieg eindeutig dank der Veröffentlichung der historischen Quellen sowohl im Rahmen der kritischen Quelleneditionen als auch der wissenschaftlichen Bearbeitungen. Eines der Dokumente, die für die Erkenntnis der Rolle des Buches und der Entwicklungsdynamik der Lesekultur unter den neuzeitlichen Reiseberichten am interessantesten sind, ist der Katalog von Büchern, die von Seweryn Rzewuski, dem aus der Geschichte sehr gut bekannten Hochadeligen und polnischen Politiker, 1778 auf Reisen mitgenommen wurden. Der Artikel bietet die Gelegenheit, seine Gestalt näher darzustellen, und zwar nicht nur aus der Sicht seiner Aktivität einer führenden Gestalt während der Konföderation von Targowica. Das Archivinventar der Reisebibliothek Rzewuskis ist eine einmalige Quelle, aufgrund deren die Interessenvielfalt eines altpolnischen Reisenden darzustellen ist. Durch die zum Ausdruck gebrachten Ansichten und politischen Einstellungen wie auch durch die bewusste Lektürenausswahl erscheint seine Gestalt als eine innerlich zusammengesetzte Persönlichkeit an der Grenze zwischen der Mentalität und dem Ideenprogramm eines sarmatischen und eines aufgeklärten Reisenden.

Iwona Imańska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii

e-mail: Iwona.Imanska@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-0253-7170

P

Polonika historyczne i prawno-polityczne w księgozbiorze syndyka gdańskiego Gotfryda Lengnicha (1689–1774)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.005>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Prof. dr hab. Iwona Imańska jest pracownikiem naukowym Instytutu Informacji Naukowej i Bibliologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zajmuje się ruchem wydawniczo-księgarskim w Polsce XVIII w., kolekcjonerstwem książek oraz prywatnymi bibliotekami w Prusach Królewskich w czasach nowożytnych. Do ważniejszych publikacji należą: *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku* (Toruń 2007); *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku* (Toruń 1993); *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich* (Toruń 2000) oraz *Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)* (Toruń 2013). Autorka jest członkiem Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

S

Słowa kluczowe: Lengnich Gotfryd, biblioteki prywatne, Gdańsk, aukcje książek, XVIII w., polonika, historia, prawo

S

Streszczenie. Gotfryd Lengnich, gdański historyk i prawnik żyjący w XVIII w. pozostawił po sobie ponad czterotysięczny księgozbiór, który po jego śmierci został wystawiony na sprzedaż na dwóch licytacjach w lipcu i listopadzie 1774 r. Katalogi aukcyjne znajdują się w Bibliotece Państwowej w Berlinie – Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego i są dostępne on-line. Ze względu na zainteresowania naukowe Lengnicha w bibliotece znajdowało się ok. 600 poloników, z czego większość to prace z zakresu historii, prawa i polityki. Analiza tego fragmentu księgozbioru Lengnicha wykazała, że syndyk stworzył sobie doskonały warsztat pracy, gromadząc dzieła większości najważniejszych autorów polskich i obcych piszących na temat historii i prawa Polski i Prus.

Gdańsk w XVIII w. był miastem bogatym w prywatne biblioteki. Gromadzenie książek w domach mieszczan na szerszą skalę zostało zapoczątkowane w XVI stuleciu. Dotychczasowe ustalenia dotyczące występowania książek w domach mieszczan gdańskich pozwalają na stwierdzenie, że w następnych stuleciach były one przedmiotem codziennego użytku. Niewielkie, kilkuksiążkowe biblioteczki można było spotkać wtedy już u uboższych i słabo wykształconych mieszczan:

rzemieślników, kramarzy, drobnych kupców. Miały one charakter typowo utylitarny. Składały się na nie różne teksty religijne, w tym Biblie, śpiewniki kościelne, modlitewniki, a z literatury świeckiej poradniki medyczne, zielarskie, kalendarze, książki fachowe, jak np. wydawnictwa z zakresu rachunkowości¹.

Z kolei duże księgozbiory prywatne były własnością przede wszystkim przedstawicieli elit, w tym miejscowych urzędników (burmistrzów, rajców, sekretarzy miejskich, ławników), duchownych protestanckich, prawników, lekarzy, uczonych i profesorów gimnazjum. Ich biblioteki liczyły od kilkuset do nawet kilku tysięcy książek drukowanych, pojedynczych ksiąg rękopiśmiennych, czasem archiwaliów, a od II połowy XVII w. także czasopism. Powstawaniu tych bibliotek często towarzyszyło tworzenie kolekcji dzieł sztuki, ciekawostek przyrodniczych, bursztynów, numizmatów i innych przedmiotów o charakterze kolekcjonerskim². Kolekcjonerstwo nie było jedynym powodem kompletowania biblioteki. Wydaje się, że częściej posiadanie własnego księgozbioru wynikało z konieczności stworzenia odpowiedniego warsztatu pracy. Taki powód legł u podstaw powstania wielu bibliotek uczonych, prawników, lekarzy. Nierzadko obie funkcje księgozbiorów: kolekcjonerska i użytkowa szły w parze. Wtedy ich właściciele zaopatrywali nabyte książki w artystyczne oprawy, znaczyli je superekslibrisem lub ekslibrisem, kompletowali druki uznanych typografów europejskich, lub takie, które miały rangę książek rzadkich.

Wiele z tych dużych księgozbiorów dziś jest nam dobrze znanych, a część z nich została już opracowana. W kilkunastu przypadkach spore fragmenty danej kolekcji lub jej pojedyncze egzemplarze są obecnie przechowywane w zbiorach bibliotek naukowych, głównie PAN Bibliotece Gdańskiej, gdzie trafiły po śmierci właściciela na mocy zapisów testamentowych lub drogą kupna. O zawartości innych wiemy dzięki zachowanym inwentarzom i drukowanym katalogom aukcyjnym, bo pokaźna grupa księgozbiorów uległa rozproszeniu w wyniku licytacji książkowych, którym chętnie poddawano biblioteki mieszczan gdańskich głównie po śmierci właściciela. Pozostaje jednak ciągle pewna liczba księgozbiorów prywatnych gdańszczan, o których wiemy, że istnieli, lub w wypadku których domyślamy się, że powinny być, ale zachowały się zaledwie pojedyncze wzmianki, a nawet nie mamy żadnych o nich informacji. Często te skromne przekazy źródłowe i działalność publiczna, czy naukowa danej osoby rozbudzają naszą ciekawość i pozwalają sądzić, że kolejny patrycjusz żyjący w mieście nad Motławą zebrał ciekawą kolekcję książek.

Tak jest w przypadku Gotfryda Lengnicha, gdańszczanina, który z racji przynależności do wąskiego grona elity miasta, zwanych „uczonymi” (*Gelehrte, Litterati*) był człowiekiem wykształconym, przedstawicielem oświecenia, zamożnym, prowadzącym badania naukowe i niewątpliwie musiał być właścicielem

¹ M. Bogucka, *Książka jako element kultury masowej w Gdańsku w XVII w.*, [w:] *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. J. Dowiał i in., Warszawa 1972, s. 275–276; K. Podlaszewska, *Książka w środowisku mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, *Libri Gedanenses*, 1995–1996, t. 13/14, s. 104–106.

² O dużych bibliotekach mieszczan gdańskich pisała m.in. K. Podlaszewska, *Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 35: 1970, z. 1, s. 51–63. Kolekcjonerstwo innych przedmiotów poruszył w kilku artykułach A. R. Chodyński. Por. dla przykładu: idem, *Najwcześniejsze zbiory dzieł sztuki w Gdańsku*, *Gdańskie Studia Muzealne*, t. 3: 1981, s. 239–263; idem, *Kolekcjonerzy i kolekcje w Gdańsku XVI–XIX wieku (do 1872 roku)*, *Inventarium et taxam dzieł sztuki*, *Rocznik Historii Sztuki*, t. 27: 2002, s. 171–210.

dość dużej biblioteki, o której dotąd bardzo mało wiedzieliśmy, poza informacją, że została sprzedana w trakcie dwóch aukcji książkowych w 1774 r. i skromną jej charakterystyką przekazaną przez Łukasza Kurdybachę³. Dokładne zapoznanie się z jej zawartością nie było dotąd możliwe, gdyż przygotowane na licytację katalogi, które w okresie międzywojnia posiadała Biblioteka Gdańska (wówczas Danziger Stadtbibliothek) i zapewne przeglądał je Kurdybacha, zaginęły w czasie II wojny światowej. Do niedawna nie notowały ich również żadne większe biblioteki europejskie. Jednak kilka lat temu Biblioteka Państwowa w Berlinie – Fundacja Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego (Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz) nabyła partie dawnych katalogów aukcyjnych, w tym katalogi z aukcji księgozbioru Lengnicha⁴. W 2015 r. zostały zdigitalizowane i są dostępne on-line⁵. Ze względu na zainteresowania naukowe Lengnicha zawartość tej biblioteki budzi szczególną ciekawość. Wydaje się pewne, że musiała to być kolekcja wyjątkowo bogata w polonika.

Gotfryd Lengnich (1689–1774) należy do najwybitniejszych uczonych gdańskich XVIII stulecia. Jego działalność zawodowa i praca naukowa była już nie raz opisywana, warto jednak przytoczyć podstawowe fakty z jego życia. Był synem drobnego kupca Wincentego i początkowo przeznaczony był też do tego zawodu. Ale duże zdolności, które wykazywał, uczęszczając do szkoły parafialnej, zdecydowały, że kontynuował naukę w Gdańskim Gimnazjum Akademickim, a następnie podjął studia na uniwersytecie w Halle, gdzie uzyskał tytuł doktora praw. Po powrocie do Gdańska syndyk miejski Albrecht Rosenberg namówił go do podjęcia badań nad historią i ustrojem Gdańska i Prus Królewskich, a w 1721 r. Rada miasta oficjalnie powierzyła mu obowiązek kontynuowania *Historia Rerum Prussicarum* Kaspra Schütza, przyznając Lengnichowi stałą pensję. Dodatkowo utrzymywał się z udzielania uczniom gimnazjum gdańskiego prywatnych lekcji, ucząc prawa i historii. W latach 1729–1750 był profesorem wymowy i poezji w tej szkole. W tym czasie, w latach 1737–1739 podjął się nauczania starszych synów Stanisława Poniatowskiego, w tym przyszłego króla. W 1749 r. został profesorem prawa i historii oraz inspektorem gimnazjum, jednak wobec powierzenia mu w 1750 r., przy poparciu dworu królewskiego, stanowiska syndyka gdańskiego, zrezygnował z pracy w gimnazjum. Jako syndyk był ekspertem i doradcą prawnym Rady oraz reprezentował miasto na zewnątrz. Angażował się w życie naukowe Gdańska. Był współtwórcą i przez dwa lata aktywnym członkiem założonego w 1720 r. towarzystwa naukowego „Societas Litteraria”. Zmarł w Gdańsku w wieku osiemdziesięciu pięciu lat⁶.

³ Ł. Kurdybacha, *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku*, Gdańsk 1937, s. 34.

⁴ *Bibliothecae Lengnichianae pars prior. Hastae publicae subjicietur, in aedibus, quas b. DN. Syndicus (auf dem langen Markte) inhabitavit, a Sam. Gottl. Fischer, d. 25 [rz.] Jul. seqv., Gedani 1774 [rz.]* i *Bibliothecae Lengnichianae pars posterior. Hastae publicae subjicietur, in aedibus, quas b. DN. Syndicus (auf dem langen Markte) inhabitavit, a Sam. Gottl. Fischer, d. 7 [rz.] Nov. seqv., Gedani 1774 [rz.]*.

⁵ Dostępne są pod następującymi adresami: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001A0ED00010000> i <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001A0ED00020000> (dostęp marzec–kwiecień 2017).

⁶ Zob. przede wszystkim następujące biografie G. Lengnicha: S. Salmonowicz, *Lengnich Gotfryd*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 46–49, E. Cieślak, *Lengnich Gotfryd*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 45–47; P. Paluchowski, *Lengnich Gottfried*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Słowiński i in., Gdańsk 2012, s. 569.

Przez całe życie prowadził prace badawcze z zakresu prawa i historii. Zajmował się przede wszystkim dziejami Polski, historią prawa i ustrojem Rzeczypospolitej oraz badaniem przeszłości, ustroju i prawa Prus Królewskich i Gdańska. Pozostawił po sobie okazały dorobek naukowy, nie do końca jeszcze rozpoznany. Opublikował ponad 70 prac⁷. Do jego najważniejszych dzieł należą: *Historia Polonia a Lecho ad Augusti II mortem*, podręcznik do historii Polski, opublikowany w dwóch wersjach językowych, po łacinie i po niemiecku po raz pierwszy w 1741 r. w Lipsku i Gdańsku; *Ius publicum Regni Poloniae*, wydane w Gdańsku w dwóch tomach w latach 1742–1746 nakładem Henryka Rüdigerera, czcionkami drukarni Tomasza Jana Schreiberera, (drugie wydanie rozszerzone również w Gdańsku w latach 1765–1766 sumptem Daniela Ludwika Wedela) oraz dziewięciotomowa historia Prus Królewskich *Geschichte der Preussischen Lande, Königlich-Polnischen Antheils*. Planował napisać historię najnowszej ówczesnej Europy. G. Lengnich to również redaktor pierwszego na ziemiach polskich czasopisma naukowego „Polnische Bibliothec”, którego w latach 1718–1719 ukazało się jedynie dziesięć numerów wypełnionych tekstami jego autorstwa. Jako wydawca przygotował do druku dwie kroniki polskie: Galla Anonima i Wincentego Kadłubka w 1749 r. oraz historię Prus K. Schütza w 1769 r.⁸

Jak wyżej wspomniałam, o Lengnichu jako o właścicielu biblioteki prywatnej niewiele dotąd pisano. Przede wszystkim wiemy, że nie znaczył należących do niego książek ekslibrisem, jak czyniło wielu właścicieli kolekcji książkowych z jego środowiska. Książki z jego biblioteki znajdują się dziś w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej⁹. Wiemy, że kilka pozycji sam ofiarował Bibliotece, m.in. w 1754 r. przekazał do zbiorów Biblioteki Senatu Gdańskiego jeden z posiadanych przez niego egzemplarzy dzieła Marcina Kromera *Polonia*, a w 1757 r. dziewięć tomów *Histoire de France sous le règne de Louis XIV* Isaaca de Larreya¹⁰. Z przekazanej informacji Ł. Kurdybachy można wyciągnąć wniosek, że zebrana przez syndyka kolekcja była na tyle duża, że do jej sprzedaży zorganizowano dwie licytacje. Przeglądając katalogi aukcyjne, zwrócił on uwagę na bogactwo znajdujących się w niej dzieł historycznych. Jednak spisy te zaginęły, nie znane były również twórcom *Bibliografii Polskiej*, stąd ich opis w bibliografiach katalogów księgarskich był bardzo krótki, bez podania dokładnego tytułu czy objętości¹¹.

Wiemy zatem, że zgromadzone przez G. Lengnicha książki postanowiono sprzedać drogą licytacji, do których przystąpiono dość szybko po jego śmierci. Syndyk zmarł 28 kwietnia 1774 r., a początek pierwszej aukcji wyznaczony został

⁷ Ich wykaz zamieścił W. Zientara, *Gottfried Lengnich ein danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*, Tl. 2, Toruń 1996, s. 45–77.

⁸ S. Salmonowicz, *Gottfried Lengnich (1689–1774)*, [w:] „...nie będzie nigdy Niemiec Polakowi bratem”...? Z dziejów niemiecko-polskich związków kulturowych, red. M. Zybura, Wrocław 1995, s. 30–40.

⁹ Bardzo ogólnie wspomina o tym E. Piotrowska, nie podając ani ich liczby, ani konkretnych tytułów czy sposobu, w jaki do Biblioteki trafiły. Por. E. Piotrowska, *Gdańskie kolekcje biblioteczne XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN*, Gdański Rocznik Kulturalny, t. 12: 1989, s. 62.

¹⁰ PAN Biblioteka Gdańska, rkps Cat. Bibl. 1: Index Librorum qui ex donatione, munificentia et liberalitate philomorum Bibliothecae Magnifici et Amplissimi Senatus Gedanensis inserti sunt, s. 666, 647.

¹¹ P. Szafran, *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, Libri Gedanenses, t. 1: 1967 [dr. 1968], s. 87; J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, s. 205, U. Paszkiewicz, *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*. Cz. II: *Księgozbiory prywatne w układzie abecadlowym nazwisk właścicieli*, Warszawa 1990, s. 54.

na 25 lipca, drugiej na 7 listopada tego samego roku. Na obie ówczesny licytator miejski Samuel Bogumił Fischer zapraszał do domu zmarłego mieszczącego się na Długim Targu. W świetle katalogów aukcyjnych księgozbiór Lengnicha składał się z 4326 woluminów. Tytułów było znacznie więcej, gdyż kilkadziesiąt woluminów to tzw. klocki introligatorskie nie zawsze dokładnie rozpisane w katalogu, liczące więcej niż jeden druk. Nie jest wykluczone, że Lengnich miał nieco większą bibliotekę i nie wszystkie książki zostały przeznaczone na zbycie, a część zatrzymała rodzina, np. jego bratanek i jednocześnie zięć, Karol Beniamin Lengnich, znany kolekcjoner i numizmatyk. Spuścizna rękopiśmienna syndyka, w tym m.in. odpisy i wyciągi z akt, streszczenia recesów Ordynków i Stanów pruskich, bruliony niektórych jego prac, trafiła do archiwum miejskiego, gdzie dziś przechowywana jest głównie w kolekcji rękopisów zwanej „Bibliotheca Archivi”¹².

Wystawione na sprzedaż zbiory nie były równo podzielone. Na pierwszej aukcji oferowano 1976 woluminów, na drugiej o prawie 400 więcej – 2350 tomów. Trudno się zorientować, jaki klucz decydował o tym, które książki trafią na którą aukcję, gdyż nie da się zauważyć tu żadnego kryterium: ani treściowego, ani formalnego. W obu katalogach książki ułożone były według formatów, od największego poczynając, wewnątrz których kolejność była raczej przypadkowa. Drugą aukcję kończyła sprzedaż 22 nieoprawionych woluminów. Taka budowa katalogów aukcyjnych była charakterystyczna dla tych druków powstałych w Gdańsku i w pozostałych miastach prowincji pruskiej, w których w okresie staropolskim organizowane były aukcje książek. W Gdańsku tylko sporadycznie stosowano inny układ, przedmiotowy¹³.

Przyglądając się zawartości katalogów nawet pobieżnie, da się zauważyć, że biblioteka zgromadzona przez Lengnicha była dla niego przede wszystkim warsztatem naukowym. Jej struktura treściowa nie odbiegała od typowych księgozbiorów skompletowanych w tym czasie przez przedstawicieli elit gdańskich¹⁴. Znajdujemy w niej podręczniki oraz kanon lektur obowiązkowych i uzupełniających wynikający z programu nauczania szkoły średniej i wyższej. Stąd mamy np. okazałą grupę dzieł autorów starożytnych, które w jego wypadku były zapewne nie tylko pozostałością po czasach szkolnych. Wiemy, że jako profesor wymowy i poezji czytał i omawiał z uczniami takich autorów starożytnych, jak: Tacyt, Pliniusz, Wergiliusz, Cycero, czy Salustius¹⁵. Ich dzieła, jak i wielu innych posiadał Lengnich często w kilku edycjach, głównie XVIII-wiecznych. Nie zabrakło w zbiorach Lengnicha podstawowych dzieł teologicznych, literatury pięknej oraz książek wielu najwybitniejszych twórców zachodnioeuropejskich od XVI w. począwszy, w tym również piśmiennictwa reprezentującego prądy umysłowe i artystyczne jego czasów. Dominującą grupę książek w każdej dużej bibliotece stanowiła literatura zgodna z zainteresowaniami naukowymi i wykonywanym zawodem danego właściciela.

¹² M. Sławoszewska, *Gdańska „Bibliotheca Archivi”*, Archeion, t. 40: 1964, s. 147.

¹³ I. Imańska, *Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*, Toruń 2013, s. 196–205.

¹⁴ Na strukturę typowego księgozbioru przedstawiciela elit miejskich zwróciła uwagę m.in. E. Piotrowska, op. cit., s. 68.

¹⁵ W. Zientara, *Gotfryd Lengnich, profesor Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego w latach 1729–1750*, Rocznik Gdański, t. 49: 1989, z. 1, s. 156–157.

W wypadku Lengnicha były to książki z zakresu historii i prawa. Zważywszy na dorobek naukowy tego wybitnego prawnika i historyka, bogato w tym księgozbiorze występowały polonika, szczególnie te z wymienionych dziedzin wiedzy. Warto zatem przyrzeć się bliżej temu fragmentowi książkowej kolekcji Lengnicha.

W świetle katalogów aukcyjnych w księgozbiorze tego syndyka gdańskiego znajdowało się prawie 600 poloników wymienionych z tytułu lub określonych ilościowo (w wypadku drobnych druków współprawnych), co stanowiło ponad 13% licytowanej kolekcji¹⁶. Biorąc pod uwagę obecność poloników w innych bibliotekach mieszczan gdańskich, bądź zamieszkałych w Toruniu, czy Elblągu, była to duża kolekcja, a do tego nieprzypadkowa. Spośród książek związanych z Polską największą grupę u Lengnicha stanowiło właśnie piśmiennictwo poświęcone historii i prawu. Druki innej treści to zaledwie około 150 tytułów.

Analizując polonika historyczne zgromadzone przez Lengnicha, osobę zajmującą się naukowo między innymi dziejami Rzeczypospolitej i Prus, trzeba od razu przyznać, że stworzył sobie doskonały warsztat pracy w tym zakresie, gromadząc dzieła wszystkich najważniejszych autorów piszących o Polsce i Prusach. Właściwie niewiele z istotnych dzieł nie udało mu się włączyć do swoich zbiorów, a niektóre miał nawet w kilku egzemplarzach lub w więcej niż jednej edycji. O tym, że pilnie je studiował, świadczą chociażby uwagi czynione jego ręką, naniesione na kartach niektórych książek, co zaznaczone zostało w tytulaturze. Robiąc chronologiczny przegląd historyków zajmujących się dziejami państwa polsko-litewskiego, oczywista się wydaje obecność w bibliotece Lengnicha kroniki Wincentego Kadłubka. Jak wyżej wspomniałam, syndyk gdański miał w swym dorobku również prace edytorskie, w tym dwie kroniki: Wincentego Kadłubka i Galla Anonima. Przygotował je do druku na podstawie odpisów rękopiśmiennych znajdujących się w archiwum biskupów warmińskich w Lidzbarku, które otrzymał od biskupa Adama Stanisława Grabowskiego¹⁷. Książka ukazała się w 1749 r. i była pierwszym drukowanym wydaniem dzieła Galla Anonima, natomiast kronika Kadłubka miała już edycję drukowaną, dokonaną w 1612 r. w Dobromilu i jej egzemplarz był również w licytowanej bibliotece. Podobną sytuację mamy w wypadku *Historia Rerum Prussicarum*, pracy autorstwa Kaspra Schütza, którą z polecenia Rady miejskiej podjął się kontynuować. W bibliotece miał egzemplarze z edycji z 1592 i 1599 r., a także nowe wydanie dokonane przez niego, a opublikowane w 1769 r. w gdańskiej oficynie T. J. Schreibera.

Z dobromilskiej drukarni Jana Szeligi Lengnich miał także dzieje Polski Jana Długosza oraz dwa egzemplarze tej pracy wydane w Lipsku w dwóch tomach w latach 1711–1712. Dziejopisarze XVI-wieczni byli reprezentowani w księgozbiorze syndyka przede wszystkim trzema egzemplarzami dzieła Marcina Kromera *Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici*, z których jeden z wydania kolońskiego z 1578 r., a dwa z edycji z 1589 r., w tym jeden z uszkodzoną kartą tytułową i ostatnimi arkuszami. Inne dzieje Polski w języku

¹⁶ Dane liczbowe mają charakter przybliżony, gdyż dokładne obliczenia nie są możliwe. Jak już zaznaczyłam w bibliotece Lengnicha było sporo kłocków introligatorskich, w wypadku których wielokrotnie ich zawartość nie była wymieniana, a tylko sporadycznie określona liczbowo.

¹⁷ J. Dygdała, *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766) biskup, polityk, mecenas*, Olsztyn 1994, s. 125.

łacińskim zgromadzone w tej bibliotece, to *Chronica sive historiae Polonicae compendiosa* Jana Herburta (Gdańsk 1609) i kompilacyjny podręcznik historii Polski Erazma Glicznera, wydany w Toruniu w 1597 r. (*Chronicon Regum Poloniae [...] a Lecho gentis Rege, usque ad Sigismundum III Regem*). Mamy też kilka polskojęzycznych prac, w tym *Kronikę polską* wydaną pod nazwiskiem Marcina Bielskiego przez jego syna Joachima w Krakowie w 1597 r. oraz *Dzieje w Koronie Polskiej [...] od roku 1538 aż do roku 1572* Łukasza Górnickiego, ale w wydaniu z czasów Lengnicha, z 1754 r. dokonany na zlecenie marszałka Franciszka Bielińskiego.

Znacznie bogatszy był zestaw poloników historycznych powstałych w następnym stuleciu. Po części był to zapewne wynik wzrostu zainteresowań badaniami historycznymi w XVII w., którym nie zawsze towarzyszyło podniesienie poziomu merytorycznego prac i rozwój warsztatu historyków¹⁸. Efektem zintensyfikowania badań było za to zwiększenie oferty wydawniczej w tym zakresie. W wypadku właściciela biblioteki żyjącego w XVIII w. w Gdańsku zdobycie wielu tych prac, mimo że opublikowanych w poprzednim stuleciu, nie było trudne, gdyż duża ich część wyszła sumptem miejscowego księgarza i nakładcy Jerzego Förstera, specjalizującego się w publikowaniu dzieł polskich autorów żyjących w XVI i XVII w., zajmujących się historią, prawem, czy polityką. Edycje Förstera ciągle były w mieście dostępne głównie dzięki wtórnemu rynkowi książki. W wielotysięcznych i bogatych w polonika księgozbiorach patrycjatu gdańskiego, które po śmierci właściciela z reguły trafiały pod młotek licytatora, nie brakowało kilku, czy kilkunastu książek publikowanych przez Förstera. Cieszyły się sporym zainteresowaniem nie tylko ze względu na treść, ale przede wszystkim z powodu ich walorów edytorskich. Charakteryzowała je staranna szata graficzna, wzorowane były na publikacjach niderlandzkich, szczególnie na książkach firmy Elzewir. Gdański nakładca, podobnie jak Elzewirowie, wydawał wiele z nich w małych, wręcz kieszonkowych formatach, zaopatrywał je w miedziorytowe frontyspisy autorstwa miejscowych artystów¹⁹. Lengnich z nakładów Förstera posiadał prace podnoszące różne aspekty dziejów Rzeczypospolitej pióra, m.in. Samuela Kuszewicza, Alberta Wijuk-Kojałowicza, Jana Dymitra Solikowskiego, Stanisława Kobierzyckiego, Ewerharda Wassenberga, czy Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Maksymiliana Fredro oraz kilka książek napisanych przez Joachima Pastoriusa, pisarza bardzo płodnego, zajmującego się też pedagogiką. Książki historyczne Pastoriusa wychodziły nie tylko za sprawą Förstera, lecz także innych drukarzy i księgarzy gdańskich, jak Szymona Reinigera i Szymona Beckensteina. W jego dorobku z zakresu historii ważny był podręcznik *Florus Polonicus, seu Polonicae historiae epitome nova*, który wydany po raz pierwszy w 1641 r., w wielu szkołach używany był jeszcze w pierwszej połowie XVIII stulecia, a zastąpił go podręcznik *Historia Polona* opracowany właśnie przez Lengnicha. Syndyk gdański włączył do swej kolekcji także kilka innych prac Pastoriusa, w tym dzieje Polski (*Historiae Polonae plenioris partes duae*, Gdańsk

¹⁸ J. Serczyk, *25 wieków historii. Historycy i ich dzieła*, Toruń 1994, s. 167.

¹⁹ Z. Nowak, *Wytwarzanie książek w Gdańsku w XVI i XVII wieku*, [w:] idem, *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, Gdańsk 2008, s. 150–151.

1680) i trzy egzemplarze opisu powstania Chmielnickiego na Ukrainie (*Bellum Scythico-Cosacicum*, Gdańsk 1652).

Z pozostałych dziełopisarzy XVII-wiecznych nie mogło zabraknąć w księgozbiorze Lengnicha cieszącego się dużą popularnością dzieła Pawła Piaseckiego *Chronica gestorum in Europa singularium* w wydaniu krakowskim, opublikowanych dopiero w 1755 r. przez Wawrzyńca Mitzlera de Kolof dziejów Polski w latach 1648–1660 Wawrzyńca Rudawskiego, czy dzieł Szymona Starowolskiego, w tym *Monumenta Sarmatarum* (Kraków 1655), będąca edycją tekstów epigraficznych oraz trzy inne jego prace historyczne: *Polonia*, *Sarmatiae Bellatores* i *Scriptorum Polonicorum Hekatontas*, które trafiły do omawianej biblioteki w zbiorowej edycji wrocławskiego drukarza i księgarza Jana Jakuba Korna z 1733 r.

Z twórców związanych z prowincją pruską i zajmujących się głównie tą tematyką należy wymienić przede wszystkim Christoha Hartknocha, profesora Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego, reprezentowanego tu dwoma najważniejszymi dziełami: *Alt und Neues Preussen* (Frankfurt i Lipsk 1684) i *Preussische Kirchen-Historia* (Frankfurt i Lipsk 1686) oraz *Respublica Polonica duobus libris illustrata* (Lipsk 1698), zarysem dziejów Polski, w którym dużo miejsca poświęcił omówieniu polskiego ustroju i prawa publicznego. Warto tu zaznaczyć, że Hartknoch wydał drukiem w 1679 r. XIV-wieczną kronikę ziemi pruskiej Piotra Dusburga, której egzemplarz również znajdował się na półkach biblioteki Lengnicha. O dziejach Prus od czasów najdawniejszych do r. 1626 traktuje też *Historia Prussiae*, praca Jana Leo, duchownego katolickiego, która doczekała się kilku edycji dopiero w XVIII w. Lengnich wzbogacił swą kolekcję książek o jej pierwsze wydanie z 1725 r. pochodzące z oficyny jezuitów w Braniewie.

Współcześni Lengnichowi historycy piszący o sprawach polskich byli reprezentowani w jego księgozbiorze skromnie. Zapewne była to pochodna tego, że prócz badaczy związanych z Prusami Królewskimi, pozostali zmiany w podejściu do historii zaczęli wprowadzać znacznie później i większość poważniejszych prac datuje się na schyłek życia syndyka lub po jego śmierci (np. twórczość Adama Naruszewicza). Można wnioskować, że Lengnicha zainteresowały dwa dzieła przedstawicieli rodziny Załuskich: starszego z nich, tworzącego głównie w XVII stuleciu biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma *Epistolae historico-familiares*, czterotomowy zbiór dokumentów, z których pierwsze trzy ukazały się w Braniewie w latach 1709–1711, ostatni dopiero w 1761 r. we Wrocławiu; oraz referendarza koronnego Józefa Andrzeja Załuskiego *Specimen historiae Poloniae criticae*. Było to krytyczne opracowanie dziejów Polski za czasów Ludwika Węgierskiego, w którym autor obalił legendę o rokoszu gliniańskim. Książka ta ukazała się dwukrotnie w bardzo krótkim odstępie czasu: w Gdańsku w 1733 i w Warszawie w 1735. Syndyk posiadał egzemplarze z obu wydań.

Wiedzę o dziejach Rzeczypospolitej czerpał Lengnich także z opracowań historyków obcych. Szczególnie bogato w jego zbiorach reprezentowani byli uczeni francuscy tworzący w końcu XVII i w XVIII w. Lengnicha zainteresowały np. prace dotyczące wolnej elekcji w Polsce pióra Michela Davida Bizardièrè'a i Pierre'a

Massueta²⁰. Miał dzieło Pierre'a Josepha Solignaca, sekretarza króla Stanisława Leszczyńskiego, z polecenia którego zajął się opracowaniem dziejów Polski. Jego *Histoire générale de Pologne* cieszyła się sporą popularnością w XVIII w., miała wiele wydań, tłumaczona była na języki: niemiecki, rosyjski i polski. Do księgozbioru syndyka trafiła trzynomowa edycja amsterdamska z 1751 r. Ze Stanisławem Leszczyńskim związany był również Gabriel-François Coyer, autor opublikowanej w 1761 r. *Histoire de Jean Sobieski Roi de Pologne*, dla powstania której inspiracją były kontakty z rodziną króla. Coyer był jednym z autorów haseł do *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*. Wiadomości z jego książki stały się podstawą hasła Polska zamieszczonego w XII tomie tego pomnikowego dzieła²¹.

Z zawartości katalogów aukcyjnych można wnioskować, że gdańskiego uczonego interesowały nie tylko dzieje polityczne. W jego książkowej kolekcji wśród poloników historycznych były także herbarze, czy prace poświęcone numizmatyce. Jeśli chodzi o herbarze, to miał Lengnich wszystkie najważniejsze, w tym *Gniazdo Cnoty* (Kraków 1578) Bartosza Paprockiego, *Orbis Polonus* (Kraków 1641) Szymona Okolskiego, *Poczet herbów szlachty polskiej* (Kraków 1696) Wacława Potockiego oraz wydaną we Lwowie w latach 1728–1743 *Koronę Polską* Kaspra Niesieckiego. Z opracowań numizmatycznych warto wspomnieć książkę Dawida Brauna *Ausführlich-historischer Bericht vom polnisch-und preussischen Münz-Wesen* (Elbląg 1722).

W księgozbiore Lengnicha znajdujemy też wiele poważniejszych i drobniejszych opracowań dotyczących spraw lokalnych, w tym przede wszystkim Gdańska i innych miast prowincji pruskiej. Z publikacji traktujących o historii Gdańska, powstałych w XVII w. znane były oczywiście syndykowi dzieje miasta pióra Reinholda Curickego, *Der Stadt Dantzig historische Beschreibung*, książka, która nie doczekała się wydania za życia autora. Opublikowano ją dopiero ponad dwadzieścia lat po śmierci Curickego w 1687 r. dzięki staraniom jego syna, Jerzego Reinholda, historyka i pisarza sądowego. Poza tym znana mu była historia Torunia napisana przez Jana Henryka Zerneckego, czy dzieje Chojnic²². Gromadził liczne w XVIII w. książki zawierające biografie lokalnych uczonych i osób wybijających się na różnych polach działalności²³. Włączył do swojej kolekcji również drobne druki okolicznościowe opisujące lokalne wydarzenia, jak np. rocznicowe obchody: trzechsetlecie wynaleźnienia druku, dwusetlecie powstania Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, czy trzechsetna rocznica wyzwolenia Gdańska spod panowania krzyżackiego.

Treści historyczne znajdujemy także w publikowanych wówczas czasopiśmie, których wiele weszło w skład biblioteki syndyka gdańskiego. Z miejscowych pism, prócz dwóch egzemplarzy własnego tytułu „Polnische Bibliothec”, Lengnich włączył do swojej biblioteki „Preussische Sammlung”, czasopismo redagowane

²⁰ M. D. Bizardière, *Historie der Polnischen Wahl-Tage von Sigismund August an biß auf jetzige Wahl*, Stockholm 1733; P. Massuet, *Histoire Des Rois De Pologne, Et des Revolutions arrivées dans ce Royaume Depuis le commencement de la Monarchie jusqu'à present*, Amsterdam 1734.

²¹ M. Durbas, *Akademia Stanisława w Nancy (1750–1766)*, Kraków 2013, s. 124.

²² J. H. Zerneck, *Thornische Chronica*, Berlin 1727; I. G. Goedtk, *Geschichte der Stadt Coenitz, Dantzig 1737*.

²³ Były to: J. D. Titius, *Nachricht von den Gelehrten, welche aus der Stadt Conitz des Polnischen Preußens herkommen*, Leipzig 1763; A. Pusck, *Marienburgscher Evangelischer Lehrer Gedächtniss die seit der Reformation an der St. Georg-Kirchen gelehret*, Danzig 1753; E. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedächtnis*, Leipzig 1713 i 1760; A. N. Tolkemitt, *Elbingscher Lehrer Gedächtniß*, Danzig 1753.

przez Michała Krzysztofa Hanowa w Gdańsku w latach 1747–1750, na zawartość którego składały się źródła i rozprawy dotyczące historii, prawa, ekonomii i polityki Prus, a także Rzeczypospolitej. Merytorycznie ów periodyk nieco ustępował lengnichowskiej „Polnische Bibliothec”, zawierał mniej oryginalnych rozpraw, a więcej źródeł²⁴. Pewną kontynuacją tego tytułu był „Preussische Lieferung”, periodyk, który tworzył Hanowa od 1753 do 1755 r., drukowany w Lipsku, w księgozbiorze Lengnicha reprezentowany tylko pierwszą częścią. W obu tytułach licznie przedrukowywane były dokumenty nie tylko odnoszące się do historii Prus, lecz także dotyczące prawa, polityki i gospodarki. W I połowie XVIII w., obok Gdańska, drugim ośrodkiem, w którym podjęto kilka prób w zakresie wydawania czasopism, był Toruń. Zawartość biblioteki syndyka pokazuje, że znane mu były poczynania torunian na polu czasopiśmiennictwa. W swoich zbiorach posiadał dwie krótkotrwałe inicjatywy wydawnicze Jerzego Piotra Schultza: ogólnonaukowe pismo „Das Gelahrte Preussen” wraz z jego kontynuacją „Continuirtes Gelehrtes Preussen”, publikowane od 1722 do 1725 r. oraz „Preussischer Todes Tempel”, tytuł ciekawy pod względem formy, gdyż jego treść stanowiło 14 rozmów prowadzonych przez Wielkich Mistrzów Zakonu ze zmarłymi uczonymi Prus Królewskich. Periodyk posiadał charakter pisma historycznego z aluzjami odnoszącymi się do współczesności. Z toruńskich czasopism miał jeszcze pierwsze trzy tomy czasopisma Piotra Jaenichiusa „Meletemata Thorunensia”, bliskiego tematycznie zainteresowaniom Lengnicha, gdyż poświęconego w przeważającej większości historii Prus i Polski²⁵. Artykuły i dokumenty poświęcone dziejom Prus polskich mógł jeszcze Lengnich znaleźć na łamach „Erleutertes Preussen”, miesięcznika publikowanego w Królewcu przez Michała Lilienthala od 1723 r. do 1742 r. Według zapisu w katalogu aukcyjnym syndyk nie posiadał jedynie zeszytów z 1723 r. Na interesujące go tematy mógł Lengnich natrafić także w czasopismach Wawrzyńca Mitzlera de Kolof „Warschauer Bibliothek” i „Acta Litteraria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuanae”. W obu gościła tematyka historyczna, w drugim także prawnicza.

W księgozbiorze Lengnicha znalazło odzwierciedlenie również drugie istotne pole jego zainteresowań naukowych, jakim była historia prawa i ustroju Rzeczypospolitej i Prus Królewskich. Jako doskonały znawca dziejów Rzeczypospolitej miał odpowiednie kwalifikacje do przedstawienia ustroju dawnej Polski. W tym wypadku także zdołał syndyk stworzyć poważny warsztat naukowy, włączając na biblioteczne półki większość wcześniejszych istotnych publikowanych źródeł i opracowań oraz prac wychodzących za jego życia i podejmujących interesujące go zagadnienia. Ważną część stanowią tu wydawnictwa statutów i konstytucji sejmowych poszczególnych sejmów i zestawiające konstytucje za dłuższy okres. Z licznych prób kodyfikacji prawa w księgozbiorze Lengnicha były, m.in.: obszerne dzieło Jakuba Przyłuskiego *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae* (Kraków 1553); zestawienia ustaw opracowane przez Jana Herburta *Statuta Regni Poloniae, in ordinem alphabeti digesta* (Zamość 1597) i *Statuta i przywileje ko-*

²⁴ J. Kasprzyk, *Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 27: 1968, s. 39–41.

²⁵ S. Salmonowicz, *Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII wieku*, Rocznik Toruński, t. 11: 1976, s. 217–223.

ronne (Kraków 1570); również polskojęzyczne opracowanie Jana Januszowskiego *Statuta, prawa y constitucie koronne łacińskie i polskie* (Kraków 1600) i Pawła Szczerbica *Promptuarium statutorum omnium et constitutionum Regni Poloniae* (Braniewo 1604) oraz słynne *Volumina legum*, których miał pierwsze sześć tomów, te, które ukazały się za jego życia w latach 1732–1739, zawierające prawa ustanowione do 1736 r. Tym wydawnictwom towarzyszyły rejestry i inwentarze konstytucji w opracowaniu Wojciecha Madalińskiego i Jana Dziegielewskiego oraz Macieja Ładowskiego²⁶.

Jako prawnika i do tego syndyka miejskiego interesowały Lengnicha wszelkie druki dotyczące sytuacji prawnej prowincji pruskiej, w tym położenia miast, Gdańska w szczególności, co również znalazło wyraz w omawianym fragmencie biblioteki uczonego. Dla przykładu można tu odnotować Stanisława Karnkowskiego *De jure provinciali terrarum maiorumque civitatum Prussiae* (Kraków 1574) oraz *Jura municipalis terrarum Prussiae* w wydaniu gdańskim z 1578 r. i wydanie prawa ziemskiego *Jus terrestre nobilitatis Prussiae correctum* (Gdańsk 1728). Lengnichowi udało się też zgromadzić kilka egzemplarzy z różnych edycji *Jus culmense*. Tu zwraca uwagę pierwsze wydanie prawa chełmińskiego *Das alte Cölmische Recht* z 1584 r., które pochodziło z toruńskiej oficyny Melchiora Neringa. Dwa pozostałe egzemplarze opublikowane zostały w Gdańsku w 1745 i 1767 r.

Z dzieł jego poprzedników piszących o polskim prawie publicznym w księgozbiorze syndyka były: Mikołaja Chwałkowskiego *Regni Poloniae jus publicum* (Królewiec 1684), Christopharta Hartknocha, czy Mikołaja Zalasowskiego *Jus Regni Poloniae* (Poznań 1701–1702). Na półkach biblioteki znajdowały się też prace mieszkającego w pobliżu Elbląga Dawida Brauna, w tym książka *De iurium regnandi fundamentalium in Regno Poloniae ratione et praxi moderna* (Kolonia, właśc. Elbląg 1722), zawierająca nie pozbawioną krytycznych uwag charakterystykę ustroju Rzeczypospolitej.

Wykształcony na uniwersytecie w Halle Lengnich posiadał wiele opracowań z zakresu prawa narodów i prawa natury, w tym książki autorstwa jego profesora w gdańskim gimnazjum, Samuela Fryderyka Willenberga, związanego z Gdańskiem od 1701 r. do śmierci w 1748 r.²⁷

Lengnicha interesowały też bieżące wydarzenia polityczne. Ich pokłosie w postaci licznych druków znajdujemy w jego bibliotece. Miał np. utwory opisujące wjazdy władców do Gdańska, ale też partie druków związanych ze sprawami mającymi poważniejszy wydźwięk i wychodzącymi poza sprawy Gdańska, czy Prus Królewskich, jak tzw. tumult toruński, wydarzenia związane z elekcją po śmierci Augusta II. Miał też głośnie w I połowie XVIII w. rozprawy polityczne, w tym Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie* (Warszawa 1760–1763).

Na licytacji wystawionych zostało także kilkanaście książek autorstwa właściciela biblioteki. Ich egzemplarze prezentowały się wyjątkowo ciekawie i zapewne stanowiły gratkę dla nabywcy, ponieważ kilka z nich było wykorzystywanych

²⁶ W. Madaliński, J. Dziegielewski, *Inwentarz konstytucji koronnych od...1550. aż do1643 uchwalonych*, Warszawa 1644; M. Ładowski, *Inwentarz nowy praw, statutów, konstytucyj*, Warszawa 1754.

²⁷ Z prac Willenberga w bibliotece Lengnicha znajdowały się m.in. *De Jure Ultimi Gentis Suae*, Gedani 1746 i *Selecta Iuris Matrimonialis...*, Halae 1720.

przez Lengnicha do nanoszenia na nich uwag, poprawek, komentarzy, co zostało zaznaczone w opisie katalogowym. Przechowywał Lengnich np. kilka egzemplarzy *Jus publicum Regni Poloniae*, dwutomowego dzieła wydanego za jego życia dwukrotnie w Gdańsku, przy czym edycja druga była znacznie zmieniona w porównaniu z pierwszą. Egzemplarze z obu wydań posiadał zaopatrzone w tzw. francuską oprawę oraz dodatkowo jeszcze oba tomy z drugiej edycji. W tym wypadku nie zostały one oprawione, ale były to egzemplarze interfoliowane, tzn. między kartami zadrukowanymi wszyte były czyste karty, na których znajdowało się wiele dopisanych notatek i poprawek poczynionych ręką autora, a mających być uwzględnionymi w nowym wydaniu, jak zaznaczyła osoba redagująca katalog aukcyjny przy opisie tej pozycji²⁸. Również w wypadku innej pracy Lengnicha, *Jus Publicum Prussiae Polonae*, wydanej w Gdańsku w 1758 r. nakładem i w drukarni T. J. Schreibera, syndyk miał dwa egzemplarze, w tym jeden interfoliowany z poczynionymi przez niego uzupełnieniami i notatkami, które wykorzystane były w kolejnym wydaniu. W wersji interfoliowanej, mieszczącej na niezadrukowanych kartach wiele jego uwag na sprzedaż wystawiona była jeszcze inna praca syndyka, wydana w Gdańsku w 1728 r. *Hodierna Reipublicae Prutenae*. Lengnich posiadał jeszcze dwa kompletne egzemplarze „Polnische Bibliothec”, z których jeden zawierał jego rękopiśmienne uwagi.

Zaprezentowane tu wybrane tytuły poloników historycznych i prawno-politycznych z biblioteki syndyka gdańskiego Gotfryda Lengnicha pokazują, że ten wybitny znawca historii i prawa polskiego i pruskiego zdołał skompletować poważny warsztat naukowy, na który składały się nie tylko najnowsze publikacje, stosunkowo łatwo dostępne, lecz także bogaty wybór dzieł drukowanych od XVI stulecia począwszy. Poszczególne prace posiadał czasami w kilku edycjach, szczególnie wtedy, gdy były między nimi różnice. Widać też, że dążył do zgromadzenia wszystkich powstałych opracowań na dany temat. Według Ł. Kurdybachy Lengnich zanim przystąpił do badań źródłowych, dużo czasu poświęcał na lekturę, czytając dotychczasowe opracowania i konfrontując fakty podane przez różnych kronikarzy polskich i niemieckich²⁹. Zawartość biblioteki w omawianym fragmencie potwierdza, że bez problemu mógł ten etap pracy naukowej podjąć w zaciszu domowej biblioteki. W jego doborowym księgozbiornie, bogatym w wartościowe dawne i współczesne Lengnichowi opracowania z zakresu dziedzin, którymi się zajmował, polonika stanowiły ważną część.

Bibliografia

Bogucka, Maria. 1972. „Książka jako element kultury masowej w Gdańsku w XVII w.” W *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. J. Dowiał et al., 267–276. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

²⁸ Jak wiemy, za życia Lengnicha dzieło to nie zostało już wznowione, natomiast ukazały się dwa tłumaczenia polskie, w tym jedno drukowane w Krakowie w 1761 r.

²⁹ Ł. Kurdybacha, op. cit., s. 23.

Chodyński, Antoni Romuald. 1981. „Najwcześniejsze zbiory dzieł sztuki w Gdańsku”. *Gdańskie Studia Muzealne* 3: 239–263.

Chodyński, Antoni Romuald. 2002. „Kolekcjonerzy i kolekcje w Gdańsku XVI–XIX wieku (do 1872 roku). Inventarium et taxam dzieł sztuki”. *Rocznik Historii Sztuki* 27: 171–210.

Cieślak, Edmund. 1997. „Lengnich Gotfryd”. W *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. t. 3. red. Z. Nowak, 45–47. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.

Durbas, Małgorzata. 2013. *Akademia Stanisława w Nancy (1750–1766)*. Kraków: Wydawnictwo LIBRON.

Dygdała, Jerzy. 1994. *Adam Stanisław Grabowski (1698–1766) biskup, polityk, mecenas*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

Fischer, Samuel Gottlieb. 1774. „Bibliothecae Lengnichianae pars posterior. Hastae publicae subjicietur, in aedibus, quas b. DN. Syndicus (auf dem langen Markte) inhabitavit, a Sam. Gottl. Fischer, d. 7 [rz.] Nov. seqv.” Gedani: Typis Schreiberianis. <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001A0ED00020000>.

Fischer, Samuel Gottlieb. 1774. „Bibliothecae Lengnichianae pars prior. Hastae publicae subjicietur, in aedibus, quas b. DN. Syndicus (auf dem langen Markte) inhabitavit, a Sam. Gottl. Fischer, d. 25 [rz.] Jul. seqv.” Gedani: Typis Schreiberianis. <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001A0ED00010000>.

Imańska, Iwona. 2013. *Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Index Librorum qui ex donatione, munificentia et liberalitate philomusorum Bibliothecae Magnifici et Amplissimi Senatus Gedanensis inserti sunt. Cat. Bibl. 1. Rękopis, PAN Biblioteka Gdańska, Polska.

Kasprzyk, Jerzy. 1968. „Gdańskie czasopiśmiennictwo naukowe i moralne pierwszej połowy XVIII wieku”. *Rocznik Gdański* 27: 33–68.

Kurdybacha, Łukasz. 1937. *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku*. Gdańsk: Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki.

Nowak, Zbigniew. 2008. „Wytwarzanie książek w Gdańsku w XVI i XVII wieku”. W *Po starą księgę sięgam ze wzruszeniem. Szkice z dziejów i kultury książki w Prusach Królewskich od XV do XVIII wieku*, 139–154. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.

Paluchowski, Piotr. 2012. „Lengnich Gottfried”. W *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński et al., 569. Gdańsk: Fundacja Gdańska, cop.

Paszkwicz, Urszula. 1990. *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 roku*. cz. 2, *Księgozbiory prywatne w układzie abecedowym nazwisk właścicieli*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Piotrowska, Elżbieta. 1989. „Gdańskie kolekcje biblioteczne XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Gdańskiej PAN”. *Gdański Rocznik Kulturalny* 12: 60–90.

Podlaszewska, Krystyna. 1970. „Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII wieku”. *Zapiski Historyczne* 35 (1): 51–63.

Podlaszewska, Krystyna. 1995–1996. „Książka w środowisku mieszczan gdańskich w XVIII wieku”. *Libri Gedanenses* 13/14: 93–107.

Rudnicka, Jadwiga. 1975. *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*. Warszawa: Biblioteka Narodowa. Prace Instytutu Bibliograficznego nr 19.

Salmonowicz, Stanisław. 1972. „Lengnich Gotfryd”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 17, red. E. Rostworowski, s. 46–49. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk..

Salmonowicz, Stanisław. 1976. „Toruńskie czasopisma naukowe w XVIII wieku”. *Rocznik Toruński* 11: 215–227.

Salmonowicz, Stanisław. 1995. „Gotfryd Lengnich (1689–1774)”. W „...nie będzie nigdy Niemiec Polakowi bratem”...? *Z dziejów niemiecko-polskich związków kulturowych*, red. M. Zybur, 17–43. Wrocław: Wydawnictwo OKIS.

Serczyk, Jerzy. 1994. *25 wieków historii. Historycy i ich dzieła*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Sławoszevska, Maria. 1964. „Gdańska „Bibliotheca Archivi”. *Archeion* 40: 131–135.

Szafran, Przemysław. 1967. „Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku”. *Libri Gedanenses* 1: 55–106.

Zientara, Włodzimierz. 1989. „Gotfryd Lengnich, profesor Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego w latach 1729–1750”. *Rocznik Gdański* 49(1): 149–163.

Zientara, Włodzimierz. 1996. *Gottfried Lengnich ein danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*. Tl. 2. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 11 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Iwona Imańska

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of Information Science
and Book Studies

e-mail: Iwona.Imanska@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-0253-7170

Prof. dr hab. Iwona Imańska works as an academic in the Institute of Scientific Information and Bibliology of Nicolaus Copernicus University in Toruń. She focuses on the movement of publishers and librarians in Poland in the 18th century, the collection of books and private libraries in Royal Prussia in the Early Modern period. Her most important publications include: *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku* (Toruń 2007); *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku* (Toruń 1993); *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich* (Toruń 2000) oraz *Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.)* (Toruń 2013). The author is a member of the Scientific Society in Toruń.

Polonica concerning history and legal- political issues in the book collection of Gottfried Lengnich

K

ey words: Lengnich Gottfried, private libraries, Gdańsk, auctions of books, the 18th century, Polonica, history, law

S

ummary. Gottfried Lengnich, a historian and lawyer who lived in Gdańsk in the 18th century left behind a collection of over 4,000 books. The collection was sold during two auctions in July and November 1774. Auction registers found in the State Library in Berlin – the Foundation of the Prussian Cultural Heritage – are available on-line. Owing to Lengnich's academic interests, the collection includes 600 Polonics, the majority of which are works concerning history, law and politics. The analysis of this fragment of Lengnich's collection shows that it includes the majority of the most significant Polish and foreign authors writing about the history and law of Poland and Prussia.

Iwona Imańska

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Informations- und Buchwissenschaft

e-mail: Iwona.Imanska@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-0253-7170

Prof. Dr. habil. Iwona Imańska ist wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Sie befasst sich mit der Verlagsbewegung in Polen im 18. Jahrhundert, der Bibliomanie sowie den Privatbibliotheken im Königlichen Preußen in der Neuzeit. Zu ihren wichtigsten Publikationen gehören: *Toruńskie aukcje książek w XVIII wieku [Die Thorner Buchauktionen im 18. Jahrhundert]* (Toruń 2007); *Obieg książki w Prusach Królewskich w XVIII wieku [Der Buchumlauf im Königlichen Preußen im 18. Jahrhundert]* (Toruń 1993); *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich [Der Druck als ein multifunktionales Kommunikationsmittel in Sachsen-Polen]* (Toruń 2000) sowie *Per medium auctionis. Aukcje książek w Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.) [Per medium auctionis. Die Buchauktionen in der Rzeczpospolita (17.–18. Jh.)]* (Toruń 2013). Die Autorin ist Mitglied der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn.

Geschichtsbezogene und rechtspolitische Polonica im Bücherbestand Gottfried Lengnichs

S **tichworte:** Gottfried Lengnich, Privatbibliotheken, Danzig, Buchauktionen, 18. Jahrhundert, Polonica, Geschichte, Recht

Z **usammenfassung.** Gottfried Lengnich, der Historiker und Syndikus der Stadt Danzig aus dem 18. Jahrhundert, hinterließ eine Büchersammlung mit über viertausend Büchern, die nach seinem Tode in zwei Auktionen im Juli und November 1774 versteigert werden sollten. Die Auktionskataloge befinden sich in der Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preußischer Kulturbesitz und sind auch online zugänglich. Wegen wissenschaftlicher Interessen Lengnichs befanden sich in seiner Bibliothek ca. 600 Polonica-Drucke, die meisten davon waren Abhandlungen im Themenfeld Geschichte, Recht und Politik. Die Analyse dieses Fragments des Bücherbestands Lengnichs bewies, dass der Syndikus eine perfekte Arbeitswerkstatt für sich schuf, indem er die Werke der meisten wichtigsten polnischen und fremden Autoren, die über die Geschichte und die Gesetzgebung Polens und Preußens schrieben, sammelte.

Alicja Matczuk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

e-mail: alicjamatczuk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

P

otyyczki bibliografów z cenzurą w okresie zaborów

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.006>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Alicja Matczuk jest pracownikiem w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Główny nurt jej zainteresowań badawczych to zagadnienia kultury bibliograficznej w polskim środowisku naukowym w XIX i XX w., zagadnienia bibliografii dziedzinowej i regionalnej (historia, teoria, metodyka). Ważniejsze publikacje: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*. (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia*. W: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka*. Red. J. Woźniak-Kasperek i M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografii publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości „Notatnika Janowieckiego” za lata 1996–2016*. (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku*. Współaut. Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012*. Współaut. Bernadeta Burdzy (Stalowa Wola 2012).

S

łowa kluczowe: bibliografia – cenzura XIX w., bibliografia – historia XIX w.

S

treszczenie. W okresie zaborów opracowania bibliograficzne, podobnie jak całe piśmiennictwo, poddawane były kontroli cenzury ukierunkowanej na niedopuszczenie do rozpowszechniania jakichkolwiek treści patriotycznych i niepodległościowych. Cenzura ingerowała w treść dzieł bibliograficznych zarówno o charakterze ogólnym, jak i dziedzinowym. Ingerencje te dotyczyły zarówno pojedynczych wyrazów, zdań, jak i całych utworów. Kłopoty z urzędnikami cenzury miał Franciszek Siarczyński, wydawca tomu czwartego *Wiadomości historyczno-krytycznych* Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, Michał Wiszniewski autor *Historii literatury polskiej*, Adam Benedykt Jocher twórca *Obrazu bibliograficzno-historycznego literatury i nauk w Polsce*. Joachim Lelewel, który przez krótki czas pełnił funkcję cenzora, rychło stał się jej ofiarą i omalże nie przyplacił tego zakazem druku drugiego tomu *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. Ocenę negatywną i kwalifikację książki zakazanej wystawiła cenzura carska *Bibliografii wydawnictw ludowych*, wydanej we Lwowie. Twórcy prac bibliograficznych znali dobrze postępowanie cenzury, dlatego starali się unikać aktualnie zakazanych sformułowań i wyrażeń. Stosowali też rozmaite fortele i wybiegi dla ominięcia zakazów, na które dość często nabierali się cenzorzy.

Cenzura publikacji bibliograficznych to temat dość często podejmowany w opracowaniach bibliologicznych po roku 1989. Trzeba od razu zaznaczyć, że zainteresowania badaczy w tym obszarze skupiały się głównie na działaniach cenzury wobec piśmiennictwa bibliograficznego przede wszystkim w okresie PRL¹. Niestety, nie było dotąd opracowań na temat zakazów dotyczących wydawnictw bibliograficznych wydanych do wybuchu II wojny światowej.

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą zaprezentowania działań aparatu cenzury wobec prac bibliograficznych wydanych w okresie zaborów, utarczek autorów z urzędnikami systemu kontroli, ukazania zakresu i charakteru ingerencji cenzury w treść publikacji oraz procederu walki z nią wszelkimi sposobami.

W poszczególnych zaborach obowiązywały odrębne przepisy cenzuralne, ale przyświecał im podobny cel – niedopuszczanie do głosu jakichkolwiek treści patriotycznych i niepodległościowych oraz wspomaganie intensywnej asymilacji, co najsilniej wystąpiło w zaborze rosyjskim i pruskim. Analogiczne były systemy kontroli i ich realizacja, takie same metody represji i drogi obchodzenia obowiązujących przepisów. W zaborze pruskim cenzura prewencyjna stosowana była do połowy wieku XIX, potem istniała już właściwie cenzura represyjna. Podobnie było w zaborze austriackim. Najdłużej cenzura prewencyjna utrzymała się w zaborze rosyjskim – do roku 1905 r., radykalizując się zwłaszcza po powstaniu styczniowym.

Wśród piśmiennictwa naukowego narażone na represje cenzorskie były także prace bibliograficzne jako te, które treścią swą mogły zagrażać obowiązującemu systemowi wartości, porządkowi społecznemu i sytuacji politycznej. Dowodem na to, że bibliografie były cenzurowane i otrzymywały aprobatę na druk, jest formułka – zezwolenie umieszczane na odwrocie karty tytułowej. Cenzorzy mieli obowiązek zwracania uwagi na „miejsca podejrzane”, tyczące religii, moralności i władzy. Wydanie druku z owymi „miejscami” bez zezwolenia cenzury groziło restrykcjami wobec autora, drukarza i wydawcy. Ingerencje cenzury dotyczyły wyrazów, zdań, jak i całych fragmentów.

Podstawą prawną działalności cenzorów w Galicji w I połowie XIX w. stanowił wprowadzony w 1803 r. kodeks karny, w którym wymienione zostały przestępstwa przeciwko cenzurze. Należały do nich: drukowanie i rozpowszechnianie książek wydanych bez zezwolenia cenzury lub przez cenzurę zakazane, a także zawierające treści mogące zaszkodzić „porządkowi publicznemu i spokojności”².

Wprowadzona w 1810 r. instrukcja dla cesarskiej cenzury głosiła we wstępie: „Żaden promień światła – obojętnie skąd on wychodzi – nie śmie być niezauważony i niedoceniony w monarchii ani pozbawiony swego oddziaływania, ale z rozważną refleksją muszą współdziałać serce i głowa, by ustrzec małych przed niszczącymi wymysłami odrażającej fantazji, przed trującym wyziewem nie-

¹ A. Bajor, *Bibliografia – narzędzie nauki i polityki. (Na przykładzie Śląska)*, [w:] *Śląsk literacki*, red. M. Kisiel, B. Morcinek-Cudak, Katowice 2001, s. 45–64; A. Matczuk, *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*, Lublin 2014, s. 168–184; A. Nowak: *Bibliografia a polityka*, [w:] *Bibliologia polityczna*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011, s. 423–438; J. Sadowska, *Bibliografia i polityka w Polsce w latach 1946–1990*, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczenia wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. D. Degen i J. Gzella, Toruń 2010, s. 255–273; A. Znajomski, *Bariera polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej i ich przełamywanie*, [w:] *Książka ponad podziałem*, red. A. Krawczyk, Lublin 2007, s. 113–126.

² B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce*, Kraków 1993, s. 93.

odpowiednich kusicieli i groźnymi urojeniami chorych mózgow³. Cytat ten pozwala zrozumieć podstawy manipulacji treściami oświatowymi.

Po wstąpieniu na tron Franciszka II (1795) cenzura została oddana w ręce policji. W Galicji uprawnienia do wykonywania funkcji cenzorskich otrzymały dyrekcje policji we Lwowie i Krakowie.

Ciągłe utarczki z cesarskimi cenzorami zarówno we Lwowie, jak i w Wiedniu miał pierwszy dyrektor Biblioteki Ossolińskich ksiądz Franciszek Siarczyński (1758–1829). Władzom zaborczym i kościelnym nie podobała się jego twórczość naukowa, głęboko patriotyczna i społecznie zaangażowana. Wrogi stosunek do pracy wydawniczej Siarczyńskiego potwierdzają jego kłopoty z cenzurą austriacką udokumentowane zapisami w *Dzienniku czynności urzędowych*. Nie brakowało ich również w realizacji wydawniczej przedsięwzięć bibliograficznych. Jednym z powodów był fakt, że ówczesnym cenzorem lwowskim był Josef Franz Bernhard⁴. Nie uchodził on za wroga wszystkiego, co polskie, ale był dziwakiem i człowiekiem kapryśnym. Należał do urzędników bardzo podejrzliwych. W każdym tekście wietrzył próbę przemycania treści patriotycznych, a więc antyaustriackich. Nie cierpiał słowa „nawiasem”, doszukując się w nim jakiegoś ukrytego znaczenia. „Ilekróć zobaczył w przedłożonym rękopisie owe słowo, gniewał się i rzucał, kreśląc je bez litości czerwonym ołówkiem⁵. Nie przepuszczał wyrażenia „Polska”, zastępując je terminami „kraj”, „ziomkowie”. Jeśli w czytanim rękopisie napotkał słowo „ojczyzna”, to skreślał je, wpisując w jego miejsce „Galicja”.

W 1828 r. Siarczyński zdecydował się opublikować słownik biobibliograficzny, dotyczący znamienitych postaci okresu prawie półwiecza panowania Zygmunta III Wazy (1567–1632), który opracował jeszcze przed podjęciem pracy w Ossolineum. Przedłożył do ocenzurowania rękopis dzieła noszący tytuł *Sławni Polacy z wieku Zygmunta III*. Manuskrypt trafił do rąk Bernharda. W następstwie sprzeciwu cenzora, który zmienił tytuł na *Sławni ziomkowie...*, Siarczyński zdecydował się na całkowite przeredagowanie tytułu na *Obraz wieku panowania Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego*⁶. Domyślać się można, że cenzor również zabronił drukowania części historycznej, ilustrującej sytuację społeczną, obyczaje, stan oświaty, przeobrażenia wyznaniowe i wydarzenia polityczne. Niedodałczenie jej do dzieła uniemożliwiły, jak pisze autor we wstępie, „trudności, które nie od woli piszącego zawisły⁷. Według H. Łapińskiego „Ten brak komentarza krytycznego sprawił, że dzieło spotkało się później z nie najlepszą oceną⁸. Mocno okrojona wersja dzieła ukazała się w 1828 r. jako edycja Zakładu Narodowego im. Ossolińskich u J. Schnajdra, pełniącego oficjalnie funkcję drukarza zakładowego. *Obraz* został wznowiony w Poznaniu w latach 1843–1858 nakładem Napoleona Kamieńskiego z uwzględnieniem opuszczonej pierwotnie części historycznej.

³ M. Tyrowicz, *Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1850. Studia porównawcze*, Kraków 1979, s. 24.

⁴ Joseph Franz Bernhard cenzor wydawnictw polskich, radca gubernialny, naddyrektor Kancelarii gubernialnej. Zob. K. Ostaszewski-Barański, *Z dziejów cenzury*, [w:] *Stulecie „Gazety Lwowskiej” 1811–1911*, t. 2. cz. 4, red. W. Bruchnalski, Lwów 1912, s. 76, 86; B. Szyndler, op. cit., s. 97–98.

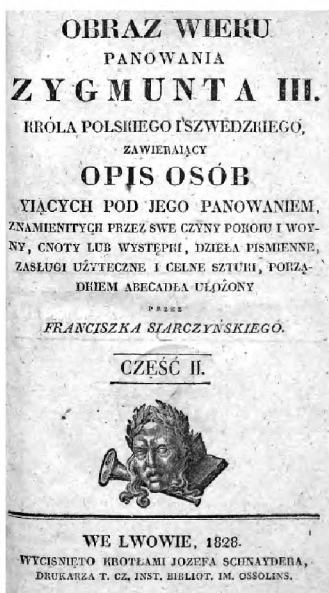
⁵ S. Schnür-Pepłowski, *Obrazy z przeszłości Galicji i Lwowa (1772–1858)*, cz. 2, Lwów 1896, s. 187.

⁶ H. Łapiński, *U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817–1834*, Wrocław 1973, s. 125.

⁷ F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego zawierający opis osób żyjących pod jego panowaniem*, cz. 1, Lwów 1828, s. III.

⁸ H. Łapiński, op. cit., s. 126.

Ciekawe perypetie miał Siarczyński z wydaniem czwartego tomu – pośmiertnego – *Wiadomości historyczno-krytycznych do dziejów literatury polskiej* Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, fundatora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Trzy pierwsze tomy tego dzieła ukazały się w Krakowie w latach 1819–1822 i zawierały wiadomości biobibliograficzne, dotyczące pisarzy polskich XVI w. Całość została opatrzona przypisami i komentarzem, świadczącym o wielkiej erudycji autora, oraz uzupełniona edycją dokumentów źródłowych. *Wiadomości* były ważnym wydarzeniem naukowym i kulturalnym. Cenione za bogactwo materiałów, w dalszym rozwoju bibliografii polskiej, miały znaczenie przede wszystkim jako źródło informacji biobibliograficznych.

Ilustracja 1. Karta tytułowa *Obrazu wieku panowania Zygmunta III* ... (1828) Franciszka Siarczyńskiego

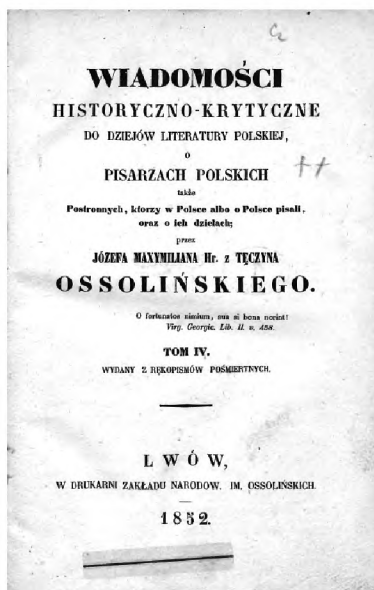
Tom czwarty *Wiadomości historyczno-krytycznych* przygotowany został częściowo do druku za życia Ossolińskiego. W latach 1821–1823 w Wiedniu pracował nad jego ostatecznym zredagowaniem Ludwik Sobolewski, stypendysta Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: UWil)⁹. Po śmierci Ossolińskiego podjął starania o wydanie pozostałych materiałów F. Siarczyński. Z jego notatek poczynionych w 1829 r. w *Dzienniku czynności* dowiadujemy się, że rękopis trafił do rąk cenzora Bernharda, który prawie pół roku trzymał go, nie mogąc się zdecydować na wydanie zezwolenia na druk, gdyż dopatrywał się w przesłanym mu rękopisie treści dotyczących się heretyków¹⁰. Wreszcie przesłał rękopis do cenzury kościelnej. Ta jednak tak dalece ingerowała w tekst dzieła, „tępiąc ślady herezji”, że Bernhard

⁹ J. M. Ossoliński miał o L. Sobolewskim bardzo wysokie mniemanie, które ten zaskarbił sobie obszernym streszczeniem jego *Wiadomości* ogłoszonym w latach 1820–1821 w „Dzienniku Wileńskim”. W ten sposób spopularyzował informacje zawarte w pierwszych tomach dzieła Ossolińskiego.

¹⁰ F. Siarczyński, *Dziennik czynności urzędowych Księgozbioru Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie*, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Z. Rzepa, Wrocław 1968, s. 108.

zmuszony był wystąpić w obronie naukowej spuścizny Ossolińskiego. „Dzieło takowe – zauważył trafnie cenzor – nie będzie czytane od ludu pospolitego, ale tylko od ludzi uczonych” i dlatego „rozprawy o wierze i wyłożone nowowiercom błędne mniemanie zgorszyć nikogo nie mogą”¹¹.

Z powodu różnicy stanowisk między cenzurą kościelną i świecką przepisy nakazywały odesłać manuskrypt do nadwornej cenzury wiedeńskiej, która stanęła po stronie Bernharda. „Lecz ponieważ konsystorz – notował ks. F. Siarczyński – zdania swego nie odstępuje, przeto los dzieła niepewny”¹². Nie mylił się w swych przypuszczeniach pierwszy dyrektor Ossolineum. Rękopis Ossolińskiego powędrował po raz drugi do Wiednia, gdzie niestety przeleżał dwadzieścia lat. Dopiero w 1852 r.¹³ tom czwarty *Wiadomości historyczno-krytycznych* mógł August Bielowski wydać, nie zmieniając – jak pisze w *Przedmowie* – „nic w jego treści, jedynie tylko wskazówki ówczesnej cenzury krajowej uwzględniając”¹⁴. Kiedy jednak 26 arkusz tomu był odbity, ukazało się nowe rozporządzenie cenzury, czyniące odpowiedzialnym za publikowane dzieło także wydawcę. Wówczas kurator literacki Zakładu hr. Maurycy Dzieduszycki w trosce, aby nie narazić fundacji na represje rządu „przejrztał starannie resztę mającego się tłoczyć rękopisu i, co za stosowne, uznał, zmienił lub przypiskami objaśnił”¹⁵. Owocem jego starań była część pracy od strony 415.

Ilustracja 2. Karta tytułowa *Wiadomości historyczno-krytycznych* ..., t. 4. (1852) Józefa M. Ossolińskiego

¹¹ Ibidem, s. 108; S. Schnür-Peplowski, op. cit., s. 188.

¹² F. Siarczyński, *Dziennik*..., s. 109.

¹³ W 1834 r. podjął starania o druk czwartego i piątego tomu *Wiadomości* Konstanty Słowicki – drugi dyrektor Ossolineum. Edycja miała się ukazać nakładem hr. Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich. Niespodziewane zamknięcie drukarni i litografii Ossolineum przez policję austriacką spowodowało, że druku nie ukończono. H. Łapiński, op. cit., s. 121.

¹⁴ A. Bielowski, *Przedmowa*, [w:] J. M. Ossoliński, *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej*..., t. 4, Lwów 1852, s. VII.

¹⁵ Ibidem, s. VIII; J. Kapuściak, *Mecenas i uczyony. J. M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka*, Kraków 1979, s. 75

Ingerencje wydawców w tekst dzieła Ossolińskiego zmierzały głównie w kierunku wyeliminowania jakichkolwiek przejawów sceptycznej postawy autora wobec nauki Kościoła¹⁶. Niektóre zdania otrzymały zmienioną wersję albo zostały po prostu skreślone.

Druk tomu czwartego *Wiadomości* trwał około 7 miesięcy i wykonano go w „Drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich pod zarządkiem dzierżawcy W. Maniackiego”.

Zgodnie z wolą fundatora, prawie natychmiast po objęciu stanowiska dyrektora Biblioteki, Siarczyński przystąpił do wydawania czasopisma zakładowego pt. „Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich” (1828). Istotnym jego elementem były „wiadomości o wychodzących na świat książkach krajowych”. Zasięg tych wiadomości został co prawda ograniczony do terenu Galicji, ale publikowano je regularnie w formie spisów książek polskich wydanych w określonym roku kalendarzowym. Stanowiły one pierwszą w Polsce rejestrację bieżącej produkcji wydawniczej, którą objęto wszelkie typy publikacji z danego terytorium administracyjnego, a ponadto i pierwszą próbę tego rodzaju dokumentacji, prowadzoną w Polsce porozbiorowej przez bibliotekę¹⁷.

Kiedy rękopis pierwszego numeru „Czasopisma Naukowego” był gotowy, przesłał go Siarczyński do ocenzurowania Bernhardowi. Można sądzić, że cenzor nakazał skreślić wyrażenie „polskie” i zmienić tytuł wykazu na *Spis książek wyszłych w Galicji w ciągu roku 1827*¹⁸. Niezrażony tym Siarczyński w rękopisie dwóch następnych numerów czasopisma znów zamieścił w tytule spisów określenia „książki polskie” i „dzieła polskie”¹⁹. Mimo wielkiej czujności, Bernhard nie zauważył tego i numery przeszły przez cenzurę gładko.

Perypetie z cenzorem Bernhardem miał również następca Siarczyńskiego Konstanty Słotwiński, od 1831 r. dyrektor Ossolineum i zarazem redaktor „Czasopisma Naukowego”. Nie godząc się z poprawkami i skreśleniami cenzora, Słotwiński kazał na łamach drugiego zeszytu „Czasopisma...” wykropkować miejsca wykreślone w cenzurze, a omyłki cenzora pozostawić w tekście z odsyłaczem: „Tak poprawiono w cenzurze”²⁰. Zeszyt ten uległ konfiskacie i dopiero w 1832 r. na skutek starań i zabiegów Słotwińskiego zwrócono go redaktorowi, z nakazem uwzględnienia zaleceń cenzorskich. Bernhard, ośmieszony przed wszystkimi instancjami władzy, nie wyłączając wiedeńskich, ustąpił z funkcji cenzora w 1832 r. i opuścił Lwów.

W latach Rzeczypospolitej Krakowskiej nadzór nad cenzurą w zasadzie sprawował miejscowy Senat (1815), weryfikacja i ocena piśmiennictwa naukowego zgodnie z tradycją nadal pozostawały w gestii cenzorów uniwersyteckich²¹.

¹⁶ J. Kapuściak, op. cit., s. 75–77.

¹⁷ E. Słodkowska, *Informacja o bieżącej produkcji wydawniczej w Polsce na początku XIX w. (do 1830)*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, red. J. Kostecki, t. 3, Warszawa 1991, s. 18.

¹⁸ *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, R. 1: 1828, z. 1, s. 141–144.

¹⁹ *Spis książek polskich wyszłych w Galicji w roku 1828*, *Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich*, R. 2: 1829, z. 1 s. 157–160; *Wiadomości o drukarniach i księgarniach w Galicji, tudzież dziełach polskich, wyszłych w r. b. 1829*, ibidem, R. 2: 1828, z. 3, s. 138–150.

²⁰ H. Łapiński, op. cit., s. 55.

²¹ A. Aleksiewicz, *Cenzura w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji zachodniej w pierwszej połowie XIX wieku*, *Roczniki Biblioteczne*, R. 19: 1975, z.1–2, s. 41.

Szczególna podejrzliwość władz cenzuralnych rozwinęła się po powstaniu listopadowym. W celu przeciwdziałania szerzeniu się niezdrowych nastrojów w 1832 r. Senat powołał do życia Komitet Cenzury, którego kompetencje były bardzo szerokie i obejmowały kontrolę nad wszystkimi drukami odbitymi w kraju, całą prasą, nad upowszechnianiem książek sprowadzanych z zagranicy. Rozpoczęła się pogoń za książką, nosicielką nowych pomysłów i idei²².

W okresie zaostrzonego kursu cenzury Michał Wiszniewski (1794–1865), od 1831 r. profesor historii powszechnej, a później także literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim przygotował wielotomowe dzieło pt. *Historia literatury polskiej*. Rzecz była drukowana zeszytami. W latach 1840–1845 wydał siedem tomów. Publikacji dalszych tomów przeszkodziły dwa powstania w 1846 i 1848 r.²³.

Wiszniewski, znając dobrze postępowanie cenzury, starał się unikać w *Historii literatury* zwrotów i sformułowań, które mogłyby spowodować interwencję z jej strony i doprowadzić do opóźnienia druku. Na niewiele to się jednak zdało. Nadsyłając swe dzieło poszytami do ocenzurowania, wyczekiwał niekiedy bardzo długo na oddanie rękopisu. Urzędnicy cenzury poddali jego *Historię* dociekliwej i drobiazgowej analizie. W poszczególnych partiach tekstu wykreślano mu całe zdania, skreślano wyrażenia „naród polski”, „dawna Polska”, „braterstwo” w odniesieniu do związków między Słowianami²⁴. Usuwano nawet z przedruków zamieszczonych w przypisach wszystkie zdania wspominające o konfliktach polsko-rosyjskich. Ta drobiazgowo kontrola tekstu narażała autora na wiele kłopotów. Musiał nieustannie wystrzegać się patriotycznych sformułowań. Autor wiele razy odwoływał się do decyzji Senatu, ale zwykle i to nie pomagało. Podania Wiszniewskiego i karty rękopisu często zaopatrzone były notatką „pozwolono drukować z modyfikacjami”. Kiedy jednak cenzura okazała się bardziej bezwzględna i skreśliła mu więcej niż zwykle, wystosował Wiszniewski pismo do Komitetu Cenzury²⁵. Komitet załatwił prośbę autora kompromisowo. Polecił mianowicie zastąpić wykreślone słowa innymi wyrażeniami. Nie zgodził się natomiast na zamieszczenie cytatu „wyrębać rozumowi obszerny do dogmatów wiary gościniec” zaczerpniętego z dzieła *Enconium Moriae* Erazma z Rotterdamu. Swoją decyzję uzasadniał względami moralnymi „by zwykli czytelnicy nie gorszyli się tym z nieodpowiednim duchu napisanym ustępem”²⁶. Po usilnych prośbach Wiszniewskiego zezwolono jedynie na umieszczenie odsyłacza do tej pracy.

Komitet Cenzury wymagał przedkładania prac nie tylko przed drukiem – bez skreśleń i poprawek utrudniających czytanie – ale i z chwilą opuszczenia drukarni. Stwarzało to dalsze kłopoty Wiszniewskiemu, którego dzieło odznaczało się monumentalnymi rozmiarami. W tym stanie rzeczy musiał zatrudnić pisarza

²² Ibidem, s. 45.

²³ M. Wiszniewski uwikłany w rewolucję lutową 1846 r. sprzedał nakład siedmiu tomów swej *Historii literatury polskiej* wraz z rękopisem tomu ósmego i materiał do dalszych tomów Konstantemu Macewiczowi, a po niefortunnym udziale w rewolucji w 1848 r. wyjechał do Włoch. K. Macewicz materiał do następnych tomów odstąpił Aleksandrowi Przeździeckiemu, który opracowanie tomu dziewiątego powierzył Teofilowi Żebrawskiemu. Tom ten ukazał się w 1857 r. W tym samym roku ukazał się też tom dziesiąty, zawierający spis autorów wymienionych w *Historii*, zestawiony przez T. Żebrawskiego. J. Dybiec, *Michał Wiszniewski. Życie i twórczość*, Wrocław 1970, s. 201–204.

²⁴ Ibidem, s. 206.

²⁵ Ibidem, s. 207.

²⁶ T. Gutkowski, *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832–1846*, Kraków 1914, s. 58–59.

kopistę²⁷. Początkowo funkcję tę pełnił znany w Krakowie ksiądz Edward Kainko, ale wkrótce ustąpił. Wiszniewski skomentował dowcipnie to odejście, pisząc do Hipolita Skimborowicza, „mój pisarz, znudzony pisaniem i przepisywaniem mojej książki, chciał się w Wiśle utopić, ale potem namyślił się i wstąpił do kamedułów. Trzy lata pisania mojej *Historii* świat mu obrzydziło”²⁸.

Wiszniewski zdecydował się na opublikowanie *Historii* własnym staraniem i nakładem, co tylko przysporzyło mu wiele kłopotów ze strony cenzury, która utrudniała i opóźniała druk dzieła. Osobliwą radę dał mu Rudolf Friedlein²⁹, by dla przyspieszenia cenzury posłać pierwszy tom dzieła z dedykacją prezesowi cenzury warszawskiej Kajetanowi Lubiczowi Niezabitowskiemu³⁰. Tak też Wiszniewski uczynił. Później każdorazowo wysyłał nowo wydany tom *Historii* Niezabitowskiemu z patetyczną dedykacją³¹. Pomysł nie zawiódł. Obdarowywanie cenzora zjednało jego sympatię dla Wiszniewskiego i niewątpliwie przyspieszyło wypuszczenie dzieła z urzędu kontroli bez czynienia w nim skreśleń. Co więcej, dzieło zostało dopuszczone na rynek Królestwa Polskiego, mimo zastrzeżeń cenzury warszawskiej do *Historii*³². Tam też zdobyło wielką wziętość i rozeszło się w największej liczbie egzemplarzy³³. Natomiast samemu Niezabitowskiemu zbyt duża pobłażliwość i tolerancja nie wyszły na dobre, bo władze zwierzchnie w 1847 r. odesłały go na emeryturę³⁴.

W 1804 r. weszła w Rosji w życie ustawa o cenzurze prewencyjnej, która obowiązywała także na Litwie. „Nad umysłami pisarzy – jak pisze B. Mucha – rozciągnięto nadzór, aby nie dopuścić do rozpowszechniania utworów uznanych przez cenzorów za nieprawomyślne”³⁵. Obowiązkiem każdego cenzora było bacznie zwracać uwagę, aby w dozwolonych przez nich książkach nie było nic sprzeciwiającego się religii, moralności i władzy. Funkcje cenzorskie ustawa przekazywała również uniwersytetom, na których miały być powołane czteroosobowe komitety cenzury wyłonione z grona profesorskiego. Nadzór nad nimi na szczeblu centralnym powierzony został Ministerstwu Oświaty w Petersburgu. Około 1812 r. nadzór nad cenzurą przejęło ministerstwo policji. Wrócono do cenzury podwójnej, prewencyjnej i represyjnej.

Na Litwie nadzór nad cenzurą sprawował UWil. Corocznie na powszechnym zebraniu dokonywało wyboru jednego profesora z każdego wydziału, a obowiązkiem wyłonionej grupy była ocena książek z ich specjalności, przygotowanych do druku lub sprowadzanych do biblioteki uniwersyteckiej z zagranicy³⁶.

²⁷ J. Dybiec, op. cit., s. 207.

²⁸ Ibidem, s. 207–209.

²⁹ Ibidem, s. 209 przypis. Rudolf Friedleina, księgarz, nakładca, pracował w księgarni ojca Jana Jerzego, w 1839 przeniósł się do Warszawy i wstąpił jako wspólnik do księgarni F. Spiesz i Sp., którą w 1848 r. nabył i zaczął wkrótce prowadzić pod własnym nazwiskiem. F. Pieczętkowski, *Friedlein Rudolf Fryderyk*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 235.

³⁰ Kajetan Niezabitowski pracę w cenzurze warszawskiej rozpoczął w 1825 r. na stanowisku adiunkta, z czasem osiągnął rangę naczelnika kancelarii. Zob. W. Armon, *Niezabitowski Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 23, Wrocław 1978, s. 100; B. Szyndler, op. cit., s. 122–123.

³¹ J. Dybiec, op. cit., s. 209–210

³² Ibidem, s. 209, przypis 112.

³³ Ibidem, s. 209–210.

³⁴ B. Szyndler, op. cit., s. 123.

³⁵ B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994, s. 56.

³⁶ A. Żbikowska-Migoń, *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1977, s. 27.

Jednym z urzędników cenzury został Joachim Lelewel (1786–1861), który rychło sam stał się jej ofiarą³⁷. Jego epizod z urzędem kontroli rozpoczął się w 1815 r., kiedy jako wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego przyjął pracę w sekretariacie cenzury, z pensją roczną 100 rubli srebrem. „Mało roboty, bo i nic, dodatek ładny, ale wypadło się w to nie wdawać” – zwierzał się Lelewel ojcu³⁸. Gdy w roku 1822 r. został profesorem UWil i objął katedrę historii powszechnej, został postawiony w przymusowej sytuacji i musiał zostać cenzorem³⁹. Po śmierci cenzora księdza Andrzeja Kłągiewicza nikt z profesorów nie chciał przyjąć tak niepopularnej w społeczeństwie funkcji. Wówczas rektor UWil Jędrzej Śniadecki wniósł na posiedzeniu uniwersyteckim, aby ktokolwiek zostanie wybrany, nie wymawiał się tego obowiązku. Propozycja została przez wszystkich zaakceptowana, po czym przystąpiono do wyborów, w wyniku których cenzorem został Lelewel.

Lelewel był cenzorem pobłażliwym i nie przywiązywał większej wagi do powierzonych mu dodatkowych obowiązków. Książki cenzurował w chwilach wolnych. W liście do ojca z 14 lipca 1824 r. pisał: „Na bryczce siedząc, odczytywałem dzieła i cenzurę podpisywałem”⁴⁰. Lelewel podpisał między innymi do druku tomik Adama Mickiewicza, zawierający IV część *Dziadów*. Funkcję cenzora sprawował niecałe dwa lata, wkrótce bowiem popadł w konflikt z władzami carskimi w związku z wykryciem patriotycznej działalności Towarzystwa Filomatów. Po przeprowadzeniu śledztwa na mocy decyzji kuratora Nikołaja Nowosilcowa, reprezentującego władze carskie, w 1824 r. Lelewel został pozbawiony katedry uniwersyteckiej i zmuszony do opuszczenia Wilna. Od tego czasu uchodził on za osobę politycznie wielce niebezpieczną.

Wyrok komisji śledczej zastał Lelewela przy pracy nad drugim tomem jego pomnikowego dzieła *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, którego pierwszy tom ukazał się w 1823 r. w Wilnie nakładem drukarza Józefa Zawadzkiego. Spieszył się zatem z zawarciem umowy z Zawadzkim w sprawie wydania tomu drugiego swych *Ksiąg bibliograficznych*. W drodze po opuszczeniu Wilna napisał przedmowę do swojej pracy⁴¹. Rękopis dzieła wykańczał już w Warszawie. Cenzura *Ksiąg* odbywała się bardzo powoli. Cenzor Ignacy Reszka domagał się nawet przepisania całości rękopisu na czysto. W końcu jednak od tego odstąpił, żądał jednak skreślenia cytatu w języku niemieckim z pracy Petera von Köeppena o Samuelu Bogumile Lindem⁴² oraz złagodzenia wyrażenia mówiących o kradzieży książek przez Tadeusza Czackiego⁴³. W sprawie pierwszej dał się przekonać i zgodził się na pozostawienie noty o Lindem, mocno natomiast obstawał przy żądaniu złagodzenia opinii o Czackim. Uważał bowiem, że „tak sławnych uczonych i znakomitych ludzi po prostu o kradzież książek obwiniać się nie godzi. Ma to być przeciw ustawom

³⁷ Cenzorską działalność Joachima Lelewela szczegółowo opisuje J. Maciejewski w studium *O „Dziadach”*, [w:] *Trzy szkice romantyczne*, Poznań 1967, s. 105–107.

³⁸ Cyt. za S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel...*, Warszawa 1990, s. 33.

³⁹ J. Maciejewski, op. cit., s. 105; B. Szyndler, op. cit., s. 110.

⁴⁰ Cyt. za B. Szyndler, op. cit., s. 110.

⁴¹ R. Cybulski, *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław 1972, s. 205–206.

⁴² Chodzi o artykuł P. Köeppena: *Samuel Gottlieb Linde. Eine Biographische Skizze*, Jahrbüchern der Literature, Wiedeń 1823. Zob. J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoj*, t. 2, Wilno 1826, s. 176 (przypis).

⁴³ W. Nowodworski, *„Bibliograficznych ksiąg dwoje” Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*, Wrocław 1959, s. 131.

cenzury⁴⁴. Kłopoty z cenzurą trwały kilka miesięcy. Wreszcie 26 czerwca 1825 r. Reszka podpisał pozwolenie na druk dzieła. Nie był to jednak koniec trudności z jego wydaniem. Już po zakończeniu druku *Bibliograficznych ksiąg dwoje* otrzymał Zawadzki polecenie wstrzymania się z rozprowadzeniem dzieła. Okazało się, że sekretarz naukowy UWil, Norbert Jurgiewicz, chcąc się przypodobać władzom carskim, doniósł, że w wydrukowanym niedawno tomie drugim dzieła Lelewel chwali Kazimierza Kontryma, bardzo popularnego wśród młodzieży wileńskiej filantropa, liberała, redaktora „Wiadomości Brukowych”.

W następstwie tej akcji donosicielskiej Zawadzki otrzymał zakaz sprzedaży dzieła, zanim odpowiednie miejsca w tekście nie będą przedrukowane. Cenzor Reszka, który dał zezwolenie na druk książki otrzymał naganę. Zawadzki, nie chcąc ponieść straty spowodowanej ewentualną konfiskatą całego nakładu, musiał przedrukować kilka stron, poprawiając tekst na stronach: 110, 157 i 167⁴⁵. Wreszcie po tych z górą dwa miesiące trwających tarapatach cenzuralnych zapadła ostateczna decyzja, o czym doniesiono Lelewelowi. Tom drugi *Bibliograficznych ksiąg dwoje* ukazał się w 1826 r. Dzieło Lelewela dawało historyczny obraz drukarni i bibliotek, poruszało nadto – pierwsze w Polsce – sprawę istoty bibliografii i jej metod. Uderza ono bogactwem spostrzeżeń i pomysłów. Wskutek wyjazdu Lelewela z Wilna nie ukazał się tom trzeci *Bibliograficznych ksiąg dwoje*⁴⁶.

Po zdławieniu powstania listopadowego władze carskie wzmogły proces rusyfikacji Litwy. Wzrosła też cenzura. Cenzorzy mieli obowiązek ze szczególną wnikliwością i drobiazgowością przeglądać literaturę polską. Po zamknięciu UWil funkcje cenzorów w wileńskim Komitecie Cenzury pełnili przeważnie dotychczasowi profesorowie uniwersyteccy.

W warunkach ucisku politycznego i wzmózonej cenzury podjęto nową próbę opracowania retrospektywnej bibliografii polskiej z inicjatywy księgarza wileńskiego J. Zawadzkiego. W latach 1839–1857 ukazało się trzypięciotomowe dzieło Adama Benedykta Jochera (1791–1860) pt. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. Wychodziło ono zeszytami, przygotowywanymi co kilka miesięcy. Z projektowanych 13 działów ukazały się zaledwie trzy.

Zgodę urzędu cenzorskiego na rozpoczęcie druku pierwszego tomu, zawierającego literaturę i filologię starożytną, otrzymał wydawca w latach 1839–1840. Głosiła ona stereotypowo, że „pozwolono drukować pod warunkiem złożenia po wydrukowaniu egzemplarzy prawem przepisanych w Komitecie Cenzury” i podpisał ją cenzor Jan Waszkiewicz, profesor b. UWil⁴⁷. Tom drugi, obejmujący początek literatury teologicznej i to tylko bibliografię, uzyskał aprobatę tegoż cenzora w 1842 r. Po długiej przerwie w 1857 r. wyszedł tom trzeci zawierający część historyczno-krytyczną i przypisy (noty) do literatury teologicznej. Stał się on przedmio-

⁴⁴ Ibidem, przypis 109.

⁴⁵ Ibidem, s. 133.

⁴⁶ Zob. I. Treichel, *Niewydany tom trzeci „Bibliograficznych ksiąg dwojga” Joachima Lelewela*, Przegląd Biblioteczny, R. 23: 1955, z. 2, s. 145–147.

⁴⁷ Jan Waszkiewicz (1797–1859), od 1825 r. profesor ekonomii politycznej na Uniwersytecie Wileńskiej aż do jego zamknięcia w 1832 r.; od 1835 r. zajmował urząd cenzora książek oraz był dyrektorem szkoły rabinów w Wilnie. Zob. S. Dziwulski, *Polska myśl ekonomiczna na Wszechnicy Wileńskiej*, Warszawa 1920, s. 32–36.

tem kontroli cenzury, tym razem również kościelnej. Kontroli tomu dokonało dwóch cenzorów: ksiądz A. Wróblewski, kanonik katedry wileńskiej, i Paweł Kukulnik, profesor Akademii Duchownej⁴⁸. Tom ten został poddany dociekliwej analizie tekstu. Nosi on ślady ingerencji cenzury. Zostały usunięte na przykład noty opatrzone numerami 9441–9509⁴⁹. Nie były one zamieszczone, jak informuje przypis u dołu strony, „... dla przyczyn niezależnych od wydawców dzieła”⁵⁰.

9440. Łasicki w dziele tém całą dysputę Iwana Wasilewicza z Janem Rokitą Ministrem Zboru Braci Czeskich na łaciński wytlómaczył, a odpowiedzi W. Xiążęcia obszernym komentarzusem objaśnił lub zbijał. Między pismami innych załączonemi do tego dzieła, znajduje się: »*Elucidarius Errorum ritus..... Joannis Sacrani, Crac. Ecclesiae Canonici Anno D. 1500 scriptus p. 184—219. Appendix Scargae Jesuitae de iisdem..... erroribus, et causis, propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt. Oratio Christoph. Warszewicii ad Sereniss. Stephanum R. Pol. qua gratulatur de pace confecta cum Magno Moschorum Duce ad Zapoleciam XV. Januarii (*)*. (L. S.) 9510. Do tej mowy przydany jest Edykt pierwszy (*) Króla Zygmunta I. za namową Ferreriusa ogłoszony, datowany w Toruniu ipso

Ilustracja 3. Fragment strony 656 *Obrazu bibliograficzno-historycznego...* A. B. Jochera, t. 3 (1857), z usuniętymi notami opatrzonymi numerami 9441–9509

Można sądzić, że cenzorowi kościelnemu nie podobało się, że Jocher zamieścił w notach informacje, które godziły w religijne dogmaty i naukę Kościoła. Zapewne nakazał skreślić między innymi notę opatrzoną numerem 9459, zawierającą bliższe dane o traktacie Melecjusza Smotryckiego (Smotrzycki) *Threnos* (Wilno 1610), w którym autor w dramatyczny sposób opisywał sytuację Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i dowodził fałszywości dogmatów katolickich⁵¹.

Po uwzględnieniu uwag cenzorskich tom trzeci *Obrazu bibliograficzno-historycznego* otrzymał aprobatę cenzorów. A oto adnotacja cenzora kościelnego zamieszczona w tymże tomie: „Czytałem ten rękopis, i nie tylko nic przeciwnego zasadam Kościoła S. w nim nie znalazłem, ale owszem wiele myśli Autora rozwiniętych zgodnie z prawdą przeszłości, życia i trwałości nicporuszonej onego Kościoła — i dla tego sądzę być ze wszech miar godnym druku. Wilno, 25 Lutego 1857 r. X. A. Wróblewski Kanonik Kat. Wileń. Cenzor”.

Los pomnikowego dzieła żywo interesował J. Lelewela, przebywającego na emigracji w Belgii. W 1858 r. liście do J. Titiusa w Wilnie, prosił go o interwencję w sprawie dalszego druku bibliografii. Pisał: „Raczej Adamowi Zawadzkiemu podziękować [...] upewnić o mej szczerzej życzliwości, a wymagać po nim, aby dzieło

⁴⁸ Piotr Kukulnik (1795–1884), rosyjski historyk i poeta, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, od 1832 r. profesor Akademii Duchownej. W latach 1851–1865 cenzor w Wilnie.

⁴⁹ Noty pochodziły z różnych źródeł i zawierały albo wypisy z ksiąg, odznaczające się oryginalnością, albo wzmianki o autorach lub wydarzeniach, wreszcie „to wszystko, co tylko może rzucić jakieś światło na czasy, trwające opinie, zwyczaje, obyczaje, język itd., w szczególności zaś dzieje nauk i uczonych w kraju”.

⁵⁰ A. B. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce...*, t. 3, Wilno 1857, s. 656.

⁵¹ Na fakt ten zwrócił uwagę Stanisław Estreicher w *Bibliografii polskiej*, w której czytamy „Jocher 9459 (odsyłka do not, ale noty zabroniła cenzura). K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 17 (28), Kraków 1930, s. 332.

Jochera kończył. [...] Jest to zdroźna igraszka samemu wydawcy szkodliwa⁵². Rok 1863 zamknął ostatecznie nadzieje na ukończenie bibliografii polskiej w Wilnie.

W Królestwie Polskim cenzurowaniem wydawnictw zajmowała się rządowa Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Przy niej to został utworzony w 1822 r. specjalny Wydział Cenzury podlegający Generalnemu Dyrektorowi Wychowania Publicznego, a od roku 1843 – Kuratorowi Okręgu Naukowego Warszawskiego⁵³.

Królestwo Polskie czasów namiestnika Iwana Paskiewicza cenzurę miało wyjątkowo restrykcyjną. Nie tylko wykreślano poszczególne fragmenty i wyrazy, przeredagowywano książki i czasopisma, ale też nie dopuszczano do druku dzieł uznanych przez władze za szkodliwe lub przynajmniej wstrzymywano go. Bywało, że urząd kontroli koncentrował uwagę nie tyle na przekazywanych treściach, ile na twórcach dzieł. Niewątpliwy wpływ na sposób traktowania dzieła miała postawa autora wobec władz zaborczych. Często nie pozwalano na druk książki tylko dlatego, aby pozbyć się ludzi niewygodnych, podejrzanych. Osoby opowiadające się za lojalnością w stosunku do władz rosyjskich i caratu nie miały kłopotów z cenzurą i drukiem dzieł.

Ugodowe stanowisko Wacława Aleksandra Maciejowskiego (1792–1883) byłego profesora prawa na Uniwersytecie Warszawskim, później profesor prawa w Akademii Duchownej, pozwoliło mu na opublikowanie dzieł piśmiennictwa polskiego, co przy innej postawie byłoby niemożliwe⁵⁴. Jego *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830 z rękopisów i druków zebrawszy w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym* przeszło przez cenzurę gładko i ukazało się w Warszawie w latach 1851–1853.

Kontroli tomu trzeciego dokonał Ludwik Teodor Tripplin⁵⁵ i uporał się z nią bardzo szybko, zważywszy na objętość tomu, dokonując jego lektury w ciągu dwóch tygodni, i dał zezwolenie na druk w 1848 r.⁵⁶ Zgodę urzędu cenzorskiego na rozpoczęcie druku tomu pierwszego *Piśmiennictwa* wydawca otrzymał w 1849 r., a tomu drugiego na początku roku 1851. Podpisał ją cenzor Piotr Dubrowski, wytrawny sławista rosyjski, znany ze swych polonofilskich sympatii⁵⁷. Wynikało to z faktu, że Maciejowski oddał do ocenzurowania najpierw tom trzeci, a dopiero później dwa pierwsze.

⁵² List J. Lefewela do Juliana Titiusa. Cyt. za J. Czamecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, Przegląd Biblioteczny, R. 6: 1932, s. 37.

⁵³ F. Ramotowska, *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki i A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 154–155.

⁵⁴ W. A. Maciejowski, mimo swych początkowo niepodległościowych poglądów, przyjął, po powstaniu listopadowym, lojalistyczną i uległą postawę wobec władz zaborcy. Badaniami nad Słowiańszczyzną prowadzonymi w duchu rusofilskim zjednał sobie sympatię władz rosyjskich, w tym samego namiestnika Królestwa Polskiego – I. Paskiewicza. Władze nie szczędziły Maciejowskiemu obfitych subsydiów oraz dawały nieograniczony dostęp do wydawnictw zagranicznych powszechnie zakazanych. J. Kapuścik, *W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”*, Warszawa 1985, s. 27–30.

⁵⁵ Ludwik Teodor Tripplin (ok. 1815–1866) przed objęciem posady cenzora był nauczycielem. Redagował też przez krótki czas gazetę „Korespondent” (1837–1838).

⁵⁶ J. Kapuścik, *W. A. Maciejowski...*, s. 146.

⁵⁷ Piotr Dubrowski (1813–1882), były nauczyciel języka rosyjskiego w Królestwie Polskim, a następnie cenzor (1845–1851). Po wyjeździe do Petersburga wykładowca języka polskiego w Instytucie Pedagogicznym. M.in. autor monografii o Adamie Mickiewiczu (Petersburg 1858). Zob. E. Kucharska, *Działalność sławistyczna Piotra Dąbrowskiego*, Wrocław 1974.

Trzy grube tomy *Piśmiennictwa*, wydane nakładem warszawskiego drukarza Samuela Orgelbranda, obejmowały charakterystykę piśmiennictwa polskiego do roku 1650. Maciejowski pragnął kontynuować prace nad dalszymi tomami dzieła, ale miał kłopoty ze znalezieniem wydawcy.

Jedną z tragicznych ofiar systemu represyjnego władz zaborczych był Hipolit Skimborowicz (1815–1880), dziennikarz, wydawca czasopism między innymi „Piśmiennictwa Krajowego” (1840–1841), „Przeglądu Naukowego” (1842–1848), gdzie prowadził krytyczny przegląd literackiej produkcji wydawniczej. Przez ludzi swego pokolenia był on ceniony jako jeden z wybitniejszych bibliografów⁵⁸.

Pod koniec lat 40. XIX w. Skimborowicz miał gotowy *Słowniki pisarzy i artystów polskich XIX wieku*, który pragnął wydać drukiem. Obawiając się, że cenzura warszawska nie dopuści do druku dzieła ze względu na to, że w Warszawie uchodził za osobę politycznie podejrzaną, w 1846 r. został uwięziony za tolerowanie przezeń udziału jego żony Anieli Skimborowiczowej w działalności spiskowej⁵⁹ – postanowił rękopis dzieła przedłożyć do oceny Petersburskiemu Komitetowi Cenzury. Uczynił to za pośrednictwem Zygmunta Sierakowskiego⁶⁰, wówczas studenta Uniwersytetu Petersburskiego, przesyłając mu w latach 1847–1848 sukcesywnie poszczególne części *Słownika*⁶¹. Cztery pierwsze części dzieła trafiły do Ignacego Iwanowskiego⁶² i przeszły bez problemu przez cenzurę. Lecz piąta i szósta część była kontrolowana przez Izmaila Srezniewskiego⁶³. Ten miał wątpliwości, czy powinien tekst przepuścić, grał więc na zwłokę, przetrzymując przedłożony mu do ocenzurowania rękopis. Poirytowany zachowaniem cenzora Sierakowski pisał do Skimborowicza: „Ten człowiek sam nie wie czego się trzymać, waha się, mówi, że nie ma prawa przepuścić, nie będąc pewnym, czy nie ma tam jakiegoś zakazanego nazwiska albo słowa, nie śmie stanowczo odrzucić wszystkiego, albo części, kiedy tam może nic przeciwnego, nie ma prawu. Ani mowy z nim, ani rozmowy, do ładu nie trafisz!”⁶⁴. W tej sytuacji Sierakowski zwrócił się z prośbą o wstawiennictwo w sprawie *Słownika* do Piotra Pletniewa, rektora Uniwersytetu Petersburskiego⁶⁵, profesorów Wiktora Poroszyńskiego⁶⁶ i Ignacego Iwanowskiego. Chodziło prawdopodobnie nie tylko o autorytet tych osób, lecz i o kontakty w Komitecie Cenzury, np. Pletniew kilkakrotnie był przewodniczącym w Petersburskim Ko-

⁵⁸ Działalnością bibliograficzną H. Skimborowicza zajął się szerzej Witold Benedyktowicz w artykule *Hipolit Skimborowicz – dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz*, *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*, R. 5: 1964, z. 1, s. 44–54.

⁵⁹ W. Benedyktowicz, op. cit., s. 43.

⁶⁰ Zygmunta Sierakowski (1827–1863) – polski generał, działacz niepodległościowy, dowódca powstania styczniowego na Żmudzi. W 1863 r., po wybuchu powstania, wziął dymisję z wojska rosyjskiego i z ramienia Rządu Narodowego został naczelnikiem wojennym województwa kowieńskiego. Dostał się do rosyjskiej niewoli i stanął przed sądem wojennym. Wbrew zabiegom międzynarodowej opinii publicznej, 27 czerwca 1863 r. został powieszony w Wilnie.

⁶¹ D. Fajnhauz, *Nieznanne listy Zygmunta Sierakowskiego*, *Przegląd Historyczny*, t. 52: 1961, z. 4, s. 751–752.

⁶² Ignacy Iwanowski (1807–1886), prawnik rosyjski, od 1835 r. kierownik katedry prawa narodów i dyplomacji na uniwersytecie petersburskim. Był cenzorem do początku 1848 r.

⁶³ Izmail Srezniewskij (1812–1880), rosyjski filolog-slawista, w latach 1847–1879 profesor uniwersytetu petersburskiego; w początkowym okresie swej pracy w Petersburgu był członkiem Petersburskiego Komitetu Cenzury.

⁶⁴ Cyt. za D. Fajnhauz, op. cit., s. 757.

⁶⁵ Piotr Pletniew (1792–1865), krytyk i poeta rosyjski, osobistość znana w ówczesnym rosyjskim środowisku literackim. Od 1832 r. profesor zwyczajny literatury rosyjskiej na uniwersytecie petersburskim, a od 1841 r. do 1861 r. rektor.

⁶⁶ Wiktor Poroszyński, znany ekonomista i statystyk rosyjski, w latach 1835–1847 profesor uniwersytetu petersburskiego.

mitecie Cenzury, Iwanowski zaś dopiero w 1847 r. ustąpił ze stanowiska cenzora⁶⁷. Srezniewskij pozostawał jednak nieugięty, twierdził, że nikt za niego nie będzie decydował. Obiecał natomiast dokładnie przejrzeć tekst, lecz nie wyraził zgody na wykreślenie wątpliwych miejsc, argumentując to tym, że nie ma do tego prawa. Nie wiadomo, czy cenzor, jak zapowiadał, przekazał rękopis do rozpatrzenia Komitetowi Cenzury, czy ostatecznie trafił on do Warszawskiego Komitetu Cenzury.

Jak wynika z listów Sierakowskiego, *Słownik Skimborowicza* nie wzbudzał zaufania cenzury. Nie wiadomo, czy autor otrzymał pozwolenie na wydanie dzieła. W każdym razie *Słownik* nie ukazał się drukiem.

W 1848 r. Skimborowicz ponownie został aresztowany, pod tym samym zarzutem, co wcześniej, i skazany na cztery lata więzienia⁶⁸. Od czasu wyjścia na wolność Skimborowicz był ostrożniejszy i dbał, aby jego lojalność nie była kwestionowana przez władze carskie⁶⁹. Jednak epizody więzienne legły cieniem na jego życiu i działalności. Prawdopodobnie przesądziły także o dalszym losie *Słownika*.

Z okresu około roku 1854–1856 pochodzi umowa zawarta pomiędzy Henrykiem Natansonem a autorem, w myśl której „Wny H. Skimborowicz odstępuje na własność jednego wydania Wnemu H. Natansonowi dzieło trzytomowe pod tytułem *Słownik pisarzy i artystów polskich XIX wieku, z objaśnieniami anonimów, pseudonimów i cryptonymów* za Rubli Sr. 1000”⁷⁰. Umowa nie została jednak sfinalizowana. Druk *Słownika* rozpoczęty w 1856 r. zakończył się po odbiciu kilku arkuszy⁷¹. Powodem przerwania druku był prawdopodobnie sprzeciw cenzury warszawskiej, nie dającej pozwolenia na publikację dzieła.

Skimborowicz do końca życia kontynuował pracę nad słownikiem, który z czasem rozrósł się do siedmiu tomów⁷². Praca ta uległa zniszczeniu. Rękopis *Słownika* przechowywany w Bibliotece Przeździeckich został spalony przez hitlerowców w 1944 r.

Od momentu upadku powstania styczniowego cenzura rządowa była niezwykle rygorystyczna i w porównaniu z innymi zaborami przybrała tu formy najostrejsze. W celu wprowadzenia pełniejszej rusyfikacji w Królestwie Polskim dążono do ujednoczenia systemu cenzury wewnętrznej, skupiając jej kompetencje w jednej instytucji. Za kontrolę wszelkich druków odpowiadał Warszawski Komitet Cenzury – powołany ukazem carskim 17 września 1869 r. – zależny od ustawodawstwa rosyjskiego i centralnych władz w Petersburgu⁷³. Bezpośredni nadzór nad cenzurą w Warszawie sprawował namiestnik, a od 1874 r. generał-gubernator warszawski. Do obowiązków Warszawskiego Komitetu Cenzury należało kontrolowanie wszystkich książek, broszur i czasopism wydanych bądź wykonanych w Warszawie lub sprowadzanych z zagranicy.

⁶⁷ D. Fajnhauz, op. cit., s. 751–752.

⁶⁸ Nie można zaprzeczyć, że działalność Skimborowicza w „Przeglądzie Naukowym”, redagowanym wspólnie z Edwardem Dembowskim, mogła być także motywem aresztowania. W. Benedyktowicz, op. cit., s. 43–44.

⁶⁹ Ibidem, s. 44.

⁷⁰ Ibidem, s. 48.

⁷¹ J. Rogala, *Skimborowicz Hipolit*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 825.

⁷² W. Benedyktowicz, op. cit., s. 47.

⁷³ Ibidem, s. 163–165.

Duże zaniepokojenie władz carskich i urzędu cenzury wywołała informacja, że Karol Estreicher (1827–1908), adiunkt Szkoły Głównej i podbibliotekarz Biblioteki tejże uczelni, zamierza opublikować w Warszawie *Bibliografię polską XIX stulecia*. Dzieło miało silny wydźwięk patriotyczny i polityczny, nic więc dziwnego, że mocno poirytowało władzę.

Prace nad *Bibliografią* zostały ukończone w 1867 r., wtedy autor podjął starania o druk *Bibliografii*. Wprawdzie w 1862 r. rektor Józef Mianowski obiecał druk bibliografii kosztem Szkoły Głównej, ale wskutek wybuchu powstania projekty te stały się nierealne. Mimo to Estreicher próbował zorientować się podczas wizyty u Teodora Wittego⁷⁴, kuratora Okręgu Szkolnego Warszawskiego, któremu podlegał komitet cenzury, czy by tu na miejscu nie dało się drukować bibliografii. Został jednak odwiedziony od tego pomysłu. Fiodor Berg, namiestnik Królestwa Polskiego, i Witte, stanowczo zakazali prób druku i ostrzegli go przed upieraniem się przy literaturze polskiej, będącej w ich pojęciu tylko gałęzią wielkiego obszaru wszechsłowiańskiego. Sugerowano, że Estreicher mógłby być podejrzany, gdyby wystąpił z „separatystyczną literaturą polską”⁷⁵. „Musiałem się więc wyrzec – pisał Estreicher w 1867 r. w liście do Ambrożego Grabowskiego – wykazania liczby dzieł, iż mamy więcej druków w naszej literaturze w tym stuleciu, aniżeli inne ludy słowiańskie razem wzięte we wszystkich stuleciach”⁷⁶. W tej sytuacji, gdy groźba rusyfikacji Szkoły Głównej zaostrzała się, gdy w warunkach ucisku politycznego nie mogło być mowy o druku *Bibliografii* – Estreicher zrezygnował z pracy w Warszawie i przyjął propozycję objęcia kierownictwa Biblioteki Jagiellońskiej. W Krakowie podjął starania o urzeczywistnienie swego planu wydania *Bibliografii polskiej*. Z pomocą Towarzystwa Naukowego Krakowskiego rozpoczął w roku 1869 druk *Bibliografii*, swojego monumentalnego dzieła. „Opieką” cenzury nad dziełem Estreichera jednak nie skończyła się z chwilą przeniesienia się autora do Krakowa, o czym będzie później mowa.

Decyzje cenzury warszawskiej trudno było czasem przewidzieć. Interesujące światło na to zjawisko rzuca epizod z tytułem czasopisma bibliograficznego „Rocznik Medycyny Polskiej”, które ukazywało się od roku 1879 staraniem i nakładem lekarza warszawskiego Jakuba Ignacego Rogowicza (1839–1896). Początkowo tytuł pisma nie budził zastrzeżeń i został zatwierdzony przez cenzurę, lecz od tomu 4. z roku 1884 musiał wydawca zmienić tytuł na „Rocznik Medycyny Krajowej ...” ze względu na to, że cenzurze nie spodobało się określenie „polskiej”. Ale dwa lata później, tj. w 1886 r. dodał on u dołu karty tytułowej nieznaczny dopisek „Przegląd roczny piśmiennictwa lekarskiego polskiego”, czego cenzura widocznie nie dostrzegła i tak już zostało⁷⁷.

⁷⁴ Teodor Witte od 1864 do 1867 r. był dyrektorem głównym prezydującym Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego, a w latach 1867–1879 kuratorem Okręgu Naukowego Warszawskiego. Zob. T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie Królestwa Polskiego 1807–1915*, Warszawa 1921 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 6, z. 2), s. 64, 68, 105.

⁷⁵ K. Estreicher (junior), *Wstęp*, [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 1, wyd. 2, Kraków 1959, s. XXVI; zob. też J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 160.

⁷⁶ Cyt. za J. Korpała, *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej”*, Wrocław 1980, s. 99.

⁷⁷ A. Bocheński, *Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej*, Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej, R. 17: 1968, nr 7/8, s. 559.

Więcej szczęścia do cenzury mieli Stanisław Kościński, autor *Słownika lekarzów polskich* (1883, z. 1), oraz Karol Appel i Adam Antoni Kryński, twórcy *Przeglądu bibliograficznego prac naukowych o języku polskim* (1886). Choć w tytułach ich prac występował przymiotnik „polski”, przepuszczone je bez żadnych ingerencji.

Fakt usunięcia z tytułu jednej z nich drażliwego słowa, a pozostawienie podobnego w tytule innej pracy było niewątpliwie wyrazem niekonsekwentnych działań cenzury. Różnice w decyzji zależały również od osoby cenzora. Zwrócił na to uwagę Antoni Zalewski, który pisał: „Ta zasadnicza dyskrejonalność cenzury wytwarza jej niejednostajność; to, co puszcza w jednym piśmie, równocześnie w drugim wymażą; to, co wczoraj uległo wykreśleniu, może za parę dni zyskać aprobatę tegoż samego cenzora. Zależy to wyłącznie od chwilowego humoru danej osobistości i jej subiektywnych zapatrywań. System i zasada nie ma z tym nic wspólnego”⁷⁸. Zachowania cenzury zależały również od tempa i form rusyfikacji, okresów zaostrzenia lub łagodzenia kryteriów dopuszczalności tekstów do obiegu oraz „uwzględniania przez cenzorów nie tylko instrukcji płynących z Petersburga, ale także rozmaitych zaleceń generała-gubernatora, formułowane *ad hoc* pod wpływem bieżących wydarzeń”⁷⁹.

Twórcy wydawnictw bibliograficznych w Królestwie Polskim na ogół dość dobrze orientowali się w zakresie aktualnie nieocenzurowanych wyrażen. Aby zapobiec utarczkom z cenzurą, świadomie unikali w tytułach zakazanych wyrażen jak np. „polska”, co mogłoby doprowadzić do represji kończących się nawet odebraniem koncesji. I tak np. Ignacy Klukowski i Walenty Rafalski ogłaszane w 1856 r. księgarskie czasopismo bibliograficzne nazwali „Bibliografia Krajowa”, z kolei Stanisław Czarnowski swoje czasopismo opatrywał tytułem „Rocznik Literacki Warszawski” (1871–1880). Wbrew tytułowi „Rocznik” miał charakter ogólnopolski i poświęcony był literaturze, oświacie, bibliografii i księgarstwu. Po likwidacji „Przeglądu Bibliograficznego” (Poznań 1867–1871) M. Leitgebera, w następstwie wzmocnienia fali germanizacyjnej „Rocznik” zajmował się bieżącą rejestracją polskiej produkcji drukarskiej.

Częstym sposobem obchodzenia cenzury była publikacja opracowań bibliograficznych, o charakterze dziedzinowym, najpierw w czasopismach specjalistycznych, a później ich wydanie w wersji książkowej. Za przyjęciem takiej strategii przemawiało to, że cenzura carska stosunkowo łagodnie traktowała niskonakładowe czasopisma naukowe, a ponadto zachowanie cenzury na pierwodruki były dla autorów i wydawców wskazówką, czego muszą w nich unikać, a co wystarczy złagodzić, by nie przekroczyć granicy wyznaczonej przez cenzurę⁸⁰. Można sądzić, że zabieg taki zastosowano wobec *Przeglądu bibliograficznego prac naukowych o języku polskim*, który rok wcześniej (1885) został ogłoszony na łamach czasopisma „Prace Filologiczne”.

⁷⁸ A. Zalewski, *Cenzura warszawska przed Jankuliem i za Jankulią*, Tygodnik Ilustrowany, 1916, nr 24, s. 280.

⁷⁹ M. Rowicka, *Piśmiennictwo w systemie carskiej cenzury prewencyjnej w okresie powojennym*, [w:] *Ludzie i książki. Studia historyczne*, red. J. Kostecki, Warszawa 2006, s. 235.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 250.

Bywały jednak wypadki, że dopiero po ukazaniu się dzieła w wersji książkowej cenzura miała zastrzeżenia, co do zawartych w nim treści. Tak było w sprawie pracy Józefa Bielińskiego (1848–1926) *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiona. Przyczynek do dziejów medycyny w Polsce*, wydanej w 1889 r. w Warszawie. Wcześniej była ona drukowana odcinkami w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego” (1888–1889). Dzieło Bielińskiego nie spodobało się władzy wojskowo-lekarskiej, która dowiedziała się o nim z prasy wileńskiej, a następnie petersburskiej⁸¹. Podobno część dzieła przełożono na język rosyjski i ze szczególną wnikliwością i drobiazgowością analizowano tekst pod względem rzeczy antypaństwowych. I chociaż w pracy nic takiego nie znaleziono nad autorem rozciągnięto baczny nadzór policyjny, szukając pretekstu do jego ukarania. Gdy więc w 1897 r. przystąpił Bieliński do opracowania monografii UWil na zamówienie warszawskiego komitetu jubileuszowego, nie uszło to rzecz jasna uwadze władzy policyjnej⁸². Za karę został przeniesiony do Kara-Kała, na granicę północnej Persji, na stanowisko lekarza miejscowego lazaretu. W tych ciężkich warunkach rękopis ukończył na początku 1899 r. To trzutomowe dzieło zatytułowane *Uniwersytet Wileński* wydrukował w Krakowie w latach 1899–1900, unikając cenzury rosyjskiej, która zapewne różne szczegóły by z niego wykreśliła, a może nawet skonfiskowała i nie pozwoliła na rozpowszechnienie.

Po powstaniu styczniowym polskie szkolnictwo w zaborze rosyjskim znalazło się w wyjątkowo niekorzystnym położeniu, szczególnie na Litwie. Sytuacji tej próbowano zapobiec różnymi sposobami, między innymi przez nauczanie domowe i tajną oświatę. W realizacji procesu edukacyjnego niezwykle pomocne były różnego rodzaju zestawienia bibliograficzne dla dzieci i młodzieży o charakterze zalecającym⁸³. Prace te były podporządkowane patriotycznej idei popularyzacji polskiej literatury, polskiego języka i historii ojczystej⁸⁴.

W kontekście nauczania domowego powstał *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* Jana Karłowicza (1836–1903), etnografa i językoznawcy. Praca ukazała się w 1881 r. w wileńskiej księżnicy „Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki”. Zestawienie zawierało 547 pozycji bibliograficznych książek, map, rysunków, zabawek nauczających, wraz z króciutką oceną ich wartości albo równie lakoniczną charakterystyką ich treści. *Poradnik* dzielił się na dwie główne części: pierwsza zawierała „Książki bawiące i bawiąco-nauczające”, druga zaś „Podręczniki dla młodzieży”.

Karłowicz z pełną świadomością przygotował dzieło pod kątem zamieszczenia w nim treści, które sprostałyby celom oświatowym, a jednocześnie nie dały cenzurze okazji do niepożądanych interwencji, skutkujących często niedopusz-

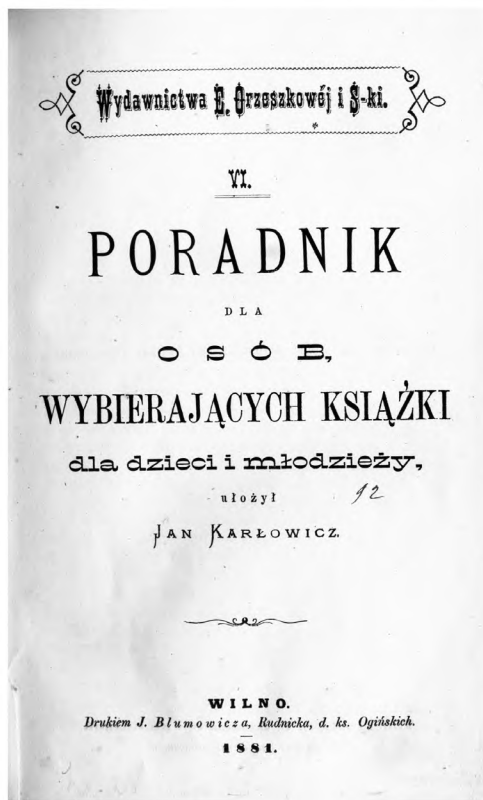
⁸¹ J. Bieliński, *Autobiografia*, Archiwum Historii Medycyny, t. 4: 1926, nr 2, s. 162; A. Suligowski, *Józef Szeliga Bieliński. Jego działalność i prace*, Warszawa 1931, s. 10–11.

⁸² A. Suligowski, op. cit., s. 11.

⁸³ Zob. A. Zdanowicz, *Unormować czytanie. O poradnikach lekturowych przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik i M. Rajewski, Lublin 2008, s. 239–250.

⁸⁴ K. Ramlau-Klekowska, *Bibliografia zalecająca*, [w:] *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych*, red. H. Hleb-Koszarisk, M. Dembowska i H. Sawoniak, Warszawa 1963, s. 266.

czeniu prac do druku. Zasady doboru materiału, a nawet zakres tematów możliwych do omówienia, były w tych warunkach z góry ograniczone. Karłowicz jednak tak skonstruował *Poradnik*, uciekając się do pewnych wybiegów i sztuczek, aby przekazać odbiorcom jak najwięcej informacji, a przy tym nie rozjrzeć cenzorów.

Ilustracja 3. Karta tytułowa *Poradnika osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* (1881) Jana Karłowicza

Zabieg rzekomego pominięcia przez autora w *Poradniku* pewnych prac: „O niektórych zgoła nie wspominałem, przypuszczając, iż są doskonale znane czytelnikom moim, jak np. o wielu pismach Tańskiej, o »Pielgrzymie w Dobromilu«, o »Śpiewach historycznych« i t. d.”⁸⁵, pozwolił zapewne uniknąć interwencji cenzorskiej, a jednocześnie przekazać odbiorcom informacje o tym, jak ważna jest ciągłość w nauczaniu historii narodowej⁸⁶. Skutecznym sposobem obchodzenia cenzury okazało się dla dzieł o wymowie patriotycznej przytaczanie w opisach bibliograficznych części tytułu zamiast całości, np. w przypadku pracy Lucjana Tatomira *Skarbniczka dziejów i rzeczy polskich* Karłowicz podał jedynie tytuł pierwszej części *Geografia fizyczna Polska*⁸⁷. Innym pomysłowym posunięciem było

⁸⁵ J. Karłowicz, *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży*, Wilno 1881, s. 7.

⁸⁶ A. Gomółka, M. Rygielska, *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży. O pewnych aspektach pedagogicznej działalności Jana Karłowicza*, Laboratorium Kultury [online], t. 4: 2015, s. 114 [dostęp 20 XII 2016]. Dostępny w World Wide Web: http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2015-4_gomola_rygielska.pdf.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 118.

umieszczanie klasycznych dzieł historycznych w działach poświęconych nauce języków starożytnych. Chwyty zastosowane przez autora sprawiają, że dopiero wnikliwa lektura całości *Poradnika*, schematu jego konstrukcji, ujawnia dominację dzieł historycznych, w tym dziejów ojczystych w spisie⁸⁸. Zapewne Karłowicz liczył na erudycję polskiego odbiorcy oraz jego znajomość reguł odczytywania „zaszyfrowanych” zapisów bibliograficznych, a jednocześnie zakładał, że cenzorzy – często Rosjanie – nie znają dostatecznie tradycji i dorobku piśmiennictwa polskiego. Cenzura warszawska dała się zwieść wybiegom zastosowanym przez Karłowicza. Nie dopatrzyła się w treści dzieła nic zakazanego i zezwoliła na druk *Poradnika*.

Istotną rolę w systemie cenzuralnym zaboru rosyjskiego pełniła cenzura zewnętrzna, której podlegały publikacje importowane, będąc, obok cenzury wewnętrznej, jednym z dwóch jego podstawowych segmentów. Cenzura zagraniczna funkcjonowała według nieco odmiennych zasadach niż cenzura wewnętrzna. Wydział zagraniczny Warszawskiego Komitetu Cenzury (podobnie jak innych terytorialnych) ściśle współpracował z Komitetem Cenzury Zagranicznej w Petersburgu. Książki wydane za granicą poddawane były ściślejszej kontroli niż druki krajowe⁸⁹. Na podstawie raportów i wniosków terytorialnych komitetów cenzury Komitet petersburski podejmował decyzje – obowiązujące w całym Cesarstwie – o objęciu niektórych książek zakazem rozpowszechniania.

Cenzura carska bardzo podejrzliwie traktowała publikacje w języku polskim wydane poza granicami Królestwa Polskiego. Druki emigracyjne bardzo często otrzymywały ocenę negatywną i kwalifikację książek zakazanych lub były dopuszczane warunkowo, po wprowadzeniu stosownych zmian. Nośnikiem „polskiej propagandy politycznej” siłą rzeczy były także opracowania bibliograficzne rejestrujące polski dorobek piśmienniczy. Wydawnictwa bibliograficzne z reguły otrzymywały ocenę pozytywną i kwalifikację książek dopuszczonych do obiegu w całości⁹⁰. Tak też było z *Bibliografią polską* K. Estreichera za wyjątkiem trzynastego feralnego tomu. W latach 1893–1894 rosyjska cenzura w wychodzącym wówczas tomie nakazała w trzech miejsca wprowadzić poprawki⁹¹. Ingerencje cenzury zmierzały głównie w kierunku wyeliminowania treści dotyczących aktów przemocy Rosjan wobec Polaków na tle religijnym i politycznym. Po pierwsze, cenzor warszawski zażądał skreślenia dwóch publikacje księdza Adama F. Birkowskiego: *Exorbitancye Ruskie, z Grekow odszczepieńców ...* (1622) i *Głos krwi E. Jozaphata Kunczewicza* (1629); pierwszą prawdopodobnie z powodu adnotacji, w której jest mowa o „gwałtach, jakich dopuszczali się dyzunicy od r. 1600, mordując zwolenników unii”⁹². Po wtóre, usunięcia informacji przy nazwisku Andrzeja

⁸⁸ Ibidem, s. 119.

⁸⁹ P. Szreter, *Import wydawnictw zakordonowanych w latach 1897–1914 w świetle danych cenzury rosyjskiej*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, red. J. Kostecki, t. 3, Warszawa 1991, s. 213.

⁹⁰ Pozwolenie na rozpowszechnianie uzyskały, obok *Bibliografii polskiej* K. Estreichera, *Bibliografia historii polskiej* L. Finkla, *Bibliografia Filologii Klasycznej i Literatury Humanistycznej w Polsce (1894–1895)* W. Hahna (Lwów 1896), *Bibliografia Pedagogiczna Polska za rok 1883* S. Parasiewicza (Lwów 1894) i *Bibliografia prawnicza obejmująca dzieła z dziedziny prawa, ekonomii, statystyki i nauk społecznych z ostatnich lat dwunastu (1878–1889)* S. Botwińskiego (Lwów 1890). Zob. J. Kostecki, M. Rowicka, *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do biegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1–3, Warszawa 2006.

⁹¹ K. Świerkowski, *Karol Estreicher a cenzura rosyjska*, *Silva Rerum*, t. 3: 1927, z. 10, s. 156–157.

⁹² Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 141.

Boboli, mówiących o jego męczeńskiej śmierci zadanej przez Kozaków oraz staraniach o jego beatyfikację⁹³. I po trzecie, wykreślenia niektórych zdań w adnotacji do książki *Relatiae powszechna, abo nowiny pospolite przez Jana Bolera Benesiusa* (Kraków 1609); przypisek dotyczył Mikołaja Oleśnickiego (1558–1629)⁹⁴, który po zabójstwie Dymitra Samozwańca został uwięziony w Rosji, a z którym wcześniej toczył rokowania w Moskwie w sprawie przymierza i unii⁹⁵. Na podstawie przeprowadzonych badań K. Świerkowski ustalił, że dwa pierwsze nakazy cenzury warszawskiej nie zostały uwzględnione⁹⁶. „Natomiast dla trzeciego wypadku – jak pisał – spotkałem kilka razy specjalną kartę (s. 291–2), przedrukowaną ze względu na cenzurę rosyjską. Na karcie tej rzuca się w oczy biała plama u dołu drugiej kolumny s. 292. Jest to skutek kilku opuszczeń. [...] Wobec tego, że przy przedrukowaniu karty nie zrobiono żadnych przeróbek, łatwo wykazać różnicę obu tekstów”.

W spisie wydawnictw niedopuszczonych do obiegu znalazła się *Bibliografia wydawnictw ludowych 1848–1894* Olgierda Nilczyńskiego, wydana anonimowo w 1894 r. nakładem Koła Artystyczno-Literackiego we Lwowie. Była ona pokłosiem Wystawy Krajowej zorganizowanej we Lwowie w 1894 r., na której urządzono ekspozycję ilustrującą osiągnięcia na polu oświaty ludowej. *Bibliografia* była pierwszą próbą zgromadzenia i usystematyzowania wydawnictw ludowych, wydanych od czasów Wiosny Ludów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Rejestrowała publikacje z zakresu m.in. religii, pedagogiki, historii rolnictwa, a także powieści, czasopisma, kalendarze i bibliografie.

Niedopuszczenie na rynek *Bibliografii* było wynikiem wyjątkowo restrykcyjnego traktowania przez cenzurę publikacji dla ludu⁹⁷. Ze względu na dążenie cenzury do zahamowania procesu demokratyzacji czytelnictwa, praktycznie zakazano importu „książek dla ludu”⁹⁸. W ten sposób starano się zapobiec, m.in. politycznemu „uświadomieniu” chłopów, rozbudzeniu sceptycyzmu religijnego, upowszechnianiu krytycyzmu wobec obowiązującego prawa i władzy. Cenzura carska, wspomagająca proces rusyfikacji, nie dopuszczała do obiegu treści wyrażających dążenie do podtrzymania narodowości polskiej⁹⁹.

⁹³ „Priester der Gesellschaft Jesu, welcher im Jahr 1657, den 16. Maij von denen irrglaubigen Cosacken, au Janow in Lithauen, des catholischen Glaubens wegen, grausamlich, ist umgebracht worden, ausgezogen aus dem gerichtlichen Process, welcher vor Ihro Päbstlichen Heiligkeit, und Sacra Congregatione Rittum, wegen dessen Seeligssprechung annoch eyferig geführt, und fortgesetzt wird“. K. Estreicher, op. cit., s. 182.

⁹⁴ Zob. A. Witusik, *Żywoć i sprawy Mikołaja Oleśnickiego*, *Mówią Wieki*, 1978, nr 6.

⁹⁵ A oto pełny tekst tych zdań adnotacji, których dotknęło pióro cenzora; części nakazane do usunięcia ujęte są w klamry Mówi, że Oleśnicki był zatrzymany w stołecznym mieście moskiewskim [a jako cnotliwy syn korony z tamtąd chciał się wynieść, jednak dla złości onego narodu, otrzymać tego nie mógł] ... W dedykacji Seb. Lubomirskiemu części III, powiada, że gdy był z M. Oleśnickim w Moskwie, wolny od zabaw kapłańskich nie mogąc służyć zbawieniu [tamtego narodu, dla tyraństwa Cara Szujskiego.] te książki przełożył. Potem gdy za staraniem Króla J.M. [i postrachem żołnierstwa polskiego, którzy na trzeci rok więzienia naszego po pod stołeczne miasto moskiewskie przybyli], wybawieni prosili o druk tej książki ... Dedykując Mniszkowi księgę 5-tą znowu powiada o ich wspólnej niewoli [i więzieniu, o widzeniu orła dwoistego straconego przez inne orły etc.] Cyt. za K. Świerkowski, op. cit., s. 156.

⁹⁶ K. Świerkowski, op. cit., s. 156.

⁹⁷ A. Więć, *Krakowskie publikacje zakwestionowane przez cenzurę carską w latach 1865–1904*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, vol. 9: 2011, s. 234.

⁹⁸ P. Szreter, op. cit., s. 258.

⁹⁹ Ibidem.

Ilustracja 4. Karta tytułowa *Bibliografii wydawnictw ludowych* (1894)

W okresie zaborów twórcy prac bibliograficznych musieli poważnie liczyć się z ingerencjami cenzora i zakazem prezentacji swej twórczości szerszemu ogółowi. Ciągłe utarczki z cenzurą, kamuflowanie między wierszami prawdziwych treści, blokowanie wydawania dzieł bibliograficznych należały do dość częstych zjawisk. Nieustanne liczenie się z ograniczeniami cenzuralnymi wywoływało u piszących poczucie rozdźwięku pomiędzy zamierzeniami twórczymi a możliwościami realizacji. Godzili się na ustępstwa i wprowadzenie zmian w tekście za cenę opublikowania dzieła. Ich twórczość była okaleczana w zarodku, a stopień jej deformacji zależał w dużej mierze od aktualnej sytuacji politycznej, a także od osoby cenzora. Choć walka z cenzurą była bardzo trudna, to jednak nie niemożliwa. Twórcy prac bibliograficznych stosowali rozmaite fortele i wybiegi dla ominięcia zakazów, które często uszły uwadze cenzorów.

Bibliografia

Aleksiewicz, Anna. 1975. „Cenzura w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji zachodniej w pierwszej połowie XIX wieku”. *Roczniki Biblioteczne* 19(1–2): 39–58.

Armon, Witold. 1978. „Niezabitowski Kajetan”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 23, red. E. Roztorowski, 100. Wrocław: Wydaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bajor, Agnieszka. 2001. „Bibliografia – narzędzie nauki i polityki. (Na przykładzie Śląska)”. W *Śląsk literacki*, red. M. Kisiel i B. Morcinek-Cudak, 45–64. Katowice: Pallas Silesia.

Benedyktowicz, Witold. 1964. „Hipolit Skimborowicz – dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz”. *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego* 5(1): 44–54.

Bocheński, Adam. 1968. „Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej”. *Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej* 17(7/8): 553–567.

Cybulski, Radosław. 1972. „Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca”. Wrocław: Ossolineum.

Czarnecki, Jerzy. 1932. „Rzut oka na historię książki wileńskiej”. *Przegląd Biblioteczny* 6(1/2): 1–41.

Dybiec, Julian. 1970. *Michał Wiszniewski. Życie i twórczość*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Dziewulski, Stefan. 1920. *Polska myśl ekonomiczna na Wszechnicy Wileńskiej*. Warszawa: Drukarnia Jan Colty.

Fajnhauz, Dawid. 1961. „Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego”. *Przegląd Historyczny* 52(4): 751–758.

Gomółka, Agnieszka i Małgorzata, Rygielska. 2015. „Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży. O pewnych aspektach pedagogicznej działalności Jana Karłowicza”. *Laboratorium Kultury* 4: 89–132 [online], [dostęp 20.12.2016]. Dostępny w World Wide Web: http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK_2015.pdf.

Gutkowski, Tadeusz. 1914. *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832–1846*. Kraków: Nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.

Jocher, Adam B. 1857. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. t. 3. Wilno: nakł. Adam Zawadzki.

Karłowicz, Jan. 1891. *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży*. Wilno: Druk J. Blumowicza.

Kapuścik, Janusz. 1979. *Mecenas i uczonec. J. M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Kapuścik, Janusz. 1985. *W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie”. Między bibliografią a historią literatury*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Kieniewicz, Stefan. 1990. *Joachim Lelewel*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Korpała, Józef. 1969. *Dzieje bibliografii w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

Korpała, Józef. 1980. *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej”*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kostecki, Janusz i Małgorzata, Rowicka. 2006. *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do biegu przez carską cenzurę zagraniczną*. 1–3. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Lelewel, Joachim. 1823–1826. *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. t. 1–2. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.

Łapiński, Henryk. 1973. *U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817–1834*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Matczuk, Alicja. 2014. *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

[Nilczyński Olgierd]. 1894. *Bibliografia wydawnictw ludowych 1848–1894*. Lwów: Koło Lit.-Art.

Nowak, Adam. 2011. „Bibliografia a polityka”. W *Bibliologia polityczna*, red. D. Kuźmina, 423–438. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

Nowodworski, Witold. 1959. *„Bibliograficznych ksiąg dwoje” Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*. Wrocław: Ossolineum.

Mucha, Bogusław. 1994. *Dzieje cenzury w Rosji*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Ossoliński, Józef Maksymilian. 1852. *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej, o pisarzach polskich także postronnych, którzy w Polsce albo o Polsce pisali oraz o ich dziełach*. t. 4. wyd. A. Bielowski. Lwów: Druk Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ostaszewski-Barański, Kazimierz. 1912. „Z dziejów cenzury”. W *Stulecie „Gazety Lwowskiej” 1811–1911*. 2(4), red. W. Bruchnalski, 73–87. Lwów: Nakład Redakcji Gazety Lwowskiej.

Pieczałkowski, Feliks. 1972. „Friedlein Rudolf Fryderyk”. W *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, 235. Warszawa: PWN.

Ramlau-Klekowska, Krystyna. 1963. „Bibliografia zalecająca”. W *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych*, red. H. Hleb-Koszańska, M. Dembowska i H. Sawoniak, 265–290. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Ramotowska, Franciszka. 1992. „Sto lat ‘cenzury rządowej’ pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze”. W *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*. t. 1, red. J. Kostecki i A. Brodzki, 112–174. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Rogala, Jan. 1972. „Skimborowicz Hipolit”. W: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, 825. Warszawa: PWN.

Rowicka, Małgorzata. 2006. „Piśmiennictwo w systemie carskiej cenzury prewencyjnej w okresie powojennym”. W *Ludzie i książki. Studia historyczne*, red. J. Kostecki, 233–269. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Sadowska, Jadwiga. 2010. „Bibliografia i polityka w Polsce w latach 1946–1990”. W *Niewygodne dla władzy. Ograniczenia wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. D. Degen i J. Gzella, 255–273. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Schnür-Pełowski, Stanisław. 1896. *Obrazy z przeszłości Galicji i Lwowa (1772–1858)*. cz. 2. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Szmidta.

Siarczyński, Franciszek. 1968. *Dziennik czynności urzędowych Księgozbioru Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie*. Do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Z. Rzepa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Siarczyński, Franciszek. 1828. *Obraz wieku panowania Zygmunta III., króla polskiego i szwedzkiego, czyli obraz stanu, narodu i kraju wystawiający: Religia,*

obyczaje, nauki, prawa i prawodawstwo, swobody szlachty, obieralność królów, swawolę możnowładzców, czyny duchowieństwa, stan wojska, handlu, rolnictwa, rzemiosł, pobory, monetę : ludzi znamienitych w obywatelstwie i rycerstwie, w naukach i sztukach, związki z państwami obcemi, przymioty i dzieje osobiste króla i jego rodziny. 1-2. Lwów: [s.n.].

Ślōdkowska, Elżbieta. 1991. „Informacja o bieżącej produkcji wydawniczej w Polsce na początku XIX w. (do 1830)”. W *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*. t. 3, red. J. Kostecki, 5–22. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Suligowski, Adolf. 1931. *Józef Szeliga Bieliński jego działalność i prace*. Warszawa: Skł. gł. w Księgarni M. Arcta.

Szyndler, Bartłomiej. 1993. *Dzieje cenzury w Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Szreter, Piotr. 1991. „Import wydawnictw zakordonowych w latach 1897–1914 w świetle danych cenzury rosyjskiej”. W *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*. t. 3, red. J. Kostecki, 182–212. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Świerkowski, Ksawery. 1927. „Karol Estreicher a cenzura rosyjska”. *Silva Rerum* 3 (10): 156–157.

Treichel, Irena. 1955. „Niewydany tom trzeci ‘Bibliograficznych ksiąg dwojga’ Joachima Lelewela”. *Przegląd Biblioteczny* 23(2): 145–147.

Tyrowicz, Marian. 1979. *Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1850. Studia porównawcze*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Więk, Aleksandra. 2011. „Krakowskie publikacje zakwestionowane przez cenzurę carską w latach 1865–1904”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 9: 219–237.

Zalewski, Antoni. 1916. „Cenzura warszawska przed Jankuliem i za Jankuliam”. *Tygodnik Ilustrowany*, Czerwiec 10.

Zdanowicz, Anna. 2008. „Unormować czytanie. O poradnikach lekturowych przełomu XIX i XX wieku”. W *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, 239–250. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Znajomski, Artur. 2007. „Bariery polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej i ich przełamywanie”. W *Książka ponad podziałami*, red. A. Krawczyk, 113–126. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Żbikowska-Migoń, Anna. 1977. *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*. Wrocław: PWN.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 22 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Alicja Matczuk

Maria Curie-Skłodowska University. Institute of Information Science and Library

e-mail: alicjamatczuk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

Dr hab. Alicja Matczuk works in the Institute of Scientific Information and Library Science in Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Her research interests focus on bibliographic culture in the Polish academic entourage in the 19th and 20th centuries, issues connected with the bibliography of fields of science and regions (history, theory, methodology). Her most important publications include: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*. (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia*. W: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka*. ed. J. Woźniak-Kasperek and M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografia publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości 'Notatnika Janowieckiego' za lata 1996–2016*. (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku*. Co-author Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012*. Co-author. Bernadeta Burdza (Stalowa Wola 2012).

The struggle of bibliographers with censorship during the times of the partitions of Poland

Key words: bibliography – censorship in the 19th century, bibliography – history of the 19th century

Summary. During the period of the partitions of Poland, bibliographic studies, like all writings, were censored with the aim of preventing the distribution of any patriotic and pro-independence texts. Censorship referred to individual words, sentences and texts. Among the publishers who had trouble with censorship officials were Franciszek Siarczyński, the publisher of the fourth volume of *Wiadomości historyczno-krytyczne* by Józef Maksymilian Ossoliński; Michał Wiszniewski, the author of *Historia Literatury Polskiej*; Adam Benedykt Jocher, the author of *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*. Joachim Lelewel, who for a short time worked as a censor, fell victim of censorship himself – the second volume of his book *Bibliograficznych ksiąg dwoje* was close to be prohibited from print. *Bibliografia wydawnictw ludowych*, published in Lviv, received a negative opinion and was classified as a prohibited book by the tsar's censorship. The authors of bibliographic works were familiar with the proceedings of censorship, which is why they tried to avoid phrases and terms which were currently prohibited. They also employed a variety of tricks to get round the bans and cheat censors.

Alicja Matczuk

Maria-Curie-Skłodowska-Universität. Institut für Informations- und Buchwissenschaft

e-mail: alicjamatczuk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

Dr. habil. Alicja Matczuk ist wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Maria-Curie-Skłodowska-Universität in Lublin. Im Mittelpunkt ihrer Forschung stehen die Fragen der bibliografischen Kultur im polnischen wissenschaftlichen Milieu des 19. und 20. Jahrhunderts, der Fach- und Regionalbibliografie (Geschichte, Theorie, Methodik). Die wichtigsten Veröffentlichungen: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka* [Die polnischen Bibliografien der Geistes- und Sozialwissenschaften. Geschichte und Methodik] (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* [Die methodische Entwicklung der polnischen historischen Regionalbibliografien] (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia* [Sonderbibliografie. Die Geschichte und der Begriffsumfang]. In: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka* [Bibliografie, Theorie, Praktik, Didaktik]. Hg. J. Woźniak-Kasperek und M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografia publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* [Die Bibliografie der Veröffentlichungen von Mitarbeitern der Abteilung für Hilfswissenschaften der Geschichte und Buchkunde der Maria-Curie-Skłodowska-Universität in Lublin und des Verzeichnisses der Habilitationsschriften, Dissertationen und Magisterarbeiten aus den Jahren 1977–2003] (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości 'Notatnika Janowieckiego' za lata 1996–2016* [Die Bibliografie der Veröffentlichungen von der Gesellschaft der Freunde von Janowiec sowie der Inhalte von ‚Notatnik Janowiecki‘ 1996–2016] (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku* [Die Bibliografie der Veröffentlichungen der Mitarbeiter des Staatsmuseums in Majdanek]. Zusammen mit Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012* [Die Bibliografie der Stadt Stalowa Wola 1989–2012]. Zusammen mit Bernadeta Burdzy (Stalowa Wola 2012).

Die Gefechte der Bibliografen mit der Zensur während der Besetzung Polens

Stichworte: Bibliografie – Zensur im 19. Jahrhundert, Bibliografie – Geschichte im 20. Jahrhundert

Zusammenfassung. Während der Besetzung Polens wurden die bibliografischen Bearbeitungen, ähnlich wie alle anderen Druckschriften, der Zensur unterworfen, die die Verbreitung aller Art von patriotischen und unabhängigkeitsbezogenen Inhalte untersagen wollte. Die Zensur griff in den Inhalt nicht nur der fachübergreifenden bibliografischen Werke ein. Dies bezog sich sowohl auf die einzelnen Wörter, Sätze als auch auf die gesamten Werke. Die Schwierigkeiten mit den Zensoren hatte Franciszek Siarczyński, der Herausgeber des vierten Bandes von *Wiadomości historyczno-krytyczne* [Historisch-kritische Berichte] von Józef Maksymilian Ossoliński, Michał Wiszniewski, der Autor von *Historia literatury polskiej*

[*Die Geschichte der polnischen Literatur*], Adam Benedykt Jocher, der Autor von *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* [*Das bibliografisch-historische Bild der Literatur und der Wissenschaften in Polen*]. Joachim Lelewel, der für eine kurze Zeit die Zensurfunktion erfüllte, wurde bald selbst zum Opfer davon und erhielt beinahe das Druckverbot für seinen zweiten Band von *Bibliograficznych ksiąg dwoje* [*Zwei bibliografische Bücher*]. Die in Lemberg herausgegebene Bibliografie der Volksveröffentlichungen *Bibliografia wydawnictw ludowych* wurde von der zaristischen Zensur negativ bewertet und seitdem als verbotenes Buch betrachtet. Die Autoren der bibliografischen Werke waren mit dem Aufgabenbereich der Zensur vertraut, daher bemühten sie sich, die derzeit verbotenen Ausdrücke und Wendungen zu vermeiden. Sie bedienten sich auch verschiedener Tricks, um die Verbote umzugehen, und die Zensoren ließen sich betrügen.

Irena Gruchała

Uniwersytet Jagielloński. Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

e-mail: irena.gruchala@uj.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0916-2271

K

kompozycja typograficzno-wydawnicza podręczników lwowskiej firmy Kazimierza Stanisława Jakubowskiego (1868–1926)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.007>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Irena Gruchała jest pracownikiem naukowym Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się zagadnieniami dotyczącymi formalnego i rzeczowego opracowania dokumentów, a także indywidualnymi księgozbiorami historycznymi utworzonymi na Kresach. Publikowała m.in. w czasopismach: „PTINT Praktyka i Teoria Informacji Naukowej i Technicznej”, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” oraz „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”. Do ważniejszych publikacji należy monografia *„W tym streszczało się niejako moje życie”. Lwowski księgozbiór Heleny Dąb-
czańskiej (1863–1956) jako wyraz kultury książki epoki* (Kraków 2016).

S

Słowa kluczowe: Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926), Lwów, podręczniki szkolne, kompozycja typograficzna, kompozycja edytorska

S

Streszczenie. Badania nad książką obejmują wszystkie aspekty jej życia, czyli wytwarzanie, rozpowszechnianie i użytkowanie. Od XVI w. stopniowo ulegał ujednoczeniu zasób typograficzny drukarni, dlatego proponowano, by badając drukarstwo XIX w., wybierać do analizy wydawnictwa jednego typu, zwracać uwagę na oprawę, kompozycję typograficzną, ilustracje, ramę wydawniczą. Tematyka ta jest jednak rzadko podejmowana przez autorów, często na marginesie innych rozważań. Niniejszy artykuł jest zaledwie drobnym przyczynkiem do historii edytorstwa określonej formy książki. Omawia się w nim kształt typograficzno-wydawniczy podręczników publikowanych przez księgarnię nakładową Kazimierza Stanisława Jakubowskiego. Jego firma powstała we Lwowie pod koniec XIX w. i pracowała do 1939 r. Okres ten należy do tzw. „czasów przednowoczesnych”, kiedy bardzo często zadania drukarza i wydawcy wykonywała jedna osoba. Podręczniki produkowane przez firmę Jakubowskiego były bardzo wysoko oceniane przez współczesnych. W artykule przedstawiono wyniki analizy 61 podręczników. Badania potwierdzają, że w tamtym czasie drukarnie dysponowały już bardzo bogatym zasobem typograficznym. W publikacjach występowało pismo bardzo różnorodne pod względem kroju i wysokości, zawsze dostosowane do wieku ucznia i możliwości jego percepcji. Stosowano wiele stylów, układając teksty prozatorskie i poetyckie. Elementy strony były starannie rozplanowane. Szerokie marginesy, interlinia dodatnia oraz tzw. puste wiersze pozostawiały dużo przestrzeni niezadrukowanej, co sprzyjało czytaniu. Zaletą tych wydawnictw było także przejrzyste dzielenie tekstu na mniejsze

jednostki i precyzyjne ich oznaczanie za pomocą nagłówków. Wśród składników ramy wydawniczej zwracają uwagę różnorodne załączniki. Książki zdobiły liczne ilustracje znanych artystów, były one w większości czarno-białe. Wymienione czynniki zapewne miały wpływ na wysoką ocenę książek Jakubowskiego, jak również to, że współpracował ze znakomitymi autorami i sam był sumiennym redaktorem.

Badania nad książką obejmują wszystkie aspekty jej życia, czyli wytwarzanie, rozpowszechnianie i użytkowanie. Zgłębianie zagadnień związanych z produkcją książki zapoczątkował w Polsce Kazimierz Piekarski pracami opublikowanymi w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W stosowanej przez niego metodzie typograficznej fizyczna postać książki była najważniejszym przedmiotem refleksji¹. Drogą wytyczoną przez Piekarskiego podążyło wielu badaczy². Interesowały ich przede wszystkim stare druki, natomiast o ukształtowaniu wydawnictw z XIX i XX w. pisze się rzadko, często przy okazji omawiania innych zagadnień³. Henryk Bułhak napisał, że metoda typograficzna ma pewne ograniczenia i należy ją stosować ostrożnie, ponieważ od II połowy XVI w. obserwuje się ujednocianie zasobów drukarni⁴. W postulatach badań nad typografią XIX w. nie zachęca się do opisywania materiałów drukarskich, ale wskazuje się inne obszary analizy. Elżbieta Słodkowska już wiele lat temu proponowała zajęcie się kompozycją typograficzną, ilustracjami, formą karty tytułowej i okładkami druków⁵. Trzydzieści lat później Anna Żbikowska-Migoń stwierdziła, że wiedza o kulturze książki polskiej będzie niepełna, jeśli badania bibliologiczne nie będą w większym stopniu zajmować się analizą realizacji edytorskich książki naukowej (to zadanie można odnieść do innych typów wydawnictw)⁶. Zaproponowała również przyjęcie w badaniach perspektywy funkcjonalnej. Wymienione autorki zachęcały do zajęcia się książką jako projektem, w którym materiał typograficzny służy do realizacji zadań określonych przez wydawcę i drukarza. Jednak kształt typograficzno-wydawniczy dzieł opublikowanych w XIX i XX w. nadal należy do obszarów mało rozpoznanych. Wiek XIX i pierwsza połowa XX należą jeszcze do czasów „przednowoczesnych”, kiedy drukarz, a później coraz częściej drukarz i wydawca w jednej osobie decydował o kształcie edytorskim dzieła. Niniejszy artykuł jest zaledwie drobnym przyczynkiem do historii edytorstwa określonej formy książki. Będzie w nim mowa o kompozycji typograficzno-wydawniczej podręczników wydanych przez księgarnię nakładową Kazimierza Stanisława Jakubowskiego, która działała we Lwowie

¹ Dokładny opis metody zawiera artykuł: H. Bułhak, *Metoda typograficzna w badaniach nad dawną książką*, Biuletyn Poligraficzny, 1977, nr 2, s. 37–52.

² A. Kocot, *Zagadnienia kształtu typograficznego w badaniach dawnej książki*, Terminus, t. 15: 2013, z. 2, s. 151–165.

³ K. Głombowski, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980, szczególnie rozdziały: *Ekspresja książkowa, Ilustracja w tekście oraz O dwóch tendencjach kształtowania kompozycji graficznej*; J. Sowiński, *Sztuka typograficzna Młodej Polski*, Wrocław 1982, rozdziały: *Ludowe wzorce „swojskości” oraz O polską czcionkę*.

⁴ H. Bułhak, op. cit., s. 47.

⁵ E. Słodkowska, *Problematyka badań nad historią książki polskiej w XIX w.*, Studia o Książce, t. 8: 1978, s. 69–80.

⁶ A. Żbikowska-Migoń, *O potrzebie badań nad kształtem edytorskim polskiej książki naukowej XVIII–XIX wieku z perspektywy funkcjonalności publikacji*, [w:] *Od książki dawnej do biblioteki wirtualnej – przeobrażenia bibliologii polskiej*, red. D. Degen, M. Fedorowicz, Toruń 2009, s. 165–186.

w latach 1898–1939. Jej właściciel cieszył się u współczesnych opinią wybitnego wydawcy i drukarza podręczników szkolnych.

W czasach Jakubowskiego na ziemiach polskich toczyła się dyskusja nad stanem rodzimej typografii. Myśl Johna Ruskina, aby książce przywrócić dawną piękność, zainspirowała wydawców w Anglii, Niemczech, a także w Polsce⁷. Zwolennicy odnowy polskiej typografii zgłaszali postulaty odnośnie do papieru, układu druku, pisma, ozdób drukarskich i ilustracji, a także pięknej okładki⁸. Przypominało o zasadzie jedności treści i formy oraz dobieraniu ozdób zgodnych z duchem dzieła. Aby spełnić te wymagania, pracę nad wydaniem nowej publikacji podejmowali wspólnie polscy artyści, literaci, drukarze i wydawcy. W ruchu tym wybitną rolę odegrały krakowskie drukarnie: Władysława Teodorczuka, Wacława Anczyca, Uniwersytecka i Napoleona Telza. Lwowskie typografie w omawianym okresie wytwarzały dużą liczbę druków⁹, ale ich jakość pozostawała przeciętna¹⁰. Przyczyną było rozbieżenie środowiska drukarskiego na małe firmy i bliskość dobrych zakładów krakowskich. Wydawcy często znaczące pozycje drukowali w Krakowie, tak robiła, m.in. firma założona przez Hermana Altenberga, znana z pięknych książek¹¹. Okres odnowy rzemiosła typograficznego został przerwany wybuchem I wojny światowej, a niektórzy uważają, że nastąpiło to kilka lat wcześniej. Edward Trojanowski grafik książkowy w 1915 r. pisał o ówczesnych wydawnictwach: „Wszystko obliczone na najprzeciętniejszy gust a raczej na brak gustu, nigdzie dbałości najmniejszej o jego uszlachetnienie, nigdzie zastanowienia nad użytkową stroną przedmiotu”¹². W niepodległej ojczyźnie miłośnicy książek często ubolewali nad upadkiem sztuki typograficznej. Znany bibliofil Przemysław Smolik upatrywał przyczyn tego zjawiska w kilku czynnikach: kalkulacja zmuszała polskiego wydawcę do druku najtańszego, z marnych materiałów; drukarze są słabo wykształceni, nie rozwijają się, powielają zagraniczne pomysły i szablony; kupujący poszukują książek najtańszych; państwo jest zbyt biedne, by stworzyć szkoły zawodowe i pokryć koszty stypendiów zagranicznych¹³. Obok wypowiedzi krytycznych zgłaszano nowe postulaty pod adresem typografii. W odrodzonej Polsce najważniejsze wydawało się zaprojektowanie polskiego pisma, rodzimych układów i ozdób drukarskich¹⁴.

Firma K. S. Jakubowskiego powstała w okresie utraty niepodległości, kiedy zaborcy niechętnie, a nawet wrogo odnosili się do produkcji książki polskiej¹⁵. Powiązanie typografii z życiem społecznym i gospodarczym kraju sprzyjało jej ożywieniu, a nawet rozwojowi. W II połowie XIX w. rozpoczęło się przekształcanie drukarstwa manufakturowego w przemysłowe za sprawą upowszechniających się nowych technik poligraficznych, coraz doskonalszych maszyn drukarskich, techni-

⁷ P. Smolik, *Druk i książka*, Kraków 1922, s. 12.

⁸ J. Sowiński, *Sztuka typograficzna Młodej Polski*, Wrocław 1982, s. 12–13.

⁹ W okresie zaborów Kraków i Lwów rywalizowały ze sobą o drugie miejsce po Warszawie w produkcji wydawniczej, zob. K. Maleczyńska, *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*, Wrocław 1987, s. 16.

¹⁰ Ibidem, s. 51.

¹¹ F. Pieczętkowski, *Altenberg*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 6.

¹² E. Trojanowski, *Odrodzenie rzemiosła polskiego*, Warszawa 1915, s. 10.

¹³ P. Smolik, *Książka i drukarz*, Warszawa 1926, s. 4.

¹⁴ A. Szydłowska, M. Misiak, *Paneuropa, Kometą, Hel*, Kraków 2015, s. 42–67.

¹⁵ J. Sowiński, *Polskie drukarstwo*, Wrocław 1988, s. 105.

ki odlewnictwa czcionek, wprowadzeniu druku wielobarwnego oraz zastosowaniu silników do poruszania maszyn drukarskich¹⁶. W każdym z zaborów proces ten wyglądał inaczej, w zależności od warunków politycznych, stanu kultury i gospodarki. Polskie drukarstwo starało się również przyczynić do postępu w nauce, literaturze i kulturze, czyli w obszarach decydujących o zachowaniu świadomości narodowej Polaków. Od XIX w. wzrastało zapotrzebowanie na książki tanie, popularne adresowane do takich grup społecznych, jak czeladnicy, służba, robotnicy i chłopi, a także podręczniki¹⁷.

Firma Kazimierza Stanisława Jakubowskiego

Biografia Kazimierza Stanisława Jakubowskiego i dzieje jego firmy są znane dzięki hasłom w *Polskim Słowniku Biograficznym* i *Słowniku pracowników książki polskiej*¹⁸. Kilka dodatkowych faktów ustalonych na podstawie ukraińskich źródeł podała Ewa Wójcik w publikacji poświęconej lwowskiemu wydawcy¹⁹. W niniejszym artykule przypomnimy jedynie najważniejsze informacje o nim.

Jakubowski całe życie spędził we Lwowie. Ukończył sześć klas gimnazjum i odbył praktyki w księgarni Jana Milikowskiego (w tamtym czasie należała już do Pawła Starzyka) oraz w dziale nutowym księgarni Stanisława Andrzeja Krzyżanowskiego w Krakowie, a tym samym spełnił wymagania stawiane księgarzom przez władze austriackie²⁰. W 1891 r. założył firmę wspólnie z Wilhelmem Hoschekiem i Władysławem Zadurowiczem. Nowa księgarnia i skład nut przy placu Mariackim 10 nosiły nazwę „W. Hoschek i Spółka”. Z trzyosobowej grupy wspólników szybko odszedł Hoschek. Pozostali dwaj zmienili nazwę firmy na „Jakubowski i Zadurowicz” oraz przenieśli ją do obszernego lokalu przy ul. Karola Ludwika 1. W tym miejscu założyli wypożyczalnię nut i rozpoczęli działalność wydawniczą, na którą składały się nuty, książki prawnicze, rolnicze i literatura piękna. W 1898 r. nastąpił podział spółki. Zadurowicz zatrzymał dotychczasowe pomieszczenie wraz z asortymentem, natomiast Jakubowski kontynuował działalność wydawniczą w firmie „K.S. Jakubowski” przy placu Bernardyńskim 11. Ważnym krokiem w rozwoju samodzielnie prowadzonej placówki było nabycie w 1900 r. udziałów w Drukarni Ludowej należącej do Jana Amborskiego i spadkobierców Stanisława Baylego. Jakubowski wraz z Janem Amborskim przez pięć lat kierował firmą, która przybrała nazwę „Drukarnia Ludowa J. Amborski & K.S. Jakubowski”²¹. Po śmierci Amborskiego w 1905 r. Kazimierz Stanisław Jakubowski objął kierownictwo drukarni i przystąpił do jej modernizacji. Jedynym właścicielem drukarni został w 1911 r., kiedy wdowa Cezaryna wyszła za mąż i sprzedała swoją część udziałów. Firma

¹⁶ Ibidem, s. 118.

¹⁷ Ibidem, s. 7.

¹⁸ F. Pieczętkowski, *Jakubowski Kaźmirz Stanisław (1868–1926)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, red. Kazimierz Lepszy, Wrocław 1962–1964, s. 391–392 oraz idem, *Jakubowski Kaźmirz Stanisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 358.

¹⁹ E. Wójcik, *Kazimierz Stanisław Ākubovs'kij – l'vivskij vidavec' šdručnikiv*, *Visnik L'vivs'kogo Universitetu. Seriā Knigoznavstvo, Bibliotekoznavstvo ta Informacijni Tehnologij*, Vip. 7: 2012, s. 54–64.

²⁰ M. Konopka, *Ruch księgarsko-wydawniczy w latach autonomii*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 4, red. J. Jarowiecki, Kraków 1999, s. 24.

²¹ E. Wójcik, *Kazimierz Stanisław Ākubovs'kij...*, s. 57.

po raz kolejny zmieniła nazwę na „Drukarnia K.S. Jakubowskiego i Sp.”. Dwa lata później Jakubowski zwrócił się do magistratu z prośbą o pozwolenie przeniesienia drukarni i wydawnictwa do dwupiętrowego gmachu przy ulicy Piekarskiej 11. W nowym budynku umieszczono pospieszne maszyny, rozbudowano zecernię ręczną, wyposażając ją w liczne kroje pism i znaków. Rozwój firmy przerwał wybuch I wojny światowej; wznowiła działalność dopiero w 1919 r. W odrodzonej Polsce placówka bardzo dobrze prosperowała. Złożyło się na to kilka czynników: powojenna koniunktura, dobra baza materiałowa, znakomici fachowcy i niezwykła pracowitość Jakubowskiego. Stworzył on zespół wysoko wykwalifikowanych fachowców, ale często sam redagował wydawnictwa, opracowywał układ, zestawiał materiał ilustracyjny. Wszystkie czynności związane z produkcją książki zajmowały wydawcy dużo czasu. Ludwik Fiszer, warszawski księgarz, wspominał, że „Wydawnictwo Jakubowskiego prowadzone było wzorowo. Książki doskonale opracowane i świetnie zilustrowane drukowano na bardzo dobrym papierze ilustracyjnym, tak że w niczym nie ustępowały one najlepszym podręcznikom niemieckim, drukowanym w Wiedniu”²². Samego Jakubowskiego Fiszer nazwał dziwakiem, który od kwietnia do listopada nie wychodził z domu, czytał i oceniał każdą wydaną książkę, sam dobierał ilustracje wykonane według jego wskazówek²³. Choroba serca i ciężka praca przyczyniły się do jego śmierci w 1926 r. W wspomnieniu pośmiertnym pięknie o pracy Jakubowskiego napisał Henryk Łopieński: „Ś.p. Kaźmirz Jakubowski nie był nigdy pośrednikiem między autorem a drukarnią, ani tylko pośrednikiem między autorem a czytelnikiem. Znając potrzeby szkolnictwa, badając prądy i postęp w szkolnictwie i nauce, sam tworzył projekty książek, powierzając opracowanie ich autorom, których uważał za najbardziej do pracy przygotowanych. Był to więc wysiłek twórczy nie tylko autora, lecz także nakładcy, który przed żadną nie uląkł się ofiarą, byle dać rzecz jak najlepszą. Bywało, że gdy w drukowanym arkuszu dostrzegł usterkę, to nie wahał się zniszczyć dziesiątków tysięcy tego arkusza, aby zastąpić go nowym bez błędu; jeżeli dobierał ilustracje, to nieraz dziesiątki ich odrzucał, aż wydobył takie, jakich pragnął”²⁴. Właścicielami drukarni i wydawnictwa zostali żona Jadwiga i synowie Zygmunt i Adam. Firma zmieniała nazwę, jednak zawsze na pierwszym miejscu występował jej założyciel: K. S. Jakubowski. Solidne podstawy przedsiębiorstwa, a także zdolności synów sprawiły, że placówka skutecznie walczyła z konkurencją i przetrwała kryzys w latach 30. XX w. Pomimo tych pozytywnych zjawisk znaczenie firmy stopniowo malało, a wybuch wojny w 1939 r. przyczynił się do jej ostatecznego zamknięcia.

Podręczniki wydane przez księgarnię K. S. Jakubowskiego

W okresie autonomii galicyjskiej we Lwowie ogromnie wzrosło zapotrzebowanie na podręczniki szkolne. Przyczyniła się do tego polonizacja szkolnictwa oraz znaczny wzrost liczby szkół różnego typu i wyższych uczelni²⁵. Wielu lwowskich

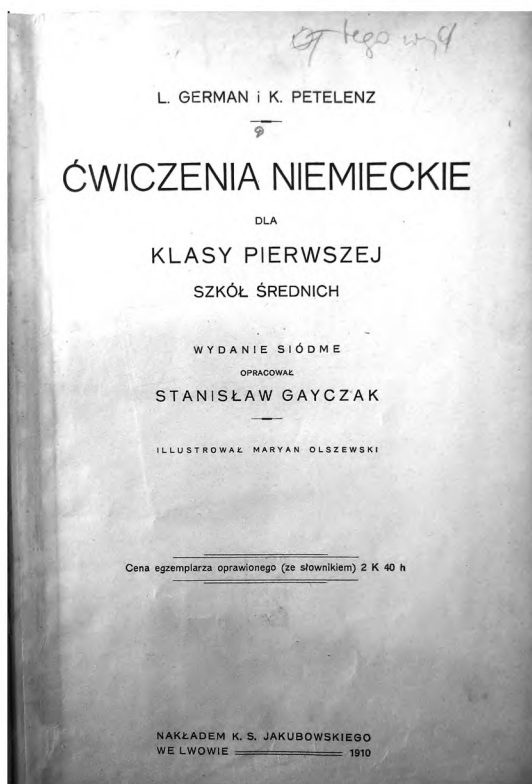
²² L. Fiszer, *Wspomnienia starego księgarza*, Warszawa 1959, s. 19.

²³ Ibidem, s. 19.

²⁴ H. Łopieński, *Ś.p. Kaźmirz Stanisław Jakubowski*, *Przegląd Księgarski*, R. 12: 1926, nr 21, s. 401–402.

²⁵ L. Podchorodecki, *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993, s. 131–135.

księgarzy starało się odpowiedzieć na to zamówienie społeczne²⁶. Pierwszy był Karol Kazimierz Wild, który wydawał podręczniki gimnazjalne tłumaczone z języka niemieckiego, a następnie napisane już przez polskich autorów. Produkcja tych wydawnictw stanowiła poważną część w dorobku innych firm, np. Gustawa Seyfartha i Damiana Czajkowskiego, Władysława Gubrynowicza i Władysława Schmidta, Pawła Starzyka i Stanisława Köhlera. Duże zasługi miało w tym zakresie Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, które otrzymało w 1878 r. od wiedeńskiej centrali cesarsko-królewskich Wydawnictw Książek Szkolnych przywilej wyłączności wydawania książek dla galicyjskich szkół ludowych z polskim językiem wykładowym²⁷. Pod koniec XIX w. do wydawania podręczników przystąpiło Wydawnictwo Towarzystwa Pedagogicznego oraz firma Kazimierza Stanisława Jakubowskiego. W okresie międzywojennym najwięcej podręczników szkolnych wydawała Książnica Atlas, następnie Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych oraz Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich; firma Kazimierza Stanisława Jakubowskiego zajmowała czwarte miejsce²⁸.

Ilustracja 1. Strona tytułowa podręcznika wydanego przez K. S. Jakubowskiego
Źródło: ze zbiorów autora.

²⁶ Konopka, op. cit., s. 26.

²⁷ D. Adamczyk, *Polskie społeczne placówki wydawnicze we Lwowie w dobie autonomii galicyjskiej*, Kielce 1996, s. 104.

²⁸ E. Wójcik, *Podręczniki szkolne i opracowania dydaktyczne w repertuarze wydawców lwowskich dwudziestolecia międzywojennego*, *Annales Universitatis Paedagogicae Craoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, 2013, z. 11, s. 171.

Kazimierz Stanisław Jakubowski pierwszy podręcznik wydał w 1897 r., będąc jeszcze w spółce z Zadurówiczem. Była to *Geometria pogładowa* Mieczysława Jamrógiewicza. W 1905 r. rozpoczął na większą skalę nakłady podręczników dla szkół średnich, rozszerzając potem stale ich produkcję. Nie powstała do tej pory bibliografia wydawnictw K. S. Jakubowskiego. Wiadomo, że wydawał nie tylko podręczniki szkolne, ale także książki dla nauczycieli oraz przeznaczone dla szkół wyższych. Możemy jedynie przytoczyć za Feliksem Pieczętkowskim informację o około 60 podręcznikach na wysokim poziomie dydaktycznym i typograficznym opublikowanych do 1914 r.²⁹ Z kolei Ewa Wójcik obliczyła, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego Księgarnia Nakładowa K. S. Jakubowski wydała 120 tytułów podręczników i 49 literatury pomocniczej³⁰. Żeby zgromadzić materiał do analizy, pisząca te słowa przeprowadziła kwerendę w „Bibliografii Polskiej 1901–1939”³¹ oraz w Głównym Katalogu Komputerowym BN³². Poszukiwania ukazały około 260 pozycji różnych wydań podręczników szkolnych i akademickich oraz publikacji wspomagających pracę nauczyciela. Do badania wybrano podręczniki szkolne wyprodukowane w Drukarni Ludowej i Drukarni K. S. Jakubowskiego, starano się także dotrzeć do najwcześniejszych wydań. Badaniem objęto 61 pozycji, 59 obejrzano z autopsji i dwie w wersji cyfrowej. Terminy „kompozycja typograficzna” oraz „kompozycja edytorska” obejmują szereg szczegółowych zagadnień³³. W niniejszym artykule wybrano do analizy elementy, które zazwyczaj omawiają autorzy zajmujący się tą tematyką³⁴.

Cechy fizyczne podręczników

Zachowane egzemplarze są bardzo mocno zniszczone i tylko 34 z nich posiadało oryginalną oprawę. Wśród nich 19 wykonano z tektury, a pozostałe posiadają miękką okładkę z kartonu lub papieru. Forma plastyczna okładek jest bardzo prosta. Na pierwszej stronie, podobnie jak na stronie tytułowej, drukowano najważniejsze informacje o książce. Tekturę lub karton barwiono bardzo delikatnie na pastelowe kolory (zielony, różowy, jasny brąz, niebieski) lub pozostawiano ich naturalne barwy. Tylko w dwóch egzemplarzach tektura została pokryta kolorowym papierem. Okładki na ogół nie były zdobione, niekiedy można spotkać obramowanie w postaci pojedynczej lub podwójnej linii. Na tym tle bardzo ozdobna wydaje się okładka *Elementarza*³⁵. Gruba tektura została oklejona jasnym papierem, a na pierwszej stronie oprawy zamieszczono rysunek Stanisława Bobińskiego przed-

²⁹ F. Pajęczkowski, op. cit.

³⁰ E. Wójcik, *Podręczniki szkolne...*, s. 171.

³¹ Bibliografia Polska 1901–1939 [online], [dostęp 20 VII 2016]. Dostępna w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=32> oraz Tomy w PDF [online], [dostęp 20 VII 2016]. Dostępne w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibliografie/bibliografia-narodowa/bibliografia-polska-1901-1939/tomy-do-pobrania>.

³² Główny katalog komputerowy BN, [online], [dostęp 20 VII 2016]. Dostępny w World Wide Web: <http://alpha.bn.org.pl/>.

³³ B. Kalisz, *Słownik wydawcy*, Warszawa 1997, s. 95.

³⁴ Przykładem mogą być prace: A. Kocot, *Artyści „czamej sztuki”*, Kraków 2015 oraz R. Ociecek, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7–19.

³⁵ B. Kubski, M. Kotarbiński, E. Szelburg-Zarembina, *Elementarz*, Lwów 1932.

stawiający uczniów idących do szkoły. Grzbiet książki pokrywa czerwone płótno. Papier, na którym drukowano podręczniki, najczęściej był lekko szorstki i średniej grubości. Nieliczne egzemplarze wyróżniają się cienkim papierem lub grubszym, bardzo dobrej jakości. Tablice z ilustracjami były drukowane na śliskim, grubym papierze. Ze strony redakcyjnej kilku książek wyprodukowanych na początku lat 20. XX w. dowiadujemy się, że K. S. Jakubowski w tamtym czasie zaopatrywał się w papier w Pabianickiej Fabryce Papieru – Robert Seanger S.A. Wszystkie podręczniki mieściły się w formacie bibliotecznym 8° (20–25 cm), wysokość ich grzbietu najczęściej osiągała 22–23 cm. Były to książki poręczne, ale o wystarczająco dużych wymiarach, aby składacz mógł swobodnie planować układ strony. Podręczniki drukowano, używając głównie czarnego koloru. Inne barwy pojawiają się sporadycznie na rycinach, ale w ogólnej ocenie, nie są to wydawnictwa kolorowe.

Układ tekstu

Dobór czcionek

W książkach objętych analizą występują cztery ogólnie znane kroje pisma: antykwa, kursywa, gotyk oraz pisanka naśladowująca pismo ręczne. W większości podręczników wykorzystywano pismo proste oraz pochylone. Antykwa drukowano przede wszystkim zasadnicze części tekstów, które mają bardzo zróżnicowaną formę, zależną od charakteru podręcznika. Czytelna czcionka antykwowa doskonale nadawała się do przedstawienia fragmentu utworu literackiego, wykładu historycznego, dialogu w obcym języku czy opisu gatunku w biologii. Kursywę stosowano w niewielkich partiach tekstu, ale konsekwentnie np. w podręczniku zoologii³⁶ w objaśnieniach przy rycinach przedstawiających części anatomiczne; w książce do nauki historii³⁷ napisy na mapach; w czytankach do zapisania przysłowia kończącego opowiadanie, nazwy autora pod tekstem oraz słów w tekście w obcym języku³⁸; w ćwiczeniach do nauki języka niemieckiego nazwy osób biorących udział w dialogu, zdania ukazujące kontekst rozmowy³⁹ oraz skróty w słowniku. Zwyczaj podawania kursywą określonej informacji i zaznaczania słów w tekście upowszechnił się już w XVII w. Pismo gotyckie występowało tylko w podręcznikach do języka niemieckiego. Wydanie czwarte *Ćwiczeń niemieckich dla klasy drugiej szkół średnich* (Lwów, 1904) wydrukowane jeszcze w drukarni Pillera zawierało tekst zapisany w całości pismem gotyckim. Natomiast wydanie piąte z 1907 r. wyprodukowane już w Drukarni Ludowej zawierało części wydrukowane czcionką gotycką i antykwa. *Ćwiczenia niemieckie...*, które ukazały się w następnych latach zachowywały ten podział. Pismo gotyckie ma wiele odmian. Zauważono pewną prawidłowość: tekst główny zapisywano frakturą, a nagłówki rotundą⁴⁰. Niegdyś w całej Europie używano pism gotyckich, w XX w. było ono

³⁶ J. Nusbaum-Hilarowicz, *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1922.

³⁷ W. Bobkowska, J. Dąbrowski, *Wiedomości z dziejów Polski*, Lwów 1937.

³⁸ M. Reiter, *Czytania polskie dla klasy trzeciej szkół średnich*, Lwów 1912 oraz B. Kubski, M. Kotarbiński, E. Zarembina, *Czytanka dla szkół powszechnych*, cz. 1, Lwów 1933.

³⁹ L. German, K. Petelenz, St. Gayczak, *Ćwiczenia niemieckie dla klasy trzeciej szkół średnich*, Lwów 1917.

⁴⁰ Takie rozwiązanie można zaobserwować np. w: L. German, K. Petelenz, St. Gayczak, *Ćwiczenia niemieckie...*, Lwów 1917.

nadal popularne w Niemczech. Gotycki krój czcionek uważa się za mało czytelny, trudny w odbiorze. Jakubowski, zastępując częściowo pismo gotyckie antykwowym, przyjął rozwiązanie bardzo funkcjonalne. Uczniowie poznawali krój pisma związany z językiem niemieckim, natomiast części podane antykwą pozwalały im „odpocząć” i szybciej zapoznać się z treścią. Ostatni krój, pisanka występowała jedynie w *Elementarzu*.

W podręcznikach wykorzystano pisma o bardzo zróżnicowanej wysokości. Odchodząc od bardzo fachowych określeń⁴¹, można stwierdzić, że stosowano trzy stopnie pisma w zależności od funkcji, jaką pełniło w książce. Zazwyczaj pismem bardzo wysokim podawano na stronie tytułowej tytuł i wyrażenia go uzupełniające, a także tytuły materiałów dodatkowych, takich jak np. spis treści, wykaz rycin, słownik i indeks. Nagłówki oraz śródtytuły występujące w tekście również drukowano pismem wysokim, jednak mniejszym w porównaniu do pisma tytułowego. Pismem średnim zapisywano treści zasadnicze dla podręcznika. Natomiast mniejszą czcionką drukowano np. cytaty w tekście prozatorskim, teksty objaśniające wykonanie ćwiczeń praktycznych oraz poszerzające wiedzę, polecenia dla ucznia, spisy treści, indeksy, słowniki, podpisy pod rycinami, przypisy. W obrębie tych trzech wysokości daje się zauważyć jeszcze wiele różnych stopni pisma. Typograf dostosowywał jego wysokość do treści podręcznika i wieku ucznia. Przykładem niech będą dwa skrajne przypadki. Tekst główny w *Zoologii dla klas wyższych szkół średnich*⁴² został wydrukowany bardzo małą czcionką (na stronie mieści się 52 linie), natomiast pismo w *Elementarzu* było bardzo wysokie, a w niektórych partiach naśladowało pismo ręczne (na stronie mieściło się tylko 11 linii).

Style układu tekstu

W omawianych wydawnictwach dają się zauważyć powtarzające się sposoby organizacji tekstu, które fachowo określa się jego układem⁴³, a we współczesnej technice komputerowej stylem. Niezależnie od stosowanej terminologii można wskazać pewne wzorce odmienne dla tekstów prozatorskich i poetyckich. W podręcznikach księgarni nakładowej K. S. Jakubowskiego nie występowały obszerne fragmenty prozy tak charakterystyczne np. dla powieści. Naturalne ograniczenia wprowadzał tutaj podział na jednostki lekcyjne lub tematy przewidziane do realizacji. Niemniej jednak w dłuższych partiach tekstu (np. fragment utworu literackiego, czytanka, wykład z zoologii czy historii) możemy dostrzec stosowanie układu blokowego znanego drukarzom od kilku wieków. Polega on na tym, że wszystkie wiersze akapitu (z wyjątkiem ostatniego, który może być krótszy) są wyrównane obustronnie do szerokości kolumny i wydrukowane czcionką tekstową. Układ ten wystąpił we wszystkich podręcznikach. W obrębie tak uformowanego tekstu początek nowego ustępu lub wątku zaznaczano najczęściej przez wcięcie, które zazwyczaj wystarcza do podzielenia tekstu na bloki. Akapit rozpoczynający również zaczynał się od wcięcia; obecnie uważa się, że jest ono zbędne po tytule

⁴¹ Wielkość czcionek mierzy się w punktach typograficznych lub picach, zob. R. Bringham, *Elementarz stylu w typografii*, Kraków 2007, s. 363, 365.

⁴² J. Nusbaum-Hilarowicz, op. cit.

⁴³ M. Drużdziel, T. Fijałkowski, *Zecerstwo*, Wrocław 1988, s. 217–220.

lub śródtytuł⁴⁴. Innym sposobem rozdzielania akapitów było wstawianie pustego wiersza lub zapelnionego jedynie znakami kropki lub pauzy. Ten sposób stosowano rzadko, zazwyczaj do oddzielenia części tekstu o odmiennej poetyce np. po fragmencie dynamicznego dialogu następował opis przyrody lub zaznaczenia myśli kończącej utwór.

W podręcznikach występowały również inne układy tekstu, możemy je obserwować w mniejszych fragmentach, a ich zastosowanie miało zwiększyć funkcjonalność przekazu. Układ dowolny tekstu polegający na swobodnym rozmieszczeniu jego elementów wykorzystywano, żeby w sposób przejrzysty i czytelny ukazać np. strukturę jakiegoś organu ciała ludzkiego lub zwierzęcego, połączyć za pomocą klamry zdania (wyrażenia) i komentarz do nich w układzie wielołamowym, podać pytania i wzorcowe odpowiedzi na nie, zapisać zadania matematyczne. Do tego układu zaliczyć można także dialogi, które występowały samodzielnie lub były wplecione w jednolity tok narracji. Wypowiedzi, które padały w dłuższym tekście prozą, rozpoczynały się od wcięcia i znaku pauzy. Jest to standardowy środek wprowadzenia dialogu do narracji stosowany również obecnie. Jeżeli dialog występował samodzielnie, np. w scenie, to partie poszczególnych uczestników rozpoczynały się zazwyczaj po wcięciu od podania imienia lub nazwy zawodu. W zależności od poziomu nauczania, nazwy osób podawano w pełnej formie lub skróconej (po jednorazowym objaśnieniu krótszego zapisu). W podręcznikach do nauki języka oraz matematyki można zaobserwować stosowanie układu chorągiewkowego. Polega on na wyrównaniu bloku wierszy z lewej lub prawej strony, natomiast drugi pozostaje nieregularny. W ten sposób układano zdania ilustrujące reguły gramatyczne języka obcego, np. szyk wyrazów w zdaniu, umiejscowienie rodzajnika lub elementy polecenia dla ucznia. Sporadycznie można spotkać w tekstach przykłady zastosowania układu symetrycznego. W tym wypadku poszczególne elementy kolumny wypośrodkowywano, np. żeby po obu stronach tekstu zamieścić ilustracje.

Największą różnorodność układów daje się zauważyć między tekstami poetyckimi. Wśród nich występują wiersze podzielone na strofy oraz wiersze stychniczne, czyli ciągłe. Jak ogólnie wiadomo, układ wersów w strofie może być związany z przynależnością do gatunku (np. strofa sańska, sonet) lub inwencji autora, a także drukarza czy wydawcy. Nie sposób w krótkim artykule omówić wszystkie układy wierszy, dlatego pokażemy kilka przykładów. W podręcznikach firmy K. S. Jakubowskiego najczęściej wersy tworzące strofę składano na osi kolumny i wyrównywano do lewej (układ chorągiewkowy). Przykładem takiego układu jest fragment utworu Marii Konopnickiej⁴⁵ pt. *Kto dla siebie pracuje*.

Kto dla siebie pracuje, ten siły utraci.
 Ręk jego, jego ramion znikoma jest praca,
 A wicher czasu, lecąc szeroko po świecie,
 Przędzę ową pajęczą uniesie – i zmiecie.

⁴⁴ R. Bringhurst, op. cit., s. 44.

⁴⁵ M. Reiter, *Czytania polskie...*, Lwów 1912, s. 3.

W tym samym podręczniku wiersz Konopnickiej pt. *Modlitwa wiosenna* reprezentuje układ związany z budową strofy safickiej (trzy wersy jedenastosylabowe i czwarty pięciosylabowy).

Modrą się wstęgą toczą jasne zdroje,
Szumi gaj młody i trawy na łąnie
Za życia ziemi i kwiatów i moje
Dzięki Ci Panie !

Innym często stosowanym rozwiązaniem było rozpoczynanie pierwszego i trzeciego lub drugiego i czwartego wersu od wcięcia akapitowego. W ten sposób ułożono balladę Adama Mickiewicza zatytułowaną *Pani Twardowska*⁴⁶. Taki układ miał już pewną tradycję⁴⁷.

Jedzą, piją, lulki palą,
Tańce, hulanka, swawola;
Ledwie karczmy nie rozwalą,
Cha, cha, chi, chi, hejże, hola !

W podręcznikach do nauki języka niemieckiego dość często występują strofy, których tylko pierwszy wers rozpoczyna się od wcięcia akapitowego. Przykładem niech będzie utwór zatytułowany *Meine Uhr* Johanna Gabriela Seidla⁴⁸.

Ich trage, wo ich gehe
stets eine Uhr bei mir
wieviel es geschlagen habe
genau seh' ich's an ihr

Na tle tych powtarzających się układów wyróżnia się wiersz Ludwika Wiszniewskiego pt. *Młócka*⁴⁹. Wersy w zwrotce tworzą schodki⁵⁰.

Młóci Grzela w stodole,
pot mu spływa po czole.
Choć się trzodzi, mozoli,
młócka idzie powoli:
Łup, łup, łup !
Łup, łup, łup !

W utworach poetyckich składających się z wielu strof o krótkich wersach dość często strofy parzyste i nieparzyste rozpoczynano od wcięcia o różnej głębokości. Takie rozwiązanie sprawiało, że na stronie nie zostawało zbyt dużo pustej, niezagospodarowanej przestrzeni, a układ stawał się bardziej dynamiczny.

Zarówno w tekstach prozą, jak i poetyckich spotykamy układy wielołamowe. W podręcznikach do nauki języka w kilku łamach, często rozdzielonych kreską

⁴⁶ Ibidem, s. 73.

⁴⁷ Ballada ma taki układ w wydaniu paryskim: A. Mickiewicz, *Ballady i romanse; Wiersze różne*, Paryż 1838.

⁴⁸ L. German, K. Petelenz, St. Gayczak, *Ćwiczenia niemieckie dla klasy trzeciej szkół średnich*, Lwów 1911, s. 81.

⁴⁹ B. Kubski, M. Kotarbiński, E. Zarembina, *Czytanka dla IV klasy miejskich i wiejskich szkół powszechnych*, Lwów 1935, s. 69.

⁵⁰ Nie jest to typowy wiersz schodkowy (jeden wers rozpisany schodkami), por. S. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1970, s. 362.

panioną, podawano odmianę różnych części mowy, wymieniano liczebniki lub słówka z polskim odpowiednikiem. Wielozwrotkowe utwory liryczne czasami również układano w dwa łamy, a jeżeli liczba strof była nieparzysta, to ostatnią strofę zamieszczano symetrycznie pod nimi.

Nagłówki

W podręcznikach szkolnych teksty przekraczające jedną stronę występują rzadko (np. w wypisach i czytankach, przy tematach historycznych i geograficznych); zazwyczaj możemy obserwować krótkie fragmenty dotyczące szczegółowego zagadnienia lub ćwiczenia dla ucznia. W takim wypadku napisy umieszczane nad częściami tekstu nabierają szczególnego znaczenia; pozwalają szybko wybrać potrzebny fragment w czasie lekcji lub pracy domowej. W większości wydań nagłówki umieszczane są w osobnym wierszu. Takie rozwiązanie stosuje się również w wypadkach ich wielostopniowej budowy. W efekcie nagłówki otoczone są niezadrukowaną przestrzenią i stają się bardzo widoczne. Do zaznaczenia hierarchii w obrębie tytułów śródtekstowych wykorzystywano cyfry rzymskie i arabskie, litery alfabetu, a przede wszystkim stopień i kształt pisma. Nagłówki drukowane były zazwyczaj pismem grubym lub półgrubym, czasami stosowano dodatkowe odstępy między literami, co dawało efekt pisma rozświetlonego. Jeżeli tekst wymagał podziału na wielostopniowe segmenty, to śródtytuły np. na czwartym lub piątym stopniu podziału, występowały na początku akapitu lub zaznaczano przez pogrubienie pierwsze słowo zdania rozpoczynającego akapit. Takie rozwiązanie nosi fachową nazwę „tytułik włamany”⁵¹. Było ono bardzo funkcjonalne, pozwalało w tekście ciasno zadrukowanym (podręczniki dla klas wyższych szkół średnich), pełnym wiedzy i bogato ilustrowanym, szybko odnajdywać fragmenty poświęcone odrębnym tematom.

Interlinia

Czytelność tekstów podręczników bardzo podnosi stosowanie między wierszami interlinii dodatniej⁵² oraz dodatkowej interlinii (tzw. ślepego wiersza). Takie rozwiązanie jest korzystne nie tylko dla druku w języku polskim, ale przede wszystkim w języku niemieckim ze względu na częstsze występowanie dużych liter. Przeciwnieństwem interlinii dodatniej jest tzw. kompres, czyli skład bez interlinii. Ten sposób składu wystąpił tylko w sześciu podręcznikach oglądanych z autopsji, przeznaczonych dla klas wyższych szkół średnich⁵³. Znacznie częściej ten rodzaj składu był wykorzystywany w spisach treści⁵⁴ oraz innych materiałach uzupełniających. Dodatkową interlinię stosowano w kilku wypadkach, których powtarzalność można obserwować we wszystkich egzemplarzach. Służyła ona oddzieleniu strof wiersza, a sporadycznie także akapitów tekstu prozą. W dodatkowej interlinii zamieszczano znaki drukarskie (gwiazdki, kropki, pauzy) służące rozdzieleniu fragmentów tek-

⁵¹ R. Bringhurst, op. cit., s. 75.

⁵² Interlinia dodatnia powstaje, kiedy odległość między wierszami wyznaczona przez wysokość pisma zostaje powiększona przez materiał justunkowy, zob. R. Bringhurst, op. cit., s. 40–41.

⁵³ Przykładem takiego składu są np.: M. Siwka, *Geografia*, Lwów 1928 oraz B. Duchowicz, *Chemia dla wyższych klas gimnazjalnych*, Lwów 1915.

⁵⁴ B. Kubski, *Czytanka dla II klasy wiejskich szkół powszechnych*, Lwów 1934.

stu. Wydaje się, że w ten sposób starano się raczej utrzymać równowagę między stronami na rozwarciu, niż zwrócić uwagę na sens fragmentu tekstu. Pusty wiersz był wykorzystywany w podręcznikach gramatyki języka obcego do zaznaczania intonacji, szyku wyrazów w zdaniu. Z kolei interlinia podwójna występuje zawsze przed tytułem lub numerem rozpoczynającym następny rozdział tekstu. Stosowanie interlinii dodatkowo i częste używanie pustych wierszy sprawiało, że na stronach podręczników było dużo miejsc niezadrukowanych. Jak mówią fachowcy: „strony oddychają”, a to zawsze bardzo ułatwiało lekturę.

Wyróżnienia w tekście

W drukach firmy K. S. Jakubowskiego można zaobserwować kilka sposobów wyróżniania części tekstu. Wspomniano już o używaniu interlinii do tego celu i przechodzeniu od pisma nagłówkowego do tekstowego. Innym bardzo często stosowanym zabiegiem jest zmiana stopnia pisma tekstowego; fragmenty zawierające polecenia dla ucznia lub materiał dodatkowy mający poszerzyć wiedzę, drukowano pismem znacznie mniejszym od pisma tekstu zasadniczego. Większe fragmenty cytowanych utworów również wyróżniano, rozpoczynając je jako nowy akapit ujęty w cudzysłów i zapisany mniejszą czcionką. Jedynie w niektórych podręcznikach do nauki religii fragmenty *Pisma Świętego* drukowano tym samym pismem, co pozostały tekst, ale wiersze rozpoczynały się od głębszego marginesu, na którym pionowa kreska wzdłuż cytatu dodatkowo go oznaczała⁵⁵. W tekście bardzo często spotykamy wyróżnienia zdań lub słów za pomocą pisma grubego, półgrubego lub rozświetlonego (rozstrzelonego)⁵⁶. Jest to szczególnie charakterystyczne dla podręczników gimnazjalnych. W ten sposób zaznaczano zdania do zapamiętania (np. konstrukcje gramatyczne, myśli, krótkie cytaty), słowa (np. nowe słowa w obcym języku, terminy stosowane w określonej dziedzinie wiedzy, nazwy własne osób) lub mniejsze części (np. przyimki, zaimki, końcówki fleksyjne, sylaby akcentowane).

Układ strony

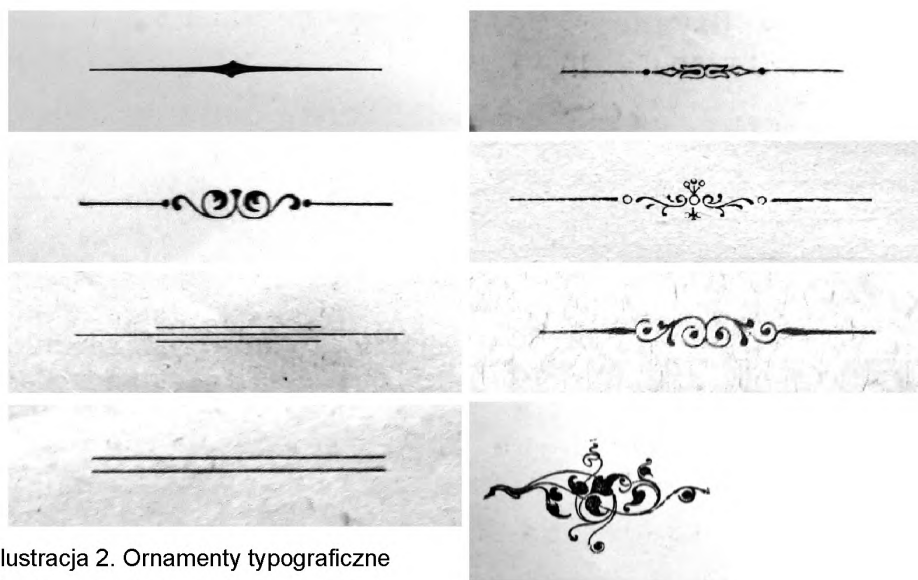
Najważniejszym elementem strony jest tekst główny. Jego skład zależał od przekazywanej treści. We wszystkich podręcznikach występował układ blokowy jednołamowy podzielony na akapity, przydatny do drukowania fragmentów prozą, które dominowały w książkach służących do nauczania literatury, historii, geografii, zoologii. Układy swobodne częściej występowały w podręcznikach do nauki matematyki, chemii i fizyki. W utworach poetyckich najczęściej strofy składano według układu chorągiewkowego. Inne struktury wierszy osiągnano za pomocą wcięć różnej głębokości dla wersów lub strof parzystych lub nieparzystych. Układ wielołamowy sporadycznie występował we fragmentach prozą, częściej pojawiał się w wypadku utworów lirycznych, kiedy drukarzowi zależało na oszczędności miejsca. Natomiast w częściach dołączonych do tekstu głównego, układ wielołamowy był bardzo przydatny. Stosowano go w spisach treści, słownikach, indeksach, aneksach oraz erratach.

⁵⁵ M. Białowąs, *Zbawca z niebios*, Lwów 1939, s. 62.

⁵⁶ Efekt ten uzyskuje się przez wprowadzenie dodatkowego justunku (dzisiaj spacji) między litery.

Ważnym elementem tekstu głównego były tabele, w których występowały słowa, liczby lub słowa z liczbami. Informacje w tabeli były precyzyjnie wpisane w siatkę, której struktura zależała od stopnia złożoności danych. Tabele wykorzystywano przede wszystkim w podręcznikach do nauki języków i matematyki. Przedstawiano w nich wzorcowe odmiany części mowy oraz liczby potrzebne do rozwiązania zadań. Pojedyncze tabele spotykano w książkach do innych przedmiotów. W czytance pt. *Bądźmy lepsi i mądrzejsi* zamieszczono „męczygłówkę” (odmiana krzyżówki)⁵⁷, a w podręczniku *Zasady mineralogii i geologii dla klas wyższych szkół średnich* w tabeli ukazano podział i charakterystykę wszystkich warstw skorupy Ziemi⁵⁸. Tabele w tekście prozą miały zazwyczaj szerokość kolumny, znacznie rzadziej spotykano tabele o mniejszej szerokości. Dane w tabeli zapisywano pismem tekstowym, niekiedy o mniejszej wysokości.

W dwóch podręcznikach z omawianej grupy występowały marginalia sygnalizujące treść odpowiednich fragmentów tekstu. W *Wiadomościach z muzyki* Stanisława Niewiadomskiego umieszczono je w klasyczny sposób na zewnętrznych marginesach⁵⁹. W książce Stanisława Sobińskiego *Geografia Polski*⁶⁰ mamy rzadko spotykany przykład marginaliów wciętych, trudniejszych dla składacza tekstu. W tym wypadku tekst marginaliów był wpisany w przestrzeń powstałą z przesunięcia kilku wierszy na prawo w układzie blokowym.

Ilustracja 2. Ornamenty typograficzne

Źródło: ze zbiorów autora.

Podręczniki szkolne zdobiono ilustracjami zamieszczanymi w tekście na stronach objętych ogólną paginacją lub na tablicach niewliczonych w objętość książki, a także ornamentami typograficznymi. Tych ostatnich używano do oddzie-

⁵⁷ G. Brzezińska, J. Porazińska, *Bądźmy lepsi i mądrzejsi*, Lwów 1937, s. 138.

⁵⁸ T. Wiśniowski, *Zasady mineralogii i geologii dla klas wyższych szkół średnich*, Lwów 1906, s. 119–120.

⁵⁹ S. Niewiadomski, *Wiadomości z muzyki*, Lwów 1926.

⁶⁰ S. Sobiński, *Geografia Polski*, Lwów 1926.

lenia części tekstu (np. spisu treści od spisu rycin), zaznaczenia końca większej całości (np. rozdziału, części) oraz na końcu tekstu głównego. Ozdobniki drukarskie były bardzo skromne, dyskretnie spełniały swoje zadanie, a ich forma nie była zbyt zróżnicowana. Zazwyczaj wykorzystywano pojedynczą lub podwójną linię, angielską linię (jej oczko zmniejsza się od środka ku końcom) oraz linię wokół której opleciono stylizację roślinną albo geometryczną. Ilustracje zamieszczane w podręcznikach uzupełniały i upiększały tekst, przedstawiając w sposób realistyczny tematy w nim poruszone. Stąd ogromna różnorodność rycin, która nie pozwala na dokładne omówienie wszystkich ich rodzajów. Podobnie jak współcześnie, charakterystyczne np. dla podręczników do nauki matematyki i geometrii były wykresy, rysunki figur geometrycznych i przedmiotów występujących w zadaniach do rozwiązania, a w książkach do historii, mapy, wizerunki władców, przedstawienia miejsc i obiektów historycznych. Ilustracje zamieszczane na stronicach z tekstem były głównie czarno-białe. Do wyjątków należy *Zoologia dla klas wyższych szkół średnich* Józefa Nusbaun-Hilarowicza⁶¹. Ze strony tytułowej książki dowiadujemy się o 227 rycinach w tekście, ale wśród nich zaledwie dwie były barwne (użyto koloru czerwonego, żółtego i niebieskiego). Bardziej kolorowe były ilustracje zamieszczane na osobnych stronach (tablicach), drukowane na znacznie lepszym papierze niż tekst główny. Wydawca czasami na stronie tytułowej informował o nich z nieukrywanym zadowoleniem. Na przykład w *Chemii dla wyższych klas gimnazjalnych* Bronisława Duchowicza⁶² po tytule możemy przeczytać: „z licznymi rycinami i jedną tablicą barwioną”. Owa tablica barwiona to „System periodyczny pierwiastków”, którego część pól zabarwiono na czerwono lub zielono. Znacznie ładniej prezentowały się tablice w *Czytaniach polskich dla klasy pierwszej szkół średnich* Mariana Reitera⁶³; trzy czarno-białe były reprodukcjami obrazów Jana Matejki i Artura Grottgera, dwie kolorowe ukazywały stroje ludowe i mundury Wojska Polskiego. Na tym tle zupełnie wyjątkowo przedstawiają się bardzo kolorowe mapy zamieszczane na końcu podręczników w postaci karty złożonej. „Przeglądowa mapa geologiczna Galicji” opracowana przez Tadeusza Wiśniowskiego została wykonana w Cesarsko-Królewskim Wojskowym Zakładzie Geograficznym⁶⁴. „Mapka geologiczna ziem polskich” autorstwa Wilhelma Friedberga powstała w Zakładzie Kartograficznym G. Freytaga & Berndta we Wiedniu⁶⁵.

Z firmą K. S. Jakubowskiego współpracowało wielu znanych artystów. Marian Olszewski, lwowski malarz, a także filozof i historyk sztuki, ozdobił swoimi linorytami dwie książki: *Ćwiczenia niemieckie dla klasy pierwszej szkół średnich* Ludomiła Germana i Karola Petelena⁶⁶ oraz *Czytania polskie* Mariana Reitera⁶⁷. *Czytania polskie* były wielokrotnie wydawane, także jako książka wielotomowa. Wydanie 10 tomu pierwszego⁶⁸ ozdobiły rysunki Zefiry na Cwiklińskiego, mala-

⁶¹ J. Nusbaum-Hilarowicz, op. cit.

⁶² B. Duchowicz, *Chemii dla wyższych klas gimnazjalnych*, Lwów 1915.

⁶³ M. Reiter, *Czytania polskie dla klasy pierwszej szkół średnich*, Lwów 1910.

⁶⁴ T. Wiśniowski, op. cit.

⁶⁵ W. Friedberg, *Zarys geologii*, Lwów 1920.

⁶⁶ L. German, K. Petelenez, *Ćwiczenia niemieckie dla klasy pierwszej szkół średnich*, Lwów 1910.

⁶⁷ M. Reiter, *Czytania polskie...*, Lwów 1912.

⁶⁸ Idem, *Czytania polskie*, t. 1, Lwów 1925.

rza urodzonego we Lwowie, słynnego z pejzaży Tatr oraz Zygmunta Wierciaka, artysty związanego z Krakowem. Ilustracje do podręcznika Wandy Bobkowskiej i Jana Dąbrowskiego pt. *Wiadomości z dziejów Polski*⁶⁹ wykonało trzech twórców: Stanisław Dąbrowski, wybitny znawca teatru prowincjonalnego, uprawiający wiele zawodów; Stanisław Żurawski, krakowski artysta znany z aktów kobiecych i widowisk Podhala, oraz Rudolf Mękicki, lwowski muzeolog, autor grafik i ekslibrisów. W gronie znanych ilustratorów powinna się znaleźć także Jadwiga Hładki i Mikołaj Wisznicki. Jadwiga Hładki była malarką i graficzką. Jej ilustracje zdobiły czytanek dla klas wiejskich zatytułowaną *Bądźmy lepsi i mądrzejsi* autorstwa Genowefy Brzezińskiej i Janiny Porazińskiej⁷⁰. Z kolei Mikołaj Wisznicki wykonał ryciny dla książki do nauki religii pt. *Prawdy Boże* Michała Białowąsa⁷¹. Wisznicki miał za sobą chlubną przeszłość żołnierską, w stanie spoczynku zajął się malarstwem batalistycznym i jak świadczy ten podręcznik, podejmował się również ilustrowania książek. Podręczniki adresowane do najmłodszej grupy uczniów zdołał Stanisław Bobiński⁷², malarz i grafik, który specjalizował się w ilustrowaniu książek dla dzieci i młodzieży oraz projektowaniu okładek. Jego rysunki doskonałe w swej prostocie dokładnie nawiązywały do tematyki pierwszych czytanek.

W podręcznikach szkolnych oprócz oryginalnej grafiki artystycznej zamieszczano reprodukcje fotograficzne uzyskiwane drogą procesów fotomechanicznych⁷³. Stosowanie tej techniki bardzo się rozwinęło w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Za pomocą fotografii reprodukowano ilustracje wykonane w różnych technikach, a i sama fotografia stała się sztuką i zaczęła służyć jako ilustracja książkowa. W publikacjach firmy K. S. Jakubowskiego fotografie w tekście są czarno-białe i czasami nie najlepszej jakości. Zdjęcia fotograficzne doskonale nadawały się do ukazania tematów poruszanych w podręcznikach do nauki geografii, mineralogii i geologii. W książce Tadeusza Wiśniowskiego pt. *Zasady mineralogii i geologii dla klas wyższych szkół średnich* z 1906 r.⁷⁴ było ich wiele. Fotografie przedstawiały skały, gejzery, wybuchy wulkanów, widoki gór i innych zjawisk występujących w naturze. Z podpisów pod rycinami niekiedy poznajemy twórcę fotografii (np. profesorowie Stanisław Zuber i Władysław Szajnocha) lub autora książki, z której ilustrację przejęto, częściej ich jednak brakuje. Na przykładzie innej publikacji możemy zaobserwować, że wydawca dążył do ulepszenia podpisów pod rycinami, podając ich źródło. Podręcznik Wilhelma Friedberga *Zarys geologii* z roku 1920 zamieszcza rycinę z podpisem: „Wybuch Wezuwiusza z r. 1822. Z dzieła Neumayra: Dzieje ziemi”⁷⁵. Ta sama rycina została wykorzystana w wymienionym wcześniej podręczniku Wiśniowskiego, ale podpis pod nią zawierał jedynie tytuł: „Wybuch Wezuwiusza”⁷⁶.

⁶⁹ W. Bobkowska, J. Dąbrowski, op. cit.

⁷⁰ G. Brzezińska, J. Porazińska, *Bądźmy lepsi i mądrzejsi*, Lwów 1937.

⁷¹ M. Białowas, *Prawdy Boże*, Lwów 1939.

⁷² Przykładem mogą być: B. Kubski, *Czytanka dla II klasy wiejskich szkół powszechnych*, Lwów 1934 oraz B. Kubski, M. Mieczysław, E. Szelburg-Zarembina, op. cit.

⁷³ *Ilustratorstwo*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynałowski, Wrocław 1971, s. 956–980.

⁷⁴ T. Wiśniowski, op. cit.

⁷⁵ W. Friedberg, *Zarys geologii*, Lwów 1920, s. 12.

⁷⁶ T. Wiśniowski, op. cit., s. 21.

W podręcznikach dla szkół średnich na dole strony umieszczano przypisy rzeczowe lub słownikowe, które oddzielano kreską od kolumny tekstu. Notki zawierały krótki komentarz rzeczowy, językowy lub biograficzny odnoszący się do miejsca zaznaczonego w tekście. Numeracja przypisów powtarzała się w obrębie strony. W tekście przypis zaznaczano frakcją górną cyfry lub sporadycznie gwiazdką i nawiasem okrągłym prawostronnie zamkniętym. Przyjęte oznaczenie w identycznej formie powtarzano u dołu strony. W większości analizowanych książek kolejne przypisy zapisywano w ciągłości wiersza, rozdzielając je kropką lub kropką, odstępem, pauzą, odstępem. Tylko w kilku publikacjach przypisy wydrukowano od nowej linii, zaznaczając wcięciem ich początek.

Na stronie nie mogło zabraknąć numeracji ułatwiającej korzystanie z książki. Numery stron umieszczano u góry stronicy. Zaobserwowano, że paginacja wielokrotna była charakterystyczna dla podręczników wydanych w pierwszej i drugiej dekadzie XX w. Cyfr rzymskich używano do policzenia karty tytułowej, spisu treści, spisu rycin i innych tekstów poprzedzających tekst zasadniczy. Za pomocą cyfr arabskich liczone strony tekstu głównego, a także występujących po nim tekstów dodatkowych, np. słownika. Charakterystyczne dla tego okresu było umieszczanie numeracji pośrodku kolumny oraz ujmowanie jej między pauzy. W podręcznikach opublikowanych w latach 30. przeważa numeracja ciągła wydrukowana na zewnętrznym marginesie, zapisana cyframi arabskimi.

W książkach K. S. Jakubowskiego u dołu pierwszej kolumny arkusza umieszczano sygnatury, które wskazywały na kolejność arkuszy w całej książce. Składały się one z nazwy autora, tytułu książki, oznaczenia wydania oraz numeru.

Rama wydawnicza

W podręcznikach, oprócz tekstu głównego, występują elementy pochodzące od autora lub wydawcy, które nazywa się ramą wydawniczą. Tabela 1 zamieszczona poniżej ukazuje częstotliwość ich występowania i umiejscowienie w obrębie egzemplarza⁷⁷.

Tabela 1. Elementy ramy wydawniczej

Element ramy wydawniczej	Liczba druków, w której wystąpił	Umiejscowienie przed tekstem dzieła	Umiejscowienie po tekście dzieła
Karta tytułowa*	60	60	
Karta przedtytułowa	10	10	
Spis treści	58	31	27
Wykazy ilustracji, tablic	13	13	
Słownik i objaśnienia	8		8
Załączniki	14	1	13
Errata	3	2	1
Indeks	5		5

Źródło: opracowanie własne.

*Jeden egzemplarz był uszkodzony, bez karty tytułowej.

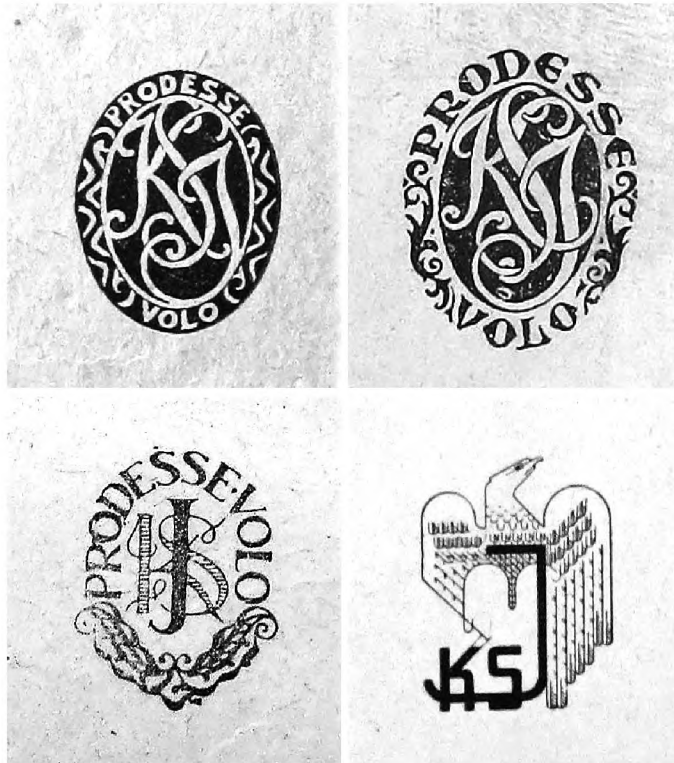
⁷⁷ W egzemplarzach zdefektowanych nie występowały pewne elementy ramy wydawniczej, a niektóre ich w ogóle nie posiadały, np. w *Elementarzu* był zbędny spis treści.

Elementy ramy wydawniczej zdecydowanie odróżniają się od tekstu głównego. Jednym ze sposobów zaznaczenia ich odmienności było stosowanie pisma nagłówkowego na karcie tytułowej i przedtytułowej oraz do podawania tytułów spisów treści, ilustracji, tablic, załączników i indeksów. Tytuły erraty i objaśnień do słownika częściej były drukowane pogrubionym i wyższym pismem tekstowym. Treść fragmentów należących do ramy wydawniczej była podawana pismem mniejszym od pisma tekstowego. Czasami rezygnowano również z dodatniej interlinii dla zaznaczenia, że jest to tekst dodatkowy i powinien zajmować jak najmniej miejsca. Układ wielołamowy był charakterystyczny dla słowników, aneksów, indeksów, erraty, a czasami także spisu treści. Używano również tabeli, jeżeli informacja była wieloelementowa i wymagała uporządkowania. Przykładem mogą być spisy treści w podręcznikach do nauki języków. Informowały one o rozmieszczeniu w książce rozdziałów, a także powiązanych z nimi zagadnień gramatycznych, które omówiono w innej części. Zastosowanie tabeli bardzo podnosiło funkcjonalność tak bogatego spisu treści. W rozmieszczaniu nagłówków i tekstów ramy wydawniczej daje się zauważyć troska o przejrzystość podawanych informacji.

Wszystkie podręczniki, z wyjątkiem uszkodzonego egzemplarza, opatrzone były kartą tytułową, na której podawano zazwyczaj te same elementy w ustalonej kolejności. U samej góry wymieniano nazwy autorów, następnie tytuł. Jeżeli był długi, dzielono go na logiczne części zapisywane jedna pod drugą. Pierwsza część tytułu była zawsze wyróżniona przez pogrubienie i bardzo wysoką czcionkę nagłówkową. W dalszej kolejności występował dodatek do tytułu, oznaczenie wydania, cena podręcznika i na samym dole adres wydawniczy składający się z aktualnej nazwy firmy Jakubowskiego, jej lokalizacji i roku publikacji. Wyjątkowo w jednym podręczniku datę podano na odwrocie karty tytułowej przy nazwie drukarni. W podręcznikach składających się z kilku części podawano po wspólnym tytule całości oznaczenie tomu, a czasami także jego indywidualny tytuł. Informacje o ilustracjach, ich autorach drukowano przed oznaczeniem wydania lub po nim. W części wydawnictw pośrodku strony tytułowej występuje sygnet firmy Jakubowskiego. Tradycje umieszczania na drukach znaków nakładcy sięgają w Polsce XV w., pełniły one funkcje rozpoznawcze, były również oznaczeniem własności⁷⁸. Zaobserwowano trzy warianty sygnetu używanego w latach 20. oraz 30. XX w. Przybierał on kształt eliptyczny, jego centralnym punktem był ozdobny inicjał KSJ otoczony napisem „Prodesse volo” [tzn. Chcę służyć] oraz ornamentem roślinnym lub geometrycznym. W drukach z drugiej połowy lat 30. występuje inny sygnet. Jego podstawę tworzy inicjał KSJ wkomponowany w rysunek orła białego. Oprócz sygnetu, który można uznać za ozdobę strony tytułowej, drukarz używał czasami linii (pojedynczej, podwójnej, potrójnej) do oddzielenia lub zaznaczenia pewnych elementów strony tytułowej. Jedynie na stronie tytułowej *Czytań polskich...* umieszczono bardzo małą ilustrację malarską w stylu ludowym, ukazującą małą chatkę w czarno-białych barwach. Elementy strony tytułowej rozmieszczało symetrycznie na jej osi, a ponadto drukarz starał się, aby każdy element był wydrukowany pismem odmiennej wysokości i kroju. W okresie Młodej Polski taki

⁷⁸ J. Kiliańczyk-Zięba, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku*, Kraków 2015, s. 46–48.

układ był krytykowany za naśladowanie wzorów niemieckich. Dzisiaj podobnie komponuje się strony tytułowe podręczników, ponieważ taki układ jest przejrzysty i bardzo dobrze spełnia swoje zadania informacyjne.

Ilustracja 3. Sygnety księgarni K. S. Jakubowskiego

Źródło: ze zbiorów autora.

Strona redakcyjna występowała w 59 egzemplarzach na odwrocie karty tytułowej i w jednym wypadku na końcu książki. Zawsze drukowano na niej klauzulę „Wszystkie prawa zastrzeżone” oraz nazwę i adres drukarni. Jak już wspomniano, w czterech podręcznikach obok danych o drukarni podano nazwę papierni. Jedynie w podręcznikach do nauki religii występuje więcej elementów, np. w *Prawdach Bożych*⁷⁹ były jeszcze zezwolenia: „Nihil obstat” podpisany przez cenzora ksiąg duchownych oraz „Imprimatur” z Kurii Metropolitalnej obrządku łacińskiego we Lwowie podpisany przez arcybiskupa Bolesława Twardowskiego, a także informacja o zatwierdzeniu podręcznika do użytku szkolnego pismem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP).

Karta przedtytułowa występowała rzadko w omawianych książkach (ok. 19%) i zazwyczaj drukowano na niej sam tytuł. Można było niekiedy obserwować, jak wykorzystywano jej verso, czyli stronę na lewo od głównej strony tytułowej. W podręczniku do języka greckiego umieszczono na niej „rycinę tytułową”

⁷⁹ M. Białowąs, op. cit.

przedstawiającą Atenę⁸⁰; w kilku wydaniach książki Bolesława Kielskiego do nauki języka francuskiego zamieszczono dodatkową stronę tytułową w języku polskim⁸¹; w jednym wypadku posłużyła wydawcy do zareklamowania już opublikowanych książek Kielskiego, a także tych będących w przygotowaniu⁸².

Korzystanie z podręczników ułatwiały materiały informacyjno-pomocnicze zamieszczane najczęściej przed tekstem głównym. Były to spisy treści, rycin, tablic oraz zbiorcze wykazy zawartości książki wielotomowej umieszczone w jej ostatniej części, a także słowniki i objaśnienia do zastosowanych w nich skrótów i wyróżnień. Bardzo ważnym elementem ramy wydawniczej były spisy treści, które rzadko tak nazywano, częściej używano określeń: spis rzeczy, treść, spis rozdziałów, przegląd treści, układ materiału. Informacje podawane w spisach treści były zawsze bardzo dokładnie rozplanowane na stronie i przejrzyste dzięki pozostawianiu niezadrukowanej przestrzeni⁸³. Pismo o odpowiednim kroju i wysokości, wyróżnienia oraz interlinia służyły oddaniu złożonej zawartości książki. W wypadku bardzo krótkich tytułów rozdziałów stosowano układ dwułamowy z pionową linią rozdzielającą łamy. Jeżeli podawano więcej informacji niż zazwyczaj zawiera spis treści, to używano tabeli do ich uporządkowania i rozdzielania. Sporadycznie po nagłówku w nawiasie okrągłym zamieszczano wyjaśnienie, które dzisiaj wygląda bardzo anachronicznie: „liczby oznaczają strony”. W podręcznikach zawierających teksty literackie, wydawca niekiedy pieczołowicie oznaczał gwiazdką utwory poetyckie.

Spisy ilustracji i tablic przybierały różną postać. Można zaobserwować wśród nich pewne powtarzające się rozwiązania. Ilustracje zamówione u znanego artysty były zazwyczaj dokładnie opisywane. Na przykład, w *Czytaniach polskich...* ryciny wykonane przez Mariana Olszewskiego w tekście głównym występują bez podpisów, natomiast ich spis zawiera nazwę autora, numer ryciny i tytuł oraz stronę, na której została umieszczona⁸⁴. W wypadku tablic umieszczanych na osobnych kartach w ich wykazie wymieniano np. nazwę malarza i tytuł płótna; nazwę autora i tytuł dzieła, z którego przejęto ilustrację; dość często jako źródło ryciny występuje enigmatyczne określenie „według fotografii”. Oceniając z dzisiejszej perspektywy, podawanie źródeł rycin było mało precyzyjne.

W podręcznikach zamieszczano również załączniki, występują one w 21% przebadanych druków. Zazwyczaj ich powiązanie z treścią książki jest oczywiste. Na końcu książki do chemii występowała „Tablica pierwiastków”, do matematyki „Tablica miar i wag”, a nawet „Kalendarz na rok 1938”, do języka francuskiego „Ćwiczenia z wymowy” oraz „Poezja i piosenki”. Tylko w jednym podręczniku mamy informację bibliograficzną pod niezbyt odpowiednim tytułem „Doświadczenia i zadania”. To wykaz literatury do określonych tematów, które mogą poszerzyć wiedzę ucznia. W dwóch publikacjach załączniki były skierowane do nauczycieli. Na końcu *Arytmetyki dla I klasy szkół powszechnych* zamieszczono „Uwagi” przedstawiające

⁸⁰ Określenia „rycina tytułowa” użył wydawca, por. M. Golias, *Wstępna nauka języka greckiego*, Lwów 1926.

⁸¹ B. Kielski, *Leçons de français*, Lwów 1921.

⁸² Idem, *Leçons de français*, Lwów 1928.

⁸³ Zaobserwowano jedynie dwa wyjątki odbiegające od tego obrazu, np. w podręczniku B. Duchowicza, *Chemia dla wyższych klas gimnazjalnych*, Lwów 1915, zastosowano klasyczny układ blokowy charakterystyczny dla prozy, tytuły rozdziałów i strony podano w ciągłości wiersza.

⁸⁴ M. Reiter, *Czytania polskie...*, Lwów 1912.

intencje autorów, wykorzystanie i cel ćwiczeń⁸⁵. Z kolei do *Elementarza* dołączono broszurę liczącą 18 stron i zatytułowaną „Wyjaśnienia do elementarza”⁸⁶. Był to autorski komentarz wskazujący cele dydaktyczne oraz metody ich osiągnięcia, a także uzasadnienie przyjętych rozwiązań. Do tego wydania książki dla najmłodszych załączono jeszcze dwie karty, które były podzielone dziurkami na małe pola z literami alfabetu i prostymi słowami.

Indeksy występowały w podręcznikach do nauki zoologii, chemii, mineralogii i geologii. Oprócz nagłówka „Indeks”, używano jeszcze innych: „Alfabetyczny spis rzeczy i imion”, „Wykaz przedmiotów” oraz „Skorowidz treści”. Do ich tworzenia używano składu dwu, trzy, a nawet czterołamowego.

Jak już wspomiano, założyciel firmy K. S. Jakubowski bardzo dużą wagę przykładął do poprawności tekstu. Tylko w trzech publikacjach spotykamy erratę, były to krótkie sprostowania „omyłek w druku”.

Analiza podręczników szkolnych wyprodukowanych przez firmę K.S. Jakubowskiego potwierdza to, co już wiadomo o rozwoju typografii. Drukarnie w tamtym czasie dysponowały bardzo bogatym zasobem typograficznym. W publikacjach możemy obserwować wielką różnorodność krojów i wysokości pisma, które było starannie dobierane przede wszystkim do wieku ucznia i możliwości jego percepcji. Drukarz zmieniał rodzaj pisma, żeby wyróżnić nagłówki i oddać ich hierarchię, oddzielić tekst przekazujący wiedzę od ćwiczeń i informacji uzupełniających lub zwrócić uwagę na ważne słowa i wyrażenia. Elementy na stronie były starannie rozmieszczane. Pozostawianie dużych marginesów, stosowanie najczęściej interlinii dodatniej i pustych wierszy sprawiało, że na stronach było wiele niezadrukowanej przestrzeni, a to zapewne podobało się uczniom i sprzyjało nauce. Należy również podkreślić różnorodność układów dla fragmentów prozatorskich i poetyckich, a także pomysłowość w dzieleniu tekstu na mniejsze fragmenty i ich oznaczaniu. Już w XIX w. zaczęły wykształcać się bardziej złożony model edytorski podręczników. Przykładem jego dalszego rozwoju są wydawnictwa K. S. Jakubowskiego. Do tekstu zasadniczego dodawano przypisy, słowniki z objaśnieniem ich budowy, indeksy, bardzo różnorodne załączniki przeznaczone dla ucznia lub nauczyciela, erraty, a także bibliografię. Korzystanie z książek miały ułatwiać starannie opracowane spisy treści, dość często podające rozszerzone informacje, a także spisy ilustracji i tablic. Występowanie karty tytułowej w tamtym czasie nie jest czymś niezwykłym, ale strona tytułowa w obcym języku zasługuje na uwagę.

Na zakończenie podkreślmy to, o czym pisali ludzie związani z książką i znający K. S. Jakubowskiego. Był człowiekiem bardzo pracowitym i aktywnym. Przygotowywał ogólne koncepcje podręczników i namówił wielu wybitnych uczonych do ich napisania. Posiadał prawa autorskie do części z nich. Zamawiał u znanych twórców utwory literackie, a ilustracje u utalentowanych artystów. W kolejnych wydaniach wprowadzał zmiany, które miały udoskonalić książkę. Miał bogatą wiedzę, która pomagała mu w starannej redakcji publikacji. Z katalogu firmy dowiadujemy

⁸⁵ J. Wojtowicz, W. Wojtowicz, *Arytmetyka dla I klasy szkół powszechnych*, Lwów 1934, s. 68.

⁸⁶ B. Kubski, M. Kotarbiński, E. Szelburg-Zarembina, op. cit.

się o nowatorstwie i oryginalności niektórych wydawnictw⁸⁷. Podręczniki cieszyły się dobrą opinią u nauczycieli, MWRiOP umieszczało je corocznie na listach książek dozwolonych do użytku szkolnego. Dążeniem K. S. Jakubowskiego było „dać nie wytworną i kosztowną książkę na zbytowym papierze, dostępną tylko dla nielicznych, wybranych wielbicieli książki. Pragnął stworzyć i stworzył dobrą i piękną książkę dla całego młodego pokolenia, książkę, której piękno graficzne łączy się z doborową treścią”⁸⁸.

Bibliografia⁸⁹

Adamczyk, Danuta. 1996. *Polskie społeczne placówki wydawnicze we Lwowie w dobie autonomii galicyjskiej*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.

Bibliografia Polska 1901–1939 [online], [dostęp 7 XI 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.bn.org.pl/katalogi-i-bibliografie/bibliografia-narodowa/bibliografia-polska-1901-1939>.

Bringinghurst, Robert. 2007. *Elementarz stylu w typografii*. Kraków: Design Puls.

Bułhak, Henryk. 1977. „Metoda typograficzna w badaniach nad dawną książką”. *Biuletyn Poligraficzny* 2: 39–51.

Drużdziel, Mieczysław, Fijałkowski, Tadeusz. 1988. *Zecerstwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

Encyklopedia wiedzy o książce. 1971. Red. A. Birekenmajer i B. Kocowski i J. Trzynadłowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Fiszer, Ludwik. 1959. *Wspomnienia starego księgarza*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.

Głombiowski, Karol. 1980. *Książka w procesie komunikacji społecznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Główny katalog komputerowy BN [online], [dostęp 20 VII 2016]. Dostępny w World Wide Web: <http://alpha.bn.org.pl/>.

Kalisz, Barbara. 1997. *Słownik wydawcy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowo-Techniczne.

Kiliańczyk-Zięba, Justyna. 2015. *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku*. Kraków: Societas Vistulana.

Kocot, Anna. 2013. „Zagadnienia kształtu typograficznego w badaniach dawnej książki”. *Terminus* 15(2): 151–165.

Kocot, Anna. 2015. *Artyści „czarnej sztuki”*, Kraków: Biblioteka Jagiellońska, Księgarnia Akademicka.

Konopka, Maria. 1999. „Ruch księgarsko-wydawniczy w latach autonomii”. *W Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*. t. 4, red. J. Jarowiecki, 22–33. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.

⁸⁷ *Podręczniki szkolne i dzieła naukowe K.S. Jakubowskiego, Spółki z ogr.odp.*, Lwów 1929.

⁸⁸ H. Łopieński, op. cit.

⁸⁹ Bibliografia nie uwzględnia podręczników wydanych przez firmę K. S. Jakubowskiego.

Łopieński, Henryk. 1926. „Ś.p. Kaźmirz Stanisław Jakubowski”, wyd. Związek Księgarzy Polskich. *Przegląd Księgarski* 12(21): 401–402.

Maleczyńska, Kazimiera. 1987. *Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ocieczek, Renarda. 1990. „O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych”. W *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, 7–19. Katowice: Uniwersytet Śląski.

Podchorodecki, Leszek. 1993. *Dzieje Lwowa*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.

Podręczniki szkolne i dzieła naukowe K.S. Jakubowskiego, spółki z ogr. odp. 1929. Lwów: K. S. Jakubowski.

Polski Słownik Biograficzny. 1962–1964. Red. K. Lepszy. t. 10. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Sierotwiński, Stanisław. 1970. *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

Ślodka, Elżbieta. 1978. „Problematyka badań nad historią książki polskiej XIX w.” *Studia o Książce* 8: 69–80.

Słownik pracowników książki polskiej. 1972. Red. I. Treichel. Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Smolik, Przemysław. 1922. *Druk i książka*. Kraków: Muzeum Przemysłowe im. A. Baranieckiego.

Smolik, Przemysław. 1926. *Książka i drukarz*, Warszawa: Drukarnia „Rola”.

Sowiński, Janusz. 1982. *Sztuka typograficzna Młodej Polski*. Wrocław: Ossolineum.

Sowiński, Janusz. 1988. *Polskie drukarstwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Szydłowska, Agata i Misiak, Marian. 2015. *Paneuropa, Kometa, Hel*. Kraków: Wydawnictwo Karakter.

Trojanowski, Edward. 1915. *Odrodzenie rzemiosła polskiego*, Warszawa: Towarzystwo Zdobnictwo.

Wójcik, Ewa. 2012. „Kaziměř Stanislav Ākubovs'kij – l'vivskij vidavec' šdručnikiv”. *Visnik L'vivs'kogo Universitetu. Seriā Knigoznavstvo, Bibliotekoznavstvo ta Informacijni Tehnologij* 7: 54–64.

Wójcik, Ewa. 2013. „Podręczniki szkolne i opracowania dydaktyczne w repertuarze wydawców lwowskich dwudziestolecia międzywojennego”. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 11: 163–175.

Żbikowska-Migoń, Anna. 2009. „O potrzebie badań nad kształtem edytorским polskiej książki naukowej XVIII–XIX wieku z perspektywy funkcjonalności publikacji”. W *Od książki dawnej do biblioteki wirtualnej – przeobrażenia bibliologii polskiej*, red. D. Degan i M. Fedorowicz, 165–186. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 15 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Irena Gruchała

Jagiellonian University. Institute of Information and Library Science

e-mail: irena.gruchala@uj.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0916-2271

Irena Gruchała, PhD, works as an academic in the Institute of Scientific Information and Library Studies of the Jagiellonian University in Cracow. She deals with issues concerning the formal and substantive preparation of documents, individual historical book collections created in the Eastern Borderlands. She published in such journals as *PTINT Praktyka i Teoria Informacji Naukowej i Technicznej*, *Toruńskie Studia Bibliologiczne* and *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. Her most important publication is the monograph *W tym streszczało się niejako moje życie. Lwowski księgozbiór Heleny Dąb- czańskiej (1863–1956) jako wyraz kultury książki epoki* (Kraków 2016).

The typographic layout of school course books of the Lviv publishing house of Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926)

K

Key words: Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926), Lviv, school course books, typographic layout, editing layout

S

Summary. The research on the book includes all the aspects of its life – manufacture, distribution and use. From the 16th century the typographic resources of printing houses became standardized. Thus, the author suggested that the analysis should apply to only one kind of publication and focus on its cover, typographic layout, illustrations, publishing framework. This subject matter is rarely addressed by authors as a separate problem. This article is a minor contribution to the history of editing of a strictly defined form of a book. It discusses the typographic and editing layout of school course books published by the bookshop of Kazimierz Stanisław Jakubowski. It was set up in Lviv at the end of the 19th century. The job of a printer and a publisher was often performed by one person. Course books printed and published by Jakubowski were highly valued by contemporary users. The article presents the findings of the analysis of 61 course books. The research confirms that printing houses of the time had rich typographic resources. The publications included various fonts of print, invariably adjusted to the age and abilities of the student. Various styles were applied in the edition of prosaic and poetic texts. Elements of the page were carefully planned. Wide margins, interline spacing and the so called empty lines left much space free of print, which facilitated reading. Another good point of the publications was the transparent division of the text into smaller units and precise distribution of headlines. Among elements of the publishing framework there are various appendices. Books were adorned with numerous illustrations, mostly black and white. The above-mentioned factors and the fact that this reliable editor cooperated with outstanding authors contributed to the fact that books published by Jakubowski were highly valued.

Irena Gruchala

Jagiellonen-Universität. Institut für Informations- und Buchwissenschaft

e-mail: irena.gruchala@uj.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-0916-2271

Dr. Irena Gruchala ist wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Jagiellonen-Universität. Sie setzt sich mit den Fragen der formalen und sachlichen Dokumentenbearbeitung wie auch den individuellen historischen Büchersammlungen in den früheren polnischen Ostgebieten auseinander. Ihre Arbeiten erschienen u. a. in den Zeitschriften: „PTINT Praktyka i Teoria Informacji Naukowej i Technicznej“, „Toruńskie Studia Bibliologiczne“ sowie „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie“. Zu den wichtigsten Veröffentlichungen gehört die Monografie *„W tym streszczało się niejako moje życie“. Lwowski księgozbiór Heleny Dąbczańskiej (1863–1956) jako wyraz kultury książki epoki [„Darin war einigermaßen mein Leben mit einbegriffen“. Die Lemberger Büchersammlung von Helena Dąbczańska (1863–1956) als Ausdruck einer zeitgenössischen Buchkultur]* (Kraków 2016).

Eine typografisch-verlegerische Komposition in den Handbüchern des Lemberger Unternehmens von Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926)

S **tichworte:** Kazimierz Stanisław Jakubowski (1868–1926), Lemberg, Schulbücher, typografische Komposition, editorische Komposition

Z **usammenfassung.** Die Buchforschung bezieht sich auf alle Lebensaspekte eines Buches, d. i. die Herstellung, Verbreitung und Benutzung des Buches. Seit dem 16. Jahrhundert wurde der typografische Bereich der Druckereien vereinheitlicht, und man schlug vor, bei der Erforschung des Druckwesens im 19. Jahrhundert die Veröffentlichungen eines Typs zu analysieren und dabei den Einband, die typografische Komposition, die Abbildungen und den Verlagsrahmen in Betracht zu ziehen. Diese Thematik wird aber von den Autoren selten aufgenommen, meistens am Rande ihrer anderen Überlegungen. Dieser Artikel ist eigentlich nur ein kleiner Beitrag zur Geschichte des Editionswesens im Zusammenhang mit einer bestimmten Buchform. Geschildert wird hier die typografisch-verlegerische Form der Handbücher, die von der Verlagsbuchhandlung von Kazimierz Stanisław Jakubowski veröffentlicht wurden. Sein Unternehmen entstand in Lemberg im Ausgang des 19. Jahrhunderts und wirkte bis 1939. Diese Zeit gehört zu den sog. „vormodernen Zeiten“, in denen die Aufgaben des Druckers und Verlegers sehr häufig von einer Person ausgeführt wurden. Die Handbücher, die vom Unternehmen Jakubowskis herausgegeben wurden, waren von den Zeitgenossen sehr hoch bewertet. Im vorliegenden Artikel schilderte man die Ergebnisse der Analyse von 61 Handbüchern. Die Untersuchungen bestätigen, dass die damaligen Druckereien über einen sehr reichen typografischen Bestand verfügten. In den Veröffentlichungen kam eine sehr differenzierte Schrift (bezüglich der Schrifttype

und der Größe) vor, immer an das Alter des Schülers und seine kognitiven Möglichkeiten angepasst. Man bediente sich vieler Stile im Satz der Prosatexte und der Dichtung. Die Seitenelemente waren sorgfältig geplant. Breite Ränder, positiver Zeilenabstand sowie die sog. leeren Verse ließen viel Platz unbedruckt, was die Lektüre komfortabler machte. Das Vorteil dieser Veröffentlichungen war auch eine durchsichtige Textgliederung in kleinere Abschnitte und ihre präzise Markierung mithilfe von Überschriften. Unter den Bestandteilen des Verlagsrahmens sind zahlreiche Anhänger bemerkenswert. Die Bücher wurden mit zahlreichen Abbildungen bekannter Künstler verziert, meistens schwarz-weiß. Die besagten Elemente hatten vermutlich Einfluss auf die hohe Bewertung der Bücher Jakubowskis ähnlich wie die Tatsache, dass er mit hervorragenden Autoren zusammenarbeitete und ein gewissenhafter Redaktor war.

Grażyna Lewandowicz-Nosal

Biblioteka Narodowa. Instytut Książki i Czytelnictwa

e-mail: g.lewandowicz@bn.org.pl

ORCID ID: 0000-0003-3967-112X

K

Katechizmy dla dzieci i młodzieży w Polsce w latach 1945–1949

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.008>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Grażyna Lewandowicz-Nosal jest pracownikiem w Instytucie Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej. Specjalista w zakresie bibliotek publicznych dla dzieci, literatury dla dzieci i młodzieży. Członek PS IBBY, kolegium redakcyjnego „Guliwera. Czasopisma o książce dla dziecka” i „Poradnika Bibliotekarza”. Juror ogólnopolskiej nagrody literackiej im. K. Makuszyńskiego. Główne publikacje to: *Adaptacje Biblii dla dzieci w Polsce w XX wieku. Bibliografia* (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań*, (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci. Wczoraj i dziś. Poradnik* (Warszawa 2008); *Dzieci, Młodzież – Internet – Biblioteka. Wytyczne IFLA Sekcji Bibliotek dla Dzieci i Młodzieży* (Warszawa 2009); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań* (Warszawa 2013); *Warto mieć w bibliotece. Książki dla dzieci 2010–2014. Katalog* (Warszawa 2015).

Słowa kluczowe: katechizmy, dzieci i młodzież, Polska, 1945–1949, historia

S **treszczenie.** W artykule szczegółowo omówiono katechizmy dla dzieci i młodzieży opublikowane w Polsce w latach 1945–1949. W bibliografii zamieszczono 58 tego typu pozycji. Wyróżnikiem gatunku jest jego silna standaryzacja oraz adaptacje i skróty. Autorami katechizmów byli bez wyjątku księża. Najwięcej pozycji opublikowano w 1949 r. Najważniejszymi wydawcami były kurie diecezjalne, m.in. w Katowicach, Kielcach, Olsztynie, wydawnictwa zakonne, ale też i świeckie. Prezentowany materiał analizowano z autopsji na podstawie egzemplarzy zachowanych w Bibliotece Narodowej. Zbiór został podzielony na następujące podgrupy: 1. Katechizmy przygotowujące do pierwszej spowiedzi i komunii św., 2. Katechizmy ogólne / skrócone, 3. Katechizmy dla młodzieży.

Wśród książek religijnych dla dzieci katechizmy stanowią bardzo obszerny zbiór wydawnictw. Katechizm – „rzecz święta i cenna, szczerzy przyjaciel i dobry przewodnik”¹. Według *Encyklopedii katolickiej* jest to „książka-podręcznik zawierający podstawowy, syntetyczny i całościowy wykład prawd wiary i norm moralności

¹ Z. Kowalski, *Katechizm religii katolickiej*, Toruń 1945, strona tytułowa.

chrześcijańskiej². Ze względu na zakres przedstawionych zagadnień rozróżnia się katechizm mały (krótkie wyliczenie najważniejszych prawd), średni i duży (poszerzenie zagadnień i komentarz). Może być ujęty w formie klasycznej pytań i odpowiedzi, dialogu lub szerokiej interpretacji przystosowanych do możliwości percepcji adresatów. Rodzaj katechizmu zależy od jego adresatów. Wyróżniane są katechizmy ogólnokościelne oraz lokalne przystosowane do wieku (dla dorosłych, dzieci, młodzieży), sytuacji życiowej i eklezjalnej (bierzmowanych, rodzinny). Katechizm może mieć charakter diecezjalny, regionalny lub narodowy³.

Podstawą prezentowanego dalej opisu stały się wydane w latach 1945–1949 egzemplarze zachowane w Bibliotece Narodowej (dalej: BN)⁴. Był to dla odradzającego się rynku wydawnictw, w tym także religijnych, czas szczególnie ożywiony. Próbowano przywrócić przedwojenny układ, dostarczając odbiorcom książki, których brakowało podczas okupacji. Rok 1949 to według historyków czas próby, ostatecznej rozprawy komunistów z Kościołem katolickim⁵. Działania komunistycznych władz w stosunku do prywatnego rynku książki szczegółowo opisał w swoich pracach Stanisław A. Kondek, jednak w niewielkim tylko stopniu odnosił się do działań aparatu państwowego wobec wydawców książek religijnych, zwłaszcza wydawców kościelnych⁶. Od roku 1950 na prawie 30 lat książka religijna dla dzieci, zwłaszcza książka literacka, np. *Boży roczek* Ewy Szelburg-Zarembiny czy teksty jasełek⁷, praktycznie została wyeliminowana z rynku wydawniczego. Ograniczenia w liczbie tytułów dotknęły również książkę dewocyjną, modlitewniki, katechizmy, których wydawanie było ściśle koncesjonowane. Dlatego niezwykle ważne jest przypominanie autorów i tekstów z tego okresu. Pod uwagę wzięto 58 pozycji zamieszczonych w towarzyszącemu artykułowi aneksie. Najwięcej z nich, 15 tytułów, ukazało się w roku 1949. Dwa kolejne lata o dużej produkcji tytułów katechizmów to rok 1946 (14 tytułów) i 1947 (12 tytułów). Najważniejszymi wydawcami były kurie diecezjalne: w Katowicach, Kielcach, Olsztynie, Płocku, Pelplinie i Przemyślu, staraniem których opublikowano 7 tytułów. Aktywne pod tym względem było również poznańskie wydawnictwo św. Wojciecha i katowickie św. Jacka. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w tym początkowym okresie publikowaniem katechizmów zajmowały się nie tylko wydawnictwa kościelne – zakonne (jezuici, s. loretanki) lub diecezjalne, choć do nich należała większość wydanych publikacji, lecz także wydawnictwa prywatne, czego przykładem jest aktywność zwłaszcza Księgarni Krakowskiej Gebethnera i Wolffa. Kilka tytułów autorzy opublikowali własnym sumptem. Znaczna część – 14 wydań, w tym siedem katechi-

² M. Rusiecki, *Katechizm*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin 2000, s. 1038–1039.

³ Ibidem.

⁴ Wszystkie omówione w artykule egzemplarze zostały opisane z autopsji.

⁵ Zob. np. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; P. Kądziela, *Kościół a Państwo w Polsce 1945–1965*, Wrocław 1990; Z. Zieliński ks., *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.

⁶ S. A. Kondek, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*. Warszawa 1993, oraz S. A. Kondek, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*, Warszawa 1999.

⁷ Szerzej o powojennych wydaniach i zmianach w tekstach jasełek pisałam w artykule: G. Lewandowicz-Nosal, *Zerwana nić. Religijne sztuki teatralne dla dzieci w latach 1945–1950. Na tropie cenzury*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, XII: 2014, s. 86–102.

zmu ks. Rocha Filochowskiego, wydano bez wskazania wydawcy. Jednocześnie był to najczęściej wydawany katechizm w pierwszym powojennym pięcioleciu⁸.

Autorami byli bez wyjątku księża, wspomniany R. Filochowski, Adam Cieszyński, Marian Marek, Czesław Piotrowski, Józef Wojtukiewicz. Trzy katechizmy były wydane anonimowo, opracowane np. przez diecezjalne komisje szkolne. Uwagę zwraca katechizm wydany pod pseudonimem⁹ i sygnowany inicjałami osoby opracowującej go na podstawie innego tekstu. Adaptacje i przeróbki to też jedna z cech charakterystycznych dla tego typu wydań¹⁰.

Geografia wydawnicza wskazuje na oficyny mające swoje siedziby głównie w Krakowie, Katowicach, Poznaniu, Częstochowie i Kielcach. W omawianym okresie katechizmy dla dzieci ukazały się łącznie w 18 miejscowościach. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w niewielkim Gostyninie ks. Wincenty Helenowski trzykrotnie w 1945, 1946 i 1947 r. opublikował swój katechizm własnym nakładem, co świadczy o determinacji autora.

Niewiele można powiedzieć o popularności poszczególnych katechizmów, uwzględniając ich nakłady. Ujawnione zostały nakłady 12 tytułów (17 wydań), w tym 9 opublikowano w nakładzie 30 tys. i więcej egzemplarzy¹¹.

Omawiany zbiór można podzielić na kilka kategorii. W obrębie naczelnej kategorii, jaką są dzieci i młodzież, można wyróżnić kilka bardziej sprecyzowanych grup odbiorców. Do najważniejszej należały dzieci przygotowujące się do pierwszej spowiedzi i komunii św. Dla nich wydano najwięcej tytułów. Następnie były katechizmy ogólne, ale publikowane w wersji skróconej, co też sugeruje młodszego adresata. Trzecia grupa to wydawnictwa przeznaczone dla młodzieży. Niektóre edycje miały status podręcznika szkolnego. W dalszej części artykułu zostaną omówione modlitewniki według przyjętej typologii, a w jej obrębie daty wydania.

1. Katechizmy przygotowujące do pierwszej spowiedzi i komunii św.

Ksiądz Roch Filochowski (1838–1896) był autorem niezwykle popularnego, wielokrotnie wznawianego, wzorcowego katechizmu służącego przygotowaniu dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej. Dzięki bibliografii Estreicher'a wiadomo, że pierwsze wydanie katechizmu ukazało się w 1873 r. i było następnie drukowane prawie rokrocznie¹². W zbiorach Biblioteki Narodowej figuruje oznaczone jako 21. wydanie z 1909 r. z *imprimatur* z 1902 r. opublikowane już po śmierci autora. Liczyło 47 stron, kosztowało 8 kopiejek, nie ma na nim informacji o carskiej cenzurze, jest niestarannie wydane, słabo powielone. Natomiast *Bibliografia*

⁸ Ułożony przez R. Filochowskiego *Katechizm. Przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej* ukazał się siedem razy, a trzykrotnie opublikowano katechizm opracowany na jego podstawie.

⁹ Był to katechizm Ferydnanda Jakobiego, piszącego pod pseudonimem ks. Błoński.

¹⁰ Np. Józef Łopot opracował katechizm na podstawie katechizmu Piotra (Pierre'a) kard. Gasparriego, podobnie postąpił Józef Wojtukiewicz.

¹¹ Cztery wydania opublikowano w rekordowej liczbie 50 000. Były to katechizmy Seweryna Kowalskiego, Czesława Piotrowskiego, Józefa Wojtukiewicza i Adama Cieszyńskiego.

¹² W 1879 r. ukazało się wydanie 4. uzupełnione, w 1899 r. wydanie 19. Bibliografia Estericher'a nie notuje wydań 7.–10. Dostępny w World Wide Web: www.estericher.uj.edu.pl, t. VII, s. 114 [online], [dostęp 11 II 2017].

literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917 ujmuje wydanie 20. z 1904 r.¹³ oraz kolejne z 1909 r., 1910 r. i 1913 r. – wydanie 22.¹⁴ W 1918 r. ukazało się wydanie 25. katechizmu w cenie 4 kopiejek bez zmian w treści w stosunku do tego z 1909 r. i z *imprimatur* z 1902 r. W katechizmie, w układzie pytanie–odpowiedź można znaleźć następujące zagadnienia: o Bogu i o stworzeniu, rzeczach ostatecznych, przykazaniach boskich, przykazaniach kościelnych, łasce boskiej, sakramentach świętych, sakramentach pomnażających łaskę, modlitwie, cnotach. W dodatku dołączono ministranturę. W 1929 r. opublikowano wydanie 32.

Natomiast w 1933 r. ukazało się wydanie nowe uzupełnione¹⁵, z *imprimatur* z 1932 r., która to data będzie obecna w kolejnych wydaniach aż do 1949 r. Opatrzony było pieczęcią Komisariatu Rządu m. st. Warszawy z dnia 8 listopada 1932 r. jako egzemplarz obowiązkowy, nakład liczył 150 tys. egzemplarzy. Wydrukowano w nim również zalecenie władz Archidiecezji Warszawskiej z 1924 r., aby katechizm Filochowskiego traktować jako katechizm diecezjalny i korzystać z niego przy przygotowaniu dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii św. oraz pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) zatwierdzające wydanie 25. katechizmu Rocha Filochowskiego jako podręcznik dozwolony w szkołach powszechnych. W treści było 287 pytań, w tym dodatkowo 4 pytania o Akcji Katolickiej, dwie pieśni – poranna (*Kiedy ranne wstają zorze*) i wieczorna (*Wszystkie nasze dzienne sprawy*), modlitwa *Anioł Pański* odmawiana za dusze poległych za ojczyznę. To wydanie nie zawierało ministrantury.

W 1939 r. ukazało się w Toruniu ostatnie przedwojenne wydanie katechizmu bez zmian w treści w stosunku do wydania warszawskiego z 1933 r. Także w czasie okupacji opublikowano przynajmniej jedno wydanie w 1941 r. w Warszawie w Wydawnictwie Polskim w nakładzie 5 tys. egzemplarzy.

W interesujących nas latach powojennych *Katechizm dla przygotowania dzieci do Pierwszej spowiedzi i Komunii świętej* ułożony przez x. R. Filochowskiego ukazał się już w 1945 r. w krakowskiej drukarni „Powściągliwość i Praca”. Kolejne opublikowano w 1946 r., następnie trzykrotnie w 1947 r., dwa wydania wydrukowano w Częstochowie, jedno w Mikołowie w drukarni Karola Miarki na Śląsku. W 1948 r. ukazało się kolejne wydanie drukowane w Mikołowie w nakładzie 25 tys. egzemplarzy i ostatnie w 1949 r. w Warszawie w nakładzie 10 tys. egzemplarzy. Łącznie zatem można doliczyć się siedmiu wydań w omawianym okresie.

Ich treść była praktycznie taka sama i składała się z: pacierza, wykładu nauki świętej czyli katechizmu (pytania i odpowiedzi), rachunku sumienia z przykazań bożych i kościelnych, ministrantury oraz pieśni. Drobne różnice dotyczyły ilustracji na okładce – w jednym wydaniu z Częstochowy z 1947 r. na okładce jest obraz św. Stanisława Kostki ze skrzyżowanymi na piersiach rękami, w których święty trzyma różaniec. Na pozostałych okładkach jest obraz tego samego świętego z profilu z rękami złożonymi do modlitwy, u dołu obrazka są lilie. Wydanie z 1949 r. było pozbawione drobnych ozdób w tekście. We wszystkich wydaniach, oprócz

¹³ Wydanie zachowane w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.

¹⁴ *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917*, Warszawa 2005, s. 112–113.

¹⁵ Nakład i własność ks. Stanisława Bańkowskiego w cenie 25 groszy. Być może Bańkowski był spadkobiercą Filochowskiego lub zarządzał jego spuścizną.

tego z 1949 r., przy pieśni *Boże coś Polskę* jest hasło „hymn narodowy”, w tym ostatnim już tylko – hymn. Także w wydaniu z 1949 r. oraz w wydaniach z 1947 r. z Częstochowy nie ma w katechizmowych pytaniach i odpowiedziach rozdziału o Akcji Katolickiej.

Oprócz wydań autorskich należy odnotować wydania katechizmu opracowane na podstawie tekstu Filochowskiego. Był to np. *Mały katechizm rzymsko-katolicki. Opracowany na podstawie ks. Filochowskiego przez ks. J.S.*, który ukazał się w 1946 r.¹⁶ we Wrocławiu nakładem Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży z Kalisza. Na okładce była umieszczona kopia cudownego obrazu św. Józefa z Kalisza. To samo wydanie, oznaczone jako trzecie ukazało się dwa lata później w 1948 r. w Kaliszu w nakładzie 30 tys. egzemplarzy. Katechizm zawierał krótki pacierz, 196 pytań i odpowiedzi, rachunek sumienia, sposób służenia do mszy św. w wersji spolszczonej.

Druga wersja katechizmu na podstawie dzieła Filochowskiego została opracowana przez ks. F.N.¹⁷ Wydanie drugie¹⁸ opublikowano w Częstochowie przez F. Nowicką w nakładzie 30 tys. egzemplarzy. W przedmowie autor opracowania stwierdzał, że katechizm ks. Filochowskiego jest znany w całej Polsce i wychował się na nim wiele pokoleń. W obecnym wydaniu został poprawiony i uzupełniony najważniejszymi definicjami, jakie ustaliła i zatwierdziła Konferencja Episkopatu Polskiego w dniu 14 i 15 kwietnia 1948 r. W samej treści wprowadzono drobne zmiany, np. dodano pytanie o sakramentalia oraz zamiast pytań o Akcję Katolicką wprowadzono pytania o współdziałanie z Kościołem, np. pytanie: „czego możemy spodziewać się z czynnego współdziałania w Akcji Katolickiej?” zamieniono na: „czego możemy się spodziewać z czynnego współdziałania z Kościołem?”, odpowiedź – „wtedy zapanuje Chrystus i na ziemi będzie królestwo Boże” oraz „możemy spodziewać się panowania Jezusa Chrystusa, Króla i Pana naszego na ziemi”. Po 290 pytaniach katechizmu był dodatek z pacierzem, rachunkiem sumienia, ministranturą i pieśniami. Zmiany były, można rzec „kosmetyczne”, zmieniono układ, dodano wstęp i przedmowę, rozdział o Akcji Katolickiej zastąpiono rozdziałem o współdziałaniu z Kościołem, co może sugerować działanie cenzury państwowej.

W 1945 r., krótko po zakończeniu wojny ukazało się pierwsze wydanie katechizmu opracowane przez ks. Zygryda Kowalskiego. Wydawcą była Chełmińska Kuria Biskupia w Pelplinie, a pozycja ukazała się w Toruniu. Książkę współilustrował ks. Franciszek Dąbrowski, co może oznaczać, że część ilustracji wykonał sam autor. Na początku zamieszczono 12 podstawowych stwierdzeń, m.in. kim jest Bóg, kim jest chrześcijanin i jakie są jego obowiązki, podkreślono szczególnie znaczenie Jezusa Chrystusa, a sama treść została zawarta w trzech głównych rozdziałach, na wzór trzech cnót boskich: Część I „Wiara” – o objawieniu Bożym, co wiemy o Bogu, kim On jest, kim są aniołowie, stworzenie świata, grzech pierworodny, Jezus Chrystus Odkupiciel świata, Maria Matka Jezusa, Duch Święty,

¹⁶ Było to wydanie drugie, katalog BN nie rejestruje pierwszego. *Imprimatur* z 1946 r.

¹⁷ Prawdopodobnie był to ks. Franciszek Nowakowski, który opracował *Naukę katolicką w streszczeniu*, opublikowaną w Częstochowie w 1947 r. również przez F. Nowicką. Taka adnotacja została też umieszczona na karcie katalogowej w katalogu kartkowym BN.

¹⁸ Ponownie nie znamy wydania pierwszego.

rzeczy ostateczne (punkty od 13 do 150). Część II katechizmu została zatytułowana „Nadzieja” i przynosiła w kolejnych punktach (nr 151–277) wiedzę o dobrej modlitwie, mszy świętej, sakramentach i błogosławieństwach (sakramentaliach). Część III „Miłość” (pkt. 278–377) zawierała wiadomości dotyczące przykazań, sumienia, grzechu. Na zakończenie dodano wybór modlitw oraz porady, jak zrobić rachunek sumienia i jak się spowiadać.

Na stronie tytułowej zamieszczono dwa znaczące napisy, jeden odnosił się do szkód, jakie przynosi pijaństwo, drugi wzywał do poszanowania niedzieli, wyrabiania w sobie kultury duszy. „Nie ponizajmy Ojczyzny przez pijaństwo i rozprężenie obyczajów! Alkohol – wódka to największy złodziej okrada bezlitośnie nawet ubogich robotników, chłopów. Wydziera ostatni krwawo zapracowany grosz. Wyprowadza krowę z obory, obedrze dziecko z szat, odbierze z ust ostatni kawałek chleba. Trzeźwy umysł, żywa wiara, sumienność i jedność to potęga Ojczyzny. [...] Dość już okrucieństwa i nieprawości wojny! Zreformujmy nareszcie siebie według Chrystusowego ducha prawdy i miłości, pamiętając, że kultura duszy jest duszą wszelkiej prawdziwej kultury. Dobry człowiek jest zawsze opanowany, miłośnierny, trzeźwy, sprawiedliwy, wielkoduszny, broni słabszych, szanuje starców, kocha dzieci, własną godność i cudze mienie. Pamięta, że na urobienie duszy jest przeznaczony czas niedziel i świąt. Wszelka inna kultura bez wyżej wymienionej, będzie bezduszną, martwą i oziębłą”¹⁹.

W pierwszym wydaniu katechizmu brak jeszcze sprecyzowanego odbiorcy. Sądząc po apelach ze strony tytułowej, był raczej adresowany do dorosłych. Zwraça uwagę troska o odnowę moralną po okropnościach wojny. To wątek dość często powtarzający się w pierwszych powojennych wydaniach różnych tekstów religijnych²⁰. Drugą różnicą jest brak klasycznego katechizmowego układu treści według schematu pytanie–odpowiedź. Kowalski zamieścił tylko same „odpowiedzi”.

Dwa następne wydania, z 1946 i 1947 r. mają już sprecyzowanego adresata – jest nim dziecko przygotowujące się do pierwszej spowiedzi i komunii św.²¹ Zmieniono szatę graficzną katechizmu, pojawiło się dużo więcej ilustracji, zwłaszcza drobnych ilustracji śródtekstowych, wprowadzono nowy układ, przy zachowaniu wszystkich dotychczasowych punktów. Na początku dodano cytaty z 1 J 3 – „Patrzcie, jaką miłość dał nam ojciec, że zwani jesteśmy dziećmi bożymi i nimi jesteśmy!”. Zamieszczono wstęp adresowany do „Dziecko Polskie”, w którym przypomniano sakrament chrztu i związaną z nim piękną symbolikę światła i świecy. Autor wzywał do dobrego przygotowania do pierwszej komunii świętej i pisał: „Jesteś już rozumnym dzieckiem, chłopcem lub dziewczynką. Musisz poznać dobrze, co uczynił dla ciebie Ojciec niebieski, i co jeszcze tobie dać zamierza. Chodzisz do szkoły i uczysz się wielu pięknych i pożytecznych rzeczy. Najważniejsze jednak dla

¹⁹ Z. Kowalski, *Katechizm religii katolickiej*, Toruń 1945, strona tytułowa.

²⁰ Podobne stwierdzenia zawarł w swoich rozważaniach ks. Stanisław Tworowski. Zob. G. Lewandowicz-Nosal, *Modlitewniki i mszaliki dla dzieci w Polsce w latach 1945–1949*, Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi, t. 10: 2016, s. 251–278.

²¹ Z. Kowalski, *Katechizm religii katolickiej. Dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej*. II. Zygfryd Gardzielewski. Wydanie 2 nowo opracowane, Toruń 1946, s. 101. Idem, *Katechizm religii katolickiej. Dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej*. II. Zygfryd Gardzielewski. Wydanie 3 poprawione, Toruń 1947, s. 109.

ciebie jako dla dziecka Bożego jest poznać swego Ojca w niebie i Pana Jezusa. W tym przygotowaniu katechizm niniejszy będzie ci szczerym przyjacielem i dobrym przewodnikiem. Szanuj go dlatego jako rzecz świętą i cenną²².

Całość zawarta została w 35. podrozdziałach, zrezygnowano z trzech dużych części (Wiary, Nadziei i Miłości). Dodano przebieg samej uroczystości pierwszej komunii św., modlitwy i przygotowanie do spowiedzi św. W wydaniu z 1947 r. dołączono dwa hymny *Bogurodnicę* i *My chcemy Boga*²³.

Autorami kolejnego katechizmu przygotowującego dzieci do spowiedzi, komunii św. i bierzmowania było dwóch księży Jan Tomaszewski i Franciszek Gryglewicz. Niezachowane pierwsze wydanie tego katechizmu ukazało się prawdopodobnie w 1945 r., na co wskazuje *imprimatur* biskupa częstochowskiego z 19 marca 1945 r. Wydanie drugie, poprawione, ukazało się w Częstochowie w 1946 r. W skład katechizmu wchodziły trzy części: pacierz, katechizm właściwy w układzie pytanie–odpowiedź oraz dodatek, w którym zawarto przygotowanie do spowiedzi, modlitwę przed rachunkiem sumienia, rachunek sumienia z 10 przykazań bożych i 5 kościelnych, z grzechów głównych, modlitwę po spowiedzi, przygotowanie do komunii św. i związane z tym modlitwy, modlitwę odpustową przed wizerunkiem Pana Jezusa Ukrzyżowanego, odnowienie obietnic chrzcielnych oraz dwie pieśni eucharystyczne (*O święta ucztó, Pan Jezus już się zbliża*). Interesujące jest to, że zadaniem publikacji było również przygotowanie do bierzmowania, co zapowiadał tytuł, natomiast w treści katechizmu nie ma żadnego odwołania do tego sakramentu.

Katechizm przygotowawczy do pierwszej spowiedzi i komunii świętej opracowany przez ks. dr. Aleksego Siarę (1880–1943) ukazał się w 1945 r. w Katowicach. Jego *imprimatur* pochodzi jeszcze z 1939 r., co wskazuje, że był przygotowany, a może nawet i opublikowany jeszcze przed II wojną światową²⁴. Jest to przykład katechizmu, którego treść została podzielona na 36 jednostek lekcyjnych, mógł więc z powodzeniem pełnić rolę podręcznika. Dodatkowo został wyposażony w dwa wstępy, pierwszy – ogólny, na początku książki, i drugi, po 27. Lekcji. We wstępie poprzedzającym całą książkę autor zwracał się do dzieci, że do dnia, jakim jest dzień pierwszej komunii, należy się dobrze przygotować, że jest to wielkie szczęście gościć Jezusa w tak skromnym mieszkaniu, jakim jest ludzkie serce. Jak to wszystko zrobić? – w tym ma pomóc ten oto katechizm – „pokończajcie go serdecznie i ucztcie się z niego pilnie²⁵. Drugi wstęp, miał pomóc dzieciom, będącym już po pierwszej spowiedzi, bezpośrednio przygotować się do pierwszej komunii. Autor proponował schemat zadań do wypełnienia w ciągu dnia oraz sposób rozliczania się z nich. Była to tabelka do wpisywania krzyżyków, jeżeli dane zadanie zostało spełnione. Zaproponowano osiem zadań: pacierz poranny, dobra intencja, msza święta, nawiedzenie Najświętszego Sakramentu, umartwienia, wy-

²² Idem, *Katechizm religii katolickiej...* (wydanie 3 poprawione), s. 6–8.

²³ Interesująca jest dość długa informacja o samym wydaniu katechizmu: „W roku Pańskim 1946 w czasie od 12 sierpnia do 20 września wykonano zestaw i wydrukowano arkusze niniejszego katechizmu w drukarni toruńskiej pod zarządem państwowym nr 1 w Toruniu za dyrekcji Karola Kuszla pod kierownictwem technicznym Antoniego Meyzy tekst składał i tamał Józef Wardęga klisze wykonał Franciszek Wardęga tłoczyli Korneliusz Błędzki i Alfons Oswaldowski broszurowano pod kierunkiem Franciszka Lubiszewskiego nad drukiem czuwał ks. Zygfryd Kowalski Deo Gratias”.

²⁴ Katalog BN nie rejestruje wydania przedwojennego. Na przedwojenne wydanie wskazuje też data śmierci autora.

²⁵ A. Siara, *Katechizm przygotowawczy do pierwszej spowiedzi i komunii świętej*, Katowice 1945, s. 3.

pełniony obowiązek, pacierz wieczorny, rachunek sumienia. Zdaniem autora, był to najbardziej odpowiedni do wieku dzieci sposób przygotowania, choć ani nie jedyny, ani nawet najlepszy. Następnie autor zachęcał do dalszego, pilnego udziału w lekcjach. Po omówieniu treści lekcji zawsze następowało zdanie: „zastanów się” lub polecenie odmówienia jakiejś modlitwy, wezwania, np. „O Jezu, umocnij naszą nadzieję”, czasem cytaty z Pisma Świętego. Przy warunkach przyjęcia sakramentu pokuty ilustrowanego przypowieścią o synu marnotrawnym porównano dziecko i syna marnotrawnego. Ostatnie lekcje to bezpośrednie przygotowanie do pełnego udziału we mszy świętej. Z dwóch pozostałych wydań katalog BN rejestruje tylko wydanie z 1946 r. oznaczone jako trzecie. Nie miało ono zmian w treści w stosunku do omówionej wersji.

Autorem kilku katechizmów był ks. dr Czesław Piotrowski (1891–1963), związany z poznańską Księgarnią św. Wojciecha. W tej oficynie, już w 1942 r., a następnie w 1946 r. ukazał się *Katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św.* Dwukrotnie, w 1948 i 1949 r. opublikowano *Krótki katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św.*, również dwukrotnie w omawianym okresie, w roku 1947 i 1949, ukazał się jego *Katechizm podstawowy* będący rozszerzeniem poprzednich tekstów.

Jak już wspomniano, jeszcze w czasie wojny w 1942 r. w nakładzie 30 tys.²⁶ egzemplarzy ukazał się *Katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św.* Zachowany w Bibliotece Narodowej egzemplarz nosi wpisaną ołówkiem datę eo (egzemplarz obowiązkowy) 20 czerwca 1942 r. i pieczętę Staatsbibliothek Warschau. Drugie wydanie tego katechizmu ukazało się wkrótce po wojnie w 1946 r. i posiadało jeszcze wojenne *imprimatur* z 14 stycznia 1942 r. Tekst składał się z 6 części – pacierza, innych modlitw i aktów strzelistych, małego katechizmu, najgłówniejszych prawd katechizmowych, praktycznego przygotowania do spowiedzi i komunii św. oraz pieśni. W sumie zawarto 200 pytań i odpowiedzi obejmujących całość podstawowych prawd wiary. Jedyną zmianą w wydaniu powojennym było dodanie trzech pieśni – *Pieśni żalu (Boże w dobroci nigdy nie przebrany...)*, *Twoja cześć, chwala, nasz wieczny Panie...* oraz *U drzwi Twoich stoję Panie...* – do pięciu już istniejących, tak, że w sumie było ich osiem²⁷.

We wstępie autor określił wiek przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św. na około 9 lat. Uprzedzał, że zawarty materiał dzieci powinny opanować pamięciowo, ale wymaga on szczegółowego oraz faktycznego i przykładowego uzupełnienia przez katechetę. Dlatego do samego katechizmu dodano modlitwy przeznaczone do jak najlepszego przygotowania się do spowiedzi i komunii św. oraz kilka pieśni.

Ta sama treść pojawiła się w 1948 i w 1949 r. pod nieco zmienionym tytułem jako *Krótki katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św.* W wydaniu z 1948 r. widnieje jeszcze wojenne *imprimatur* z 14 stycznia 1942 r. Natomiast trudno wyjaśnić, dlaczego wydanie z 1949 r. oznaczone jest jako III²⁸.

²⁶ Informacja wpisana ołówkiem na egzemplarzu dostępnym w BN.

²⁷ Dodanie trzech pieśni spowodowało zwiększenie liczby stron. W wydaniu z 1942 r. katechizm liczył 61 stron, a w wydaniu z 1946 r. – 64 strony.

²⁸ Być może w 1948 r. był dodruk katechizmu.

Katechizm podstawowy, mimo że nie był wprost adresowany do dzieci, zawierał tę samą treść, co poprzednie wydania, uzupełnioną jedynie o kilka dodatkowych pytań (było ich o sześć więcej, łącznie 206) oraz objaśnienia, w których znalazły się obrzędy mszy św. i ministrantura w spolszczonej łacinie. Uwagę zwraca natomiast niezwykle staranna szata graficzna książki, ilustracje są czerwono-czarne, wprowadzono liczne ozdobniki w tekście, podkreślenia, wyróżnienia pobożnych haseł w czerwonych ramkach, np. „kto dobrze się modli, ten cnotliwie żyje”, „wstrzeźliwość hartuje ciało i duszę”, „kochajmy Jezusa Eucharystycznego”, cytaty z Pisma Świętego, np. „Błogosławieni miłośnierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią” (Mt 5,7), „Kto nie uwierzy będzie potępiony” (Mk 16,16). Zamieszczono też informację, że książka ukazuje się w 50. roku pracy i działalności wydawniczej księgarni św. Wojciecha w Poznaniu, co być może było jednym z powodów tak starannego wydania.

Warto przytoczyć pytanie nr 204 zawarte w dziale „Główne obowiązki katolika” – „Na czym polegają obowiązki Polaka-katolika wobec Ojczyzny?” odpowiedź – „Dobry Polak-katolik spełnia sumiennie swoje obowiązki, modli się za Ojczyznę i dąży do jej rozwoju”²⁹. Pod spodem w ramce umieszczono napis: „Hasłem naszym jest Bóg i Ojczyzna”. Uzupełniono to następującym podkreślonym tekstem: „Ojczyzna to kraj, w którym żyli nasi przodkowie, dla którego pracowali, ponosili trudy i nieraz życie składali w ofierze. Naród zaś to wielka rodzina, w której żyjemy jak bracia i siostry złączeni jednością pochodzenia, mowy i obyczajów. Ojczyzna nasza wydała wielu Świętych i bohaterów. Ojczyznę musimy kochać i wobec niej wzorowo postępować”³⁰, oraz rysunkiem idącego przez pola kilkuletniego Jezusa z królewskim jabłkiem w jednej dłoni, drugą wzniesioną w geście pozdrowienia i korespondującymi z Nim dwiema końcowymi zwrotkami kolędy *Bóg się rodzi* od słów „Podnieś rękę Boże Dziecię – błogostaw Ojczyznę miłą”.

Wydanie z 1949 r. nie różniło się niczym od pierwszego poza ujawnieniem wysokości nakładu, który wynosił 50 tys. egzemplarzy³¹.

Prawdziwym przykładem na umieszczenie w jednej książce kilku gatunków tekstów jest pozycja ks. dr. Józefa Wojtukiewicza pt. *Pan Jezus z nami. Katechizm*

²⁹ Cz. Piotrowski, *Katechizm podstawowy*, Poznań 1947, s. 73.

³⁰ Ibidem, s. 74.

³¹ Warto wspomnieć, że zmiany przyniosło wydanie trzecie z 1950 r. opublikowane w nakładzie 40 tys. egzemplarzy. Od strony graficznej ukazało się tylko w wersji czarno-białej, już bez informacji o pięćdziesięcioleciu wydawnictwa. Od strony treści we wspomnianym wyżej pytaniu nr 204. Porównajmy: pytanie – „Na czym polegają obowiązki katolika wobec Ojczyzny?”, odpowiedź – „Dobry katolik spełnia sumiennie swoje obowiązki, modli się za Ojczyznę i dąży do jej rozwoju”. Wyeliminowano z treści termin Polak-katolik, w ramce pod odpowiedzią na pytanie znalazło się też inne hasło – „Pracujemy dla Boga i Ojczyzny”. Zupełnie natomiast zmieniono tekst uzupełniający, który otrzymał taką postać: „Pragnąc rozwoju Ojczyzny, musimy dla Niej uczyć się i pracować. Udoskonalając się także w swym zawodzie, będziemy mogli dla Niej wydajniej działać. Lenistwo jest jednym z grzechów głównych, pracowitość natomiast jedną z największych cnót. O obowiązku pracy mówi też często Pismo św. (II Tess. 3.10, Ef. 4.28, Mt. 25. 14–30)”.

„W celu zapewnienia Narodowi, Polsce Ludowej i jej obywatelom najlepszych warunków rozwoju oraz możliwości wszechstronnej i spokojnej pracy” zawarte zostało porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Episkopatem Polski. (Porozumienie z dnia 14 IV 1950 r.). Ten socjalistyczny w swojej wymowie tekst został uzupełniony równie poprawną politycznie ilustracją – na tle konturów mapy PRL-u z wyraźnie zaznaczoną i opisaną zachodnią granicą na Odrze i Nysie oraz wymienionymi z nazwy miastami Szczecin (w uzupełnieniu rysunek okrętu), Gdańsk, Lublin, a także przedstawionym w formie rysunku obrazem Krakowa (symbolizowanym przez kościół Mariacki), Śląska (kominy hut i wieże kopalni) mamy postać nastoletniego Jezusa z rozłożonymi rękami. Zatem, jak widać, zmieniała się Polska, zmieniał się i Jezus. Prawdopodobnie jest to wyraźny ślad ingerencji cenzorskiej. W rozdziale „Inne modlitwy i akty strzeliste” dodano modlitwę o pokój, modlitwę za Ojczyznę i Prezydenta, co tylko potwierdza przypuszczenie. Socjalizm wkroczył do katechizmu zarówno w warstwie tekstowej, jak i graficznej.

i biblijka. Książka kartkowa obrazkowa do nauki religii rzymskokatolickiej. Przygotowanie do pierwszej spowiedzi i komunii świętej. W 1946 r. ukazały się dwa wydania: jedno nakładem Wydawnictwa Instytutu Katolickiego w Częstochowie³² drukowane w drukarni Henryka Nagłowskiego było bardzo skromne, o ubogiej szacie graficznej, natomiast drugie, znacznie ładniejsze, w twardej, kartonowej okładce, drukowane było w drukarni diecezjalnej św. Krzyża w Opolu. Oba wydania miały podłużny albumowy format, taką samą treść, układ, ilustracje, różniło je tylko zamieszczenie spisu treści. W wydaniu częstochowskim został on umieszczony na początku książki, w wydaniu opolskim na końcu. Katechizm zawierał sporą porcję wiedzy religijnej i biblijnej. W 67 rozdziałach najważniejsze wydarzenia ze Starego Testamentu (dalej: ST) i Nowego Testamentu (dalej: NT) zostały uzupełnione rozważaniami nad 10 przykazaniami bożymi, przykazaniami miłości, głównymi prawdami wiary, przykazaniami kościelnymi (rozd. obowiązki katolika), sakramentami świętymi. Dołączono przygotowanie do spowiedzi i komunii św., wyjaśniono przebieg mszy św., znalazł się też przykład dwóch polskich świętych – Stanisława Kostki i Jana Kantego. Całość zamykało rozważanie na temat Sądu Ostatecznego. Książka była bogato ilustrowana³³ i przeplatana modlitwami, psalmami, pieśniami religijnymi (kolęda *Mędracy świata monarchowie*, pieśni wielkopostne *Ludu, mój ludu*, *Wisi na krzyżu*, wielkanocne *Wesoły nam dzień dziś nastał* czy *Boże w dobroci nigdy nie przebrany*). W przygotowaniu do spowiedzi wykorzystano ewangelię o synu marnotrawnym.

Katechizm nie miał typowego układu pytań i odpowiedzi, przynosił raczej po prostu wiedzę religijną popartą biblijnymi przykładami. A może było odwrotnie – to z przykładów zaczerpniętych z Biblii wysnuwano kolejne prawdy wiary, stąd na przykład omówienie 10 przykazań znalazło się w treści zaraz po opisie wyjścia Izraela z Egiptu. W ilustracjach w wyraźny sposób połączono Paschę Izraela (ST) z Paschą Jezusa (NT). Rozdział pt. *Boże coś Polskę* nawiązujący do znanej pieśni, a omawiający święto Najświętszej Marii Panny Królowej Polski został zilustrowany ryngrafem z orłem w koronie.

Ten sam ryngraf pojawił się w trzecim wydaniu katechizmu z 1947 r. wydanego również przez Wydawnictwo Instytutu Katolickiego, tym razem we Wrocławiu. Zostało ono opublikowane w mniejszym, bardziej poręcznym formacie, gdzie zabrakło spisu treści. Zawierało znacznie więcej wstawek typu katechizmowego, popartych scenami i przypowieściami biblijnymi wprowadzającymi temat, pojawiło się też kilka nowych rysunków (np. obrazek przedstawiający młodego Dawida pasterza, czy Marii Magdaleny ocierającej włosami stopy Jezusa), wszystkie ilustracje były podpisane. Dodano wskazówki i pouczenia typu: „kiedy diabeł kusi do grzechu, dzieci modlą się do Anioła Stróża, żeby strzegł od złych myśli i grzechów”, „módlmy się do Matki Boskiej za wszystkich grzeszników, żeby się poprawili”, „Panu Jezusowi ofiarujemy naszą wiarę, pracę i cierpliwość, bo Pan Jezus jest

³² Wojtukiewicz był założycielem i rektorem Instytutu Katolickiego – wyższej szkoły przygotowującej katolickich wychowawców i katechetów. Zob. *Słownik katechetyków polskich XX w.*, Warszawa 2003, s. 274–275.

³³ Niektóre ilustracje były tożsame z książką Wojtukiewicza, *Ojciec nasz*, Częstochowa 1946, niektóre były podpisane.

naszym Królem”, zabrakło natomiast omówienia innych sakramentów poza spowiedzią i komunią św. oraz wskazania na przykłady świętych.

Ksiądz Józef Wojtukiewicz był także autorem *Katechizmu dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej* zgodnego ze wskazaniami dekretu Piusa X *Quam Singulari* i katechizmu kardynała Piotra (Pietra) Gaspariego. Został dostosowany do kartkowo-obrazkowego podręcznika dla klasy 2 szkoły powszechnej pt. *Z Panem Jezusem* w opracowaniu autora. W zbiorach BN zachowały się jego trzy wydania. Pierwsze ukazało się w Białymstoku w 1945 r.³⁴, kolejne, wydanie drugie z 1946 r. w Wydawnictwie Instytutu Katolickiego w Częstochowie, a wydanie oznaczone jako czwarte w 1949 r. również w Wydawnictwie Instytutu Katolickiego we Wrocławiu w nakładzie 50 tys. egzemplarzy³⁵. W tym ostatnim wydaniu zabrakło już informacji, że katechizm jest przystosowany do podręcznika dla klasy 2 szkoły powszechnej, pozostała jedynie wzmianka o zgodności z dekretem papieskim i katechizmem Gaspariego.

Wszystkie zachowane wydania miały taki sam układ i podobną treść. Składały się z dwóch podstawowych części: pacierza i katechizmu właściwego w klasycznym układzie pytanie–odpowiedź. W zakończeniu wydania z 1946 r. dodano rachunek sumienia z grzechów przeciwko przykazaniom bożym i kościelnym, grzechów głównych oraz obowiązkom stanu – dzieciom zadawano pytania o odrabianie i uważanie na lekcjach, przeszkadzanie innym, ucieczki ze szkoły. Modlitwy do anioła stróża, pobożne westchnienia oraz modlitwa przed i po jedzeniu w wydaniu pierwszym zostały zamieszczone na końcu książki, a w obu następnych wydaniach w części poświęconej paciierzowi.

Włoski kardynał Piotr (Pietro) Gasparri (1852–1934)³⁶ w 1930 r. wydał *Catechismus catholicus* (Katechizm katolicki)³⁷. Stosunkowo szybko katechizm Gaspariego został przetłumaczony na język polski. Już w 1932 r. w poznańskim wydawnictwie św. Wojciecha ukazał się *Katechizm katolicki z polecenia jego emnencji x. Dr Augusta Hlonda Prymasa Polski z 4 wydania łąc. przetłum. X. Jan Korzonkiewicz*. Natomiast w 1936 r. ukazało się trzecie już wydanie *Małego katechizmu dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii świętej na podstawie katechizmu kardynała Piotra Gaspariego*. Wersję dla dzieci opracował ks. dr Józef Łopot. Katechizm ukazał się w Kielcach w drukarni „Jedność”, kosztował 15 groszy. W treści zawierał pacierz, 260 pytań i odpowiedzi katechizmowych, spowiedź powszechną, akty wiary, nadziei i miłości, rachunek sumienia według ks. J. Grabowskiego z 10 przykazań bożych, 5 przykazań kościelnych i grzechów głównych, modlitwy przed i po jedzeniu oraz modlitwę *Anioł Pański*.

Po wojnie, w 1946 r. także w drukarni „Jedność” ukazało się w niezmiennym wersji siódme wydanie tego katechizmu. Kolejne, z 1948 r. ks. Józef Łopot

³⁴ Z adnotacją „pozwalamy drukować” z 11 IV 1945 r.

³⁵ Brak wydania trzeciego.

³⁶ Piotr Gasparri był współtwórcą kodeksu prawa kanonicznego, za Benedykta XV i Piusa XI pełnił funkcję Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej. W 1566 r. sobór trydencki wydał *Catechismus romanus* (Katechizm rzymski) przeznaczony głównie dla proboszczów. Papież Klemens VIII i Benedykt XV chcieli wprowadzić katechizm św. Piotra Bellarmina z 1598 r. Sobór Watykański I nosił się z zamiarem przygotowania takiego katechizmu. Kardynał Gasparri podjął tę inicjatywę.

³⁷ J. Wiślicki, *Kardynał Piotr Gasparri. Kartka z życia Kościoła katolickiego*, Lublin 1935.

wydał własnym nakładem, a wydrukowała je drukarnia Z. Opałki i s-ka z Kielc³⁸. W treści tego wydania zabrakło rachunku sumienia i modlitwy *Anioł Pański*. Stało się ono podstawą dla wydania oznaczonego jako IV poprawione, które ukazało się w 1948 r. w nakładzie 5 tys. egzemplarzy i ostatniego, w interesującym nas okresie, wydania z 1949 r.

W 1946 r. ukazało się wydanie trzecie³⁹ *Katechizmu diecezjalnego rzymsko-katolickiego dla dzieci starszych przystępujących do spowiedzi i komunii świętej generalnej. Obowiązujący w diecezji Płockiej w myśl 202 Statutu Synodu Diecezjalnego. Kurs Wyższy* anonimowego autora. Treść przynosiła rozbudowany pacierz, 15 punktów, jak ma się zachowywać i jakie ma być każde dobre dziecko – pobożne, skromne, posłuszne, grzeczne. Następnie były pytania i odpowiedzi katechizmowe podzielone na trzy części – 1. W co mamy wierzyć, 2. Co mamy czynić, a czego unikać, 3. O łasce Boskiej. Dodano też rachunek sumienia według 10 przykazań bożych, 5 przykazań kościelnych i grzechów głównych. Katechizm był pozbawiony wstępu i komentarzy.

Jezuita, ks. Józef Cyrek (1904–1940) był autorem *Katechizmu dla polskich dzieci* wydawanego w Krakowie w Wydawnictwie Apostolstwa Modlitwy. Pierwsze wydanie ukazało się przed wojną w 1938 r. i było zatwierdzone przez MWRiOP do użytku w II klasie szkoły powszechnej. Po wojnie, już po śmierci autora ukazało się wydanie w roku 1947 oraz dwa kolejne w roku następnym. Wszystkie były zatwierdzone przez Ministerstwo Oświaty do użytku w II klasie szkoły powszechnej⁴⁰. Dwa wydania z 1948 r. były sygnowane jako wydanie 3. Druk jednego ukończono w marcu 1948 r., ukazało się w nakładzie 37 tys. egzemplarzy, miało beżową okładkę, drugie w październiku tego roku w nakładzie 40 tys. egzemplarzy z okładką w kolorze niebieskim. Oba miały takie samo *imprimatur* z grudnia 1947 r. Zarówno wydanie z 1938 r., jak i powojenne zostały zaopatrzone w informację, że „katechizm niniejszy opracowany jest na podstawie katechizmu ks. kan. Quineta pt. *Mon Jolie Petit Catechisme*. Ilustracje wykonali: P. Rousseau, A. Żmuda, M. Woźnicki”.

Był to katechizm, a właściwie raczej podręcznik, przygotowujący dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej. Schemat każdego rozdziału obejmował omówienie treści, ćwiczenia do wykonania, pytania i odpowiedzi. W ćwiczeniach autor nawiązywał do aktualnej sytuacji dziecka, np. prosił, żeby mówiło prawdę, przebaczało, odmawiało modlitwy. Rozdział kończył się kolędą, modlitwą lub inną pieśnią stosowną do roku kościelnego bądź tematu rozdziału. Rysunki w wydaniu z 1938 i 1947 r. są dwutorowe, z jednej strony przedstawiają sceny z życia Jezusa i innych postaci biblijnych, z drugiej sceny z życia dziecka, do którego adresowany był podręcznik. Całość poprzedzał wstęp z adresatem w nagłówku: „Drogi dziecko”, a kończył się zdaniem: „Pokochasz Go także i ty, przyjmiesz Go pobożnie do serca w Komunii św., a On dopomoże ci być dobrym, wzorowym polskim dzieckiem”. Treść zawierała historie biblijne ze ST (od stworzenia świata przez historię

³⁸ Ten egzemplarz nosił stempel z informacją: Nr L-1903 (był to numer cenzora) zezwala się na rozpowszechnianie cenzor B.K.P. (Biura Kontroli Prasy) województwa kieleckiego z dn. 10 IV 1948 r. oraz stempel „egzemplarz uwiadamiający”.

³⁹ Brak informacji o wydaniach 1 i 2.

⁴⁰ W pierwszych latach powojennych korzystano z programu nauczania religii z 1935 r.

Kaina i Abła, Noego, powołanie Abrahama, historię Józefa egipskiego, Mojżesza wraz z nadaniem 10 przykazań oraz króla Dawida), następnie były to historie z Ewangelii (od zwiastowania do zesłania Ducha św.). Uzupełnieniem był rozdział o Matce Bożej pt. „Kochaj Matkę Najświętszą!” i „Modlitwy dziecka”.

W 1947 r. w Łodzi ukazało się wydanie oznaczone jako piąte wydanie *Katechizmu rzymsko-katolickiego dla dzieci przystępujących do pierwszej komunii św.* w opracowaniu ks. Błońskiego⁴¹. Pierwsze wydanie wydrukowano przed wojną w 1935 r., w katalogu BN brakuje wydań 2., 3. i 4. Ponieważ jednak oba dostępne wydania nie różnią się między sobą treścią, a jedynie jakością druku, papieru, można przypuszczać, że brakujące wydania miały taki sam charakter. Treść rozpoczyna się od znaku krzyża świętego i trzech podstawowych modlitw: *Modlitwy Pańskiej*, *Pozdrowienia Anielskiego* i *Składu Apostolskiego*. Następnie, na 32 stronach autor zawarł 134 pytania i odpowiedzi. Zwraca uwagę ilościowy rozkład pytań. I tak: „O Panu Bogu” – 12 pytań, „O stworzeniu” – 17, „O Panu Jezusie” – 18, „O kościele” – 6, „O rzeczach ostatecznych” – 12, „O przykazaniach” – 14, „O grzechu” – 6, „O sakramentach świętych” – 8, „O sakramencie pokuty” – 21, „O Najświętszym Sakramencie” – 11, „O innych sakramentach i modlitwie” – 9. Najwięcej pytań i odpowiedzi – aż 21 – dotyczyło sakramentu pokuty. Na końcu autor zamieścił akt wiary, nadziei, miłości i żalu w innej, niż znana obecnie, formie.

Dwukrotnie w tym samym 1948 r. ukazał się w Katowicach nakładem Księgarni św. Jacka katechizm opracowany przez księży Adama Cieszyńskiego i dr. Józefa Wrzoła pt. *Mały katechizm zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i komunii św.* Natomiast *imprimatur* pochodziło z 1946 r., co może sugerować, że katechizm miał swoje wcześniejsze wydania. Wydanie z 1948 r. bez określenia miesiąca, w którym zostało opublikowane, miało niebieską kartonową okładkę, a na stronie przedtytułowej umieszczono obrazek Jezusa błogosławiącego dzieci pt. „Pan Jezus, przyjaciel dzieci”. Wydanie z września 1948 r. ukazało się w 30 tys. egzemplarzy i zostało zaopatrzone w informację, że uwzględniono w nim najważniejsze określenia katechizmowe zatwierdzone przez Episkopat Polski. Katechizm rzeczywiście był „mały” liczył 80 stron i był jednym z najkrótszych. W wydaniu „wrześniowym” wprowadzono niewielkie uzupełnienia niewpływające w zasadniczy sposób na treść katechizmu⁴².

Miał klasyczny układ według pytań i odpowiedzi, już na wstępie pojawiły się trzy pytania: „Po co jesteśmy na ziemi?”, „Kto służy Bogu?”, „Która nauka uczy nas o Bogu?”, dołączono do nich ćwiczenia, między innymi polecenie założenia zeszytu i pilnej nauki. W części I, oprócz przede wszystkim pytań i odpowiedzi dotyczących *Składu Apostolskiego*, dodano również pytania o stworzenie świata, życie Jezusa, rok kościelny, modlitwy. W części II, na tej samej zasadzie, zaprezentowano 10 przykazań bożych, przykazania miłości Boga i bliźniego oraz pytania do rachunku sumienia. Święci przywołani w tej części to patroni Polski – św. Wojciech, św. Stanisław, św. Andrzej Bobola, patron młodzieży św. Stanisław

⁴¹ Tym pseudonimem posługiwał się ks. Ferdynand Jakobi (1882–1941).

⁴² Między innymi podano przykład Ampere’a, który – wymawiając słowo Bóg – odslaniał głowę, a podziwiając piękno przyrody, mówił: „Jaki Bóg jest wielki”. Rozbudowano naukę o grzechu, dodano modlitwę różańcową, pojawiło się więcej pytań dotyczących sakramentu małżeństwa.

Kostka i patroni Śląska – św. Jadwiga i św. Jacek. Warto zwrócić uwagę, że przy IV przykazaniu mówiącym o czci należynej rodzicom do osób godnych szacunku dołączono przełożonych i ojczyznę – „drugą matkę”, przy ćwiczeniach zalecano czytanie życiorysów wielkich Polaków, np. Żółkiewskiego, Chodkiewicza, Czarnieckiego, ks. Kordeckiego, co może sugerować lekturę dzieł H. Sienkiewicza.

Część III poświęcona była sakramentom, szczególnie mszy św. Wyjaśniono, jak wygląda ołtarz, tabernakulum, szaty liturgiczne. Objasniono dokładnie, jak należy przyjmować komunię św. i odmawiać poszczególne modlitwy – *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario*. W końcowym dodatku znalazły się modlitwy pacierza, różaniec, modlitwy do spowiedzi św., wzór rachunku sumienia, odnowienie przymierza chrztu św., krótkie wierszyki do dowolnego użytku.

Charakterystyczną cechą tego katechizmu była duża liczba ilustracji. Do prawie każdego pytania i zagadnienia dołączono symboliczne, czarno-białe, wykonane piórkem, obrazki nieznanego autora. Na przykład tajemnicę Trójcy św. symbolizowały trzy płonące świece, których płomienie łączyły się w jeden, czyśćć symbolizował kwiat lilii.

W 1949 r.⁴³ w lutym oraz na przełomie lipca i sierpnia ukazały się dwa wydania *Małego katechizmu* w opracowaniu już tylko ks. Adama Cieszyńskiego. Zostały oznaczone jako 6. i 7. W Bibliotece Narodowej nie zachowały się wydania wcześniejsze. Wydanie lutowe wydrukowano w nakładzie 15 tys. egzemplarzy w Drukarni Katolickiej, a wakacyjne w nakładzie 50 tys. egzemplarzy w tej samej drukarni, która znalazła się w tym czasie już pod zarządem państwowym. Zamieszczona na czwartej stronie okładki reklama Księgarni św. Jacka, liczba stron (88) i beżowy kolor okładki nie uległy zmianie. Fakt, że nakład wakacyjny ukazał się w tak dużej liczbie egzemplarzy, trzeba przypisać informacji, że katechizm został zatwierdzony pismem z dnia 31 lipca 1949 r. przez Ministerstwo Oświaty jako podręcznik do użytku szkolnego dla uczniów niższych klas szkół podstawowych⁴⁴. Oba wydania nie różniły się między sobą treścią, warto natomiast odnotować zmiany w stosunku do poprzednich wydań *Małego katechizmu* autorstwa dwóch księży. Przede wszystkim dokładniej omówiono układ mszy św. i przebieg roku kościelnego, przywołano w całości przypowieść o synu marnotrawnym, sakrament namaszczenia chorych został nazwany ostatnim namaszczeniem, niektóre pytania oznaczono symbolem gwiazdki, co sygnalizowało, że są przeznaczone dla dzieci starszych. Ogólnie katechizm miał więcej pytań, bardziej rozbudowaną treść, więcej ilustracji zwłaszcza przy omawianiu mszy św. czasem też dodane polecenia typu: zapisz sobie, zapamiętaj. Autor wyeliminował wcześniej publikowane wierszyki.

W 1949 r. nakładem Kurii Diecezjalnej w Kielcach w kieleckiej Księgarni „Jedność” ukazał się w nakładzie 25 tys. egzemplarzy *Mały katechizm diecezjalny dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii św.* Jego autorem był ks. Władysław Czełuśniak (1911–1994), kapłan diecezji kieleckiej, nauczyciel religii w szkołach podstawowych, a po wojnie w liceum bł. Kingi⁴⁵, niezwykle za-

⁴³ *Imprimatur* z 1948 r.

⁴⁴ Nie podano, dla której konkretnie klasy.

⁴⁵ D. Wojciechowski, *Niezłomny w walce o religię w szkole. Ks. Władysław Czełuśniak (1911–1994)*, *Nasz Dziennik*, 2008, nr 273, s. 25.

służony w obronie katechezy w szkołach. Słynął jako dobry kaznodzieja, zwłaszcza w zakresie kazań o tematyce patriotycznej⁴⁶, w maszynopisie pozostawił dwa tomy kazań o tematyce społecznej. *Mały katechizm*, to jego jedyna opublikowana książka w omawianym okresie, z czarno-białymi, schematycznymi rysunkami licy Borowskiej. Zawierała, oprócz podstawowych modlitw pacierza, 274 pytania i odpowiedzi katechizmowe dotyczące wyznania wiary (Bóg Ojciec, Trójca św., Aniołowie, Jezus Chrystus, Duch św., Kościół, człowiek), 10 przykazań, sakramentów św. oraz rachunek sumienia według przykazań bożych i kościelnych. Każdy rozdział katechizmu był poprzedzony krótkim wstępem objaśniającym, np. „Twój udział we Mszy św.” – „Przyjdź punktualnie na Mszę św. W kościele zachowuj się spokojnie i ze skupieniem. Podczas Mszy św. módl się całym sercem. Możesz się modlić ze swej książeczki”⁴⁷. Czełuśniak był kapłanem zatroskanym o religijną edukację i wychowanie młodzieży. Sześć lat później, w 1955 r. na konferencji dla księży katechetów wypowiedział takie zdanie: „Pierwszym obowiązkiem księdza jest troska o młodzież. Trzeba wszystkie siły wyżyć, by ją utrzymać przy Kościele. Będziemy przygotowani na to, że w ogóle religii w szkołach nie będzie. Również nie będzie później pomocy katechetycznych, dlatego wykupujcie katechizmy, obrazy, podręczniki i nie szcędźcie na to pieniędzy”⁴⁸. Niewątpliwie miał rację, gdyż w 1961 r.⁴⁹ na ponad 30 lat usunięto religię ze szkół.

Również w 1949 r. ukazał się w wydawnictwie siostr Loretanek w Warszawie *Krótki katechizm do pierwszej spowiedzi i komunii świętej* w nakładzie 5 tys. egzemplarzy autorstwa ks. Witolda Kowalskiego. Tekst katechizmu, o czym informowano na stronie tytułowej został ułożony na podstawie uchwały Episkopatu Polskiego z 1948 r.⁵⁰. Bardzo interesujące jest *imprimatur* tej pozycji. Zostało podpisane na zamku w Bierzgłowie (*In Arce Bierzgłowo*) 17 grudnia 1948 r. przez biskupa Adolfa Szelażka (1865–1950). Sam Szelażek był biskupem łuckim, w 1945 r. został aresztowany przez NKWD i więziony w Kijowie, deportowany do Polski w 1946 r., ostatnie lata życia spędził właśnie na zamku w Bierzgłowie⁵¹ koło Torunia.

Na 32 stronach tego bardzo krótkiego katechizmu zamieszczono, oprócz pacierza, nienumerowane pytania i odpowiedzi dotyczące podstawowych prawd wiary (o Panu Bogu, o Panu Jezusie). Odpowiedzi wydrukowano pogrubioną czcionką. Katechizm składał się z 12 części, w ostatniej znalazły się praktyczne wskazówki służące do przygotowania się do spowiedzi oraz ministrantura po łacinie. Całość kończyła pieśń poranna (*Kiedy ranne wstają zorze*) i pieśń wieczorna (*Wszystkie nasze dzienne sprawy*).

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ W. Czełuśniak, *Mały katechizm diecezjalny...*, Kielce 1949, s. 74–75.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ W 1961 r. sejm PRL uchwalił ustawę o rozwoju systemu oświaty i wychowania definitywnie usuwającą lekcje religii ze szkół.

⁵⁰ Być może duża liczba opublikowanych w roku 1948–1949 katechizmów była wynikiem wspomnianej uchwały Episkopatu Polski.

⁵¹ W 1946 r. parafię w Bierzgłowie objął ksiądz repatriant z diecezji łuckiej. „W nieopodal Bierzgłowa leżącym zamku znalazło schronienie wielu kapłanów z diec. łuckiej wraz ze swym arcybiskupem J.E. ks. biskupem Adolffem Szelażkiem”. *Kronika Rzymskokatolickiej Parafii Wniebowzięcia N.M. Panny w Bierzgłowie* [online], [dostęp 26 I 2017]. Dostępny w World Wide Web: www.parafiawbierzgłowie.pl. Szelażek został pochowany w kościele św. Jakuba w Toruniu, w 2013 r. wszczęto jego proces beatyfikacyjny, zakończenie etapu diecezjalnego procesu nastąpiło we wrześniu 2016 r.

Katechizm musiał zostać zaaprobowany przez władze świeckie, gdyż był wydany jeszcze siedmiokrotnie, łącznie miał osiem wydań⁵². Na beżowej okładce umieszczono rysunek siedzącego Jezusa otoczonego przez słuchające go dzieci. Na ilustracji zwraca uwagę fakt, że Jezus ma bose stopy, a wszystkie dzieci noszą buciki. Treść katechizmu uzupełniono o elementy pacierza – trzy cnoty boskie, cztery cnoty główne, uczynki miłosierne co do duszy i co do ciała. To spowodowało przesunięcie tekstu o jedną stronę. Aby jej nie dodawać, oba wydania miały tę samą liczbę stron, dwie ostatnie zwrotki pieśni porannej i pieśń wieczorną wydrukowano na trzeciej stronie okładki.

2. Katechizmy ogólne / skrócone

Już w 1945 r. w Wągrowcu ukazał się anonimowy *Skrócony katechizm diecezjalny*. Zawierał w sumie 170 pytań i odpowiedzi. We wstępie znalazły się trzy pytania o znak krzyża świętego, następne dotyczyły: przykazań – 10 przykazań bożych (pytania 4–74) i 5 kościelnych (75–83) z uwagą, że Kościół zakazuje jeszcze innych rzeczy, np. czytania złych ksiązek, należenia do masonów i związków bezbożnych, palenia zwłok⁵³. Kolejne podejmowane tematy to: grzech, sumienie, dobre uczynki, cnota i doskonałość, łaska, modlitwa (*Ojczy nasz* i *Zdrowaś Mario*), sakramenty święte, choć nie padało ani jedno pytanie o sakrament małżeństwa.

Następnie było przygotowanie do spowiedzi – rachunek sumienia z przykazań bożych i kościelnych oraz grzechów głównych. W dodatku znalazł się pacierz, różaniec, święta kościelne, suche dni, wigilie z postem, czasy zakazane, trzy pieśni – *Boże coś Polskę*, *My chcemy Boga* i *Kiedyś o Jezu*. Uzupełnieniem była łacińska, skrócona wersja ministrantury.

Nowy katechizm diecezjalny ukazał się po raz pierwszy w Poznaniu w 1933 r. w nakładzie 20 tys. egzemplarzy⁵⁴. Natomiast pierwsze wydanie powojenne opublikowano już w 1945 r. w Potulicach w Wydawnictwie Seminarium Zagranicznego nakładem Drukarni i Księgarni św. Wojciecha, kolejne w 1947 r. Wszystkie wydania były anonimowe, tylko na podstawie informacji zapisanej ołówkiem na zachowanym w BN egzemplarzu z 1933 r. należy przypuszczać, że autorami katechizmu byli księża: Zygmunt Baranowski, Seweryn Kowalski i Jan Kanty Noryśkiewicz. We wszystkich wydaniach brakuje spisu treści, pojawia się natomiast informacja, że treść katechizmu została uzgodniona z kierunkiem najnowszych prac Stolicy Apostolskiej w tej dziedzinie. Całość katechizmu, w klasycznym układzie pytań i odpowiedzi, składała się ze wstępu i trzech części, w uzupełnieniu znalazło się przygotowanie do spowiedzi dla młodzieży – modlitwa przed rachunkiem sumienia, sam rachunek sumienia, żal za grzechy, postanowienie poprawy, spowiedź oraz modlitwy pacierza. Omówiono także święta kościelne, suche dni (środy, piątki i soboty po św. Łucji – 13 XII, po Środzie Popielcowej, po Zielonych Świątkach, po święcie Podwyższenia Krzyża św. 14 IX.), wigilie z postem i czasy zakazane.

⁵² Kolejne wydania w latach 1950, 1958, 1964, 1966, 1967 i 1968. W katalogu BN brakuje wydania 4., które prawdopodobnie ukazało się między rokiem 1958 a rokiem 1964. Wydanie z 1958 oznaczono jako 3., a z 1964 jako 5.

⁵³ *Skrócony katechizm diecezjalny*, Wągrowiec 1945, s. 16.

⁵⁴ Kolejne wydania w latach 30. XX w. to rok 1935 i 1939.

Katechizm obejmował w sumie 296 pytań. W kolejnych wydaniach nie ma wielkich różnic w treści. W wydaniu z 1945 r. dodano do części pierwszej cztery pytania o czci świętych, które w wydaniach przedwojennych były umieszczone w rozdziale o bożych przykazaniach. Niewielkie zmiany dotyczyły informacji o sakramencie małżeństwa.

W wydaniach powojennych wyeliminowano pytania o bractwach i pielgrzymkach. W edycjach wcześniejszych wymieniano niektóre bractwa z nazwy (np. Bractwo różańcowe, matek chrześcijańskich, stowarzyszenie św. dziecięstwa, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Sodalicje Mariańskie, konferencja św. Wincentego à Paulo), co później zostało pominięte.

W 1947 r. w Księgarni Krakowskiej ukazał się *Krótki katechizm rzymsko-katolicki*. Jego autorem był ks. biskup Edward Likowski. Na 96 stronach zawarto 444 pytania i odpowiedzi katechizmowe na dwóch poziomach, dla niższego stopnia i – oznaczone gwiazdką – dla stopnia wyższego. Katechizm nie zawierał wstępu, został podzielony na dwie części – katechizm ogólny i szczegółowy. Został poprzedzony zbiorem podstawowych modlitw i uzupełniony dwoma dodatkami – przygotowaniem do spowiedzi świętej dzieci i ministranturą. W przygotowaniu do spowiedzi zamieszczono modlitwy przed rachunkiem sumienia i po spowiedzi oraz rachunek sumienia z 10 bożych przykazań, 5 kościelnych, grzechów głównych, a także akt żalu i obietnicę poprawy. Ministrantura w wersji łacińskiej została poprzedzona krótkim wstępem. Autor sugerował, że „każdy chłopiec winien w czasie przysposobienia do spowiedzi i komunii św. wyuczyć się ministrantury. Z chwilą, kiedy ma przystąpić do Najśw. Sakramentu Ołtarza, powinien też znać służbę ołtarza i chętnie ją pełnić przy Mszy św. i przy innych nabożeństwach”⁵⁵.

Natomiast w 1949 r. ukazał się w Tarnowie w nakładzie 10 tys. egzemplarzy *Katechizm diecezjalny*⁵⁶ opracowany przez członków, jak się można domyślać, księży, z Diecezjalnej Komisji Szkolnej. W katechizmie brakuje wstępu, który w wyraźny sposób wskazywałby na adresata. Sądząc jednakże po tym, że opracowała go Komisja Szkolna zapewne był skierowany do uczniów szkół podstawowych. Oprócz typowych pytań i odpowiedzi katechizmowych dotyczących spraw wiary (*Skład Apostolski*, 10 przykazań bożych, 5 przykazań kościelnych, nauki o grzechu, łasce bożej, sakramentach i modlitwie) zawierał dwa dodatki. Jednym z nich było obszernie przygotowanie do spowiedzi św., drugim ministrantura. Zapis służenia do mszy św. ułożony został w dwóch kolumnach. W jednej był tekst łaciński, w drugiej jego polska wymowa (zapis fonetyczny). Schematyczne pytania i odpowiedzi były uzupełnione dodatkowymi wyjaśnieniami, przykładami z życia świętych, cytatami z Pisma Świętego i pieśniami. Na przykład, po pytaniu dotyczącym uznawania za prawdę wszystkiego, co Bóg objawił, pojawił się taki przykład: „Świętemu Ludwikowi IX królowi francuskiemu doniesiono, że w kaplicy ukazał się P. Jezus w Hostii Przenajświętszej jako małe dziecię. Król nie poszedł

⁵⁵ Ibidem, s. 90.

⁵⁶ *Katechizm diecezjalny*, opracowany przez Diecezjalną Komisję Szkolną, Nakład Diecezjalna Spółdzielnia Wydawnictw Religijnych „Veritas”, Tarnów 1949, s. 206. Imprimatur z 15 VII 1948 r., druk katechizmu ukończono w maju 1949 r., zatem mógł służyć uczniom w nowym roku szkolnym.

do kaplicy, lecz powiedział: »Więcej wierzę zapewnieniu P. Jezusa niż własnym oczom. Niech idą ci, co nie dowierzają«⁵⁷.

Ksiądz prof. Seweryn Kowalski opracował *Katechizm religii katolickiej* dla diecezji warmińskiej. Katechizm ukazał się w 1949 r. w Olsztynie w nakładzie 50 tys. egzemplarzy. Składał się z pacierza i trzech części – o wierze, przykazaniach, łasce bożej i sakramentach świętych. Przy omawianiu poszczególnych sakramentów znalazł się obszerniejszy fragment wyjaśniający przebieg mszy św. Katechizm zawierał łącznie 234 pytania i krótkie, przystosowane do nauczania się na pamięć, odpowiedzi. Uzupełnieniem pytań katechizmowych było przygotowanie do spowiedzi św. Na okładce umieszczono rysunek Jezusa otoczonego owcami i trzymającego na kolanach małą owieczkę, z podpisem: „Błogosławieni, którzy słuchają słowa bożego”.

Był to katechizm ogólny, nie zawierał informacji, czy jego adresatem były dzieci przygotowujące się do pierwszej komunii św. Na dziecięcego adresata może wskazywać jedynie bardzo krótka forma publikacji.

3. Katechizmy dla młodzieży

Katalog BN rejestruje trzy wydania – 5., 6. i 7. *Krótkiego katechizmu rz-katolickiego dla młodzieży* wydanego w Gostyninie przez jego autora ks. dr. Wincentego Helenowskiego. Wydanie piąte ukazało się nakładem autora w 1945 r., kolejne w roku 1946 i 1947 również w opracowaniu i nakładem autora⁵⁸. Katechizm, oprócz klasycznego układu treści według pytań i odpowiedzi, zawierał informacje o odpustach, jakie można uzyskać za nauczanie religii, np. rodzice zyskują 100 dni odpustu, ilekroć uczą dzieci i domowników wiary chrześcijańskiej. Uzupełnieniem całości były modlitwy pacierza, modlitwy dodatkowe, rachunek sumienia, różaniec. W wydaniu 5. i 6. dodano ministranturę. Najbardziej rozbudowana treść była w wydaniu z 1946 r. W pozostałych występowały niewielkie zmiany dotyczące zestawu modlitw⁵⁹. Na okładce książki w roku 1945 i 1947 zachęcano do nauki katechizmu. W 1945 r. zamieszczono następującą notę: „»Ze wszystkich boskich dzieł najbardziej boską rzeczą jest zbawiać dusze« – św. Dyonizy, »Przez przeszło pięć lat najsroźszej okupacji polska młodzież nie mogła się uczyć katechizmu. By odrobić tę olbrzymią krzywdę i w najszybszym tempie nauczyć kochaną młodzież polską zasad naszej Świętej wiary, katechizm ten wydaję dla usług gorliwców w dziele zbawiania dusz«”.

Natomiast w 1947 r. autor pisał: „»Ze wszystkich boskich dzieł najbardziej boską rzeczą jest współpracować w zbawieniu dusz« – św. Dyonizjusz, »Przez przeszło pięć lat najsroźszej niewoli polska młodzież nie mogła się uczyć katechizmu. Wróg nie tylko na czas swej zbójeckiej okupacji, ale na długie lata w Polsce uniemożliwił normalne nauczanie katechizmu przez dwa ciosy: wymordował gromadę duchowieństwa i zubożył ludność. By odrobić tę olbrzymią krzywdę

⁵⁷ Ibidem, s. 13.

⁵⁸ *Imprimatur* z Płocka z 1945 i 1946 r. Nie znamy wydań wcześniejszych.

⁵⁹ Były to w roku 1946: *Litania do Pana Jezusa*, *Litania do Najświętszej Marii Panny*, modlitwa o pokój, modlitwa do św. Józefa.

i w najszybszym tempie nauczyć kochaną młodzież polską zasad naszej świętej wiary wydałem ten katechizm dla usług wszystkich gorliwców w dziele zbawiania dusz. Po przez wieki nauczanie katechizmu sprawował każdy duszpasterz. Warunki i okoliczności daty obecnej i troska o przyszłość OJCZYZNY błagają każdego Polaka świeckiego o pomoc w nauczaniu katechizmu wszystkich dzieci polskich. Apostołowie świeccy, do pomocy swym nielicznym duszpasterzom!!! Jako autor i wydawca mam jedną dziś dewizę: najtańszy i najprzystępniejszy katechizm w ręku każdego polskiego dziecka w biednej Ojczyźnie. – Wszystkim tym, którzy w jakikolwiek sposób pomagali mi opracować i wydać ten katechizm, najgoręcej dziękuję: Bóg zapłać!!!«”

Na uwagę zasługuje fakt, że katechizm został wydany w niewielkim ośrodku duszpasterskim, nakładem własnym autora.

Na przełomie 1946/1947 r., a następnie w 1949 r. w Przemyślu, nakładem Kurii Biskupiej obrządku łacińskiego ukazał się liczący 127 stron *Katechizm religii katolickiej*, którego autorem był bp Wojciech Tomaka. Wydanie pierwsze zostało opatrzone podtytułem „dla młodzieży”. Natomiast w wydaniu z 1949 r. oznaczonym jako trzecie już tego podtytułu nie ma, mimo że sama treść nie uległa zmianie⁶⁰. Nakład katechizmu w 1949 r. wynosił 10 tys. egzemplarzy, a jego autor we wstępie podkreślał istotę i znaczenie katechizmu, pisząc: „Ta książeczka, zwana *Katechizmem*, zawiera w skróceniu to wszystko, w co mamy wierzyć i co mamy czynić, abyśmy byli zbawieni. Miliony ludzi zawdzięcza katechizmowi swoje szczęście doczesne i wieczne. Katechizm katolicki można śmiało nazwać najważniejszą księgą mądrości chrześcijańskiej. Dlatego trzeba go bardzo cenić i szanować, jego treść należycie sobie przyswoić i uczynić go stałym kierownikiem swych myśli i czynów od dzieciństwa aż do starości”⁶¹.

Natomiast sama treść została zaprezentowana w tradycyjnym układzie: pytanie–odpowiedź i składała się z pięciu rozdziałów. Na zakończenie każdego rozdziału proponowano – „zastanów się i odpowiedz”, np. po rozdziale pierwszym padały takie pytania: kto Cię uczył pierwszych prawd wiary? Wymień niektórych polskich świętych męczenników, którzy w obronie wiary śmierć ponieśli? Kiedy trzeba się żegnać? Dlaczego w Piśmie św. nie może być nieprawdy? Katechizm kończył się zestawem modlitw zawierających pacierz, różaniec, różne modlitwy (np. przed i po nauce), rachunek sumienia według 10 bożych przykazań, żal za grzechy.

Podsumowanie

Katechizmy są książkami wybitnie użytkowymi, wprowadzającymi w podstawy wiary, z którymi musiało się zetknąć każde dziecko przygotowujące się do pierwszej spowiedzi i komunii św. W podstawowej treści zawierały zestaw pytań i odpowiedzi na temat wiary uzupełniane pieśniami, modlitwami, ministranturą

⁶⁰ Brak w zbiorach BN wydania drugiego nie pozwala stwierdzić, czy podtytuł wyeliminowano wcześniej niż w wydaniu 3.

⁶¹ W. Tomaka, *Katechizm religii katolickiej*, Przemyśl 1946, s. 1.

i innymi dodatkami. Ich autorami byli wyłącznie księża, również biskupi, ze stopniem doktora, a nawet profesora. Wszystkie miały obowiązkowe *imprimatur*, często były dodatkowo sygnowane przez kościelnego cenzora. Niektóre z nich były zatwierdzane jako podręczniki szkolne. W omawianym zbiorze mamy do czynienia również z przeróbkami, skrótami innych katechizmów, np. R. Filochowskiego, P. Gaspariego czy Quineta. Także cenzura państwowa nie ominęła tego typu wydawnictw. Z treści eliminowano nazwy konkretnych stowarzyszeń religijnych (np. Akcji Katolickiej, Sodalicii Mariańskiej), słowo „narodowy” przy pieśni *Boże, coś Polskę*, termin Polak-katolik. Jednocześnie autorzy próbowali nawiązywać do symboli przedwojennych, zamieszczając np. ilustrację ryngrafu z orłem w koronie.

Podobnie jak w przypadku podręczników i modlitewników, była to grupa wydawnictw najbardziej schematyczna i zestandaryzowana, o ustalonym porządku prezentacji treści.

Spis katechizmów dla dzieci i młodzieży 1945–1949

BARANOWSKI, Zygmunt

Nowy katechizm diecezjalny / Zygmunt Baranowski, Seweryn Kowalski, Jan Kanty Noryśkiewicz. – Potulice: Seminarium Zagraniczne, 1947. – 93, [1] s.; 20 cm

CIESZYŃSKI, Adam

Mały katechizm: zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / Adam Cieszyński, Józef Wrzoł. – Katowice: Księgarnia św. Jacka, [1948]. – 80 s.; 21 cm

CIESZYŃSKI, Adam

Mały katechizm: zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / Adam Cieszyński, Józef Wrzoł. – Katowice: Księgarnia św. Jacka, 1948. – 88 s.; 21 cm

CIESZYŃSKI, Adam

Mały katechizm: zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / Adam Cieszyński, Józef Wrzoł. – Katowice: Kuria Diecezjalna, 1946. – s. 80

CIESZYŃSKI, Adam

Mały katechizm: zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / oprac. Adam Cieszyński. — Wyd. 6. — Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1949. — 88 s.: il.; 21 cm

CIESZYŃSKI, Adam

Mały katechizm: zawierający krótkie przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / oprac. Adam Cieszyński. — Wyd. 7. — Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1949. — 88 s.: il.; 21 cm

CYREK, Józef

Katechizm dla polskich dzieci / Józef Cyrek; [il. wykonali P. Rousseau, A. Żmuda, M. Woźnicki]. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Księża Jezuitów, [1947]. – 127 s.; 21 cm

CYREK, Józef

Katechizm dla polskich dzieci / Józef Cyrek; [il. wykonali P. Rousseau, A. Żmuda, M. Woźnicki]. – Wyd. 3. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy Księża Jezuitów, 1948. – 127 s.: il.; 21 cm

CYREK, Józef

Katechizm dla polskich dzieci / Józef Cyrek. — Wyd. 3. — Kraków: WAM: Księża Jezuitów, 1948. — 124 s.: rys.; 21 cm

CZELUŚNIAK, Wł.

Mały katechizm diecezjalny: dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej / ks. Wł. Czeluśniak; [rys. Izy Borowskiej]. – Kielce: Kuria Diecezjalna: Księgarnia „Jedność”, dr. 1949. – 113, [2] s.: il.; 14 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm: przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii Świętej / wg R. Filochowskiego; oprac. F. N.. – Wyd. 2 popr. – Częstochowa: F. Nowicka, 1949. – 64 s.; 15 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – [s. l.: s.n.], 1948. – 96 s.; 12 cm (Mikołów: K. Miarka)

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – [s. l.: s.n., 1947]. – 96 s.; 12 cm (Mikołów: K. Miarka)

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – [s. l.: s.n., 1947]. – 96 s.; 12 cm (Częstochowa: Drukarnia Państwowa Nr 1)

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – Częstochowa: [s.n., 1947]. – 96 s.; 12 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – [Warszawa: s.n.], dr. 1949. – 94 s.; 12 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii Świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – Kraków: [s.n., 1945]. – 94, [2] s.; 12 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii Świętej / ułożony przez R. Filochowskiego. – Wyd. nowe. – Kraków: [s.n., 1946]. – 94, [2] s.; 19 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Mały katechizm rzymsko-katolicki / oprac. na podstawie Filochowskiego ks. J. S.. – Wyd. 3. – Kalisz: Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, 1948. – 48 s.; 14 cm

FILOCHOWSKI, Roch

Mały katechizm rzymsko-katolicki / oprac. na podstawie ks. Filochowskiego przez Ks. J. S.. – Wyd. 2 popr. – Wrocław: skł. gł. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, 1946. – 48 s.; 13 cm

GASPARRI, Pietro

Mały katechizm dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii św. / na podstawie katechizmu kardynała Piotra Gasparriego oprac. ks. Józef Łopot. – [Kielce: s.n.], 1949. – 48 s.; 15 cm

GASPARRI, Pietro

Mały katechizm dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii św. / na podstawie katechizmu kardynała Piotra Gasparriego oprac. ks. Józef Łopot. – Kielce: nakł. autora, 1948. – 48 s.; 15 cm

GASPARRI, Pietro

Mały katechizm dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii św. / na podstawie katechizmu kardynała Piotra Gasparriego oprac. ks. Józef Łopot. – Wyd. 4 popr. – Kielce: [s.n.], 1949. – 48 s.; 15 cm

GASPARRI, Pietro

Mały katechizm dla przygotowania dzieci do spowiedzi i komunii św. / na podstawie katechizmu kardynała Piotra Gasparriego oprac. ks. Józef Łopot. – Wyd. 7 popr. – Kielce: [s.n.], 1946. – 48 s.; 15 cm

HELENOWSKI, Wincenty

Krótki katechizm rz.-katolicki: dla młodzieży / Wincenty Helenowski. Wyd. 5. – Gostynin: nakł. autora, [1945]. – 86, [1] s.; 15 cm

HELENOWSKI, Wincenty

Krótki katechizm rz.-katolicki: dla młodzieży / Wincenty Helenowski. Wyd. 6. – [Gostynin]: nakł. autora, 1946. – 96 s.; 15 cm

HELENOWSKI, Wincenty

Krótki katechizm rz.-katolicki dla dzieci i młodzieży / oprac. i wyd. Wincenty Helenowski. Wyd. 7. – Gostynin: nakł. autora, 1947. – 64 s.

JAKOBI, FERDYNAND

Katechizm rzymsko-katolicki dla dzieci przystępujących do pierwszej Komunii Św. / ks. Błoński. – Wyd. 5. – [s.l.: s.n.]; Łódź: skł. gł. Księgarnia Dobrej Książki, 1947. – 32 s.; 16 cm. – Na s. tyt. pseud. aut., nazw. właśc.: Ferdynand Jakobi)

KATECHIZM

Katechizm diecezjalny / oprac. przez Diecezjalną Komisję Szkolną. – Tarnów: Verita, 1949. – 206 s.; 20 cm

KATECHIZM

Katechizm diecezjalny rzymsko-katolicki: dla dzieci starszych przystępujących do Spowiedzi i Komunii Świętej generalnej: obowiązujący w diecezji płockiej w myśl 202 Statutu Synodu Diecezjaln[ego]. Kurs wyższy. – Wyd. 3. – Płock: Kuria Diecezjalna, 1946. – 60 s.; 20 cm

KOWALSKI, Seweryn

Katechizm religii katolickiej / oprac. ks. Seweryn Kowalski. – Olsztyn: Warmińska Kuria Biskupia, 1949. – 96 s.; 15 cm

KOWALSKI, Witold

Krótki katechizm do pierwszej spowiedzi i komunii świętej: tekst ułożony na podstawie uchwały Episkopatu Polskiego z 1948 r. / Witold Kowalski. – Warszawa: Wydaw. SS. Loretanek, 1949. – 32 s.; 14 cm

KOWALSKI, Zygfryd

Katechizm religii katolickiej / [oprac. Zygfryd Kowalski; współil. Franciszek Dąbrowski]. – Pelplin: Kuria Biskupia Chełmińska, 1945. – 80 s.: il.; 14 cm

KOWALSKI, Zygfryd

Katechizm religii katolickiej: dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej / [oprac. Zygfryd Kowalski; il. Zygfryd Gardzielewski]. – Wyd. 3 popr. – Toruń: skł. gł. Wydawnictwo „Caritas”, 1947. – 109, [2] s.: il.; 14 cm

KOWALSKI, Zygfryd

Katechizm religii katolickiej: dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej / [oprac. Zygfryd Kowalski]; [il. Zygfryd Gardzielewski]. – [Wyd. 2 nowo oprac.]. – Toruń: „Caritas”, 1946. – 101, [3] s.: il.; 15 cm

LIKOWSKI, Edward

Krótki katechizm katolicki / ułożył Edward Likowski. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1947. – 96 s.; 21 cm

MAREK, Marian

„Dopuszczcie dziecięczkom przyjść do mnie”: katechizmowe przygotowanie do pierwszej Komunii Świętej: podręcznik dla dzieci / ks. Marian Marek. – Wyd. 2. – Kraków: nakł. autora, 1945. – 80 s.; 21 cm

MAREK, Marian

„Dopuszczcie dziecięczkom przyjść do mnie”: katechizmowe przygotowanie do pierwszej Komunii Świętej: podręcznik dla dzieci / ks. Marian Marek. – Wyd. 3. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1946. – 79, [1] s.; 20 cm

MAREK, Marian

„Dopuszczcie dziecięczkom przyjść do mnie”: katechizmowe przygotowanie do pierwszej Komunii Świętej: podręcznik dla dzieci / ks. Marian Marek. – Wyd. 4. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1947. – 80 s.; 21 cm

MAREK, Marian

„Dopuszczcie dziecięczkom przyjść do mnie”: katechizmowe przygotowanie do pierwszej Komunii Świętej: podręcznik dla dzieci / ks. Marian Marek. – Wyd. 5. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1948. – 79, [1] s.; 20 cm

MAREK, Marian

„Dopuszczcie dziecięczkom przyjść do mnie”: katechizmowe przygotowanie do pierwszej Komunii Świętej: podręcznik dla dzieci / ks. Marian Marek. – Wyd. 8. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1949. – 80 s.; 21 cm

PIOTROWSKI, Czesław

Katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i Komunii św. / C. Piotrowski. – Poznań: Albertinum: Księgarnia Św. Wojciecha, [1946]. – 64 s.; 14 cm

PIOTROWSKI, Czesław

Katechizm podstawowy / Czesław Piotrowski. – Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, [1947]. – 96 s.; 21 cm

PIOTROWSKI, Czesław

Katechizm podstawowy / Czesław Piotrowski. – Wyd. 2. – Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, dr. 1949. – 96 s.; 21 cm

PIOTROWSKI, Czesław

Krótki katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i Komunii św. / Cz. Piotrowski. – Wyd. 3. – Poznań: Albertinum, [1949]. – 64 s.; 15 cm

PIOTROWSKI, Czesław

Krótki katechizm dla dzieci przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii św. / Czesław Piotrowski. – Poznań: Albertinum. Księgarnia św. Wojciecha, 1948. – 64 s.; 14 cm

SIARA, Aleksy

Katechizm przygotowawczy do pierwszej Spowiedzi i Komunii św. / A. Siara. – Katowice: Księgarnia i Drukarnia Katolicka, 1945. – 64 s.; 21 cm

SIARA, Aleksy

Katechizm przygotowawczy do pierwszej Spowiedzi i Komunii św. / A. Siara. – Wyd. 3. – Katowice: Księgarnia i Drukarnia Katolicka, 1945. – 64 s.; 21 cm

SKRÓCONY

Skrócony katechizm diecezjalny. – [S. I.]: nakł. K. Bonowski, 1945. – 48 s.; 21 cm

TOMAKA, Wojciech

Katechizm religii katolickiej / dla młodzieży przerobił Wojciech Tomaka. – [Przemyśl]: Kuria Biskupia obrządku łacińskiego, [1946]. – 127 s.; 20 cm

TOMAKA, Wojciech

Katechizm religii katolickiej / przerobił bp W. Tomaka. – Wyd. 3. – Przemyśl: Kuria Biskupia Obrządku Łacińskiego, dr. [19]49. – 127 s.; 21 cm

TOMASZEWSKI, Jan

Katechizm religii katolickiej: przygotowanie dzieci do spowiedzi, komunii świętej i bierzmowania / Jan Tomaszewski, Fr. Gryglewicz. – Wyd. 2 popr. – Częstochowa: [s.n.], 1946. – 48 s.; 14 cm

WOJTUKIEWICZ, Józef

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej spowiedzi i komunii świętej: zgodny ze wskazaniami dekretu Piusa X „Quam singularis” i katechizmu kard. Piotra Gasparriego / ks. Józef Wojtukiewicz. – Wyd. 4. – Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Katolickiego, dr. 1949. – 31 s.; 15 cm

WOJTUKIEWICZ, Józef

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej Spowiedzi i Komunii świętej: zgodny ze wskazaniami dekretu Piusa X „Quam singulari” i katechizmu Kard. Piotra Gasparriego: dostosowany do kartkowo-obrazkowego podręcznika na kl. 2 szkoły powszechnej Józefa Wojtukiewicza pt. „Z Panem Jezusem”. – Białystok: [s.n.], 1945. – 31 s.; 15 cm

WOJTUKIEWICZ, Józef

Katechizm dla przygotowania dzieci do pierwszej Spowiedzi i Komunii świętej: zgodny ze wskazaniami dekretu Piusa X „Quam singularis” i katechizmu Kard. Piotra Gasparriego: dostosowany do kartkowo-obrazkowego podręcznika na kl. 2 szkoły powszechnej Józefa Wojtukiewicza pt. „Z Panem Jezusem”. – Wyd. 2. – Częstochowa: Instytut Katolicki, 1946. – 30, [1] s.; 14 cm

WOJTUKIEWICZ, Józef

Pan Jezus z nami: katechizm i biblijka: książka kartkowa obrazkowa do nauki religii rzymskokatolickiej: przygotowanie do pierwszej spowiedzi i Komunii św. / Józef Wojtukiewicz. – Wrocław: [s.n., 1947]. – 63, [1] s.; 22 cm

WOJTUKIEWICZ, Józef

Pan Jezus z nami: katechizm i biblijka: książka kartkowa, obrazkowa do nauki religii rzymsko-katolickiej, przygotowanie do pierwszej spowiedzi i komunii świętej / Józef Wojtukiewicz. – Częstochowa: Wydawnictwo Instytutu Katolickiego, 1946. – [64] k.: il.; 21 × 30 cm (Częstochowa: Druk. H. Nagłowski)

WOJTUKIEWICZ, Józef

Pan Jezus z nami: katechizm i biblijka: książka kartkowa, obrazkowa do nauki religii rzymsko-katolickiej, przygotowanie do pierwszej spowiedzi i komunii świętej / Józef Wojtukiewicz. – Częstochowa: Wydawnictwo Instytutu Katolickiego, 1946. – [64] k.: il.; 21 × 30 cm (Opole: Drukarnia św. Krzyża)

Bibliografia

Bilicka, Beata. 2009. *Kościół w polskich katechizmach i podręcznikach do nauki religii dla dzieci i młodzieży w latach 1945–2001*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Doppe, Jan. 1998. *Katechizacja w Polsce 1945–1990*. Pelplin: Bernardinum.

Dudek, Antoni. Gryz, Ryszard. 2003. *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków: Znak.

Kądziela, Paweł. 1990. *Kościół a Państwo w Polsce 1945–1965*. Wrocław: Biblioteczka „Nowego Życia”.

Kondek, Stanisław, Adam. 1993. *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944–1949*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Kondek, Stanisław, Adam. 1999. *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948–1955*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

[Czekalski, Ryszard]. 2003. *Słownik katechetyków polskich XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

Socha, Irena. 2001. „Zabawa święta duszy młodocianej – o książce religijnej”. W „Przykładne, użyteczne i zabawne”. *O polskich książkach dla młodego odbiorcy na Śląsku w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Zieliński, Zygmunt. 2003. *Kościół w Polsce 1944–2002*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.

Żaryn, Jan. 2003. *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa: „Neriton”, Instytut Historii PAN.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 27 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Grażyna Lewandowicz-Nosal

National Library. Institute of Books and Reading

e-mail: g.lewandowicz@bn.org.pl

ORCID ID: 0000-0003-3967-112X

Grażyna Lewandowicz-Nosal, PhD, works in the Institute of Books and Reading of the National Library. She specializes in public libraries for children, children's and youth's literature. She is a member of PS IBBY, the editing board of *Guliwer. Czasopismo o książce dla dziecka* and *Poradnik Bibliotekarza*. She is also a member of the jury of the Polish literary award of Kornel Makuszyński. Her main publications include: *Adaptacje Biblii dla dzieci w Polsce w XX wieku. Bibliografia* (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań*, (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci. Wczoraj i dziś. Poradnik* (Warszawa 2008); *Dzieci, Młodzież – Internet – Biblioteka. Wytyczne IFLA Sekcji Bibliotek dla Dzieci i Młodzieży* (Warszawa 2009); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań* (Warszawa 2013); *Warto mieć w bibliotece. Książki dla dzieci 2010-2014. Katalog* (Warszawa 2015).

Catechisms for children and young people in the years 1945–1949

K**ey words:** catechisms, children and youth, Poland, 1945–1949, history**S**

ummary. The article discusses catechisms for children and youth published in Poland in the years 1945–1949. The bibliography includes 58 catechisms. What is a characteristic feature of the genre is its visible standardization, adaptations and shortened versions. Catechisms were written by priests. Most of them were published in 1949. The most significant publishers were diocesan curias in Katowice, Kielce, Olsztyn, monastic and secular publishing houses. The presented material was examined on the basis of the copies preserved in the National Library. The collection was divided into the following sub-sections: 1. Catechisms preparing to the first confession and communion, 2. General/shortened catechisms, 3. Catechisms for the youth.

Grażyna Lewandowicz-Nosal

Nationalbibliothek. Institut für Bücher und Lesen

e-mail: g.lewandowicz@bn.org.pl

ORCID ID: 0000-0003-3967-112X

Dr. Grażyna Lewandowicz-Nosal ist wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Buch und Lesekultur der Nationalbibliothek, Kennerin der öffentlichen Kinderbibliotheken, der Kinder- und Jugendliteratur, Mitglied von PS IBBY, des Redaktionskollegiums von „Guliwer. Czasopismo o książce dla dziecka“ und „Poradnik Bibliotekarza“, Jurorin des gesamtpolnischen K. Makuszyński-Literaturpreises. Die wichtigsten Publikationen: *Adaptacje Biblii dla dzieci w Polsce w XX wieku. Bibliografia* [Die Bibelbearbeitungen für Kinder in Polen im 20. Jahrhundert] (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań* [Die öffentlichen Kinderbibliotheken in Polen. Bewertung der Forschungsergebnisse] (Warszawa 2003); *Biblioteki publiczne dla dzieci. Wczoraj i dziś. Poradnik* [Die öffentlichen Kinderbibliotheken. Gestern und heute. Ein Handbuch] (Warszawa 2008); *Dzieci, Młodzież – Internet – Biblioteka. Wytyczne IFLA Sekcji Bibliotek dla Dzieci i Młodzieży* [Kinder, Jugendliche – Internet – Bibliothek. Richtlinien der IFLA der Sektion für Kinder- und Jugendbibliotheken] (Warszawa 2009); *Biblioteki publiczne dla dzieci w Polsce. Raport z badań* [Die öffentlichen Kinderbibliotheken in Polen. Bewertung der Forschungsergebnisse] (Warszawa 2013); *Warto mieć w bibliotece. Książki dla dzieci 2010–2014. Katalog* [Es lohnt sich, es in der Bibliothek zu haben. Die Kinderbücher 2010–2014. Ein Katalog] (Warszawa 2015).

Kinder- und Jugendkatechismen in Polen

1945–1949

S**Stichworte:** Katechismen, Kinder und Jugendliche, Polen, 1945–1949, Geschichte**Z**

zusammenfassung. Im vorliegenden Text wurden Kinder- und Jugendkatechismen, die in Polen 1945–1949 erschienen, detailliert besprochen. Man stößt in der Bibliografie auf 58 derartige Veröffentlichungen. Charakteristisch für diese Gattung ist ihre starke Standardisierung sowie zahlreiche Bearbeitungen und Kürzungen. Die Autoren der Katechismen waren ohne Ausnahme Priester. Die meisten Katechismen wurden 1949 publiziert. Unter den wichtigsten Herausgebern findet man die Diözesankurien u. a. in Katowitz, Kielce, Allenstein, die Ordensverlage, aber auch weltliche Verlagshäuser. Das Material, auf das man eingeht, wird aus eigener Erfahrung aufgrund von jenen Exemplaren analysiert, die in der Nationalbibliothek aufbewahrt werden. Die Sammlung wurde in die folgenden Gruppen eingeteilt: 1. Katechismen vor der ersten Beichte und der Kommunion, 2. Allgemeine / gekürzte Katechismen, 3. Katechismen für Jugendliche.

Wanda A. Ciszewska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii

e-mail: tai@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8716-9869

„B

iblioteka Księgarza” – seria wydawnicza

wspierająca kształcenie księgarzy w PRL

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.009>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Wanda A. Ciszewska jest adiunktem w Zakładzie Książki Dawnej i Współczesnej Instytutu Informacji Naukowej i Bibliologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Prowadzi badania z zakresu funkcjonowania ruchu wydawniczo-księgarskiego, zarówno w kontekście historycznym, jak i współczesnym. Jej zainteresowania naukowe obejmują również zagadnienie związane z edytorstwem i estetyką publikacji. Jest autorką monografii *Książka w Toruniu w latach 1945–1950. Ruch wydawniczo-księgarski* (Toruń 2005) oraz *Skazone władzą. Ruch wydawniczo-księgarski na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956* (Toruń 2015), a także redaktorem naukowym „Toruńskich Studiów Bibliologicznych”.

S

łowa kluczowe: „Biblioteka Księgarza”, księgarz, kształcenie zawodowe, serie wydawnicze, Stowarzyszenie Księgarzy Polskich

S

treszczenie. „Biblioteka Księgarza” to seria wydawnicza firmowana i prowadzona przez Stowarzyszenie Księgarzy Polskich, ale publikowana przez kilka różnych oficyn wydawniczych, takich jak Wiedza Powszechna, czy Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego. Seria ukazywała się w latach 1960–1965, obejmując łącznie dziewięć pozycji przydatnych w kształceniu przyszłych adeptów zawodu księgarza. Publikacje mają proste opracowanie graficzne wynikające z ich edukacyjnego charakteru. Ta kilkuletnia akcja wydawnicza została prawie całkowicie zapomniana, ale pozycje, które ukazały się w jej ramach, stały się dziś źródłem informacji o zasadach funkcjonowania placówek księgarskich PRL. Zamieszczone w poszczególnych opracowaniach informacje dotyczące m.in. schematu organizacyjnego Centrali Księgarstwa „Dom Książki”, organizacji sprzedaży wysyłkowej czy też zasad obliczania marży kolporterskiej mogą być wykorzystane przy omówieniu różnych zagadnień związanych z organizacją sprzedaży książek w minionej epoce.

Wprowadzenie

„Biblioteka Księgarza” to cykl pozycji wydawanych w latach 60. XX w. przez organizację branżową – Stowarzyszenie Księgarzy Polskich (dalej: SKP). Zasadniczym celem serii było zastąpienie brakujących podręczników księgar-

skich i zaspokajanie potrzeb związanych z kształceniem przyszłych księgarzy. W jej ramach ukazało się łącznie dziewięć pozycji dotyczących zagadnień organizacji pracy księgarni, specyfiki funkcjonowania antykwariatu, czy nietypowego asortymentu księgarskiego.

Ta seria wydawnicza nie stała się dotychczas przedmiotem odrębnego opracowania. „Biblioteka Księgarza” nie została również odnotowana w pracy *Serie wydawnicze*¹ zawierającej informacje o polskim ruchu wydawniczym, a przygotowanej w latach 60. XX w. przez Ministerstwo Kultury i Sztuki. Także Aniela Morawska w publikacji *Serie wydawnicze w Polsce Ludowej*² pominęła ten cykl wydawniczy. Pierwsze informacje o „Bibliotece Księgarza” zostały zawarte w artykule Jerzego Penkalia, opublikowanym na łamach „Księgarza” w 1977 r.³ Drobne wzmianki o cyklu pojawiły się w publikacjach Tadeusza Hussaka⁴, wieloletniego pracownika Centrali Księgarstwa „Dom Książki” i przewodniczącego Zarządu Głównego SKP. Istnienie serii odnotowano także w biogramie Stanisława Malawskiego, inicjatora i redaktora tej akcji wydawniczej⁵. O „Bibliotece Księgarza” wzmiankuje Grzegorz Nieć, w kontekście omawiania pracy Stanisława Tarkowskiego, *Antykwariat księgarski* (Warszawa 1960), wydanej w tym cyklu⁶.

„Biblioteka Księgarza” nie była serią w ścisłym znaczeniu terminu zdefiniowanego zarówno w *Encyklopedii wiedzy o książce*, jak i *Encyklopedii współczesnego bibliotekarstwa polskiego*. *Seria* to zbiór dzieł zwartych różnych autorów, z których każde ma własny tytuł. Poszczególne pozycje posiadają jednolitą szatę edytorską i połączone są w całość znakiem graficznym lub wspólnym tytułem serii⁷. W przypadku „Biblioteki Księgarza” tylko część pozycji ma wspólne elementy graficzne okładek jednoznacznie je identyfikujące jako elementy omawianego cyklu. Zaliczenie pozostałych publikacji do serii jest możliwe tylko na podstawie nazwy serii umieszczonej jedynie u góry karty tytułowej oraz zwrot „Na zlecenie Stowarzyszenia Księgarzy Polskich...” pojawiający się na stronie redakcyjnej. W *Podręcznym słowniku bibliotekarza* dodatkowo uwzględniono termin *seria zakończona* czyli wydawnictwo seryjne, które przestało się ukazywać⁸. Omawiany cykl ukazywał się w latach 1960–1965, można zatem zaliczyć go do serii zakończonych.

¹ *Serie wydawnicze. Informacja o publikacjach seryjnych w polskim ruchu wydawniczym. Do użytku wewnętrznego*, Warszawa 1962.

² A. Morawska, *Serie wydawnicze w Polsce Ludowej*, Warszawa 1971.

³ J. Penkala, *System kształcenia i doskonalenia zawodowego kadr księgarskich w PRL*, Księgarz, 1977, nr 1, s. 8–9.

⁴ T. Hussak, *Księgarstwo bliskie czytelnikom. Nie zmarnowaliśmy szansy...*, Olsztyn 1999, s. 241; idem, *Byliśmy służbą społeczną... (Rzecz o Stowarzyszeniu Księgarzy Polskich)*, Olsztyn 2004, s. 225; idem, *Dorobek kształcenia księgarzy (60 lat istnienia szkół księgarskich)*, Warszawa 2010, s. 226–227.

⁵ B. Karkowski, *Malawski Stanisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, red. H. Tadeusiewicz z udziałem B. Karkowskiego, Warszawa 2010, s. 103.

⁶ G. Nieć, *Antykwariat Przedsiębiorstwa Państwowego „Dom Książki” w latach 1951–1989 w świetle polskiej prasy księgarskiej*, *Roczniki Biblioteczne*, R. LVI: 2012, s. 151.

⁷ J. Cygańska, *seria*, [w:] *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, red. K. Głombowski, B. Świdorski, H. Więckowska, Wrocław 1976, s. 270; *Seria*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, kom. red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynałowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, sz. 2147.

⁸ *Seria zakończona*, [w:] *Podręczny słownik bibliotekarza*, oprac. G. Czapnik, Z. Gruszka przy współpracy H. Tadeusiewicz, Warszawa 2011, s. 303.

Stowarzyszenie Księgarzy Polskich i kształcenie adeptów zawodu

„Biblioteka Księgarza” to cykl dziewięciu pozycji publikowanych w latach 60. XX w. przez kilka różnych oficyn wydawniczych, ale z inicjatywy Stowarzyszenia Księgarzy Polskich. Organizacja ta odwoływała się do tradycji Związku Księgarzy Polskich (dalej: ZKP), powstałego w 1908 r. z inicjatywy środowiska. Początkowo ZKP funkcjonował jako organizacja zrzeszająca właścicieli firm wydawniczych i księgarskich z terenu Królestwa Polskiego, a dopiero od 1921 r. jako ogólnopolski związek branżowy. ZKP wiele uwagi przywiązywał do kształcenia i doskonalenia kadr księgarskich. W tym celu już w 1918 r. uruchomiono Zawodowe Kursy Księgarskie, a od 1928 r. w Warszawie – dwuletnią Szkołę Księgarską, całkowicie utrzymywaną przez przedstawicieli branży⁹.

Stowarzyszenie Księgarzy Polskich powstało na fali odwilży politycznej w 1956 r. i miało zastąpić przymusowo zlikwidowany w 1951 r. Związek Księgarzy Polskich. SKP funkcjonował w odmiennych warunkach politycznych i jako statutowy kontynuator organizacji księgarzy i wydawców zrzeszał już nie właścicieli, ale pracowników zatrudnionych w monopolistycznym państwowym przedsiębiorstwie „Dom Książki”. Był społeczną organizacją, która poza rozwojem dorobku branży księgarskiej miała za zadanie wykazywać aktywność i społeczne zaangażowanie w kształtowanie potrzeb czytelniczych zgodnych z oczekiwaniami centralnych władz partyjnych¹⁰.

W centrum zainteresowania SKP pozostawała kwestia właściwego przygotowania nowych pracowników księgarskich. W okresie powojennym ze względu na brak wykwalifikowanych pracowników księgarskich, w zawodzie tym zatrudniano także osoby przygodne, zobowiązując je do podnoszenia własnych kwalifikacji. Początkowo kształcenie realizowano poprzez trzyletnie kursy księgarskie zorganizowane jeszcze przez ZKP. Korespondencyjny Kurs Księgarstwa uruchomiony w listopadzie 1946 r. zapewniał typowe zawodowe przygotowanie do pracy w księgarni¹¹.

W 1947 r. w Krakowie uruchomiono pierwsze państwowe liceum bibliotekarsko-księgarskie¹². Szczególnie dotkliwie niedostatek wykwalifikowanych kadr dostrzegano na etapie budowania struktur jednolitej, państwowej sieci księgarskiej opartej na monopolu placówek „Domu Książki”. Przyczyniło się to do stopniowego zbudowania systemu kształcenia składającego się z dziewięciu średnich szkół księgarskich (Warszawa, Gdańsk, Kielce, Kołobrzeg, Kraków, Łódź, Poznań, Szczecin, Wrocław) oraz dodatkowo (przeznaczonego dla absolwentów szkół

⁹ A. Klossowski, *Tradycje polskich organizacji księgarskich*, Warszawa 1984, s. 19, 24. Jako ogólnopolska organizacja ZKP powstał pod nazwą Powszechny Związek Księgarzy i Wydawców, dopiero w 1922 r. powrócono do krótszej nazwy – Związek Księgarzy Polskich. Ibidem, s. 24–25.

¹⁰ S. Dippel, *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław 1976, s. 257, 259. Szczegółowo okoliczności powstania SKP przedstawia T. Hussak w pracy *Byliśmy służbą społeczną...*, s. 44–65. Na temat roli i zdań SKP zob. T. Hussak, *Referat przewodniczącego Zarządu Głównego SKP*, Księgarz, 1971, nr 2, s. 2–3.

¹¹ Zob. T. Woynowski, A. Fijałek, *Szkolenie pracowników*, Biuletyn Księgarstwa Spółdzielczego, 1947, nr 2, s. 32; T. Hussak, *Byliśmy służbą społeczną...*, s. 223–225; idem, *Dorobek kształcenia...*, s. 50.

¹² Por. S. Malawski, *Państwowe szkolnictwo księgarskie*, Księgarz, 1964, nr 3, s. 15; T. Hussak, *Dorobek kształcenia...*, s. 51.

ogólnokształcących) z Zaocznego Wydziału Księgarskiego Policealnego Studium Ekonomicznego w Warszawie. Doskonalenie zawodowe już zatrudnionych było możliwe poprzez różnego rodzaju kursy organizowane co roku dla poszczególnych grup pracowników w ramach przedsiębiorstw księgarskich. Równolegle w systemie zaocznym prowadzono kursy specjalistyczne, za które odpowiedzialny był Zarząd Główny SKP¹³.

Kształcenie księgarzy było wspomagane przez publikacje i materiały pomocnicze przygotowywane dla tej grupy zawodowej. Już w 1949 r. z inicjatywy ZKP ukazał się skrypt Tadeusza Rojewskiego pt. *Okno księgarni. Budowa i dekoracja* (Warszawa 1949). Z kolei w 1950 r. wydano *Księgoznawstwo w zarysie* opracowane przez Xawerego Świerkowskiego (Warszawa 1950). Obie publikacje przeznaczono dla uczestników kursów korespondencyjnych zorganizowanych przez ZKP.

Wraz z monopolizacją dystrybucji detalicznej przez „Dom Książki” pojawiły się wydawnictwa szkoleniowe ukazujące się z inicjatywy Centrali Księgarskiej. Do pozycji tych można zaliczyć obszerną monografię zatytułowaną *Księgarstwo* Adama Klimowicza (Warszawa 1953), jednego z pierwszych zastępców dyrektora naczelnego Centrali, jak również opracowanie Stanisława Malawskiego *Praca księgarza* (Warszawa 1952). Kolejne pozycje autorstwa Malawskiego, *Obsługa klienta w księgarni* (Warszawa 1953) oraz *Propaganda księgarstwa* (Warszawa 1953) ukazały się już w ramach serii „Biblioteka Szkolenia Księgarskiego”. Cykl ten firmowany przez „Dom Książki” wydawany był w latach 1953–1954¹⁴.

Kilkakrotnie tu przywoływany Stanisław Malawski był jedną z osób aktywnie zaangażowanych w działania wspierające kształcenie kadr księgarskich i podnoszenie kwalifikacji zawodowych tej grupy. Początkowo związany z księgarstwem spółdzielczym Malawski opracował materiały szkoleniowe przeznaczone dla spółdzielczości. Jest autorem między innymi takich publikacji, jak *Księgarnie spółdzielcze. Instrukcja dla organizatorów* (Łódź 1945) czy *Księgarstwo spółdzielcze. Cele i zadania* (Łódź 1945). Po przejściu księgarni spółdzielczych przez „Dom Książki” pełnił różnorodne funkcje w Centrali Księgarstwa: pomagał w scalaniu różnych placówek księgarskich w jednolitą sieć księgarską, był kierownikiem Działu Organizacji Techniki Obrotu, a następnie naczelnikiem Wydziału Szkolenia. Pełniąc tę ostatnią funkcję, aktywnie zaangażował się w kształcenie kadr księgarskich. Był współtwórcą szkoły księgarskiej w Warszawie, organizatorem licznych kursów,

¹³ J. Penkala, op. cit., s. 5, 7. Autor wymienia 9 średnich szkół księgarskich, z kolei T. Hussak w pracy *Dorobek kształcenia...* odnotowuje 20 miejscowości, w których funkcjonowały szkoły księgarskie, w tym 10 ośrodków kształcenia powstałych do końca lat 70. Por. T. Hussak, *Dorobek kształcenia...*, s. 201, passim.

W latach 60. i 70. XX w. problematyka kształcenia adeptów zawodu była przedmiotem dyskusji i zainteresowania wielu przedstawicieli środowiska księgarskiego (por. S. Malawski, *Państwowe szkolnictwo księgarskie*, Księgarz, 1964, nr 3, s. 15–25; J. Bieszczad, *O utrzymanie wydziałów księgarskich w szkołach handlowych*, Księgarz, 1971, nr 1, s. 30–31; S. Godecki, *Pomaturalne szkoły i podyplomowe studia księgarskie*, Księgarz, 1971, nr 1, s. 23–29; T. Hussak, *Doskonalenie modelu kształcenia i dokształcania księgarzy w Polsce*, Księgarz, 1977, nr 1, s. 21–27). Zaowocowało to powołaniem 1 kwietnia 1974 r. z inicjatywy Zarządu Głównego SKP w porozumieniu ze Zjednoczeniem Księgarstwa, odpowiedzialnym w tamtym okresie za działalność placówek „Domu Książki”, „autorytatywnego organu społeczno-zawodowego” – Rady do Spraw Kształcenia i Doskonalenia Zawodowego Księgarzy. Zob. T. Hussak, *Doskonalenie modelu kształcenia...*, s. 23.

¹⁴ J. Penkala, *System kształcenia...*, s. 8. Poza pracami S. Malawskiego w ramach serii „Biblioteka Szkolenia Księgarskiego” ukazały się m.in. następujące pozycje: M. Jagła, *Zarys bibliografii księgarskiej* (Warszawa 1954) czy C. Kwiecień, *Zaopatrzenie księgarzy* (Warszawa 1953). Ibidem.

z jego inicjatywy powstało dwuletnie studium antykwaryczne. S. Malawski przygotował wiele podręczników i skryptów dotyczących funkcjonowania księgarni. Założył i redagował „Biuletyn Księgarstwa Spółdzielczego”, przekształcony następnie w periodyk zatytułowany „Praca Księgarska” ukazujący się w latach 1945–1949. S. Malawski był współtwórcą i aktywnym działaczem SKP, należał do inicjatorów cyklu wydawniczego firmowanego przez Stowarzyszenie Księgarzy – „Biblioteki Księgarza” i był jego redaktorem¹⁵.

„Biblioteka Księgarza” – analiza formalna

Jak już wspomniano wcześniej cykl „Biblioteka Księgarza” jest nietypową serią wydawniczą. Był publikowany przez różne oficyny wydawnicze, ale ukazywał się z inicjatywy Stowarzyszenia Księgarzy Polskich, o czym informują oznaczenia na okładce części publikacji¹⁶ lub zwroty „Na zlecenie Stowarzyszenia Księgarzy Polskich Wydawnictwo Arkady”¹⁷, czy „Na zlecenie Stowarzyszenia Księgarzy Polskich P.W. »Wiedza Powszechna«”¹⁸ zamieszczane na stronach redakcyjnych poszczególnych pozycji.

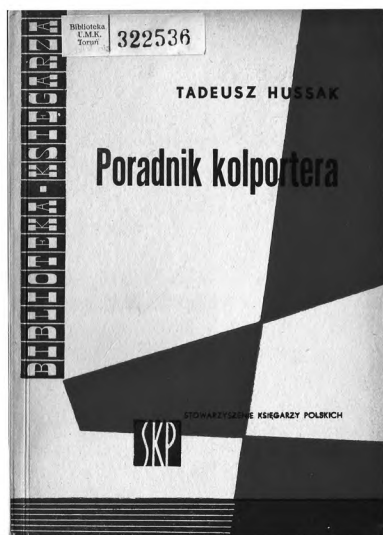
Cykl miał jednolity format wspólny dla wszystkich tomów – 21 × 15 cm (z drobnymi modyfikacjami zależności od docięcia brzegów kart). Wyróżnieniem świadczącym o zamierzonym planie wydawniczym był znak serii w postaci napisu „BIBLIOTEKA KSIĘGARZA” występującego w dwóch wariantach graficznych. Wariant pierwszy pojawia się na publikacjach z 1960 r. i związany jest z jednolitą koncepcją graficzną tych wydawnictw publikowanych w tym czasie przez „Wiedzę Powszechną”. Były to abstrakcyjne kształty graficzne z nazwą serii umieszczoną z lewej strony okładki, biegnącą od dołu ku górze. Autorem tego opracowania – w poszczególnych publikacjach różniącego się tylko tonacją kolorystyczną – był Janusz Kaczkowski. Szczegóły jego koncepcji odzwierciedlają ilustracje 1–2.

¹⁵ B. Karkowski, *Malawski Stanisław*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, red. H. Tadeusiewicz z udziałem B. Karkowskiego, Warszawa 2010, s. 103; *Kronika Stowarzyszenia, Księgarz*, 1981, nr 3, s. 68. Na temat działalności S. Malawskiego w SKP zob. również T. Hussak, *Byliśmy służbą społeczną...*, passim.

¹⁶ Por. S. Tarkowski, *Antykwariat. Zarys wiadomości*, Warszawa 1960.

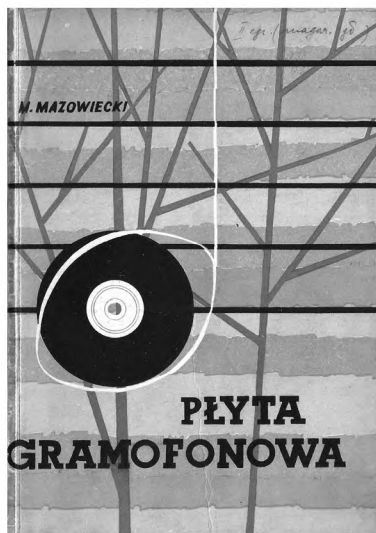
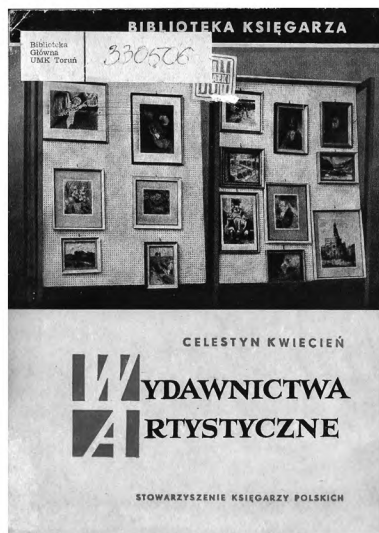
¹⁷ C. Kwiecień, *Wydawnictwa artystyczne*, Warszawa 1962, s. [4].

¹⁸ Zob. F. Gostkowski, *Zagadnienia prawne w księgarstwie*, Warszawa 1960, s. [2]; T. Hussak, *Poradnik kolporterów*, Warszawa 1960, s. [4].

Ilustracja 1–2. Jedne z pierwszych pozycji serii „Biblioteka Księgarza” wydane w 1960 r.
Źródło: fot. autora.

Wariant drugi znaku serii to prosty napis umieszczony u góry okładki. Tego typu oznaczenie cyklu zastosowano m.in. w publikacji *Wydawnictwa artystyczne* autorstwa Celestyna Kwietnia (Warszawa 1962). Inna możliwość to całkowity brak oznaczenia serii na okładce. Przykładem takiego opracowania graficznego jest pozycja *Płyta gramofonowa* Mariana Mazowieckiego (Warszawa 1962). Właśnie od roku 1962 brak jednolitych elementów graficznych spójnych dla całej serii. Być może był to efekt powierzenia od tego roku procesu wydawniczego różnym oficynom.

Ilustracja 3–4. Wydawnictwa z serii „Biblioteka Księgarza” wydane w 1962 r.
Źródło: fot. autora.

W przypadku braku oznaczenia na okładce elementem wyróżniającym serii pozostaje jej nazwa ulokowana u góry strony tytułowej. O przynależności poszczególnej pozycji do cyklu wydawniczego świadczy także zwrot „Stowarzyszenie Księgarzy Polskich »Biblioteka Księgarza« pod redakcją ogólną Stanisława Malawskiego” lub „Redaktor »Biblioteki Księgarza« *Stanisław Malawski*” zamieszczony na stronie redakcyjnej¹⁹.

Seria była wydawana przez różne wydawnictwa. Najwięcej, bo aż cztery pozycje, opublikowano we współpracy z Państwowym Wydawnictwem Literatury Popularno-Naukowej „Wiedza Powszechna”. Oficyna ta powstała w 1952 r. w wyniku wydzielenia ze Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, istniejącej tam od 1946 r. redakcji wydawnictw seryjnych pod nazwą „Wiedza Powszechna”. Redakcja ta w latach 1946–1951 opublikowała 619 zeszytów w serii „Wiedza Powszechna”. Po przekształceniach nowe wydawnictwo w pierwszym okresie koncentrowało się na publikowaniu broszur specjalizacyjnych o charakterze szkoleniowym i światopoglądowym. Dopiero od 1956 r. oficyna wydawała przede wszystkim pozycje popularno-naukowe, inicjując takie serie, jak „Z Historii Nauki” czy „Ludzie Nauki”. „Wiedza Powszechna” stała się wydawnictwem uniwersalnym, koncentrującym się na popularyzacji różnych dziedzin wiedzy poprzez leksykony i encyklopedie tematyczne oraz na wspomaganianiu nauki języków obcych, dzięki słownikom i innym materiałom pomocniczym²⁰.

Niewiele mniej, bo trzy pozycje „Biblioteki Księgarza” SKP wydało przy współudziale Państwowych Wydawnictw Szkolnictwa Zawodowego (dalej: PWSZ). Oficyna ta powstała w 1951 r. w reakcji na rozbudowę sieci zasadniczych szkół zawodowych oraz organizację licznych techników. PWSZ publikowały rocznie około 200 podręczników z zakresu budownictwa, elektryczności, nauk matematyczno-przyrodniczych i humanistycznych czy pedagogiki i szkolenia zaocznego²¹.

Pojedyncze tytuły cyklu zostały wydane przez Zarząd Główny SKP oraz Wydawnictwo „Arkady”. Ta ostatnia oficyna powstała w 1957 r. z połączenia Wydawnictwa „Budownictwo i Architektura” z Państwowym Wydawnictwem „Sztuka”. Nowa oficyna miała za zadanie wydawanie pozycji z zakresu literatury technicznej (teoria i projektowanie konstrukcji budowlanych, urbanistyki, planowania przestrzennego i architektury) oraz sztuki. Jej nakładem ukazało się szereg pozycji albumowych z zakresu historii architektury i wielobarwnych reprodukcji. Z biegiem czasu „Arkady” stały się głównym wydawnictwem specjalizującym się w publikacjach z różnych dziedzin sztuki, jak: malarstwo, rzeźba czy architektura²². Być może właśnie ta specjalizacja stała się powodem zlecenia przygotowania pracy C. Kwietnia dla księgarzy zatrudnionych przy sprzedaży publikacji z dziedziny

¹⁹ Por. m.in. F. Gostkowski, op. cit., s. [2] lub S. Malawski, *Obrót księgarski. Organizacja i technika*, Warszawa 1960, s. [4].

²⁰ A. Bromberg, *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*, Warszawa 1958, s. 196, 199; L. Biliński, *Książka w Polsce Ludowej. Wydawnictwa i księgarstwo*, Warszawa 1981, s. 58–59, 61.

²¹ A. Bromberg, *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1964. Wydanie nowe zmienne i rozszerzone*, Warszawa 1966, s. 217.

²² Idem, *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957...*, s. 178–179; L. Biliński, op. cit., s. 64–65.

sztuk plastycznych²³. Liczbę tytułów opublikowanych przez poszczególne oficyny prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Wydawcy serii „Biblioteka Księgarza”

Nazwa wydawnictwa	Liczba tytułów
Wiedza Powszechna	4
Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego	3
Wydawnictwo Arkady	1
Stowarzyszenie Księgarzy Polskich Zarząd Główny	1
Razem	9

Źródło: opracowanie własne.

Omawiana seria obejmuje dziewięć publikacji ukazujących się na przełomie lat 1960–1965. W pierwszym roku ukazały się aż cztery tytuły, m.in. *Antykwariat księgarski* Stanisława Tarkowskiego czy *Zagadnienia prawne księgarstwa* Franciszka Gostkowskiego – wszystkie wydane przez „Wiedzę Powszechną”. Po rocznej przerwie w 1962 r. wydano kolejne trzy pozycje cyklu. Dwie we współpracy z PWSZ oraz *Wydawnictwa artystyczne* Celestyna Kwietnia przygotowane przez „Arkady”. Dalsze tytuły serii opublikowano z rocznym opóźnieniem. W 1964 r. ukazało się drugie wydanie pracy T. Hussaka *Poradnik kolportera* przygotowane przez PWSZ, a w 1965 r. – jako ostatnią pozycję serii – Zarząd Główny SKP wydał informator *Polscy pisarze współcześni* opracowany przez Lesława M. Bartelskiego. Szczegółowo liczbę tytułów wydawanych w poszczególnych latach zawiera tabela 2.

Tabela 2. Liczba tytułów serii ukazujących się w poszczególnych latach

Rok	Liczba tytułów
1960	4
1962	3
1964	1
1965	1
Razem	9

Źródło: opracowanie własne.

„Biblioteka Księgarza” nie była drukowana w jednym miejscu. Poszczególne wydawnictwa korzystały z usług różnych zakładów poligraficznych. Najczęściej, bo trzy razy zlecono druk Katowickiej Drukarni Dziełowej. Był to efekt współpracy pomiędzy „Wiedzą Powszechną” a tą drukarnią. Niewiele mniej – dwa razy – skorzystano z usług Chorzowskich Zakładów Graficznych. Tu z kolei druk zlecały PWSZ. Pozostałe publikacje były tłoczone w Katowickich Zakładach Graficznych (Zakład nr 3), w Zakładach Graficznych im. M. Kasprzaka w Poznaniu, Zakładach Wkłęśłodrukowych i Introligatorskich RSW „Prasa” w Warszawie czy w Zakładach

²³ C. Kwiecień, op. cit., s. 5.

Foto-Poligraficznych „Ruch” w Warszawie. Liczbę tytułów powielanych w poszczególnych zakładach poligraficznych prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Zakłady poligraficzne tłoczące pozycje z serii „Biblioteka Księgarza”

Nazwa drukarni	Liczba tytułów
Katowicka Drukarnia Dzielowa	3
Chorzowskie Zakłady Graficzne	2
Katowickie Zakłady Graficzne Zakł. 3	1
Zakłady Graficzne im. M. Kasprzaka w Poznaniu	1
Zakłady Wkłęśłodrukowe i Introligatorskie RSW „Prasa” Warszawa	1
Zakłady Foto-Poligraficzne „Ruch” w Warszawie	1
Razem	9

Źródło: opracowanie własne.

Seria ukazywała się w bardzo zróżnicowanych nakładach od 1,5 do 10 tys. egzemplarzy i nie wiązało się to w żaden sposób z datą wydania poszczególnych publikacji, jak i z ich przeznaczeniem. W mniejszej liczbie, 1,5–2,7 tys. egzemplarzy, ukazały się pozycje przeznaczone dla pracowników księgarni oferujących wydawnictwa specjalistyczne, jak publikacje z zakresu sztuki czy pozycje antykwaryczne (S. Tarkowski, *Antykwariat. Zarys wiadomości*, Warszawa 1960; C. Kwiecień, *Wydawnictwa artystyczne* Warszawa 1962). Jednocześnie praca M. Mazowieckiego, *Płyta gramofonowa* (Warszawa 1962), miała nakład 7721 egzemplarzy, a opracowanie L. M. Bartelskiego, *Polscy pisarze współcześni* (Warszawa 1965), które mogło liczyć na bardzo szerokie grono odbiorców – zaledwie 3 tys. egzemplarzy. W nakładzie 3,5–4 tys. egzemplarzy wydano pozycje o ściśle zawodowym charakterze, przeznaczone dla pracowników wszystkich typów księgarni (F. Gostkowski, *Zagadnienia prawne w księgarstwie*, Warszawa 1960; S. Malawski, *Obrót księgarski. Organizacja i technika*, Warszawa 1960; Stanisław Połec, *Organizacja i ekonomika Księgarstwa*, Warszawa 1962). Nie tylko największy nakład (10 tys. egz.), ale i wydanie drugie miała jedynie praca T. Hussaka, *Poradnik kolportera* (Warszawa 1960, 1964). W tym wypadku na tak wysoki nakład mogła mieć wpływ osoba autora – T. Hussaka, wieloletniego członka władz kierowniczych Centrali Księgarstwa „Dom Książki”, a także prezesa Stowarzyszenia Księgarzy Polskich.

Jeśli chodzi o objętość poszczególnych pozycji, podobnie jak nakłady nie jest ona ujednoczona. Najmniej stron – zaledwie 60 – liczyła praca *Antykwariat...* S. Tarkowskiego. Pozostałe pozycje można pogrupować. Od 144 do 156 stron miały oba wydania *Poradnika kolportera* T. Hussaka, *Zagadnienia prawne...* F. Gostkowskiego oraz *Wydawnictwa artystyczne* C. Kwietnia. W drugiej grupie publikacji liczących ok. 200 stron można uwzględnić *Płyte gramofonową* M. Mazowieckiego (195 s.) oraz *Polskich pisarzy...* L. M. Bartelskiego (236 s.). Ostatnia grupa to wydawnictwa czterystustronicowe. Taką objętość miała praca S. Malawskiego *Obrót księgarski...* (395 s.) oraz S. Połcia *Organizacja i ekonomika księgarstwa* (391 s.).

„Biblioteka Księgarza” – analiza treściowa

Omawiany cykl wydawniczy powstał przede wszystkim z myślą o wsparciu procesu edukacyjnego przyszłych adeptów zawodu, jak i doskonalenia księgarzy już pracujących w zawodzie. Jednoznacznie świadczą o tym teksty zamieszczone na stronie redakcyjnej siedmiu (z dziewięciu) publikacji informujące o zatwierdzeniu przez Ministerstwo Oświaty poszczególnych pozycji jako książek/materiałów pomocniczych dla uczniów techników księgarskich lub techników ekonomicznych, specjalność księgarska²⁴, przeznaczonych do bibliotek techników księgarskich²⁵ oraz „jako materiał szkoleniowy – dla pracowników sieci księgarskiej »Domu Książki«, zatrudnionych przy sprzedaży i popularyzacji współczesnej literatury polskiej”²⁶.

Jako pierwsza w 1960 r. ukazała się praca S. Tarkowskiego pt. *Antykwariat księgarski...* kierowana do pracowników wyspecjalizowanych działów księgarskich. W publikacji przedstawiono istotę i zadania antykwariatu, omówiono lokalizację i urządzenie tego typu placówki, przybliżono podstawowe kwestie związane z funkcjonowaniem antykwariatu, jak zakup i wycena książek, komis czy aukcje antykwaryczne. Szczególnie pomocne dla księgarzy były zamieszczone w pracy wzory katalogu składowego, kartoteki dezyderatów, kartoteki stałych odbiorców czy przykładowego katalogu antykwarycznego²⁷.

Do pracowników zatrudnionych w wyspecjalizowanych działach księgarni i zajmujących się sprzedażą wydawnictw artystyczno-graficznych skierowana była praca C. Kwietnia *Wydawnictwa artystyczne*. Zawarto w niej opis technik malarzkich i graficznych, przybliżono historię malarstwa powszechnego i polskiego. Publikacja miała „spełniać w ręku pracowników aparatu sprzedaży rolę poradnika i przewodnika wprowadzającego w zagadnienie sztuk plastycznych”. Dla współczesnego odbiorcy szczególnie wartościowe jest opracowanie zagadnień organizacji zaopatrzenia i sprzedaży wydawnictw artystyczno-graficznych w księgarniach „Domu Książki” oraz przegląd ważniejszych oficyn podejmujących się produkcji tego rodzaju asortymentu²⁸.

Pracownikom punktów sprzedaży płyt gramofonowych, jak i miłośnikom i zbieraczom płyt dedykowana była publikacja M. Mazowieckiego pt. *Płyta gramofonowa*. Praca zawierała wstęp omawiający znaczenie płyty gramofonowej w upowszechnianiu kultury i nauki oraz perspektywy rozwoju handlu płytami. Zamieszczono w niej także ogólny zarys historii muzyki, opis technologii produkcji płyt, jak i urządzeń do ich odtworzenia. Dodatkowo opracowanie obejmowało informacje na temat właściwego zaopatrzenia i wyposażenia punktów sprzedaży płyt oraz zasad reklamy w handlu płytami²⁹.

Do szerokiego grona księgarzy skierowane było opracowanie L. M. Bartelskiego *Polscy pisarze współcześni...* Informator powstał na zlecenie Komisji

²⁴ Por. S. Tarkowski, op. cit., s. [2]; F. Gostkowski, op. cit., s. [2]; M. Mazowiecki, *Płyta gramofonowa*, Warszawa 1962, s. [2]; S. Malawski, *Obrót księgarski...*, s. [4].

²⁵ Por. C. Kwiecień, op. cit., s. [4]; S. Poleć, *Organizacja i ekonomika księgarstwa*, Warszawa 1962, s. [2].

²⁶ L. M. Bartelski, *Polscy pisarze współcześni. Informator dla księgarzy*, Warszawa 1965, s. [2].

²⁷ S. Tarkowski, op. cit., passim.

²⁸ C. Kwiecień, op. cit., s. 5.

²⁹ M. Mazowiecki, op. cit., passim.

Współpracy Związku Literatów Polskich z „Domem Książki” i miał za zadanie ułatwić orientację w stanie polskiej literatury współczesnej. Publikacja obejmowała 600 nazwisk poetów, prozaików dramaturgów, krytyków i wybitnych tłumaczy, a także autorów książek dla dzieci i młodzieży. Informacje biograficzne zostały zaczerpnięte z ankiet personalnych Związku Literatów Polskich, a opisy bibliograficzne z katalogu Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Jak informował we wprowadzeniu sam autor, była to – „ze względu na liczbę haseł pierwsza tego rodzaju pozycja w okresie powojennym”³⁰.

Ogólnym problemom księgarskim poświęcona była publikacja F. Gostkowskiego *Zagadnienia prawne w księgarstwie*. Autor postawił sobie za cel zapoznanie pracowników księgarskich z aktami normatywnymi ściśle związanymi z funkcjonowaniem państwowego przedsiębiorstwa handlowego. Poruszył takie kwestie, jak organizacja Centrali Księgarstwa „Dom Książki” i innych jednostek występujących w obrocie, odpowiedzialność majątkowa pracowników, prawo pracy czy prawo lokalowe³¹.

Do wszystkich księgarzy i kandydatów do zawodu skierowana była także publikacja S. Malawskiego *Obrót księgarski...*, która szczegółowo omawiała organizację dystrybucji wydawnictw, to jest strukturę jednostek funkcjonujących „na szczeblu detalu i hurtu księgarskiego”. W prawie czterystustronicowej pracy wiele miejsca poświęcono kwestii bazy materiałowo-technicznej księgarstwa, czyli pomieszczeniom księgarskim i ich urządzeniu. Ostatnie omówione w niej zagadnienia dotyczyły organizacji drogi książki z produkcji do miejsca zakupu przez konsumenta i związane z tym operacje handlowe³².

Podobny charakter miało opracowanie S. Połcia *Organizacja i ekonomika księgarstwa*. Treść tej publikacji obejmowała takie kwestie, jak organizacja ruchu wydawniczego w Polsce czy też powstanie księgarstwa społecznego i rozwój księgarstwa państwowego. Na około czterystu stronach zawarto również zagadnienia obrotu towarowego, bazy materiałowo-technicznej, sprawy pracy i płac, cen, marży, gospodarkę finansową księgarni państwowych, planowania i obowiązującej wówczas sprawozdawczość. Było to kompendium wiedzy obowiązkowej dla każdego pracownika księgarni „Domu Książki”³³.

Na specyficznego czytelnika mogła liczyć praca T. Hussaka, *Poradnik kolportera*. Kolporterem książki mógł zostać każdy społeczny działacz zaangażowany w upowszechnianie książki w swoim środowisku. Szczególną odmianą kolportażu był kolportaż zakładowy – forma sprzedaży, która rozwinęła się w Polsce na początku lat 50. XX w. dzięki poparciu władz politycznych oraz dzięki aktywnej pomocy organizacji młodzieżowych i związków zawodowych. Opracowanie Hussaka miało za zadanie przybliżenie tej formy sprzedaży i warunków współpracy z siecią kolporterską. Autor zamieścił w publikacji instrukcję dla kolporterów przygotowaną przez Centralę Księgarską „Dom Książki”, wzór ramowy umowy kolporterskiej oraz dodatkowo wyciąg z wytycznych Naczelnej Organizacji Technicznej, Central-

³⁰ L. M. Bartelski, op. cit., s. [3].

³¹ F. Gostkowski, op. cit., passim.

³² S. Malawski, *Obrót księgarski...*, s. 5.

³³ S. Połć, op. cit., passim.

nej Rady Związków Zawodowych oraz Komitetu Centralnego Związku Młodzieży Socjalistycznej dotyczących upowszechniania książki i prasy technicznej przez kolporterów zakładowych³⁴. Wydanie drugie tej pracy zostało wzbogacone o krótką historię rozwoju ruchu kolporterskiego w Polsce oraz m.in. o przykłady obliczania prowizji kolportera³⁵.

Wszystkie pozycje z serii „Biblioteka Księgarza” w mniejszym lub większym stopniu wspomagały kształcenie adeptów zawodu i doskonalenie zawodowe księgarzy. W niektórych przypadkach wybiegały poza program nauczania szkół księgarskich, w którym do zawodowych przedmiotów księgarskich zaliczano księgoznawstwo, bibliografię księgarską, reklamę i propagandę książki, podstawy rachunkowości księgarskiej oraz ekonomikę i organizację księgarstwa³⁶. Pozycje takie, jak S. Malawskiego *Obrót księgarski...* czy S. Potcia *Organizacja i ekonomika księgarstwa* ściśle odzwierciedlały program nauczania, ale już C. Kwietnia *Wydawnictwa artystyczne* czy M. Mazowieckiego *Płyta gramofonowa* dostarczały wiadomości wybiegających poza szkolne minimum.

Podsumowanie

„Biblioteka Księgarza” to nietypowa seria wydawnicza firmowana przez SKP, ale wydawana przez różne oficyny wydawnicze. Cykl pozbawiony jest spójnej – jednolitej dla wszystkich publikacji – szaty graficznej, co sprawia trudności w identyfikacji pozycji zaliczanych do serii. Publikacje mają proste opracowanie graficzne wynikające z ich edukacyjnego charakteru, ale i – zapewne – ograniczonych możliwości technicznych polskiego drukarstwa lat 60. XX w. Jeśli pojawiają się ilustracje, to są to różnego rodzaju schematy i rysunki objaśniające omawiane zagadnienia. Bardziej wysmakowane elementy graficzne zostały zastosowane jedynie w pracy M. Mazowieckiego *Płyta gramofonowa*, w której poszczególne partie tekstu rozpoczynają się inicjałami zaprojektowanymi przez Tadeusza Dworzańskiego, oraz w publikacji *Wydawnictwa artystyczne* C. Kwietnia, w której zamieszczono 8 reprodukcji (w tekście i luzem). Nie jest to zatem seria warta zapamiętania ze względu na opracowanie graficzne.

Wartość merytoryczna publikacji wydanych w ramach „Biblioteki Księgarza” nie odpowiada współczesnym wymogom kształcenia księgarzy. Jedynie opracowanie L. M. Bartelskiego *Polscy pisarze współcześni...* doczekało się kilku nowych wersji, jak *Polscy pisarze współcześni. Informator 1944–1970* (Warszawa: Agencja Autorska, 1972), *Polscy pisarze współcześni. Informator 1944–1974* (Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1977), czy *Polscy pisarze współcześni 1939–1991. Leksykon* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995) i przynajmniej w jakimś częściowym zakresie jest nadal wykorzystywane.

³⁴ T. Hussak, *Poradnik kolportera*, Warszawa 1960, passim. Na temat pierwszych instrukcji „Domu Książki” i początków działalności kolporterów zob. W. A. Ciszewska, *Kolportaż zakładowy i instrukcje „Domu Książki” z lat 1950–1951*, [w:] *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą* V, red. J. Dzieniakowska i M. Olczak-Kardas, Kielce 2016, s. 161–172.

³⁵ T. Hussak, *Poradnik kolportera*. Wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Warszawa 1964, passim.

³⁶ J. Penkala, op. cit., s. 4; T. Hussak, *Dorobek kształcenia...*, s. 57.

Z perspektywy czasu ten cykl wydawniczy ma wartość przede wszystkim dla bibliologów zajmujących się badaniem organizacji i zasad funkcjonowania placówek „Domu Książki”. Zamieszczone w poszczególnych pozycjach informacje dotyczące m.in. schematów organizacyjnych ekspozytur wojewódzkich „Domu Książki”³⁷, organizacji sprzedaży wysyłkowej³⁸ czy zasad zawartych w regulaminie dla zbywających i nabywających książki w antykwariatach „Domu Książki”³⁹ mogą być wykorzystane przy opracowaniu poszczególnych zagadnień związanych z funkcjonowaniem placówek księgarskich w dobie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. „Biblioteka Księgarza” jest zatem pewnego rodzaju kompendium podstawowej wiedzy o tym, jak wyglądała organizacja sprzedaży książek w minionej epoce.

³⁷ S. Poleć, op. cit., s. 55.

³⁸ S. Malawski, *Obrót księgarski...*, s. 223–231.

³⁹ S. Tarkowski, op. cit., s. 58–59.

Aneks

„Biblioteka Księgarza”

Wykaz obejmuje wszystkie pozycje opublikowane w ramach serii „Biblioteka Księgarza” uporządkowane według daty wydania, a w obrębie roku według alfabetu tytułu. Opis bibliograficzny, sporządzony z autopsji, składa się z następujących elementów: tytuł, autor, autor opracowania graficznego, miejsce wydania, instytucja sprawcza, objętość, ilustracje, format.

1960

1. *Antykwariat księgarski* / Stanisław Tarkowski; okładkę projektował Janusz Kaczkowski. – Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1960. – 58, [2] s.; 21 cm
2. *Obrót księgarski. Organizacja i technika* / Stanisław Malawski; okładkę projektował Janusz Kaczkowski. – Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1960. – 394, [1] s.; 21 cm
3. *Poradnik kolportera* / Tadeusz Hussak; okładkę projektował Janusz Kaczkowski. – Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1960. – 131, [13] s.; 21 cm
4. *Zagadnienia prawne w księgarstwie* / Franciszek Gostkowski; okładkę projektował Janusz Kaczkowski. – Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1960. – 153, [3] s.; 21 cm

1962

1. *Organizacja i ekonomika księgarstwa* / Stanisław Połec; okładkę projektował Krzysztof Racinowski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego, 1962. – 390, [1] s.; 21 cm; il.
2. *Płyta gramofonowa* / Marian Mazowiecki; okładkę projektował Włodzimierz Krusiewicz; Inicjały projektował Tadeusz Dworzański. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego, 1962. – 194, [1] s.; 21 cm; il.
3. *Wydawnictwa artystyczne* / Celestyn Kwiecień; okładkę projektował Józef Kowalewski. – Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1962. – 143, [1] s.; 21 cm; il.; 4 tabl.

1964

1. *Poradnik kolportera* / Tadeusz Hussak; okładkę projektował Tadeusz Dworzański. – Wyd. 2 poprawione i uzupełnione. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego, 1964. – 149, [1] s.; 21 cm; il.

1965

1. *Polscy pisarze współcześni: informator dla księgarzy* / Lesław M. Bartelski. – Warszawa: Stowarzyszenie Księgarzy Polskich. Zarząd Główny: na zlec. Komisji Współpracy Związku Literatów Polskich i „Domu Książki”, 1965. – 236 s.; 21 cm

Bibliografia

- Bartelski, Lesław M. 1965. *Polscy pisarze współcześni. Informator dla księgarzy*. Warszawa: Stowarzyszenie Księgarzy Polskich. Zarząd Główny.
- Bieszczad, Jan. 1971. „O utrzymanie wydziałów księgarskich w szkołach handlowych”. *Księgarz* (1): 30–31.
- Biliński, Lucjan. 1981. *Książka w Polsce Ludowej. Wydawnictwa i księgarstwo*. Warszawa: Centrum Ustawicznego Kształcenia Bibliotekarzy.
- Birkenmajer, Aleksander, Bronisław Kocowski, Jan Trzynadłowski, kom. red. 1971. *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bromberg, Adam. 1958. *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1957*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bromberg, Adam. 1966. *Książki i wydawcy. Ruch wydawniczy w Polsce Ludowej w latach 1944–1964. Wydanie nowe zmienione i rozszerzone*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ciszewska, Wanda A. 2016. „Kolportaż zakładowy i instrukcje „Domu Książki” z lat 1950–1951”. W *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą*. V, red. Jolanta Dziennakowska i Monika Olczak-Kardas, 161–172. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.
- Cygańska, J. 1976. „Seria”. W *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, red. Karol Głombiowski, Bolesław Świdorski, Helena Więckowska, 270. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Czapnik Grzegorz, Zbigniew Gruszka przy współpracy Hanny Tadeusiewicz, oprac. 2011. *Podręczny słownik bibliotekarza*. Warszawa: Wydawnictwo SBP.
- Dippel, Stefan. 1976. *O księgarzach, którzy przeminęli*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Godecki, Stanisław. 1971. „Pomaturalne szkoły i podyplomowe studia księgarskie”. *Księgarz* (1): 23–29.
- Gostkowski, Franciszek. 1960. *Zagadnienia prawne w księgarstwie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Hussak, Tadeusz. 1960. *Poradnik kolportera*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Hussak, Tadeusz. 1964. *Poradnik kolportera*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego.
- Hussak, Tadeusz. 1971. „Referat przewodniczącego Zarządu Głównego SKP”. *Księgarz* (2): 2–11.
- Hussak, Tadeusz. 1977. „Doskonalenie modelu kształcenia i dokształcania księgarzy w Polsce”. *Księgarz* (1): 21–27.
- Hussak, Tadeusz. 1999. *Księgarstwo bliskie czytelnikom. Nie zmarnowaliśmy szansy...*, Olsztyn: Książnica Polska.
- Hussak, Tadeusz. 2004. *Byliśmy służbą społeczną... (Rzecz o Stowarzyszeniu Księgarzy Polskich)*, Olsztyn: Wers.
- Hussak, Tadeusz. 2010. *Dorobek kształcenia księgarzy (60 lat istnienia szkół księgarskich)*, Warszawa: nakładem Autora.

Jagła, Michał. 1954. *Zarys bibliografii księgarskiej*. Warszawa: Centralny Zarząd Księgarstwa.

Karkowski, Bogumił. 2010. „Malawski Stanisław”. W *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement III*, red. Hanna Tadeusiewicz z udziałem Bogumiła Karkowskiego, 103. Warszawa: Wydawnictwo SBP.

Kłossowski, Andrzej. 1984. *Tradycje polskich organizacji księgarskich*. Warszawa: ZG Stowarzyszenia Księgarzy Polskich.

„Kronika Stowarzyszenia”. 1981. *Księgarz* (3): 68.

Kwiecień, Celestyn. 1962. *Wydawnictwa artystyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Malawski, Stanisław. 1960. *Obrót księgarski. Organizacja i technika*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Malawski, Stanisław. 1964. „Państwowe szkolnictwo księgarskie”. *Księgarz* (3): 15–25.

Mazowiecki, Marian. 1962. *Płyta gramofonowa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego.

Morawska, Aniela. 1971. *Serie wydawnicze w Polsce Ludowej*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Nieć, Grzegorz. 2012. „Antykwarjaty Przedsiębiorstwa Państwowego „Dom Książki” w latach 1951–1989 w świetle polskiej prasy księgarskiej”. *Roczniki Biblioteczne* 56: 137–171.

Penkala, Jerzy. 1977. „System kształcenia i doskonalenia zawodowego kadr księgarskich w PRL”. *Księgarz* (1): 2–13.

Połeć, Stanisław. 1962. *Organizacja i ekonomika księgarstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego.

Serie wydawnicze. Informacja o publikacjach seryjnych w polskim ruchu wydawniczym. Do użytku wewnętrznego. 1962. Warszawa: Min. Kultury i Sztuki – Departament Wydawnictw.

Tarkowski, Stanisław. 1960. *Antykwarjat księgarski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Wojnowski, T., A. Fijałek. 1947. „Szkolenie pracowników”. *Biuletyn Księgarstwa Spółdzielczego* (2): 32.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 8 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Wanda A. Ciszewska

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of Information Science
and Book Studies

e-mail: tai@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8716-9869

Dr hab. Wanda A. Ciszewska is an adjunct in the Section of Old and Contemporary Books of the Institute of Scientific Information and Bibliology of Nicolaus Copernicus University in Toruń. She does research on the functioning of the movement of editors and librarians both in the historical and contemporary context. Her research interests also include questions connected with editing and esthetics of publications. She is the author of the monograph *Książka w Toruniu w latach 1945–1950. Ruch wydawniczo-księgarski* (Toruń 2005) and *Skazone władzą. Ruch wydawniczo-księgarski na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956* (Toruń 2015). She is also the scientific editor in *Toruńskie Studia Bibliologiczne*.

“The library of the bookseller” – the source of information about bookshops operating in the times of the Polish People’s Republic

K

Key words: *Biblioteka Księgarza*, bookseller, vocational education, publishing series, the Association of Polish Booksellers

S

Summary. *Biblioteka Księgarza* is the publishing series administered by the Association of Polish Booksellers, but published by various publishing houses such as Wiedza Powszechna and Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego. The series came out in the years 1960–1965 and included nine units useful in the education of future booksellers. The publications have a simple graphic layout. The series have been almost entirely forgotten, but the nine publications are now the source of information about how bookshops operated during the times of the Polish People’s Republic. The information, which may be used in discussions about various aspects connected with the sale of books in the communist times, concern the organizational composition of the Headquarters of Booksellers “Dom Książki”, the organization of mail order sales, and the calculation of the margin for distributors.

Wanda A. Ciszewska

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Informations- und Buchwissenschaft

e-mail: tai@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8716-9869

Dr. habil. Wanda A. Ciszewska ist Dozentin in der Abteilung des Alten und Modernen Buches des Instituts für Wissenschaftliche Information und Bibliologie an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Ihre Forschungsinteressen beziehen sich auf die Verlagsbewegung sowohl im historischen als auch im modernen Zusammenhang sowie auf die Fragen des Editionswesens und der Ästhetik von Publikationen. Sie ist Autorin von den folgenden Monografien: *Książka w Toruniu w latach 1945–1950. Ruch wydawniczo-księgarski* [Das Buch in Thorn in den Jahren 1945–1950. Die Verlagsbewegung] (Toruń 2005); *Skazone władzę. Ruch wydawniczo-księgarski na Kujawach i Pomorzu w latach 1945–1956* [Der Macht ausgesetzt. Die Verlagsbewegung in Kujawien und Pommern in den Jahren 1945–1956] (Toruń 2015); und wissenschaftliche Redaktorin der Zeitschrift „Toruńskie Studia Bibliologiczne“.

„Biblioteka Księgarza“ als eine Quelle zur Untersuchung des Tätigkeitsbereichs von den Buchhandlungen der Volksrepublik Polen

S **tichworte:** „Biblioteka Księgarza“, Buchhändler, Berufsausbildung, Verlagsreihen, Verband der BuchhändlerInnen in Polen

Z **usammenfassung.** Die Veröffentlichungen unter dem Namen „Biblioteka Księgarza“ gehören zu einer Verlagsreihe, die vom Verband der BuchhändlerInnen in Polen herausgegeben wurde und in den Jahren 1960–1965 in verschiedenen Verlagshäusern wie Wiedza Powszechna oder Państwowe Wydawnictwa Szkolnictwa Zawodowego erschien. Sie umfasste insgesamt neun Publikationen, die bei der Bildung der künftigen BuchhändlerInnen behilflich waren. Sie zeichnen sich durch eine einfache Bildgestaltung aus, was aus ihrem bildenden Charakter hervorgeht. Diese Verlagsaktion, die einige Jahre hindurch dauerte, wurde inzwischen fast völlig vergessen, aber die Publikationen, die doch erschienen sind, gelten heute als Informationsquellen über die Buchhandlungen der Volksrepublik Polen. Die in den einzelnen Bearbeitungen angeführten Angaben u. a. zur Organisationsstruktur der Buchhandlungszentrale „Dom Książki“, zum organisierten Versandverkauf oder zur Berechnung der Austrägermarge können bei der Erläuterung verschiedener Fragen, die mit der Struktur des Buchverkaufs in der vergangenen Epoche verbunden sind, behilflich sein.

Magdalena Heruday-Kielczewska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Instytut Historii

e-mail: m_heruday@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-3938-721X

Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France-Pologne* w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.010>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Magdalena Heruday-Kielczewska jest adiunktem w Zakładzie Archiwistyki Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: UAM), stypendystką rządu francuskiego. Pracę doktorską na temat Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” we Francji napisała w systemie co-tutelle, współpromotorstwa między UAM a Paris IV – La Sorbonne. Opracowała archiwum Stowarzyszenia Solidarité France-Pologne, które złożono w Bibliotece Polskiej w Paryżu, była również konsultantką zespołu opracowującego zbiory Instytutu Literackiego „Kultura”. Jest członkiem zespołu realizującego projekt badawczy Instytutu Pamięi Narodowej (dalej: IPN) dotyczący polskiej emigracji politycznej w latach 1939–1990. Laureatka konkursów na najlepszą pracę naukową, organizowanych przez IPN (w 2010 i 2014 r.) oraz Europejskiego Centrum Solidarności (w 2013 r.). Opublikowała książki: *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981–styczeń 1982* (Warszawa 2012); *„Solidarność” nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981–1989* (Gdańsk 2016).

Słowa kluczowe: „Solidarność”, Francja, stan wojenny, archiwalia, pomoc humanitarna, społeczeństwo obywatelskie

Streszczenie. W 2012 r. Stowarzyszenie Solidarité France-Pologne przekazało swoje archiwum do Biblioteki Polskiej w Paryżu. Jest ono świadectwem działalności Stowarzyszenia, które zostało założone w 1980 roku. Głównym jego zadaniem była pomoc w nawiązywaniu kontaktów polsko-francuskich, a następnie pomoc polskiemu społeczeństwu w czasie stanu wojennego. Po 1989 r. czynnie uczestniczyło w animowaniu inicjatyw pozarządowych. Zbiory dzielą się na dwie chronologiczne serie, te z kolei na podserie, które obejmują określone pola działalności Stowarzyszenia. Znajduje się tam dokumentacja różnego typu, zarówno aktowa, jak i audiowizualna oraz materiały ulotne. Materiały porządkowano, układając na początku każdej serii dokumenty związane z zarządzaniem Stowarzyszeniem, następnie

* Z uwagi na różne funkcjonowanie nazwy stowarzyszenia, którą można przywoływać zarówno jako Association Solidarité France-Pologne, Stowarzyszenie Solidarność Francja-Polska, Stowarzyszenie Solidarité France-Pologne, w niniejszym artykule przyjęto tę ostatnią. Zdecydowano się na zostawienie polskiego członu w połączeniu z francuską nazwą – Solidarité France-Pologne, która widnieje na wszystkich dokumentach.

korespondencję, później dokumentację podzieloną według poszczególnych pól działalności, na końcu zaś umieszczając broszury i prasę. Archiwalia mogą uzupełnić bieżące badania na temat zachodniej pomocy dla „Solidarności” oraz stać się przyczynkiem nowych – dotyczących budowania w Polsce społeczeństwa obywatelskiego i roli, jaką odegrały, w tym francuskie instytucje.

Nie było drugiego takiego kraju
jak Francja, który by w latach
osiemdziesiątych manifestował równie
silną solidarność z Polską².

Odpowiedzią zachodnich społeczeństw na wprowadzenie 13 grudnia 1981 r. stanu wojennego było organizowanie wielu komitetów wsparcia. Przesyłały one dary z pomocą humanitarną, niosąc jednocześnie wsparcie duchowe Polakom w wyjątkowo trudnym okresie. Po licznych komitetach, a w samej Francji miało być ich ponad 200³, nie został jednak często żaden ślad w postaci dostępnych dla badaczy dokumentów. Wyjątkiem od tego jest archiwum Stowarzyszenia Solidarité France-Pologne. Samo Stowarzyszenie również jest wyjątkowe i stanowi bezprecedensowy przykład budowania polsko-francuskich relacji na wielu poziomach: rodzin, grup społecznych i zawodowych, ruchów obywatelskich. Jego historia zaczęła się niedługo po powstaniu Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” i jak na razie trwa do dzisiaj. Archiwalia, które są dostępne dla czytelników w pracowni Towarzystwa Historyczno-Literackiego Biblioteki Polskiej w Paryżu, są niezwykle różnorodne i stanowią ciekawe źródło dla badaczy. Marcin Kula poświęcił części tych zbiorów, a ściślej mówiąc listom, jakie z Polski trafiały do francuskich rodzin przesyłających pomoc, książkę *Niespodziewani przyjaciele czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*⁴. Jej tytuł oddaje znakomicie charakter Stowarzyszenia i to, co można znaleźć w jego archiwum.

Zbiory mogą zainteresować wielu badaczy poczynszy od historyków okresu PRL-u i III RP przez politologów, po ekonomistów i badaczy stosunków międzynarodowych. Wydaje się jednak, że do archiwaliów wciąż dociera niewielka liczba osób. Mimo kilku publikacji⁵ nie powstała jak dotąd pogłębiona, oparta na źródłach, monografia Stowarzyszenia. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zbiorów, prześledzenie etapów ich porządkowania oraz przedstawienie zastosowanej przy tej okazji metodologii. Opublikowany inwentarz⁶ zawiera wstęp w języku polskim i francuskim, jednak opis poszczególnych jednostek archiwalnych jest

² M. Frybes, *Společne reakcje Zachodu na fenomen „Solidarności” i rola emigracyjnych struktur związku 1980–1989*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1989*, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Ł. Kamiński i G. Waligóra, Warszawa 2010, s. 550.

³ M. Heruday-Kielczewska, *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981–styczeń 1981*, Warszawa 2012, s. 97. Wsparciu, jakie okazało Polakom francuskie społeczeństwo, została poświęcona książka Marcina Frybesa *Merci pour votre solidarité!*, Warszawa 2005.

⁴ M. Kula, *Niespodziewani przyjaciele, czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*, Warszawa 1995.

⁵ Więcej na temat historii Stowarzyszenia: P. Boulte, K. Sachs, K. Vinaver, *De Solidarité à l'entrée de la Pologne dans l'Union européenne. Un engagement citoyen*, Paris 2008. M. Kunicki-Goldfinger, *Stowarzyszenie Solidarité France-Pologne*, [w:] *Świat wobec Solidarności*, red. P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2013, s. 307–334.

⁶ *Inventaire des Archives de l'Association Solidarité France Pologne 1980–2004. Inwentarz Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne 1980–2004*, [par M. Heruday-Kielczewska], Paris 2013.

w ogromnej większości przypadków tylko w języku francuskim. Wydaje się więc, że dodatkowe rozpropagowanie zbiorów jest pożądane.

Projekt „Archives de l'Association Solidarité France Pologne 1980–2004” był realizowany od stycznia 2011 do czerwca 2013 r. w czterech etapach. Pierwszym było opracowanie i archiwizacja zbiorów, trwające około 4 miesięcy. Drugi etap nastąpił w styczniu 2012 r. w ambasadzie polskiej w Paryżu, gdzie w obecności ambasadora Tomasza Orłowskiego, zostało podpisane porozumienie między Stowarzyszeniem a Biblioteką o przekazaniu zbiorów na zasadzie daru. W pracowni zbiorów specjalnych Biblioteki zostały nadane każdej teczce kolejne numery akcesji. Trzecim etapem było wydanie inwentarza w 2013 r., a czwartym organizacja uroczystości promującej wydawnictwo i zamykającej projekt. Inicjatywa powołania projektu należała do członków i twórców Stowarzyszenia: Krystyny Vinaver i jej męża Karola Sachsa, którzy zdecydowali, że ze względu na brak miejsca na przechowywanie akt i stopniowe ustawianie działalności Solidarité France-Pologne, należałoby zapewnić odpowiednie miejsce archiwaliom. Uznano, że najlepszą lokalizacją ze względu na miejsce – Paryż, gdzie funkcjonuje i funkcjonowało Stowarzyszenie, będzie Biblioteka Polska przy Quai d'Orléans. Zadanie uporządkowania i opracowania zbiorów powierzono Magdalenie Heruday-Kiełczewskiej, archiwistce i jednocześnie wówczas doktorantce zajmującej się „Solidarnością” we Francji.

Stowarzyszenie powołano jesienią 1980 r., w odpowiedzi na duże zainteresowanie społeczeństwa francuskiego polskim ruchem, jakim była dopiero powstała „Solidarność”. Krystyna Vinaver (należąca jako studentka do opozycyjnego środowiska „komandosów”, skupionych wokół Jacka Kuronia, Karola Modzelewskiego i Adama Michnika⁷) i Karol Sachs, którzy wyemigrowali z Polski do Francji pod koniec lat 60. XX w., mieli znaczące kontakty we francuskim środowisku naukowym i politycznym. Dzięki sugestiom francuskich przyjaciół postanowili powołać stowarzyszenie, które mogłoby rozpowszechniać informacje na temat polskiego związku i pomagać w nawiązywaniu polsko-francuskich kontaktów, szczególnie w środowisku związków zawodowych⁸. Prezesem został Piotr Słonimski, światowej sławy genetyk⁹. Stało się tak nie bez powodu. Potrzebna była osoba rozpoznawalna na świecie i jednocześnie kojarzona zarówno z Polską, jak i z Francją. Wkrótce też zaczęły powstawać sekcje Stowarzyszenia, które były rozsiane po całej Francji.

Działalność Solidarité France-Pologne ewoluowała i jej punkty ciężkości przesuwaly się w zależności od aktualnej sytuacji politycznej. Pierwszym okresem był czas od jesieni 1980 do grudnia 1981 r. Skupiono się wówczas na tworzeniu zrębów Stowarzyszenia, rozpowszechnianiu o nim informacji, oraz nawiązywaniu kontaktów związkowych i politycznych. Organizacja szybko stała się rozpoznawalna i cieszyła się zaufaniem członków francuskich związków zawodowych, szczególnie usytuowanej politycznie blisko socjalistów Confédération Française

⁷ A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010, s. 375–376.

⁸ P. Boulte, K. Sachs, K. Vinaver, op. cit., s. 13–16.

⁹ R. Jarocki, *Genetyk i historia. Opowieść o Piotrze Słonimskim*, Warszawa 2003.

Démocratique de Travail (Francuska Demokratyczna Konfederacja Pracy), artystów, jak Andrzej Seweryn, intelektualistów (zarówno Polaków żyjących we Francji, jak Jerzy Mink, oraz Francuzów sympatyzujących z Polską, jak Jacques Le Goff) i polityków¹⁰. Nawiązane kontakty zaprocentowały szczególnie po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego, kiedy Stowarzyszenie podejmowało się akcji protestacyjnych, informacyjnych i organizowania pomocy humanitarnej. O kilku inicjatywach szczególnie warto wspomnieć. Pierwszą było Bureau d'information et de liaison pour la Pologne (dalej: BIL), czyli Biuro Informacji i Kontaktów na rzecz Polski. Jego członkami mogły zostać wszelkie instytucje i organizacje przygotowujące pomoc wysłaną do Polski. Spotkania i drukowane biuletyny BIL były polem wymiany informacji o aktualnych inicjatywach. Była to instytucja bardzo szczególna, ponieważ zrzeszała wiele organizacji, które na co dzień nie utrzymywały ze sobą kontaktów, np. Lekarze bez Granic i Lekarze Świata. Poza nimi członkami były oczywiście związki zawodowe, Komitet Koordynacyjny NSZZ „Solidarność” we Francji oraz instytucje charytatywne¹¹.

Drugą ważną inicjatywą był tzw. *parrainage*, czyli objęcie opieką polskiej rodziny przez francuską¹². Stowarzyszenie tworzyło bazę adresów rodzin, które znalazły się w trudnej sytuacji, a więc gdy któregoś z członków dotknęło internowanie lub utrata pracy. Do Solidarité France-Pologne zgłaszały się francuskie rodziny, gotowe wysłać listy z wyrazami wsparcia, pytając jednocześnie o potrzeby. Otrzymawszy odpowiedź z Polski, przynoszono zazwyczaj listy do Stowarzyszenia, prosząc o ich przetłumaczenie. Listy te zachowały się w archiwum. Są dzisiaj świadectwem trudności, z jakimi borykała się część polskiego społeczeństwa w stanie wojennym, a jednocześnie świadectwem solidarności, jaką okazywali Francuzi i stanowią źródła do badania mentalności epoki¹³. Często korespondencja, jaka się nawiązała, skutkowałą realną pomocą – przesyłaniem najpotrzebniejszych rzeczy, a później przyjaźnią na długie lata. Warto zacytować chociaż jeden z takich listów:

„Drogi Panie Jean!

Cieszę się, że nadszedł moment, w którym mogę nareszcie napisać do Pana. 27 maja zostałem zwolniony z Ośrodka dla Internowanych w Grodkowie pod warunkiem opuszczenia kraju wraz z żoną i synem. Oczywiście nie mogę na razie przewidzieć, jak potoczą się nasze dalsze losy: czy uda nam się uzyskać wizę od którejś z Ambasad, co jak się okazuje jest wyjątkowo trudne. [...] Nie mogę być także pewny swojej obecnej, chwilowej „wolności” pod specjalnym nadzorem. W każdym razie, bez względu na przyszłość byłbym niezmiernie rad z utrzymania kontaktu z Panem, z kontynuowania rozpoczętej, w tej nietypowej sytuacji, znajomości. Przeczytałem wszystkie kartki i listy, które do nas dotarły i muszę przyznać, że byłem niezmiernie wzruszony Pana szczerym zainteresowaniem losem naszej rodziny. Chciałbym w tym miejscu wyrazić Panu gorące podziękowania za pamięć oraz słowa otuchy. Każdy, choćby najdrobniejszy gest ludzkiej życzliwości

¹⁰ P. Boulte, K. Sachs, K. Vinaver, op. cit., s. 16–18. M. Kula, op. cit., s. 12.

¹¹ Biblioteka Polska w Paryżu, Towarzystwo Historyczno-Literackie (dalej: BPP, THL), Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne, akc. 7567, Bulletin n° 3, 10 II 1982, s. 1.

¹² BPP, THL, Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne, akc. 7599, Guide de parrainage, I 1983, s. 1–5.

¹³ M. Kula, op. cit., s. 26.

miał dla mojej osamotnionej tak nagle żony niezwykle istotne znaczenie. Wdzięczni jesteśmy także za paczkę, która okazała się bardzo pomocna. Pyta Pan w liście jakiego rodzaju pomoc jest nam najbardziej niezbędna. Myślę, że brak nam przede wszystkim produktów podstawowych typu herbata, odżywki oraz soki dla dziecka, konserwy, pasta do zębów, żyletki itp. Nie chcielibyśmy jednak nadwyrężyć Pana życzliwości. [...]”¹⁴.

Stowarzyszenie stworzyło kilka kartotek: z danymi osób potrzebujących oraz ich opiekunów. Ze względu na to, iż są to dane wrażliwe, które dotyczą często osób do dzisiaj czynnych politycznie i społecznie, kartoteki na razie nie są udostępniane.

Nie było to jedyne działanie na rzecz Polaków. W lipcu 1982 r. do Francji przybyli pierwsi byli internowani, którzy podjęli decyzję o emigracji. Stowarzyszenie w porozumieniu z innymi instytucjami pomogło w ich przyjmowaniu¹⁵. Zorganizowało również akcję na rzecz uwolnienia Ewy Kubasiewicz, skazanej na 10 lat za kolportaż ulotek. Przede wszystkim jednak aktywnie wspierało polskie społeczeństwo (organizując wysyłkę pomocy humanitarnej, wspierając stypendiami intelektualistów) i dofinansowywało wiele podziemnych inicjatyw, np. niezależne wydawnictwa. Organizowało wysyłkę pomocy humanitarnej lub wsparcie pieniężne. Współpracowało w tym zakresie z Comité Catholique contre la Faim et pour le Développement (Katolicki Komitet do Walki z Głodem i dla Rozwoju) oraz Prymasowskim Komitetem Pomocy Bliźnim w Warszawie. Poza tym organizowało manifestacje i spotkania artystyczne, a nawet pisało petycję do francuskich władz, wzywając do potępienia stanu wojennego, organizowało spotkania artystyczne. Oczywiście wymienione tutaj inicjatywy są tylko małym fragmentem całości złożonego obrazu. Zaangażowanie ze strony Francuzów w proponowane akcje jest potwierdzeniem słów Janine Ponty, że „Francja [...] odnajduje swój polonofilski płomień podczas szesnastu miesięcy Solidarności i lat stanu wojennego”¹⁶.

Aktywność Stowarzyszenia nie miała cały czas takiego samego natężenia. Od około 1984 r. Francuzi coraz mniej interesowali się Polską i jej problemami¹⁷. Zainteresowanie to odżyło jednak pod koniec lat 80. XX w. Obrady Okrągłego Stołu relacjonował dla niego Konstanty Gebert, dzięki czemu możliwe było przekazywanie o nich informacji do Francji.

Po 1989 r. i czerwcowych wyborach Stowarzyszenie nie zaprzestało działalności. Przeciwnie – jego celem była teraz pomoc w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego w Polsce¹⁸, czyli takiego, które „akcentuje pozarządową, publiczną rolę obywateli”¹⁹. Stąd powstały takie przedsięwzięcia, jak Forum Inicjatyw

¹⁴ BPP, THL, Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne, akc.7610, list do Jeana Pinceloupa.

¹⁵ BPP, THL, Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne, akc. 7624, Centres de Réception [1982].

¹⁶ J. Ponty, *La France, destination privilégiée des migrations venues des territoires de la Pologne au XIXe et XXe siècles*, [w:] *Polonia. Des Polonais en France de 1830 à nos jours*, dir. J. Ponty, Paris 2011, La Cité Nationale de l'Histoire de l'Immigration, s. 9.

¹⁷ M. Frybes, *Une expérience de dialogue Est-Ouest. L'engagement de la CFDT en faveur du mouvement Solidarnosc*, Paris 1990, s. 47.

¹⁸ P. Boulte, K. Sachs, K. Vinaver, op. cit., s. 58.

¹⁹ Nie dziwi fakt, że idea społeczeństwa obywatelskiego spotkała się w Polsce z dobrym przyjęciem i zaangażowały się w nie osoby, takie jak Jacek Kuroń, któremu idee te były bliskie jeszcze w czasach działalności opozycyjnej. D. Ost, *Solidarność a polityka antypolityki*, Gdańsk 2014, s. 49, 110–111.

Pozarządowych, Bank Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Banki Żywności (we współpracy z Jackiem Kuroniem), czy Zielone Płuca Polski. Dzięki Stowarzyszeniu „Gazeta Wyborcza” dostała maszyny drukarskie francuskiego dziennika „Le Monde”²⁰. Wiele działań było możliwych dzięki finansom z programów europejskich, co w Polsce było dużym *novum*. Lata 90. XX w. były więc przesunięciem ciężkości bardziej na współpracę niż pomoc. Dzisiaj Solidarité France-Pologne jest najlepiej znane ze swojej działalności w okresie stanu wojennego i niedługo po nim²¹. Jego członkom nadal zależy na budowaniu dobrej polsko-francuskiej współpracy i upowszechnianiu wiedzy o francuskich postawach w latach 80. XX w. Tym również kierowali się, podejmując decyzję o archiwizacji zbiorów, mając również na uwadze odpowiednie ich zabezpieczenie i udostępnienie badaczom.

Materiały pozostałe po Solidarité France-Pologne, złożone jako część zbiorów specjalnych Biblioteki Polskiej w Paryżu liczą sobie 10 m.b. Nie jest to całość. Część dokumentów finansowych oraz komplet akt wytworzonych po 2004 r. znajduje się nadal w rękach Stowarzyszenia, ponieważ są potrzebne do bieżącej działalności. Przed uporządkowaniem dokumenty znajdowały się w siedzibie prywatnej firmy, gdzie pracują członkowie Stowarzyszenia. Ich stan był bardzo dobry, mimo przechowywania kartonów w różnych miejscach, m.in. w szafach i w suchej piwnicy. Część kartonów była opisana, co ułatwiło wstępne rozpoznanie ich zawartości. Teczki lub dossier z dokumentacją również zazwyczaj były opisane. Po zapoznaniu się z dziejami Stowarzyszenia okazało się, że najlepszym podziałem na serie będzie kryterium chronologiczne. Pierwsza seria objęła więc okres 1980–1989, a druga lata 1990–2004. Data końcowa została zaproponowana przez obecnego prezesa Solidarité France-Pologne – Karola Sachsa, który wskazał, że Stowarzyszeniu zależało na integracji Polski ze strukturami Unii Europejskiej, a rok 2004 oznaczał spełnienie tych pragnień. Warto wspomnieć, że obie serie faktycznie wykraczają jednak poza swoje granice ze względu na pojedyncze dokumenty, które są wcześniejsze lub późniejsze, w inwentarzu znajduje to oczywiście swoje odniesienie i każdateczka ma określone daty. Zdarzało się, że dokumentów z lat 80. XX w. dotyczących jakiejś organizacji było tak niewiele, że włączano je do podserii w serii drugiej, czyli dotyczącej już lat 90., gdzie mogły stworzyć całość.

Podstawowym problemem był język opisu. Stowarzyszenie działało i działa na zasadach francuskich i zgodnie z francuskim prawem, dokumentacja była również w ogromnej większości po francusku (ewentualnie po angielsku w przypadku projektów europejskich). Wiele teczek było już podpisanych, pozostawiano więc nadane tytuły, gdy natomiast tworzono nowe, otrzymywały one tytuły po francusku. Wyjątkiem były Bifisy i Inicjatywy społeczno-ekonomiczne, ponieważ dotyczyły polskich inicjatyw, a więc te czki otrzymały polskie nazwy. Szczególnie widoczne jest to w drugim przypadku. Podseria ta grupuje jednostki na temat Banku Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych oraz

²⁰ BPP, THL, Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne, akc. 7692, Contrat (prêt à usage), Gazeta Wyborcza – Le Monde [1989].

²¹ M. Frybes, P. Pleskot, *L’immigration du temps de „Solidarność”*, [w:] *Polonia. Des Polonais en France de 1830 à nos jours*, dir. J. Ponty, Paris 2011, La Cité Nationale de l’Histoire de l’Immigration, s. 68.

Towarzystwa Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych. Niewątpliwie wybór języka i decyzja o tym, czy należy wszystko podawać w obu językach, w takich przypadkach jest zawsze trudna. Nie podjęto się podawania wszystkich nazw serii, podserii i teczek, gdyż mogłoby to zaburzyć czytelność i przejrzystość struktury. W wydanym inwentarzu sporządzono natomiast wstęp w dwóch językach, który powinien wyjaśniać wszystkie pojęcia i nazwy.

Mimo istniejących już opisów teczek i częściowego pogrupowania tematycznego niemożliwe było odtworzenie układu kancelaryjnego. Ze względu na to, że nie ma wydanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych wytycznych do opracowania akt stowarzyszeń nadany układ wynikał z realizowanych zadań i struktury. Ponieważ zbiory powstawały na terenie Francji, zasugerowano się tamtejszymi ustaleniami.

Francuskie wytyczne na temat opracowania akt prywatnych i stowarzyszeń podają bardzo podobny schemat klasyfikacji akt, wskazując na konieczność wyodrębnienia następujących grup dokumentów:

- Powstanie – deklaracja, statuty, dokumenty oficjalne dotyczące powołania;
- Administracja – zarząd, biuro;
- Funkcjonowanie – zebrania zarządu, członków;
- Finanse – księgowość, księgi finansowe, subwencje, darowizny, podatki, kontrola finansowa;
- Personel – listy pracowników, korespondencja, dokumentacja osobowa;
- Działalność – zgodna z misją, określona przez statut;
- Zamknięcie – rozwiązanie, likwidacja majątku²².

Zbiory narastały zgodnie z działalnością Stowarzyszenia, trzeba jednak zauważyć, że kształtowały je również zainteresowania jego członków. Struktura wewnętrzna nie była bardzo skomplikowana, a sekretariat był prawdopodobnie typowy, jak dla niewielkiego przedsiębiorstwa – z dokumentami kadrowymi, finansowymi i dotyczącymi realizowanych projektów.

Wstępnie wyselekcjonowano kartony, które należało opracować jako pierwszą serię. Dostępna literatura pozwoliła wskazać kilka pomysłów na kolejne podserie, jednak dopiero po analizie dokumentów nadano układ pierwszej serii, dzielącą ją na następujące podserie:

- I. Fonctionnement et organisation de l'Association Solidarité France-Pologne (Funkcjonowanie i organizacja Stowarzyszenia Solidarité France-Pologne)
- II. Correspondance (Korespondencja)
- III. Bureau d'information et de liaison pour la Pologne (BIL)
- IV. Trésorerie (Finanse)
- V. Action d'information et de sensibilisation (Akcja informacyjna i uświadliwiająca)
- VI. Aide humanitaire (Pomoc humanitarna)
- VII. Parrainage

²² *Les archives privées. Manuel pratique et juridique*, sous la direction de Ch. Nougaret et de P. Éven, Paris 2008, p. 138.

- VIII. Réceptions des ex-internés (asile, vacances) (Przyjęcie byłych internowanych – azyl, wakacje)
- IX. Editions et centres indépendantes (Wydawnictwa i centra niezależne)
- X. Documents de Solidarosc (Dokumenty „Solidarności”)
- XI. Presse (Prasa)

Na początku umieszczono dokumenty założycielskie (akc. 7544) odnośnie do organizacji, członków, sekcji Stowarzyszenia oraz sprawozdania i dokumenty dotyczące relacji z „Solidarnością”. Bardzo bogata korespondencja została wyodrębniona jako następna podseria, podzielono ją zresztą tematycznie na korespondencję z podobnymi komitetami i organizacjami, korespondencję z prezydentem, rządem i Zgromadzeniem Narodowym, osobami prywatnymi (jeżeli następowała dłuższa wymiana listów), korespondencję różną, jeśli nadawcy się nie powtarzali, korespondencję z sekcjami. Listy zawsze układano alfabetycznie (lub geograficznie w przypadku sekcji) i dopiero potem chronologicznie. Podseria BIL zawiera biuletyny, korespondencję oraz różnego rodzaju akcje i projekty, w które Biuro było zaangażowane. W podserii dotyczącej finansów znajdują się dokumenty dotyczące m.in. wpłat na konto Stowarzyszenia. Bardzo bogate są kolejne dwie podserie, gdzie znajdują się petycje i komunikaty, a na szczególną uwagę zasługują specjalne dossiers na temat Polski oraz bogaty zbiór dokumentów dotyczących transportów z darami do Polski (akc. 7589–7593). „Parrainage” jest dużą podserią zawierającą ogólne informacje o akcji oraz przede wszystkim listy z adresami potrzebujących, internowanych Polaków oraz wiele listów (ułożonych alfabetycznie i w ramach jednego nazwiska chronologicznie, jeśli listów było więcej) do francuskich przyjaciół (akc. 7607–7611). Dokumenty dotyczące przyjęcia byłych internowanych zawierają informacje o rozlokowaniu ich w ośrodkach przyjmujących (akc. 7623–7624). Kolejna podseria pokazuje wsparcie finansowe dla niezależnej prasy i parafii oraz stypendia dla naukowców i studentów. Są w niej również materiały drukowane przez niezależne ośrodki. Pod hasłem „Dokumenty Solidarności” (akc. 7634) rozumiane są materiały drukowane przez związek, m.in. francuska wersja porozumień z Gdańska i Szczecina, statut związku, dokumenty z I Kongresu w 1981 r., a także zdjęcia m.in. z odsłonięcia pomnika Grudnia 1970. Pod dość ogólnym tytułem ostatniej podserii – „Prasa”, kryją się ciekawe zbiory wycinków z polskich gazet, pojedyncze numery solidarnościowej prasy regionalnej z okresu karnawału „Solidarności” oraz okresu stanu wojennego. Wyjątkiem jest „Tygodnik Mazowsze” (akc. 7641–7642), którego numery zebrano z lat 1985–1988. Drugą część podserii stanowią wydawnictwa francuskie, a więc wycinki z francuskich gazet, pojedyncze numery francuskich czasopism oraz wiele numerów „Bulletin d’Information” (Biuletynu Informacyjnego „Solidarności” na Zachodzie²³, akc. 7645).

²³ Solidarité France-Pologne pozostawało w ścisłym kontakcie z Komitetem Koordynacyjnym Solidarności w Paryżu. Redaktorem „Biuletynu” był Seweryn Blumsztajn, członek Komitetu, ale również znajomy Krystyny Vinaver jeszcze z czasów studiów w Warszawie. Po zaprzestaniu pracy w Komitecie i nieudanej próbie powrotu do kraju pracował również dla Stowarzyszenia. S. Blumsztajn, *Je rentre au pays*, Paris 1985, s. 168.

Przedstawiona pierwsza część zbiorów jest znakomitym źródłem wiedzy na temat upowszechniania we Francji wiedzy o Polsce i „Solidarności”²⁴, współpracy z reprezentacją związku w Paryżu oraz angażowania wielu osób i organizacji wokół jednej sprawy. Dzięki korespondencji i zebranej prasie możliwe jest również badanie polskiego i francuskiego społeczeństwa w tamtym okresie. Ponadto zbiory mogą stać się przyczynkiem do rozszerzenia przeprowadzonych już przecież badań na temat kultury i prasy niezależnej w Polsce²⁵. Dają także spojrzenie nieco z drugiej strony na kwestię pomocy samej „Solidarności”.

Podobny układ nadano serii drugiej, jednak ze względu na dłuższy czas, kiedy powstawała dokumentacja, seria ta ma dwa razy tyle podserii co pierwsza, a jej struktura kształtuje się następująco:

- I. Fonctionnement et organisation de Solidarité France-Pologne (Funkcjonowanie i organizacja)
- II. Correspondance (Korespondencja)
- III. Activités, projets, coopération (Aktywność, projekty, współpraca)
- IV. Trésorerie (Finanse)
- V. Coopération avec „Gazeta Wyborcza” (Współpraca z „Gazetą Wyborczą”)
- VI. Banques alimentaires (Banki żywności)
- VII. Forum Initiatives Non Gouvernementales (Forum Inicjatyw Pozarządowych)
- VIII. Territoires, Hommes, Produits (Terytoria, ludzie, produkty)
- IX. Poumons Verts (Zielona płuca)
- X. Biuro Informacji o Fundacjach i Stowarzyszeniach (Bifis)
- XI. [Stowarzyszenie] FONDA
- XII. Inicjatywy społeczno-ekonomiczne
- XIII. Mutualité (Ubezpieczenia)
- XIV. C.I.D.I.S.P. (Centre d'Information et de Documentation sur les Initiatives Sociales en Pologne – Centrum Informacji i Dokumentacji na temat Inicjatyw Społecznych w Polsce)
- XV. Fondation de France, Fundacja dla Polski
- XVI. Fondation France-Pologne (Fundacja Francja-Polska)
- XVII. Baczeko-Zakrzewski
- XVIII. Phare-TACIS
- XIX. Fonds de coopération de la jeunesse et de l'éducation populaire (Fundusz Współpracy Młodzieży i Edukacji Powszechnej)
- XX. Comité Catholique contre la Faim et pour le Développement (Katolicki Komitet do Walki z Głodem i dla Rozwoju)
- XXI. Dossiers, brochures, presse (Dossiers, broszury, prasa)

²⁴ M. Frybes, *Społeczne reakcje Zachodu...*, s. 517.

²⁵ J. Błażejowska, „Chciałem mieć w ręku broń” – zadrukowane kartki papieru. *Pisma pozacenzuralne 1980–1989/1990*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1989...*, s. 189–247. C. Kuta, *Niezależny ruch wydawniczy 1980–1989*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1989...*, s. 249–314. T. Ruzikowski, *Kultura niezależna*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1989...*, s. 315–385; M. Kunicki-Goldfinger, *Społeczny Komitet Nauki*, [w:] *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006, s. 549–619.

Poszczególne podserie zostały określone przez konkretne projekty realizowane szczególnie w latach 90. XX w. przez Stowarzyszenie. Pierwsze dwie podserie mają bardzo podobną zawartość jak w przypadku pierwszej serii, choć oczywiście dotyczą one już innych problemów. Warto zaznaczyć, że korespondencja obejmuje tylko te osoby i podmioty, dla których nie utworzono osobnych podserii, jak np. Banki żywności. Trzecia podserie zebrała wszystkie te przedsięwzięcia, które nie były dużymi projektami i nie dało się z nich wyodrębnić osobnych podserii, np. wydarzenia kulturalne, debaty na temat wejścia Polski do Unii Europejskiej (akc. 7676) czy pomoc dla powodzian w 1997 r. (akc. 7682–7684). Podserie dotycząca finansów, podobnie jak w pierwszej serii, zawiera dokumenty świadczące o wpłatach na konto Solidarité France-Pologne. W grupie materiałów na temat współpracy z „Gazetą Wyborczą” znajduje się m.in. umowa między „Gazetą” a „Le Monde” (akc. 7692). Bardzo duża podserie dotycząca Banków żywności jest znakomitym świadectwem powstawania tej instytucji w Polsce na podstawie francuskich doświadczeń. Forum Inicjatyw Pozarządowych odbywało się w Polsce cyklicznie. Było ono polem do prezentacji różnego typu stowarzyszeń i organizacji społecznych. Możliwe ono było dzięki partnerom francuskim i finansowaniu z programu Phare-TACIS (stworzonych z myślą o wsparciu krajów kandydujących do Unii Europejskiej). Podserie ta zawiera więc dokumentację, dotyczącą powstawania i przebiegu kolejnych forów. Następne dwie podserie odnoszą się do programów wspomagających w Polsce rozwój regionalny. Warto wspomnieć, że przy tych inicjatywach często dochodziło do dwustronnych polsko-francuskich spotkań, które były okazją do wymiany doświadczeń. Współpraca między polskim Biurem Informacji o Fundacjach i Stowarzyszeniach a francuskim Stowarzyszeniem FONDA (wspierającym organizacje użyteczności publicznej) była naturalną konsekwencją zaangażowania w budowanie społeczeństwa obywatelskiego, stąd również w archiwum znalazły się kolejne partie materiałów – głównie korespondencja, informatory i broszury – na ten temat. Nieduża podserie dotycząca inicjatyw społeczno-ekonomicznych to dokumenty Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Banku Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych i Towarzystwa Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, w których powstanie i działalność byli zaangażowani członkowie i przyjaciele Stowarzyszenia, a które miały na celu m.in. walkę z bezrobociem w Polsce. Pod hasłem „Mutualité” kryją się zbiory dotyczące tworzenia w Polsce Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych, wzorowanych na rozwiązaniu francuskim. Z kolei CIDSP zostało założone w latach 80. XX w., jednak liczba dokumentów z tego okresu nie nadawała się na utworzenie osobnej podserii, postanowiono więc całość włączyć do drugiej serii ze względu nawet na zaangażowanie w późniejsze projekty Solidarité France-Pologne. Dokumenty Fondation de France to materiały dotyczące współpracy ze Stowarzyszeniem, które było wspierane przez fundację. Z kolei Fondation France Pologne powstała pod koniec lat 80. XX w. z inicjatywy prezydenta François Mitterranda dla wspierania współpracy polsko-francuskiej. W przedstawianych zbiorach znajdują się jednak tylko ogólne informatory o jej działalności. Kolejna podserie to materiały z konkursu im. Małgorzaty Baczko i Piotra Zakrzewskiego, organizowanego z my-

ślą o młodych architektach. Następne trzy to kolejno ogólne informacje programu Phare-TACIS i dokumenty świadczące o współpracy z Funduszem Współpracy Młodzieży i Edukacji Powszechnej oraz Katolickim Komitetem do Walki z Głodem i dla Rozwoju. W przypadku tej serii na końcu również ułożono prasę oraz różnego rodzaju broszury lub drukowane dossiers, których tematyka jest bardzo rozległa, jednak oscyluje wokół inicjatyw społecznych, programów europejskich i rozwoju Polski.

Z pewnością bardzo bogate, i jak dotąd niewykorzystane, akta z drugiej części archiwum mogą być ciekawym materiałem dla analizy polsko-francuskiej współpracy na polu ekonomicznym, gospodarczym i społecznym w latach 90. XX w. Badacze zajmujący się okresem przed wejściem Polski do Unii Europejskiej również znaleźliby źródła pokazujące zabiegi o akces, jednak na poziomie stowarzyszeń i fundacji wspierających rozwój polskiego społeczeństwa.

Wyjątkowym elementem jest piękna kolekcja znaczków i plaketek „Solidarności” z różnych regionów, zebrany na grubym, wełnianym materiale. Część daru Solidarité France-Pologne została jednak przesunięta ze zbiorów specjalnych Biblioteki do innych działów. Filmy oraz plakaty z okresu stanu wojennego (m.in. plakat uznanego na świecie Romana Cieślewicza) trafiły do kolekcji artystycznych. Do zbiorów bibliograficznych przekazano kolekcję książek dotyczących Polski i organizacji pozarządowych. Wśród nich znalazło się wiele egzemplarzy broszury napisanej przez Seweryna Blumsztajna, a wydanej przez Stowarzyszenie – *Une Pologne hors censure*²⁶, która była poświęcona historii prasy niezależnej w Polsce.

Wiele było stowarzyszeń i komitetów organizujących pomoc dla polskiego społeczeństwa w latach 80. XX w., ale zbiory Solidarité France-Pologne są unikatowe ze względu na swoją treść i fakt, że zachowały się w całości. Są znakomitym przykładem autentycznej solidarności z Polakami i śladem po bezinteresownym zaangażowaniu zachodniego społeczeństwa. Są również świadectwem wielu przedsięwzięć na rzecz pomocy w budowaniu społeczeństwa nowego typu, który znany był na Zachodzie, jednak odbiegał od wypracowanego w epoce komunizmu. Zbiory te mogą być kontynuacją i rozszerzeniem tak popularnych dzisiaj badań nad epoką „Solidarności” lub przyczynkiem do zgoła innych – chociażby z dziedziny ekonomii.

Archiwalia są w bardzo dobrym stanie dzięki dbałości o nie ich wytwórców, co potwierdza również, że mieli oni świadomość wagi własnych dokumentów i konieczności ich przechowywania. Potrafili na tyle dobrze je opisać i zabezpieczyć, że bardzo ułatwiło to porządkowanie. Duża rozpiętość tematyczna wymagała dokładnej analizy treści akt, aby wyodrębnić kolejne podserie. Pozostaje mieć nadzieję, że skorzystają na tym badacze.

Bibliografia

[Heruday-Kielczewska, Magdalena]. 2013. *Inventaire des Archives de l'Association Solidarité France Pologne 1980–2004. Inventarz Archiwum Stowarzys-*

²⁶ S. Blumsztajn, *Une Pologne hors censure*, Paris 1988.

zenia *Solidarité France Pologne 1980–2004*. Paris: Association Solidarité France Pologne: Société Historique et Littéraire Polonaise.

Archiwum Stowarzyszenia Solidarité France Pologne. akc. 7567, 7599, 7610, 7624, 7692. Towarzystwo Historyczno-Literackie, Biblioteka Polska w Paryżu, Francja.

Blumsztajn, Seweryn. 1985. *Je rentre au pays*. Paris: Calmann-Lévy. Blumsztajn, Seweryn.

Blumsztajn, Seweryn. 1988. *Une Pologne hors censure*. Paris: Association solidarité France-Pologne.

Błażejowska, Justyna. 2010. „»Chciałem mieć w ręku broń« – zadrukowane kartki papieru. Pisma pozacenzuralne 1980–1989/1990”. W *NSZZ Solidarność 1980–1989*. t. 2, *Ruch społeczny*, red. Łukasz Kamiński i Grzegorz Waligóra, 189–247. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Boulte, Patrick, Karol Sachs i Krystyna Vinaver. 2008. *De Solidarność à l'entrée de la Pologne dans l'Union européenne. Un engagement citoyen*. Paris: Association solidarité France-Pologne.

Christine de Joux, Éven Pascal, Lacousse Magali et al., rédigé. 2008. *Les archives privées. Manuel pratique et juridique*. 2008. Paris: la Documentation française.

Friszke, Andrzej. 2010. *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.

Frybes, Marcin. 1990. *Une expérience de dialogue Est-Ouest. L'engagement de la CFDT en faveur du mouvement Solidarnosc*. Paris: CFDT.

Frybes, Marcin. 2005. *Merci pour votre solidarité!* Warszawa: Instytut im. Adama Mickiewicza – Lech Majewski Studio.

Frybes, Marcin. 2010. „Społeczne reakcje Zachodu na fenomen »Solidarności« i rola emigracyjnych struktur związku 1980–1989”. W *NSZZ Solidarność 1980–1989*. t. 2, *Ruch społeczny*, red. Łukasz Kamiński i Grzegorz Waligóra, 505–574. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Heruday-Kiełczewska, Magdalena. 2012. *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981–styczeń 1981*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Jarocki, Robert. 2003. *Genetyk i historia. Opowieść o Piotrze Słonimskim*. Warszawa: Rosner&Wspólnicy.

Kula, Marcin. 1995. *Niespodziewani przyjaciele, czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*. Warszawa: Wydaw. TRIO.

Kunicki-Goldfinger, Marek. 2006. *Społeczny Komitet Nauki*. W *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. Andrzej Friszke, 549–619. Warszawa: ISP PAN.

Kunicki-Goldfinger, Marek. 2013. *Stowarzyszenie Solidarité France-Pologne*. W *Świat wobec Solidarności*, red. Paweł Jaworski i Łukasz Kamiński, 307–334. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, cop.

Kuta, Cecylia. 2010. „Niezależny ruch wydawniczy 1980–1989”. W *NSZZ Solidarność 1980–1989*, 2: *Ruch społeczny*, red. Łukasz Kamiński i Grzegorz Waligóra, 249–314. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Ost, David. 2014. *Solidarność a polityka antypolityki*. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.

Ponty, Janine. 2011. „La France, destination privilégiée des migrations venues des territoires de la Pologne au XIXe et XXe siècles”. W *Polonia. Des Polonais en France de 1830 à nos jours*, sous le dir. Janine Ponty, 7–9. Paris: Cité Nationale de l’Histoire de l’Immigration.

Ruzikowski, Tadeusz. 2010. *Kultura niezależna*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1989*, t. 2: *Ruch społeczny*, red. Łukasz Kamiński i Grzegorz Waligóra, 315–385. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 20 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Magdalena Heruday-Kiełczewska

Adam Mickiewicz University in Poznań. Institute of History

e-mail: m_heruday@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-3938-721X

Magdalena Heruday-Kiełczewska is an adjunct in the Section of Archival Studies of the Institute of History of Adam Mickiewicz University in Poznań (UAM), a holder of a scholarship of the French government. She wrote her PhD thesis about the Coordination Committee of the Independent Self-governing Labour Union „Solidarity” in France in the co-tutelle system. Her thesis was supervised both by UAM and Paris IV – La Sorbonne. She prepared the archive of the Association Solidarité France-Pologne, which is preserved in the Polish Library in Paris; she was also a consultant of the team preparing the collections of the Literary Institute “Kultura”. She is a member of the team carrying out the research project of the Institute of National Remembrance (IPN) concerning Polish political emigrants in the years 1939–1990. She received the awards for the best thesis from IPN (in 2010 and 2014) and the European Centre of Solidarity (in 2013). She published the following books: *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981–styczeń 1982* (Warszawa 2012); „Solidarność” nad Sekwaną. *Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” w Paryżu 1981–1989* (Gdańsk 2016).

The Archive Association Solidarité France-Pologne in the Polish Library in Paris

Key words: „Solidarity”, France, martial law, archives, humanitarian aid, civil society

Summary. In 2012 the Association Solidarité France-Pologne passed its archive to the Polish Library in Paris. It is the evidence of the activity of the Association set up in 1980. Its main task was to facilitate Polish-French contacts and to help the Polish society during the martial law. After 1989 the Association was actively involved in promoting non-governmental initiatives. The collection is divided into two chronological series, which are further subdivided into sub-series embracing strictly defined fields of the Association’s activity. The collection includes documents of various types, both files and audiovisual materials. The materials were sorted out in the way that at the beginning of each series there appeared documents connected with the management of the Association, followed by correspondence, documents divided according to various fields of activity, leaflets and press. The archival documents may complement the current research on the aid offered to “Solidarity” by Western Europe and may become a contribution to new research concerning the appearance of civil society in Poland and the role of French institutions in it.

Magdalena Heruday-Kielczewska

Adam-Mickiewicz-Universität Posen. Institut für Geschichte

e-mail: m_heruday@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-3938-721X

Dr. Magdalena Heruday-Kielczewska ist wissenschaftliche Mitarbeiterin in der Abteilung für Archivwissenschaft des Instituts für Geschichte an der Adam-Mickiewicz-Universität in Posen wie auch Stipendiatin der französischen Regierung. Ihre Dissertation über das Koordinationskomitee der polnischen Gewerkschaft „Solidarność“ in Frankreich verfasste sie im sog. co-tutelle-System, unterstützt sowohl von der Adam-Mickiewicz-Universität als auch der Universität Paris IV – La Sorbonne. Sie ordnete das Archiv des Verbands Solidarité France-Pologne, der in der Polnischen Bibliothek in Paris begründet wurde, war auch Beraterin des Teams, das sich mit der Bestandsbearbeitung des Literarischen Instituts „Kultura“ auseinandersetzte. Sie ist Mitglied des Projektteams des Instituts für Nationales Gedenken im Zusammenhang mit der polnischen politischen Emigration in den Jahren 1939–1990, Preisträgerin der Wettbewerbe des Instituts für Nationales Gedenken für die beste wissenschaftliche Abhandlung (2010 und 2014) sowie des Europäischen Zentrums Solidarność (2013). Sie veröffentlichte die folgenden Werke: *Reakcja Francji na wprowadzenie stanu wojennego w Polsce: grudzień 1981–styczeń 1982* [Die Reaktion Frankreichs auf die Verhängung des Kriegsrechts über Polen: Dezember 1981–Januar 1982] (Warszawa 2012); „Solidarność“ nad Sekwaną. Działalność Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność“ w Paryżu 1981–1989 [„Solidarność“ an der Seine. Die Tätigkeit des Koordinationskomitees der Gewerkschaft „Solidarność“ in Paris 1981–1989] (Gdańsk 2016).

Das Archiv Association Solidarité

France-Pologne in der Polnischen Bibliothek in Paris

S **tichworte:** „Solidarność“, Frankreich, Kriegsrecht, Archivalien, humanitäre Hilfe, bürgerliche Gesellschaft

Z **usammenfassung:** Der Verband Solidarité France-Pologne übergab 2012 seinen Archibestand an die Polnische Bibliothek in Paris. Er bestätigt den Tätigkeitsbereich des 1980 gegründeten Verbands. Seine Hauptaufgabe war nämlich die Hilfe bei der polnisch-französischen Kontaktaufnahme und danach die Unterstützung der polnischen Bevölkerung während des Kriegsrechts. Nach 1989 beteiligte er sich aktiv an den Nichtregierungsinitiativen. Die Bestände werden in zwei Reihen chronologisch geordnet, diese zerfallen dann in untere Reihen, die bestimmte Tätigkeitsfelder des Verbands umfassen. Darin findet man verschiedene Dokumente, sowohl Akten als auch audiovisuelle Materialien und Flugschriften. Die Materialien wurden bearbeitet, am Anfang jeder Reihe berücksichtigte man die Dokumente bezüglich der Verbandsverwaltung, ferner den Briefwechsel, die Dokumentation, geordnet nach den einzelnen Tätigkeitsfeldern, am Ende dagegen die Broschüren und die Presse. Die Archivalien können die laufenden Untersuchungen über die Hilfe der westlichen Staaten für die Gewerkschaft „Solidarność“ ergänzen und dazu Anlass geben, neue Untersuchungen zur Herausbildung der bürgerlichen Gesellschaft in Polen und der Rolle der französischen Institutionen in diesem Prozess anzustellen.

Małgorzata Bródka

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu

e-mail: mabro@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-0749-4210

B

iblioteka akademicka i relacje nadawczo-odbiorcze. Uwarunkowania procesów komunikacyjnych w społeczeństwie informacyjnym

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.011>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Mgr Małgorzata Bródka jest pracownikiem Sekcji Wydawnictw Zwartych w Oddziale Gromadzenia i Uzupełniania Zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: UAM). Absolwentka Wydziału Filologii Polskiej i Klasycznej oraz Studiów Podyplomowych Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UAM. Odbiła staże w Dolcklands Library i Senate House Library. Wybrane publikacje: *Budowanie reputacji biblioteki akademickiej w kontekście kształtowania księgozbioru*, [w:] *Zarządzanie zasobami niematerialnymi bibliotek w społeczeństwie wiedzy*, red. M. Wojciechowska, Warszawa, 2016, s. 285–294; *Gromadzenie zbiorów w bibliotece akademickiej wobec aspektów komunikacyjnych*, *Zarządzanie Biblioteką*, 2015, nr 1 (7), s. 23–28; *The Role of Legal Deposit of Books in the Polish Library Scheme: The Case of Poznań University Library*, *Slavic & East European Information Resources*, vol. 15: 2014, Issue 1–2, s. 139–145, dostępny w Internecie: <http://dx.doi.org/10.1080/15228886.2014.873970>; *Wydawco, gdzie jesteś? Czyli pozyskiwanie egzemplarzy obowiązkowych jako przykład budowania relacji z klientem „zewnątrznym”*, [w:] *Budowanie relacji z klientem biblioteki*, red. J. Przybysz, P. Pioterek i M. Nowak, Poznań 2014, s. 119–126.

S

łowa kluczowe: biblioteka, społeczeństwo informacyjne, komunikacja elektroniczna, relacje nadawczo-odbiorcze

S

treszczenie. Celem artykułu jest przedstawienie komunikacyjnych uwarunkowań i zależności w społeczeństwie informacyjnym, z uwzględnieniem roli biblioteki akademickiej. Punktem wyjścia jest tradycyjne pojmowanie procesu komunikacyjnego jako z jednej strony sposobu przekazywania informacji, z drugiej, nawiązywania relacji nadawczo-odbiorczych. W horyzoncie rozważań znalazła się analiza funkcjonowania biblioteki w społeczeństwie sieci, i wpływ elektronicznych narzędzi przekazywania informacji na jej działalność. Artykuł ma wskazać powiązania pomiędzy tradycyjnymi i wirtualnymi sposobami porozumiewania się oraz podkreślić rolę komunikacji w przyszłym rozwoju biblioteki.

Komunikacja jako przedmiot rozważań

Analiza bibliotecznych relacji nadawczo-odbiorczych sytuowana jest w kontekście interdyscyplinarnych zagadnień komunikacyjnych rozpatrywanych przez szereg nauk, między innymi: filozofię, socjologię czy nauki związane z zarządzaniem. Natomiast opis wspomnianych zależności możliwy jest dzięki rozmaitym narzędziom, teoriom oraz aparatowi pojęciowemu. Próby uszeregowania zagadnień komunikacyjnych doprowadziły do stworzenia kierunków i systemów charakteryzujących wspomniane procesy. Genezy rozważań o komunikacji należy szukać w etymologii słowa „komunikowanie”, które wywodzi się z łacińskiego „communicare – być w relacji [w związku] z, uczestniczyć w, zrzesać się z”¹. Spośród dużej liczby definicji prezentowanych przez różnorodną literaturę przedmiotu w artykule przyjmujemy, że „komunikowanie jest procesem porozumiewania się jednostek, grup lub instytucji². Jego celem jest wymiana myśli, dzielenie się wiedzą, informacjami i ideami. Proces ten odbywa się na różnych poziomach, przy użyciu zróżnicowanych środków i wywołuje określone skutki”³. Choć w większości bibliotecznych sytuacji komunikacyjnych celem porozumiewania się jest przekazywanie informacji, to wypada zauważyć, że komunikowanie społeczne nie zawsze nastawione jest tylko na informację. W niektórych sytuacjach komunikacyjnych znacznie ważniejsze od transmisji danej treści są na przykład skutki, jakie one wywołują, to znaczy relacje nadawczo-odbiorcze, a zatem nawiązanie kontaktu.

Trudno nie zgodzić się z powtarzanimi w różnej formie spostrzeżeniami teoretyków i praktyków bibliotekarstwa, że funkcjonowanie współczesnej biblioteki opiera się na nawiązywaniu i podtrzymywaniu kontaktu w obrębie organizacji oraz z otoczeniem. „Należy uwzględnić udział bibliotek w procesie społecznego porozumiewania się, są one przecież naturalnym miejscem kształtowania się i rozwijania kultury czytelniczej, medialnej czy informacyjnej”⁴. Choć biblioteka od zawsze pełniła funkcję pośrednika w dostępie do wiedzy, to narodziny społeczeństwa informacyjnego poszerzyły spektrum jej zadań o rolę aktywnego członka społeczności, który staje się jednocześnie przewodnikiem wśród źródeł informacji. Powszechnie zwraca się uwagę, że jest to społeczeństwo, które „określone informacje wytwarza, przechowuje, przekazuje i wykorzystuje”⁵. Jego funkcjonowanie oparte jest na przyznaniu wiodącej roli informacji i zapewnieniu dostępu do zasobów informacyjnych. Cechą charakterystyczną społeczeństwa informacyjnego są: „szeroki, powszechny i tani dostęp do Internetu i zawartych w nim treści oraz szeroki publiczny dostęp do zasobów informacyjnych”⁶. Wpływ na rosnące znaczenie usług informacyjnych łączy się z modyfikacją lub niejednokrotnie zmianą

¹ T. Goban-Klass, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa 2004, s. 41.

² Por. E. Kulczycki, *TOP 10: podręcznik do komunikacji społecznej*, [w:] *Warsztat badacza* [online], 2011, [dostęp 8 II 20017]. Dostępny w World Wide Web: http://ekulczycki.pl/teoria_komunikacji/top-10-podrecznik-do-komunikacji-spoecznej/.

³ B. Dobek-Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2004, s. 13.

⁴ R. Aleksandrowicz, H. Rusińska-Giertych *Wstęp*, [w:] *Książka i biblioteka w procesie komunikacji społecznej*, red. R. Aleksandrowicz i H. Rusińska-Giertych, Wrocław 2015, nlb.

⁵ M. Nowina Konopka, *Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego*, [w:] *Spółeczeństwo inform@cyjne. Istota. Rozwój. Wyzwania*, red. M. Witkowska i K. Cholawo-Sosnowska, Warszawa 2006, s. 18.

⁶ M. Nowina Konopka, op. cit., s. 21.

zachowań komunikacyjnych w organizacjach, a więc również w bibliotece. Jest to przyczyna, dla której należy podjąć próbę ich analizy.

Kontekst komunikacji bibliotecznej: komunikowanie społeczne, komunikowanie w organizacji, wymogi społeczeństwa informacyjnego

Zagadnienia komunikacji we współczesnej bibliotece i biblioteki z otoczeniem wymagają przynajmniej kilku punktów odniesienia do:

- komunikowania społecznego, które jest „najszerzym systemem komunikowania i mieszczą się w nim wszystkie procesy związane z porozumiewaniem się jednostek ludzkich”⁷,
- komunikowania sieciowego „(człowiek–maszyna; maszyna–maszyna; potencjał obliczeniowy i pamięć komputerów)”⁸,
- komunikowania elektronicznego, „komunikowanie się za pomocą urządzeń elektronicznych”⁹,
- komunikowania organizacyjnego, w którym „procesy porozumiewania się są sformalizowane, władza i kontrola jasno zdefiniowane, role nadawcy i odbiorcy jednoznacznie określone”¹⁰,
- społeczeństwa informacyjnego, które w większości ujęć definiuje się jako to, dla którego „najważniejszą cechą jest produkcja, gromadzenie i obieg informacji, co jest uznawane za niezbędny warunek jego funkcjonowania. Dla członków tego społeczeństwa komputer, Internet i wszelkie techniki cyfrowe stają się jednym z najważniejszych aspektów życia i pracy”¹¹.

Komunikacja społeczna i organizacyjna zachodzące w społeczeństwie informacyjnym angażują nadawcę, odbiorcę, uwzględniają kontekst i intencjonalność przekazu, mogą uwzględniać sprzężenie zwrotne oraz przekazywanie komunikatów. Literatura przedmiotu wyodrębnia dwa podstawowe ujęcia procesu komunikacyjnego: „transmisyjne i konstytutywne, uwzględniające szereg pojedynczych modeli komunikacyjnych”¹². Pierwsze z nich podkreśla istotę transmisji, czyli przekazu informacji, poglądów, idei. Natomiast drugie uwypukla społeczne tworzenie znaczeń, charakteryzuje interakcyjny (symboliczny) przebieg procesu, uczestnictwo w komunikacji oraz podkreśla istotę przestrzeni społeczno-kulturowej w komunikacji. Komunikacja biblioteczna czerpie z jednego i drugiego ujęcia, w zależności od celu, kontekstu sytuacyjnego, wiedzy i zaangażowania uczestników procesu porozumiewania się. Proces komunikowania się nie zachodzi w próżni, a wśród niektórych badaczy panuje nawet przekonanie, że „komunikacja jest

⁷ B. Dobek-Ostrowska, op. cit., s. 7.

⁸ W. Gogolek, *Komunikacja sieciowa. Uwarunkowania kategorii i paradoksy*, Warszawa 2010, s. 21.

⁹ J. Grzenia, *Komunikacja językowa w Internecie*, Warszawa 2008, s. 59.

¹⁰ Ibidem, s. 19.

¹¹ Por. M. Golka, *Czym jest społeczeństwo informacyjne?* [online], [dostęp 05 II 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://sociojologia.amu.edu.pl/isoc/userfiles/33/Czym_jest_spoleczenstwo_informacyjne.pdf.

¹² Za Emanuelem Kulczyckim posługujemy się pojęciem „ujęcia”, by podkreślić, że zawierają one w sobie wiele jednostkowych modeli (schematów) komunikacyjnych. Por. E. Kulczycki, *Teoretyzowanie komunikacji* [online], 2012, [dostęp 16 III 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://hdl.handle.net/10593/2236>.

niemożliwa bez kultury i kultura nie istnieje bez komunikacji¹³. Stąd wniosek, że otoczenie kulturowe jest najszerzym kontekstem aktu komunikacyjnego i tym samym nie pozostaje bez wpływu na charakter przekazu. Współcześnie na funkcjonowanie jednostek i organizacji rzutują między innymi realia rozwoju społeczeństwa informacyjnego, które modyfikują oraz uzupełniają dotychczas znane formy porozumiewania się. Wśród głównych czynników wpływających na komunikację w społeczeństwie informacyjnym należy wymienić:

- „wykorzystanie wiedzy informatycznej i narzędzi informatycznych,
- wzrost znaczenia technik intelektualnych jako podstawy podejmowania decyzji w wielu dziedzinach życia,
- szybkość obiegu informacji, w tym możliwość kontaktu w czasie rzeczywistym oraz komunikowania się w dowolnej chwili i miejscu,
- różnorodność form wypowiedzi,
- zmiana pojmowania i funkcjonowania ról nadawcy i odbiorcy treści,
- natychmiastowy, publiczny dostęp do informacji¹⁴.

By prawidłowo zrozumieć znaczenie procesu komunikacji, należy zwrócić uwagę na możliwe jego konsekwencje. Na gruncie rozważań bibliotecznych będą to:

- efektywność komunikacji,
- przejrzystość przekazu,
- jego wysoka jakość i szybkość.

Przed dalszymi rozważaniami konieczne jest również wyjaśnienie pojęć informacja i jej pokrewnych. W procesie zarządzania wiedzą rozróżnia się trzy podstawowe pojęcia wykorzystywane do opisu transferu wiedzy. „Dane – mają najczęściej charakter mierzalny (np. liczba woluminów w magazynie biblioteki). Zbiór danych, po przetworzeniu, może tworzyć informację (np. dodanie liczby woluminów we wszystkich magazynach będzie stanowić wielkość księgozbioru biblioteki). Informacja nie posiada jednak wartości strategicznej, którą charakteryzuje się wiedza. Informacja, aby przekształciła się w wiedzę, musi zostać zweryfikowana pod kątem jakości, aktualności i relewancji. Wiedza zaś jest umiejętnością wykorzystywania danych i informacji w działaniu praktycznym (np. przy projektowaniu nowego miejsca magazynowego dla zbiorów biblioteki)¹⁵.

Biblioteka w procesie komunikacyjnym: istota zagadnienia

Czynnikami wpływającymi na funkcjonowanie bibliotek w społeczeństwach informacyjnych są szybkość i jakość informacji, co niejednokrotnie oznacza konieczność natychmiastowej łączności z odbiorcą w czasie rzeczywistym, za pomocą środków komunikacyjnych. Użytkownicy postrzegają biblioteczne usługi przez pryzmat cyfrowych źródeł informacji, co sprawia, że na biblioteki zostaje nałożony

¹³ E. Kulczycki, M. Wendland, *O kulturalistycznej teorii komunikacji*, Kultura–Media–Teologia, 2014, nr 16, s. 10.

¹⁴ M. Golka, op. cit.

¹⁵ M. Wojciechowska, *Zarządzanie wiedzą i informacją w placówkach bibliotecznych i ośrodkach informacji* [online], [dostęp 5 III 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.academia.edu/5139435/Zarz%C4%85dzanie_wiedz%C4%85_i_informacj%C4%85_w_plac%C3%B3wkach_bibliotecznych_i_o%C5%9Brodkach_informacji.

wymóg nieustannej aktywności, jeśli nie całodobowej, to przynajmniej trwającej do godzin wieczornych. Tak zwana indywidualizacja usług, to jednak nie tylko sprawne posługiwanie się narzędziami przekazu treści, od strony internetowej po blogi i media społecznościowe, ale również taki sposób prowadzenia rozmowy, który umożliwia zrozumienie przesyłanego komunikatu. „Przyjmuje się bowiem, że komunikat zinterpretowany stanowi informację”¹⁶. Ponadto, zwraca się uwagę na adaptację form komunikacji międzypersonalnej do wymogów społeczeństwa informacyjnego. „Sedno zmiany polega na przechodzeniu od mass mediów do mediów grupowych oraz od kontroli sprawowanej przez nadawcę do kontroli odbiorcy nad procesem komunikowania”¹⁷. W bibliotecznym procesie komunikacji odzwierciedlane są wzorce, wśród których można wyodrębnić: „alokucję, konwersację i rejestrację”¹⁸. Przykładem jednokierunkowego przekazu komunikatów, czyli alokucji, jest strona internetowa, która na poziomie podstawowym informuje o godzinach otwarcia biblioteki, natomiast na poziomie zaawansowanym przekierowuje do katalogów, serwisów, źródeł elektronicznych. Ta forma komunikacji zakłada brak lub niewielką ilość informacji zwrotnej od użytkownika, ma charakter przede wszystkim prezentacyjny. Z kolei konwersacja opiera się na dialogu, gdzie każda ze stron ma możliwość wypowiedzenia się. Serwisy „Zapytaj Bibliotekarza” oraz „Zaproponuj Kupno Książki” integrują formę konsultacji i konwersacji. Użytkownik zgłasza problem lub zadaje pytanie, a następujące po nim konsultacje z bibliotekarzem mają na celu wyjaśnienie problemu, przekierowanie do odpowiedniego źródła informacji lub zweryfikowanie poglądu na określoną sprawę. Forma rejestracji natomiast wykorzystywana jest przez bibliotekarza za każdym razem, gdy ten zamierza zapisać dane osobowe użytkowników w systemie (na przykład ze względów statystycznych) lub zapewnić dostęp do źródeł informacji przez logowanie. Nowoczesne środki komunikacji zaadaptowały wspomniane, istniejące już wcześniej możliwości porozumiewania się do przestrzeni wirtualnej i pozwoliły użytkownikowi wejść w rolę równorzędnego, aktywnego partnera rozmowy.

Kontakt między nadawcą i odbiorcą zaczęła zapewniać komunikacja sieciowa – „łączność przy użyciu sprzętu informatycznego i telekomunikacyjnego, programów komputerowych oraz środków służących do transmisji informacji w postaci cyfrowej”¹⁹. W społeczeństwie informacyjnym zmieniły się potrzeby związane z wykorzystaniem informacji. Obecnie powszechnie mówi się o „systemowym upowszechnianiu informacji przetworzonej, czyli przekształcaniu struktury informacji zawartych w danym źródle lub źródłach, pożądane ze względu na potrzeby użytkownika, a nie tylko inne ich przedstawienie czy usystematyzowanie”²⁰. Struktury pożądane uzyskuje się, dokonując m.in. takich operacji, jak: „analizowanie, selekcjonowanie, tłumaczenie i wyjaśnianie, porównywanie, syntetyzowanie, uogólnia-

¹⁶ B. Sobkowiak, *Komunikowanie społeczne*, [w:] *Współczesne systemy komunikowania*, red. B. Dobek-Ostrowska, Wrocław 1998, s. 14.

¹⁷ T. Goban-Klass, op. cit., s. 77.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ W. Gogolek, op. cit., Warszawa 2010, s. 17.

²⁰ A. Górski, *Informacja naukowa na tle przeobrażeń procesów komunikacji społecznej i jako wyzwanie gospodarki rynkowej*, Szczecin 1997, s. 55.

nie itp.”²¹ Tak działają biblioteczne repozytoria, szkolenia przeprowadzane przez pracowników oraz bibliotekarzy dziedzinowych. Ich funkcjonowanie jest związane nie tylko z przekazywaniem informacji na poziomie eksperckim, ale przede wszystkim z merytoryczną strukturalizacją danych z określonej dziedziny. W tym przypadku struktura biblioteczna wraz z otoczeniem zewnętrznym funkcjonuje na zasadzie „systemu informacji”²². Konieczna jest strukturyzacja informacji, wynikająca z potrzeb środowiska zewnętrznego artykułowanych w obliczu jej nadmiaru. Biblioteka jako ogniwo sieci stara się uczynić informację dostępną za pomocą działań, które należałoby zdefiniować jako „gromadzenie, przetwarzanie, udostępnianie i upowszechnianie danych kompleksowych dotyczących zakresu tematycznego objętego systemem”²³. W tym kontekście wypada wspomnieć nie tylko o gromadzeniu, lecz także wskazać działania polegające na zapewnianiu dostępu do źródeł informacji, które należy uznać za podstawową zmianę w postrzeganiu funkcji bibliotek. Korzystanie z bibliotek cyfrowych, książek elektronicznych i baz danych jest możliwe dzięki zjawisku, które Wiesław Babik nazywa „usiecienieniem tekstu”²⁴, czyli „wykorzystaniem technologii zapisu cyfrowego, pojawieniu się hipertekstu i multimediiów”²⁵. W konsekwencji, przestrzeń informacyjna rozszerzyła się, pojawiła się łatwość dostępu do treści, a zatem również niebezpieczeństwo dowolności interpretacji prezentowanych informacji. Zadaniem bibliotek jest rzetelne i obiektywne pośredniczenie w ich przekazywaniu. Jak stwierdza Jacek Wojciechowski, „biblioteczny środek ciężkości rzeczywiście przesunął się z kreowania kolekcji do wykorzystania, na umiejętne pośredniczenie w transmisji i w użytkowaniu możliwie rozległej podaży komunikacyjnej”²⁶. Aktywne biblioteczne pośrednictwo oznacza wyznaczenie ram jakościowych dla udostępnianego materiału informacyjnego. Oznacza tym samym znalezienie zadowalających rozwiązań wobec oczekiwań użytkowników i zapewnienie dobrego poziomu merytorycznego usług oraz źródeł informacji. „Nie jest bowiem tak, że użytkownicy zawsze oczekują efektów najlepszych, *mierzonych* według kryteriów zobiektywizowanych”²⁷. Rolą biblioteki jest wskazanie źródeł, które będą gwarantowały merytorycznie najwyższy poziom wiedzy w danej dziedzinie. Dlatego wciąż tak istotne są rozsądnie stosowane w praktyce biblioteczne regulaminy oraz zasady. W kontekście dostępu do źródeł informacji jest to na przykład polityka gromadzenia zbiorów, która stała się podstawą funkcjonowania serwisu „Zaproponuj Kupno Książki”. Pozwala ona na kategoryzację zgłoszeń użytkowników według zasady, iż biblioteka nie kupuje całości literatury ukazującej się na rynku wydawniczym, lecz tylko te tytuły, które są zgodne z profilem zbiorów. Natomiast prośby niemieszczące się w tych ramach, są przekierowywane do innych bibliotek. Porozumiewanie się za pomocą serwisu „Zaproponuj Kupno Książki” odzwierciedla dwie z charakterystycznych

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 51.

²³ Ibidem, s. 54.

²⁴ W. Babik, *Biblioteka akademicka na rozdrożu: o współczesnych przemianach w środowisku informacyjnym* [online], [dostęp 9 II 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://delibra.bg.polsl.pl/dlibra/doccontent?id=14028>.

²⁵ Ibidem.

²⁶ J. Wojciechowski, *Biblioteka w komunikacji publicznej*, Warszawa 2010, s. 71.

²⁷ Ibidem

cech komunikacji elektronicznej, wymiennosc ról nadawczo-odbiorczych i dwukierunkowosc komunikacji. Uzytkownik poprzez proponowane tytuły współtworzy księgozbiór. Ponadto kontakt z bibliotekarzem konotuje informację zwrotną, dzięki czemu można mówić, że owa komunikacja jest nie tylko kooperacyjna, lecz również dynamiczna. Wymiana informacji na bieżąco, a tym samym pozostawanie w ciągłym kontakcie, zmienia rozumienie przestrzeni w komunikacji elektronicznej. „Fizyczne oddalenie porozumiewających osób nie zmienia się za sprawą Internetu. Zmienia się natomiast dystans rozumiany jako oddalenie subiektywne”²⁸. Kwestia ta wiąże się z zagadnieniem synchroniczności i asynchroniczności porozumiewania się. Ono z kolei definiuje rolę sieci w komunikacji, a w konsekwencji wpływa na charakter relacji pomiędzy osobami w tym procesie uczestniczącymi. Pierwszy typ, komunikacja bezpośrednia synchroniczna, „zawsze angażuje sieć wyłącznie jako pasywnego pośrednika wymiany informacji”²⁹. Mowa o bezpośredniej wymianie informacji pomiędzy uczestnikami procesu komunikacji. Wskazuje się na następujące jej cechy:

- „interakcję uczestników ograniczoną rozpoczęciem i zakończeniem komunikacji,
- synchroniczność kontaktu,
- naturalność i integralność,
- swobodę wymiany informacji,
- ograniczoną możliwość wprowadzania zmian w treść rozmowy”³⁰.

Drugi typ, to komunikacja pośrednia-asynchroniczna. Czas i przestrzeń nie odgrywają w niej głównej roli. „W komunikacji pośredniej Internet pełni funkcje magazynu informacji i narzędzia do jej dystrybucji. Gromadzone w Sieci informacje są udostępniane po zauważalnym, ale praktycznie nieograniczonym czasie”³¹.

Jej cechy charakterystyczne, to:

- „możliwość przygotowania przez nadawcę wypowiedzi, a przez odbiorcę odpowiedzi,
- prawdopodobieństwo modyfikacji przekazywanych treści i spontanicznych odruchów,
- możliwość wielokrotnego odbierania tego samego przekazu (powtarzalność),
- niezmiennosc treści i formy transmitowanych materiałów,
- możliwość przeszukiwania treści (teksty on-line, e-książki, e-czasopisma),
- możliwość sporządzania notatek, zaznaczania tekstu (treści on-line),
- pobieranie e-wydań na dysk,
- możliwość odtwarzania filmów, animacji, plików dźwiękowych”³².

Za główne konsekwencje komunikacji synchronicznej (konwersacja, czat, skype) należałoby uznać natychmiastowosc kontaktu. Wydaje się ona odpowiednia

²⁸ J. Grzenia, op. cit., s. 63.

²⁹ W. Gogolek, op. cit., s. 119.

³⁰ Ibidem, s. 119–120.

³¹ Ibidem, s. 125.

³² Ibidem, s. 128–129.

w odniesieniu do przekazywania odpowiedzi ukierunkowujących (co, gdzie, kiedy), podczas gdy komunikacja asynchroniczna pozwala na przygotowanie odpowiedzi i zweryfikowanie jej autentyczności. Stąd lepiej zastosować ją w przypadku pytań złożonych, interdyscyplinarnych, wymagających konsultacji ze specjalistami z kilku agend bibliotecznych. Przekazywane informacje w odniesieniu do pierwszej i drugiej formy komunikacji powinny być:

- adekwatne do zadanego pytania,
- przejrzyste,
- zrozumiałe.

Przekazywanie treści za pomocą narzędzi elektronicznych charakteryzuje się dwukierunkowością nie tylko ze względu na wzajemną interakcję nadawcy i odbiorcy, lecz również ze względu na dwukierunkowy przepływ informacji. Użytkownik staje się pierwszym i podstawowym źródłem informacji o własnych potrzebach intelektualnych i potencjalnych potrzebach grupy, którą reprezentuje (studenci określonego kierunku, pracownicy naukowci). Bibliotekarze odczytując, gromadząc i analizując uwagi otoczenia są w stanie „personalizować przekazywane treści, odpowiednio dobierać źródła informacji oraz proponować właściwe usługi”³³. Powyższe działania można określić jako profilowanie bibliotecznych usług i podzielić na te o charakterze analitycznym – zbierające dane o liczbie wejść, udostępnień, włącznie ze statystyką wypożyczeń i zapisów do biblioteki; oraz merytorycznym – określającym, jakich informacji użytkownicy poszukują, z jakiej literatury korzystają. Pomagają one określić najszerszą i najwęższą grupę docelową odbiorców. Pozyskanie wiedzy na ten temat ma znaczący wpływ na dostosowanie biblioteki do zmian w środowisku akademickim, a tym samym do realizacji znanej od dawna funkcji informacyjnej. Procesy komunikacyjne mają tę funkcję wspierać, ale również tworzyć przyjazne środowisko dla rozwoju intelektualnego i szerokiej oferty edukacyjnej.

Analizując procesy nadawczo-odbiorcze, wypada przyjrzeć się nie tylko technicznej stronie przekazu informacji, wynikającej z narzędzi elektronicznych wykorzystywanych do ich transmisji, lecz także rozumieć komunikację jako narzędzie wspomagające zarządzanie wiedzą w organizacji. Przywiązanie szczególnej wagi do przekazywania wiedzy i informacji w społeczeństwie informacyjnym znalazło swoje odzwierciedlenie w działaniach obejmujących transfer wiedzy w obrębie i poza organizacją. Punktem wyjścia w dyskusji o skutecznym przekazywaniu informacji i wiedzy jest formułowany w tym artykule pogląd, że nie istnieje w pełni efektywna komunikacja zewnętrzna bez skutecznej interakcji podmiotów nadawczo-odbiorczych wewnątrz instytucji. Zakładając, że komunikacja jest narzędziem do realizacji celów instytucjonalnych, wyróżnia się cztery poziomy celów komunikowania się w organizacji, które zostały przedstawione na rysunku numer 1.

³³ Ibidem, s. 102.

Tworzenie, pozyskiwanie, wykorzystanie i dystrybucja wiedzy

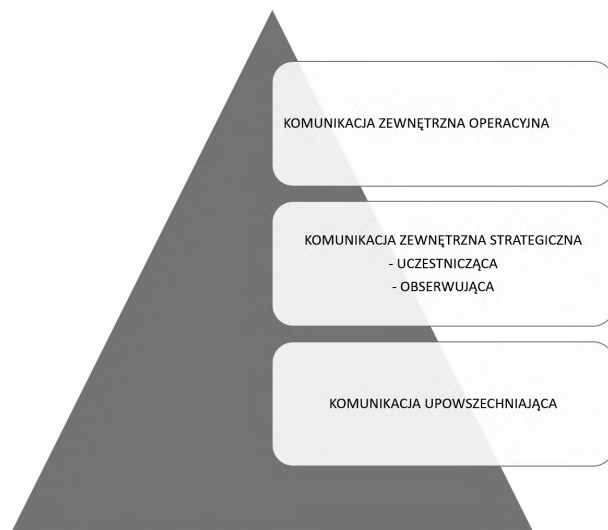
Ilustracja 1. Cele komunikowania się w organizacji jako pochodna celów instytucji

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Potocki, *Komunikacja w procesach zarządzania wiedzą*, [w:] *Komunikacja w procesach zarządzania wiedzą*, red. A. Potocki, Kraków 2011, s. 35.

Każdemu z przedstawionych poziomów towarzyszą funkcje komunikacyjne, które w przypadku biblioteki mogą odnosić się do działań w obrębie jej poszczególnych agend i warunkować prawidłową realizację celów instytucjonalnych. Można prześledzić ten proces na przykładzie zapewniania dostępu do źródeł informacji. Każda realizacja prośby użytkownika powinna zostać poprzedzona realizacją tożsamości przekazu. Nadawca i odbiorca muszą w ten sam sposób rozumieć przekazywaną treść, co pozwala na ustalenie, czego nadawca poszukuje i umożliwi uniknięcie nieporozumień. W odniesieniu do źródeł informacji będą to wszelkie dane bibliograficzne książki, czasopisma, wykluczające możliwość pomyłki wśród podobnych tytułów. Wyższy poziom określany jako wsparcie realizacji działań jest planowaniem sposobów pozyskania tytułu oraz wykorzystania do tego określonych narzędzi, czyli wyznaczenie potencjalnego dostawcy materiału bibliotecznego. Kolejny etap to działanie kreatywne polegające na wzajemnym uczeniu się pracowników. Powinna tu pojawić się współpraca i wymiana doświadczeń, na przykład w zespołach zadaniowych, czy z bibliotekarzami dziedzinowymi. Najwyższy poziom to twórcze wykorzystanie zdobytej wiedzy, dostarczenie książki użytkownikowi, ale także refleksja dotycząca prawidłowości przebiegu procesu komunikowania się, potrzeb użytkowników, stopnia zgodności dotychczasowych założeń nabywania księgozbioru z autentycznymi potrzebami otoczenia. W szerszym znaczeniu, korespondowania sposobu funkcjonowania biblioteki z postulatami środowiska zewnętrznego. Całość procesu należy określić mianem kreatywnego

działania, które oparte jest na analizie i wnioskach następujących po realizacji zadań. Podobna motywacja powinna towarzyszyć komunikacji zewnętrznej.

Komunikacja zewnętrzna

Ilustracja 2. Typy komunikacji zewnętrznej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Z. Mikołajczyk, *Techniki organizatorskie w rozwiązywaniu problemów zarządzania*, Warszawa 1999, s. 235.

Według Zofii Mikołajczyk można wyodrębnić pięć typów komunikacji zewnętrznej. Komunikacja zewnętrzna operacyjna „wynika z bezpośrednich kontaktów zawodowych z otoczeniem”³⁴. Pracownik jest nośnikiem informacji o instytucji, którą reprezentuje i sam zdobywa nowe informacje będące źródłem inspiracji w codziennej pracy. „Komunikacja zewnętrzna strategiczna uczestnicząca, pracownicy są czynnie włączeni w tworzenie sieci powiązań z otoczeniem np. udział w organizacjach związkowych”³⁵. W tym przypadku podkreśla się możliwość wpływu pracowników na losy własne i firmy w przyszłości lub w momentach przełomowych. Komunikacja zewnętrzna strategiczna obserwująca to „obserwacja i wychwytywanie informacji strategicznych z otoczenia”³⁶. Dotyczy ona wczesnego uzyskiwania wiadomości o działaniach konkurencji oraz znaczących zmianach zachodzących w otoczeniu, na przykład o innowacjach technologicznych. Zwieńczeniem komunikacyjnych działań zewnętrznych jest komunikowanie upowszechniające, czyli „zorganizowana *działalność* przedsiębiorstwa mająca na celu informowanie otoczenia o swoich możliwościach, propozycjach i usługach”³⁷.

Przedstawione typy komunikacji podkreślają potrzebę aktywnej roli pracowników w procesie porozumiewania się z otoczeniem. W praktyce oznacza to

³⁴ Z. Mikołajczyk, *Techniki organizatorskie w rozwiązywaniu problemów zarządzania*, Warszawa 1999, s. 235.

³⁵ Ibidem, s. 235.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, s. 236.

łączność komunikacji pomiędzy pracownikami oraz ich aktywny kontakt ze środowiskiem poza organizacją, czyli indywidualną kooperację z czytelnikiem, na przykład podczas udostępniania księgozbioru. Bibliotekarze pracujący bezpośrednio z klientami są nierzadko pierwszym ogniwem w kontakcie z biblioteką i mogą udzielać potrzebnych informacji, co w rezultacie ma długofalowe konsekwencje, chociażby na sferę wizerunkową. Z drugiej, oznacza to zorganizowaną kampanię przeprowadzoną przez całą organizację, gdzie realizowane są już nie tylko funkcje informacyjna i edukacyjna, lecz także rozrywkowa. Wykłady, wystawy, konferencje, wernisaże są świadectwem aktywnego udziału biblioteki w życiu społeczeństwa.

Związek komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej oraz wpływ pracowników na kontakty z otoczeniem wydaje się kluczowy. „Chodzi o to, że mogą oni być najważniejszymi czynnikami komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej, ale w tym celu muszą wiedzieć – czyli musi istnieć właściwy system komunikacji wewnętrznej, muszą być o swoich racjach przekonani, czyli musi istnieć więź i zależność pomiędzy posiadanymi przez nich danymi a konkretnym działaniem, muszą mieć chęć działania w pożądanym kierunku, a więc muszą być w tym celu stosownie motywowani”³⁸.

Podsumowanie

Powyższe rozważania każą postrzegać komunikację biblioteczną jako zagadnienie wielopłaszczyznowe. Z jednej strony należy dopatrywać się jej źródeł w tradycyjnych modelach komunikacyjnych, z drugiej zostaje ona ujęta w ramy elektronicznego porozumiewania się i zachodzi w warunkach mających sprzyjać realizacji celów organizacyjnych. Współcześnie, dobrą komunikację należy uznać za obligatoryjny składnik porozumienia między pracownikami, warunek konieczny dobrej współpracy z otoczeniem zewnętrznym, a także element wspomagający kreowanie wartości niematerialnych bibliotek, takich jak na przykład wizerunek. Analiza, która unaoczniała różne sposoby funkcjonowania procesów komunikacyjnych, pozwala prognozować, że o ile w przyszłości mogą zmieniać się sposoby komunikowania się, o tyle wymiana doświadczeń czy choćby chęć nawiązania kontaktu nadawcy z odbiorcą, pozostaną dla bibliotek koniecznym warunkiem funkcjonowania na rynku informacyjnym. Podstawowy postulat na przyszłość to konieczność jak najlepszego wykorzystania środków informacyjnych do tworzenia nowoczesnej i potrzebnej użytkownikom biblioteki.

Bibliografia

Aleksandrowicz, Renata, Rusińska-Giertych, Halina. 2015. „Wstęp”. *W Książka i biblioteka w procesie komunikacji społecznej*, red. Renata Aleksandrowicz i Halina Rusińska-Giertych, nlb. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut-Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

³⁸ Ibidem.

Babik, Wiesław. „Biblioteka akademicka na rozdrożu: o współczesnych przemianach w środowisku informacyjnym” [online], [dostęp 9 II 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://delibra.bg.polsl.pl/dlibra/doccontent?id=14028>.

Dobek-Ostrowska, Bogusława. 2004. *Podstawy komunikowania społecznego*. Wrocław: Wydawnictwo Astrum.

Goban-Klass, Tomasz. 2004. *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Gogołek, Włodzimierz. 2010. *Komunikacja sieciowa. Uwarunkowania kategorii i paradoksy*. Warszawa: Instytut Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Golka, Marian. „Czym jest społeczeństwo informacyjne?” [online], [dostęp 5 II 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://socjologia.amu.edu.pl/isoc/userfiles/33/Czym_jest_spoleczenstwo_informacyjne.pdf.

Górski, Adam. 1997. *Informacja naukowa na tle przeobrażeń procesów komunikacji społecznej i jako wyzwanie gospodarki rynkowej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Grzenia, Jan. 2008. *Komunikacja językowa w Internecie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kulczycki, Emanuel. 2012. „Teoretyzowanie komunikacji” [online], [dostęp 16 III 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://hdl.handle.net/10593/2236>.

Kulczycki, Emanuel. 2011. „TOP 10: podręcznik do komunikacji społecznej”. W *Warsztat badacza* [online], [dostęp 8 II 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://ekulczycki.pl/teoria_komunikacji/top-10-podrecznik-do-komunikacji-spoecznej/.

Kulczycki, Emanuel, Wendland, Michał. 2014. „O kulturalistycznej teorii komunikacji”. *Kultura–Media–Teologia* 16: 9–25.

Mikołajczyk, Zofia. 1999. *Techniki organizatorskie w rozwiązywaniu problemów zarządzania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Nowina Konopka, Maria. 2006. „Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego”. W *Spoleczeństwo inform@cyjne. Istota. Rozwój. Wyzwania*, red. Marta Witkowska i Kamila Cholawo-Sosnowska, 13–58. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

Sobkowiak, Barbara. 1998. „Komunikowanie społeczne”. W *Współczesne systemy komunikowania*, red. Bogusława Dobek-Ostrowska, 11–21. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Wojciechowska, Maja. „Zarządzanie wiedzą i informacją w placówkach bibliotecznych i ośrodkach informacji” [online], [dostęp 5 III 2017]. http://www.academia.edu/5139435/Zarz%C4%85dzanie_wiedz%C4%85_i_informacj%C4%85_w_plac%C3%B3wkach_bibliotecznych_i_o%C5%9Brodkach_informacji.

Wojciechowski, Jacek. 2010. *Biblioteka w komunikacji publicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 17 III 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Małgorzata Bródka

Adam Mickiewicz University in Poznań. Poznań University Library

e-mail: mabro@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-0749-4210

Małgorzata Bródka, MA, works in the Section of Compact Publications in the Department of Collecting and Complementing the Collections of the University Library of Adam Mickiewicz University in Poznań (UAM). She graduated from the Polish Philology and Classical Philology; she is also a postgraduate of Library Studies and Scientific Information of UAM. She underwent apprenticeship trainings in Docklands Library and Senate House Library. Her selected publications include: *Budowanie reputacji biblioteki akademickiej w kontekście kształtowania księgozbioru*, [in:] *Zarządzanie zasobami niematerialnymi bibliotek w społeczeństwie wiedzy*, red. M. Wojciechowska, Warszawa, 2016, pp. 285–294; *Gromadzenie zbiorów w bibliotece akademickiej wobec aspektów komunikacyjnych*, *Zarządzanie Biblioteką*, 2015, nr 1 (7), pp. 23–28; *The Role of Legal Deposit of Books in the Polish Library Scheme: The Case of Poznań University Library*, *Slavic & East European Information Resources*, vol. 15: 2014, Issue 1–2, pp. 139–145, dostępny w Internecie: <http://dx.doi.org/10.1080/15228886.2014.873970>; *Wydawco, gdzie jesteś? Czyli pozyskiwanie egzemplarzy obowiązkowych jako przykład budowania relacji z klientem „zewnątrznym”*, [in:] *Budowanie relacji z klientem biblioteki*, red. J. Przybysz, P. Pioterek and M. Nowak, Poznań 2014, pp. 119–126.

Library and sending-receiving relations: conditions of the cooperation with the user in the information society

Key words: library, information society, electronic communication, sending-receiving relations

Summary. The aim of the article is to present communication conditions and relations in the information society taking into account the role of a university library. The starting point is to understand the communication process on the one hand as the manner to transmit information, and on the other hand as the way to create sending-receiving relations. The author analyzes the functioning of the library in the Internet society and the influence of electronic devices on its activity. The aim of the article is to show the relations between traditional and virtual manners of communication and to underline the role of communication in the future development of the library.

Małgorzata Bródka

Adam-Mickiewicz-Universität Posen. Universitätsbibliothek in Poznan

e-mail: mabro@amu.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-0749-4210

Mag. Małgorzata Bródka ist Mitarbeiterin der Sektion der Einheitsveröffentlichungen in der Abteilung für Anschaffung und Bestandsergänzung in der Universitätsbibliothek der Adam-Mickiewicz-Universität in Posen, Absolventin der Fakultät für Polnische und Klassische Philologie sowie des Aufbaustudiums Bibliothekswissenschaft und Wissenschaftliche Information an derselben Universität. Sie absolvierte ihr Praktikum in Dolcklands Library und Senate House Library. Gewählte Publikationen: *Budowanie reputacji biblioteki akademickiej w kontekście kształtowania księgozbioru* [Die Herstellung des Ansehens einer akademischen Bibliothek im Zusammenhang mit der Gestaltung des Bücherbestands], [in:] *Zarządzanie zasobami niematerialnymi bibliotek w społeczeństwie wiedzy* [Die Verwaltung der nichtmateriellen Bibliotheksbestände in der Wissensgesellschaft], hrsg. von M. Wojciechowska, Warszawa, 2016, S. 285–294; *Gromadzenie zbiorów w bibliotece akademickiej wobec aspektów komunikacyjnych* [Die Buchanschaffung in einer akademischen Bibliothek angesichts der Kommunikationsaspekte], *Zarządzanie Biblioteką* [Bibliotheksverwaltung], 2015, Nr. 1 (7), S. 23–28; *The Role of Legal Deposit of Books in the Polish Library Scheme: The Case of Poznań University Library* [Die Rolle des Pflichtsexemplars in den polnischen Bibliotheken: Am Beispiel der Universitätsbibliothek in Posen], *Slavic & East European Information Resources* [Slawische und osteuropäische Informationsquellen], Bd. 15: 2014, Nr. 1–2, S. 139–145, zugänglich online: <http://dx.doi.org/10.1080/15228886.2014.873970>; *Wydawco, gdzie jesteś? Czyli pozyskiwanie egzemplarzy obowiązkowych jako przykład budowania relacji z klientem „zewnętrznym”* [Herausgeber, wo bist du? Über die Anschaffung der Pflichtexemplare als Beispiel der Beziehung zum „externen“ Kunden], [in:] *Budowanie relacji z klientem biblioteki* [Die Herausbildung der Beziehungen zu Bibliotheksbenutzern], hrsg. von J. Przybysz, P. Pioterek und M. Nowak, Poznań 2014, S. 119–126.

Die Bibliothek und die Beziehung zwischen Sender und Empfänger. Die Bedingungen für die Zusammenarbeit mit dem Benutzer in der Informationsgesellschaft

S **tichworte:** Bibliothek, Informationsgesellschaft, e-Kommunikation, Beziehung zwischen Sender und Empfänger

Z **usammenfassung.** Das Ziel des vorliegenden Beitrags ist die Schilderung der kommunikativen Bedingungen und Abhängigkeiten in der Informationsgesellschaft mit Berücksichtigung der Rolle einer akademischen Bibliothek. Der Ausgangspunkt ist wie immer das Verständnis des Kommunikationsprozesses einerseits im Sinne von Informationsvermittlung, andererseits von Gestaltung der Beziehung zwischen Sender und Empfänger. In den Überlegungen fanden sich die Analyse der Tätigkeitsbereiche einer Bibliothek im Rahmen

einer Netzgesellschaft sowie der Einfluss der e-Werkzeuge auf die Bibliotheksaufgaben während der Informationsvermittlung. Der Beitrag soll auf die Verbindung zwischen der tradierten und der virtuellen Kommunikation hinweisen sowie die Rolle der Kommunikation in der künftigen Entwicklung der Bibliotheken betonen.

Mateusz Superczyński

Archiwum Państwowe w Toruniu

e-mail: msuperczynski@torun.ap.gov.pl

ORCID ID: 0000-0002-8176-412X

I

Inwentarz fary chełmińskiej i jej biblioteki z XV wieku

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.012>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Mgr Mateusz Superczyński jest pracownikiem Archiwum Państwowego w Toruniu; absolwent kierunku Archiwistyka i Zarządzanie Dokumentacją na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK). W czasie studiów był członkiem zarządu Studenckiego Koła Naukowego Archiwistów. Otrzymał wyróżnienie za pracę licencjacką pt. „Źródła do dziejów przedmieścia Torunia – Mokre” w konkursie SAP im. Ryszarda Mienickiego na prace dyplomowe o tematyce archiwalnej oraz I nagrodę za pracę magisterską pt. „Źródła do dziejów przedmieść Torunia od XIII w. do 1793 r.” w konkursie Towarzystwa Miłośników Torunia na najlepsze prace dyplomowe o tematyce toruńskiej. W latach 2012–2014 był pracownikiem Archiwum Uniwersyteckiego UMK. Członek Stowarzyszenia Archiwistów Polskich i Towarzystwa Miłośników Torunia. W chwili obecnej przygotowuje pod kierunkiem prof. Janusza Tandeckiego dysertację doktorską zatytułowaną: „Kancelaria i archiwum miasta Chełmna w okresie przedrozbiorowym (XIII w. – 1772 r.)”.

S

Słowa kluczowe: Chełmno, biblioteka przykościelna, inwentarz, kopiarz, fara chełmińska

S

Streszczenie. Artykuł niniejszy prezentuje edycję nieznanego szerzej dotychczas inwentarza fary chełmińskiej i wykazu księgozbioru biblioteki fary z XV w., które znajdują się w księdze miejskiej Chełmna – kopiarzu przywilejów i dokumentów, założonej przez pisarza Konrada Bitschina w 1431 r. Przekaz źródłowy daje obraz biblioteki fary chełmińskiej jako ośrodka kultury w XV-wiecznym Chełmnie. Pozwala także na porównanie trzech zachowanych spisów księgozbiorów średniowiecznego Chełmna, a więc z klasztoru Franciszkanów z XIII wieku, biblioteki fary i zrekonstruowanego spisu biblioteki Braci Wspólnego Życia z końca XV stulecia, które pochodzą z różnych okresów i odzwierciedlają przemiany w duchowości, teologii i zainteresowaniach naukowych ówczesnych elit intelektualnych miasta. Podczas gdy księgozbiory biblioteki franciszkanów czy fary oddają ducha średniowiecznej scholastyki czy nominalizmu, to wydania, które posiadali Bracia Wspólnego Życia, zwiastują nadejście humanizmu. Odnotowane przez pisarza miejskiego tytuły, mimo zniekształceń, pozwalają także na identyfikację i odnalezienie wśród nich fundamentalnych dla średniowiecznej teologii, liturgii, historii i filozofii dzieł.

W Tajnym Archiwum Pruskim w Berlinie-Dahlem przechowywana jest jedna z ksiąg miejskich Chełmna – kopiariusz dokumentów i przywilejów, założony przez pisarza Konrada Bitschina w 1431 r.¹ Rękopis ten, o tytule „Colmische privilegia und Gewichtten, Huebenmas, Muntz und Pflueg getraidicht allerlei Arten von Drillkun und handwercks-Zunften. Item Magdeburgische gehalte Antworten aufnanderschiedtliche Fragen. Ab Anno 1431 zuesamgetragen und verfasset” zawiera odpisy i kopie najważniejszych przywilejów, dokumentów, wilkierzy oraz statutów chełmińskich, w tym dokumentów dotyczące uposażeń kościoła farnego oraz jego inwentarze. Na szczególną uwagę zasługuje nieznany szerzej inwentarz fary chełmińskiej i jej biblioteki spisany w latach 1436–1452, który m.in. umożliwia rekonstrukcję księgozbioru biblioteki farniej w Chełmnie².

Biblioteki przykościelne i przyklasztorne spełniały ogromną rolę w kształtowaniu ośrodków kulturalnych i naukowych w średniowiecznych miastach. Informacji o księgozbiórach przykościelnych średniowiecznego Chełmna posiadamy niewiele. Podstawowym źródłem wiedzy o istnieniu danego księgozbioru i jego stanie w danym okresie są inwentarze lub katalogi. Badacze w ostatnich latach skupiali się szczególnie na średniowiecznych księgozbiórach mieszczących się w klasztorach w wielkich miastach pruskich. Warto tu przytoczyć choćby prace Wiesławy Kwiatkowskiej, która omówiła biblioteki przyklasztorne franciszkanów i dominikanów w średniowiecznym Toruniu³. Osobny artykuł poświęcono także księgozbiorowi franciszkanów chełmińskich, gdzie opisano najstarszy wykaz książek biblioteki konwentu z XIII w.⁴ Spis ten wchodzący w skład pergaminowego kodeksu przechowywanego w Bibliotece Narodowej w Warszawie świadczy o zakładaniu bibliotek przyklasztornych i przykościelnych już w pierwszych dziesięcioleciach istnienia Chełmna. W księgozbiórze franciszkanów chełmińskich znalazły się dzieła fundamentalne w zakresie prawa kanonicznego, jak choćby *Concordia discordantium canonum* autorstwa Gracjana, komentarze do Pisma Świętego doktorów kościoła, np. Grzegorza Wielkiego (540–604), opracowania Pisma Świętego autorstwa Piotra Rygi (zm. 1209), kanonika regularnego z Reims, dzieła o tematyce typowo liturgicznej, np. Honoriusza Augustodunensis, powstałe w początkach XII w., ale także traktaty teologiczne autorstwa papieża Innocentego III: *Item liber Innocentii tercij de missarum misteriis*, czy też dzieła historyczne, jak choćby *Historia Iherosolimitana* wydana w początkach XII⁵.

Innym ośrodkiem kulturalnym i naukowym w średniowiecznym Chełmnie posiadającym własny księgozbiór biblioteczny było Zgromadzenie Braci Wspólnego Życia, które od ok. 1473 r. posiadało w mieście swój dom i szkołę⁶. Wspólnota

¹ Geheimes Staatsarchiv Preussischen Kulturbesitz (Berlin-Dahlem) (dalej: GStA PK) XX. Hauptabteilung (dalej: HA), sygn. Ordensfolianten (dalej: OF) 83.

² Ibidem, s. 122–125.

³ W. Kwiatkowska, *Średniowieczne księgozbiory franciszkanów i dominikanów toruńskich jako świadectwo ich kultury umysłowej i możliwości oddziaływania na środowisko mieszczańskie*, Toruń 1991 (mps rozprawy doktorskiej w bibliotece Biblioteki Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego); eadem, *Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu*, Folia Toruniensia, t. 1: 2000, s. 9–30.

⁴ J. Kaliszuk, *Spis książek klasztoru franciszkanów w Chełmnie z drugiej połowy XIII wieku*, Studia Źródłoznawcze, t. 47: 2009, s. 96–108.

⁵ Ibidem, s. 100–104.

⁶ Z. H. Nowak, *Dzieje tak zwanej Akademii Chełmińskiej*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa 1987, s. 134, idem, *Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1545)*, Zapiski Historyczne, t. 52: 1987, z. 4, s. 53–77.

założona przez Gerarda Groota w latach 80. XIV stulecia była organizacją powstałą na gruncie odnowy kościoła u schyłku średniowiecza. W Chełmnie posiadała, oprócz swojej szkoły opartej na siedmiu sztukach wyzwolonych, także bibliotekę i najprawdopodobniej drukarnię⁷. Na podstawie prób rekonstrukcji biblioteki Braci Wspólnego Życia podjętych przez Elizę Szandorowską można dostrzec występowanie w niej ksiąg o tematyce teologicznej czy liturgicznej gromadzonych już w duchu odnowy kościoła późnośredniowiecznego, jak choćby dzieło Tomasza à Kempis *O Naśladowaniu Chrystusa (Imitatio Christi)* czy prace współczesnych autorów, np. humanisty niemieckiego Jana Reuchlina (1455–1522). Coraz większą rolę pełniły także dzieła myślicieli i autorów antycznych, czego przykładem może być *De officiis* Cycerona⁸. Obecność takich pozycji w bibliotece wspólnoty chełmińskiej Braci Wspólnego Życia świadczy o stopniowym zwiększaniu się w niej od początku XVI wieku nurtów humanistycznych. Mimo rozwoju i dobrej renomy, szkoła Braci Wspólnego Życia, która urosła do rangi silnego ośrodka humanistycznego w Prusach, z powodów materialnych podupadła. Ostatecznie także sami Bracia opuścili Chełmno pod koniec lat 30. XVI w.⁹

Biblioteka fary chełmińskiej, z racji późniejszej budowy tego kościoła, musiała powstać nieco później niż biblioteki zgromadzeń zakonnych, takich jak franciszkanie, choć pierwsze księgi potrzebne do sprawowania liturgii mogły być w niej gromadzone już od końca XIII stulecia. Być może służyła ona działającej przy kościele parafialnym szkole miejskiej, o której dowiadujemy się ze wzmianek z początku XIV w.¹⁰ Zarząd nad biblioteką, podobnie jak nad całym majątkiem, uposażeniem kościoła parafialnego, a więc jego dobrami i gruntami spoczywał w rękach urzędnika rady miejskiej zwanego witykiem. Urzędnik ten uczestniczył w aktach przekazywania darowizn i fundacji na rzecz kościoła parafialnego i jego altarii, prowadził rachunki fary i zarządzał jego majątkiem. Z wpisu do księgi sądowej miasta Chełmna z roku 1373 dowiadujemy się, że do obowiązków wityka należało także dbanie o stan ksiąg liturgicznych fary chełmińskiej. Na podstawie tej noty wiadomo, że wityk miejski Konrad Palzad na naprawę księgi mszalne wpłacił 3 grzywny¹¹. Z innej wzmianki, tym razem z księgi czynszów fary chełmińskiej, którą prowadził wityk, dowiadujemy się o usługach naprawczych i introligatorskich na rzecz fary, które świadczyła domniemana oficyna drukarska Braci Wspólnego Życia¹².

⁷ E. Szandorowska, *Tajemnicza oficyna drukarska XV wieku*, Rocznik Biblioteki Narodowej, t. 3: 1967, s. 321–346; eadem, *Czy w Chełmnie nad Wisłą drukowano inkunabuly?*, ibidem, t. 4: 1968, s. 23–46, *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. J. Tandecki, Z. H. Nowak, Toruń 1994, s. X.

⁸ E. Szandorowska, *Biblioteka i pracownia introligatorska Braci Wspólnego Życia w Chełmnie. Próba rekonstrukcji*, Rocznik Biblioteki Narodowej, t. 9: 1973, s. 265–285.

⁹ Z. H. Nowak, op. cit., s. 138–139.

¹⁰ Ibidem, s. 129.

¹¹ *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*, bearb. von C. A. Luckerath und F. Benninghoven, Köln 1999, nr 17: Notandum, quod Conradus Palzod protunc vitricus ecclesie dedit coram nobis consulibus tres mr. do ... Sydensuancz ad persolvendum et optinendum librum missarum ad Fredericum campanatorem comparatum tali modo, quod ipso domino Bycolao decedente liber antedictus ecclesie parrochiali debet divinari circa eandem perpetuis temporibus permanendo. Actum anno Domini ut supra.

¹² *Księga czynszów fary chełmińskiej*, nr 261: Zcu gedencken, das dy bruders aws der bruderhaws gebessert hatten und gebunden etliche bucher der kirchen zugehorende, alze: eyne agenda, eyn collectarium, eyn missal, eyn psaltarium und eyn anthiphonarium, dovor gab man en von der kirchen gelde summa 7 1/2 mr. 4 sc. Actum feria 3 ante Lucie XCI anno [6 XII 1491].//

Inwentarz fary chełmińskiej i spis ksiąg jej biblioteki znajdujący się w omawianym kopiariuszu sporządził pisarz miejski i wityrk w obecności burmistrza i jego kompana. Przekaz źródłowy załączony do niniejszego artykułu powstał w kilku etapach. Pierwszą jego część stanowi inwentarz sprzętów liturgicznych fary chełmińskiej z roku 1436 zredagowany przez pisarza Konrada Bitschina w obecności burmistrza Koniga i wityrka Bartłomieja. Na końcu tej części inwentarza, pod nagłówkiem „Kirchenbuchern” zapisano wykaz ksiąg liturgicznych. Z kolejnego nagłówka możemy wywnioskować, że inwentarz był aktualizowany i uzupełniany w następnych latach, m.in. w 1441 r. Mimo że w wykazie ksiąg liturgicznych wyraźnie zaznaczono, że wchodzi one w skład biblioteki (*in librarien*), to właściwy spis księgozbioru został sporządzony 20 grudnia 1451 r. najpewniej przez pisarza Jakuba Schoensee w obecności burmistrzów i wityrka Michała Zygmunta. Warto dodać, że dukt pisarza Jakuba dostrzec można w starszych fragmentach inwentarza, w licznych dopiskach pod kolejnymi pozycjami.

Spis księgozbioru fary chełmińskiej zawiera łącznie 47 pozycji, na które składają się popularne w średniowieczu dzieła o tematyce teologicznej, liturgicznej, z zakresu prawa kanonicznego, a także historyczne i hagiograficzne. W przeciwieństwie do typowych spisów księgozbiorów przyklasztornych, w których nie uwzględniano wykorzystywanych do liturgii ksiąg, w inwentarzu biblioteki fary chełmińskiej zawarto także księgi tego typu. Z racji zniekształconych przez pisarza tytułów poszczególnych pozycji, ich pełna identyfikacja nastręcza liczne trudności. Największą grupę w spisie stanowią wszelkie teksty Pisma Świętego zarówno ze Starego Testamentu, jak i Nowego z komentarzami np. *Corpus Ewangelicum glosatum*, *Glosa super epistulas*, *Epystule Pauli glosate*, *Genesis*, *Exodiis*, *Lemitiacus*, *Numeri dictonomnii*, *Josue*, *indictum Ruth et interpretationes Ebra*, *Johanni psalterium beati Jeromini*. Do ważnych tytułów należą prace doktorów Kościoła i ich komentarze teologiczne np. *Augustinus de Ankona super Mathie* – zapewne interpretacje Augustyna z Ankony żyjącego w latach 1243–1328¹³, a także *Symbolus magistri Johannis de Marienwerder* autorstwa zakonnika krzyżackiego i teologa Jana z Kwidzyna (1343–1417), który spisał życiorys bł. Doroty z Mątów¹⁴. Do fundamentalnych tytułów z zakresu historii należą *Scolastica Hystoria* – XII-wieczny podręcznik historii biblijnej autorstwa Piotra Comestora¹⁵, jak również *Cronica Romanorum pontificum et imperatorum ac de rebus in Apulia gestis* – XIII-wieczna kronika biskupów i cesarzy rzymskich napisana przez nieznanego z imienia mnicha z klasztoru Santa Maria della Ferraria¹⁶. Do interesujących tytułów należą choćby *Tractatus rabi Samuelis tamen errares Judeorum* – traktat mistrza Samuela dotyczący trwania Żydów w błędzie i grzechu, który ukazał się w języku łacińskim w 1335 r., wielokrotnie wydawany w następ-

¹³ A. Wielomski, *Teokracja ekstremistyczna Augustyna z Ankony*, *Studia Erasmiiana Wratislaviensia*, t. 5: 2011, s. 69–86.

¹⁴ Jan z Kwidzyna, *Żywoty Doroty z Mątów*, tłum. J. Wojtkowski, Lublin 2011.

¹⁵ M. J. Clark, *The Making of the Historia Scholastica (1150–1200)*, *Studies and Texts*, 198, Pontifical Institute of Medieval Studies, 2016.

¹⁶ L. Lozzi Gallo, *Chronica Romanorum pontificum et imperatorum ac de rebus in Apulia gestis* [online], [dostęp 17 I 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-the-medieval-chronicle/>.

nych wiekach¹⁷, a także *Questiones super quatuor libros sententiarum* – dzieło filozoficzne średniowiecznego nominalisty Marsyliusza z Inghen (1340–1396)¹⁸. W księgozbiornicy fary nie mogło zabraknąć dzieł hagiograficznych, jak choćby *Vita sancti Yvonis, et glosa super per natura*, które napisał Goscelinus Cantauriensis (1082–1100)¹⁹. Do pozycji o charakterze encyklopedycznym należy kompendium wiedzy teologicznej Hugona Argentinensis (1200–1268): *Compendium theologiae veritatis. Cum Tabula Thomae Dorniberg*, mylnie przypisywane autorstwu Alberta Wielkiego²⁰. W wykazie znalazł się też dość zniekształcony przez pisarza tytuł pracy Alberta z Brescii (1195–1251): *Liber consolationis et consilii (Księga pocieszenia i rady)*²¹. Jest to praca o tematyce społecznej traktująca o zjawisku zemsty w mieście. Oprócz tych ksiąg, dużą część księgozbiornicy stanowiły różnego rodzaju brewiarze, psalterze i księgi liturgiczne.

Inwentarz, którego edycję dołączono do niniejszego artykułu jest cennym przekazem źródłowym z racji jego przydatności do badań nad dziejami średniowiecznych bibliotek i księgozbiornicy. Źródło daje także obraz biblioteki fary chełmińskiej jako ośrodka kultury w XV-wiecznym Chełmnie. Pozwala także na porównanie trzech zachowanych spisów księgozbiornicy średniowiecznego Chełmna, a więc z klasztoru Franciszkanów z XIII w., biblioteki fary i zrekonstruowanego spisu biblioteki Braci Wspólnego Życia, które pochodzą z różnych okresów i odzwierciedlają przemiany w duchowości, teologii i zainteresowaniach naukowych ówczesnych elit intelektualnych miasta.

Przy opracowaniu edycji inwentarza posłużono się projektem instrukcji Adama Wolffa²² oraz uwzględniono uwagi instrukcji Waltera Heinemeyera²³. Zgodnie z tymi wskazówkami literę „u” pisano, uwzględniając jej wartość fonetyczną jako „v”. Wielką literą zapisano imiona, nazwiska, miejscowości i określenia najważniejszych urzędów. Tytuły ksiąg mimo zniekształceń pozostawiono w oryginalnym brzmieniu.

Inwentarz fary chełmińskiej i biblioteki

[s. 122] Czu wissen das im jare Cristi XIII° XXXVI am donerstage Borchardi [11 II 1436] der Rath hat lassen besehen und beschreiben der kirchen gerethe durch herr Konig Burgermeisters compan und Bartholomeum Kirchwater und Conrad den Statschreiber, doselbist dis nochgeschrebe gesmeide und gerethe ist befunden.

¹⁷ S. Marochitanus, A. Buenhombre, J. Radlinski, *Prawda chrześcijańska od nieprzyjaciela swego zeznana, to jest Traktat rabina Samuela pokazujący błędy żydowskie około zachowania prawa Moyzeszowego, y przyjscia Messyaszowego, ktorego Żydzi czekaia*, Lublin 1753.

¹⁸ Marsilius of Inghen, *Quaestiones super quatuor libros Sententiarum*, Vol. 2: *Super primum, quaestiones 8–21*, ed. G. Wieland et al., *Studies in the History of Christian Thought*, Vol. 88, ed. M. Santos Noya, Leiden, 2000.

¹⁹ *Vita sancti Yvonis episcopi persae in anglia depositi et trium eius sociorum auctore goscelino (Apud Bolland, Acta Sanctorum, Junii tom II, die 10, pag. 287)* [online], [dostęp 17 I 2017]. Dostępny w World Wide Web: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/1082-1100,_Goscelinus_Cantauriensis,_Vita_Sancti_Yvonis_Persae_Episcopi_MLT.pdf /.

²⁰ H. Argentinensis, *Compendium theologiae veritatis. Cum Tabula Thomae Dorniberg*, Ulm 1478-1481.

²¹ Albertano de Brescia, *Llibre de concolacio i de consell*, Barcelona 1965.

²² A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 1: 1957, s. 155–184.

²³ *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. von W. Heinemeyer, Marburg–Köln 1978.

Primo eyne silbern monstrancia.
 Item 2 grosse silbern crucze.
 Item 1 silbern bilde Erasmi.
 Item 1 silbern burchsse zum Sacramentum.
 Item 3 silbern neppihen in derselben burchsen.
 Item silbern ampullen.
 Item 12 keliche. <Item 1 von Salendorff, eynen Item von herr Hanus Matczke, eyne. Item eynen kelich dy frauwe von Salendorff. Item eynen herr Bartholomeus.>
 Item 3 kleyne silbern Crucze.
 /-Item 1 silbern handt Stanislai.-/
 Item 2 silbern cronen.
 Item 1 silbern Melchisedeth.
 Item 12 corporalia mit futern.
 Item 3 corporalia ane futern.
 Item 7 pallen.
 Item 9 meydechen.
 Item 2 meydechen bey der buchssen des firmament, <7 mit peilyn, 7 by den sacirent.>
 Item^{24a} eyn gehafft tuch mit silbern spangen.
 Item eyn syden dach mit 30 ungulten knouffeln.
 Item 2 mentell Marie mit silbern spangen.
 Item eyn syden tuch uff das hewszechen irlen.
 Item 2 fenchen czum irlen.
 Item eyn seyden spolium, item noch eyn seyden tuch.
 Item 1 sylbern nochfass Item 1 schon sylbern obirgalter umbel [...^{25b}] <Nicolao dem schulmeister.>

Item dis vorgeschrieben und nachgeschriebene gerethe, ist allsamt geentwert uff den obengeschriebene tag, do her antrat, am die Bloghenye, ane 7 keliche und eyn kleyn krutz und die 2 silbern cronen, die silbern handt, und 4 corporalia das haben die vorgeschrieben herr behalten in kasten.
 Item in deme ledechin do das heyligethum eyne ist do ist eyne das Heilige Holtz von alden^{26c} hawse.//

[s. 123]

Item 4 hoistell rogke mit <36> knopfehand eyne von dy andern 2 haben 6 knopfel.
 Item 8 korszappen.
 Item 8 ornatus ad festum totus duplices /-dy eyne mit 1 gelde knofe.-/
 Item 10 ornatus mit allem gerethe, duplices.
 Item 12 ornatus semiduplices.
 Item 9 ornatus ferial.
 Item eyne weys ornatus in der fasten.

²⁴ a Obok na marginesie <vitricus>.

²⁵ b Wyraz nieczytelny.

²⁶ c Obok /-vom-/.

Item 3 ledige alben. Item 2 ledige ornatus .
 Item 4 antipondia duplici.
 Item 3 antipendia semiduplici. <item 4 antypendia diaconis duplicis.>
 Item 4 antipendia 9 literom.
 Item 14 umbralia.
 Item /-8-/ korrogekell 13. <Item 2 hot dem pfarrer.>
 Item 5 pallen, 6 hant tucher. <Item 1 cleyne antipendia ken Podigest.>
 Item eyn hunger tuch, 15 fasten tucher, velamina.
 Item vier altarien mit irem czubehorzugen tegelichen, <Item 1 stul koppel.>
 Item 3 stulteppte. Item 4 altare teppte.
 Item 1 sedeldecke, 2 pfoell, 2 kussen.
 Item 1 syden kussen zum cruczen und 1 tuch.
 Item 5 par phanen.
 Item 4 grosse par luchter. Item eyn kleyn par luchter.
 Item 4 kleyne kuppeln, eltern luchter.
 <Item 1 sprengfasse.>
 <Item 1 thurbulern.>
 <Item 2 shusslen.>
 Item 1 hantfass^{27d}, eyn messunge kessil.
 Item eyne kanen, eyn grosse ampulle. Item 2 par grosse ampullen.
 Item 2 par kleyne ampullen.
 Item 2 laternen. Item 2 schellen tum gratione czuzenen.
 Item 1 ledechen mit reliquien. Item 2 taffeln mit reliquien.
 Item eyn viaticus eltorsteyn.
 Item 3 missalia.
 Item 2 breviarem in dem sarvistien. Item 1 brevier vor dem Sacramentum.
 Item eyn neuwe buch von unsir lieben Frawen. <Item 2 vigilien.>
 Kirchenbuchern
 Item drey gradalia, 2 antyphonalia, 2 prosaria, 2 legenden, 2 salteren.
 Item 4 pertes antyphonarien. Item 2 sperialia novarum historiarum.
 Item 3 agenden, 2 collettarem, 1 venitalem, 2 vigilien.

Dis nochgeschreben gerethe hot der Burgermeister her Bartholomeus Rossenick gantcz besehen mit dem Kirchenvater herr Peyss von Wedir geantwortet mit den czedel den unsere sancti [.....^{28e}] den glockner an den mitwoche vor Elizabeth Anno etc XLI [1 XI 1441]//

[s. 124]

Item diese nachgeschreben bucher doselbist sint beschreben in der librarien

Primo uff den ersten pulpite 1 brevirer.

Item 1 misalle.

²⁷ d U góry wyraz <Vasa>.

²⁸ e Wyrazy nieczytelne.

Item 1 saltern mit den glosen.

Czu wissen ist das die stadt gelegen hot anno etc. XLVI [1446] eyn buch in papyr geschrebene Nicolaus delyra super Johannem her Conradt Mager und das selbige buch hot her geloubet in Breter czu Lynden uf das man denne in dy lybria mag schaffen.

Item disse nochgeschreben buchir dy in der lybrien legen synt beschreiben bey den herren: her Hannos Matczken Burgermeister, herr Bartholomeus seyn compan her Lorentcze Czeytze der dreem Burgermeister und herr Michels Sigemundes Kyrchen Vaters geczeyten Anno etc. LI^{sten} Jore am obende Thome Apostoli. [20 XII 1451]

[1] Primo corpus Ewangelicum glosatum. [2] Item quatuor libri regum per ali pomnium [?]. [3] Item Essdy Thoby, Judyth Hester. [4] Item Johanni psalterium beati Jeromini. [5] Item quoque libri Salomonis. [6] Item Jeremias, Barath, Ezechel et Daniel. [7] Item Osee, Joheel, Annos, Abdyas, Jonas, Micheel, Naym, Abbatus cum quatuor. [8] Item Genesis, Exodiis, Lemitiacus, Numeri dictonomnii, Josue, indictum Ruth, et interpretationes Ebra. [9] Item Augustinus de Ankona super Mathie. [10] Item Hugwycius sed alphabetum. [11] Item textus quarti sumarum et vita beate Elisabeth cum diversum materiis. [12] Item Bryto et speculum punctator et munda. [13] Item epystule Pauli glosate. [14] Item Machabeorum. [15] Item Scolastica Hystoria. [16] Item Actus Apostolorum depoka. [17] Item glosa spalterii. [18] Item eyn dutsche Spalter. [19] Item Quadragesimale. [20] Item eyne dutsche Byblie. [21] Item tractatus rabi Samuelis tamen errares Judeorum. [22] Item vita sancti Yvonis, et glosa super per natura [?]. [23] Item exterpta revelationi Brygytte et de infantia salvatorum. [24] Item cronica romanorum pontificum et imperatorum. [25] Item passionale. [26] Item Jacobimus de tempore. [27] Item liber originalium diversorum dictorum. [28] Item postilla de tempore. [29] Item Augustinus de Civitate de [?]. [30] Item symbolus magistri Johannis de Marienwerder. [31] Item collecta circa tres libros puarum. [32] Item glosa super epistulas. [33] Item// [s. 125] questiones super quatuor libros sententiarum. [34] Item liber consilii et consolatoris. [35] Item summa pysana. <[36] Item succus estimalis. [37] Item succus hiiemalis. [38] Item summa gotfridi. [39] Item manipulus florum. [40] Item distimonio Mauricy. [41] Item libri summe casuum. [42] Item questiones super quator libros sententiarum. [43] Item compendium theologyce veritatis. [44] Item psalteum cum ex posicionem. [45] Item 8 missale. [46] Item 8 breviarium. [47] Item consessionale>.

Disse nochgeschreben buchir hat Laurencius Iserlo der schulemeister do her wart ingeweyset anno etc. LIIe [1452]

Primo eyn gradale de sanctis und de tempore.

Item eyn antiphona in de sanctis et de tempore.

Item 1 hystoriale de Beate Virginis.

Item 2 saltern.

Item 2 legende de sanctis und de temporis.

Item 2 antyphonaria heymale und Estinale.

Item 1 gradale.

--

Bibliografia

Albertano de Brescia. 1965. *Llibre de concolacio i de consell*. Barcelona: Editorial Barcino.

Argentinensis, Hugo. 1478–1481. *Compendium theologiae veritatis. Cum Tabula Thomae Dorniberg*. Ulm: Johann Zainer.

Clarck, Mark. 2016. "The Making of the *Historia Scholastica* (1150–1200)", *Studies and Texts*, 198, *Pontifical Institute of Medieval Studies*.

Gallo, Lozzi. *Chronica Romanorum pontificum et imperatorum ac de rebus in Apulia gestis* [online], [dostęp 17 I 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-the-medieval-chronicle/>.

Heinemeyer von Walter hrsg. von, 1978. *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*. Marburg-Köln: Selbstverlag des Gesamtvereins der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine.

Jan z Kwidzyna. 2011. *Żywoty Doroty z Mąków*, tłum. J. Wojtkowski. Lublin: Wydawnictwo KUL.

Kaliszuk, Jerzy. 2009. „Spis książek klasztoru franciszkanów w Chełmnie z drugiej połowy XIII wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 47: 96–108.

Kopiarusz przywilejów i wilkierzy miasta Chełmna 1431 r. XX. Hauptabteilung sygn. Ordensfolianten 83, Geheimes Staatsarchiv Preussischen Kulturbesitz (Berlin-Dahlem), Niemcy.

Kwiatkowska, Wiesława. 1991. *Średniowieczne księgozbiory franciszkanów i dominikanów toruńskich jako świadectwo ich kultury umysłowej i możliwości oddziaływania na środowisko mieszczańskie*. Mps rozprawy doktorskiej, Biblioteka Instytutu Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych Uniwersytetu Warszawskiego.

Kwiatkowska, Wiesława. 2000. „Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Toruniu”. *Folia Torunensia* 1: 9–30.

Lückerath, Carl und Benninghoven Friedrich, bearb. von. 1999. *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis*. Köln: Böhlau Verlag.

Marochitanus, Samuel, Alfonso Buenhombre, Jakob Radlinski. 1753. *Prawda chrześcijańska od nieprzyjaciela swego zeznana, to jest Traktat rabina Samuela pokazuiacy błedy żydowskie okolo zachowania prawa Moyzeszowego, y przyiscia Messyaszowego, ktorego Żydzi czekaia*. Lublin: Drukarnia J.K.M. Coll. Soc. Jesu.

Marsilius of Inghen. 2000. "Quaestiones super quattuor libros Sententiarum. 2: *Super primum, quaestiones 8–21*", ed. G. Wieland et al., *Studies in the History of Christian Thought* 88, ed. M. Santos Noya. Leiden: E. J. Brill.

Nowak Zenon, Hubert. 1987. „Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie (1473–1536/1545)”. *Zapiski Historyczne* 52(4): 53–77.

Nowak, Zenon Hubert. 1987. „Dzieje tak zwanej Akademii Chełmińskiej”. W *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Szandorowska Eliza, 1967. „Tajemnicza oficyna drukarska XV wieku”. *Rocznik Biblioteki Narodowej* 3: 321–346.

Szandorowska, Eliza. 1968. „Czy w Chełmnie nad Wisłą drukowano inkunabuły?”. *Rocznik Biblioteki Narodowej* 4: 23–46.

Szandorowska, Eliza. 1973. „Biblioteka i pracownia introligatorska Braci Wspólnego Życia w Chełmnie. Próba rekonstrukcji”. *Rocznik Biblioteki Narodowej* 9: 265–285.

Tandecki, Janusz i Zenon Hubert, Nowak. 1994. *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

Vita sancti Yvonis episcopi persae in anglia depositi et trium eius sociorum auctore goscelino (Apud Bolland, Acta Sanctorum, Junii tom II, die 10, pag. 287). dostęp 17.01.2017. http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/1082-1100,_Goscelinus_Cantauriensis,_Vita_Sancti_Yvonis_Persae_Episcopi,_MLT.pdf /.

Wielomski, Adam. 2011. „Teokracja ekstremistyczna Augustyna z Ankony”. *Studia Erasmiana Wratislaviensia* 5: 69–86.

Wolff, Adam. 1957. „Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku”. *Studia Źródłoznawcze* 1: 155–184.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 21 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Mateusz Superczyński

State Archives in Toruń

e-mail: msuperczynski@torun.ap.gov.pl

ORCID ID: 0000-0002-8176-412X

Mateusz Superczyński, MA, works in the State Archive in Toruń; he graduated from the Faculty of Archival Studies and Documentation Management of Nicolaus Copernicus University in Torun (UMK). As a student he was a member of the board of the Students' Scientific Circle of Archivists. His BA dissertation titled *Sources to trace the history of Torun's district of Mokre* received a distinction in the SAP competition under the name of Ryszard Mienicki concerning diploma dissertations about archival subject matters. He also received the first prize for his MA dissertation titled *Sources to trace the history of Toruń's suburbs from the 13th century to 1793* in the competition organized by the Society of the Lovers of Torun (ToMiTo) for the best diploma dissertations about Toruń. In the years 2012–2014 he worked in the University Archive of Nicolaus Copernicus University. He is a member of the Association of Polish Archivists and the Society of the Lovers of Toruń. He is now preparing his PhD thesis *Chancellery and archive of the city of Chełmno in the period prior to the partitions (the 13th century– 1772)* under the supervision of Prof. dr hab. Janusz Tandecki.

Inventory of the parish church of Chełmno and its library in the 15th century

K

Key words: Chełmno, church libraries, inventory, cartulary, Chełmno's parish church

S

Summary. This article presents the edition of the hitherto unknown inventory of Chełmno's parish church and the register of the book collection of the parish church library of the 15th century to be found in the City Book of Chełmno – the cartulary of privileges and documents established by the notary Konrad Bitschin in 1431. The source shows the library of Chełmno's parish church as the centre of culture in the Chełmno of the 15th century. It allows us to compare the three preserved registers of book collections of medieval Chełmno: the collection of the Franciscan monastery of the 13th century, the collection of the parish church library and the register of the library of the Brethren of the Common Life of the end of the 15th century. They come from different periods of time and reflect the changes in spiritual life, theology and research interests of the contemporary intellectuals of Chełmno. While the book collections of the Franciscans and the parish church reflect the spirit of the medieval Scholasticism or nominalism, the publications of the Brethren of the Common Life harbingers the Renaissance. The titles provided by the city's notary allow us to identify and spot fundamental works of medieval theology, liturgy, history and philosophy.

Mateusz Superczyński

Staatsarchiv Thorn

e-mail: msuperczynski@torun.ap.gov.pl

ORCID ID: 0000-0002-8176-412X

Mag. Mateusz Superczyński ist Mitarbeiter des Staatsarchivs in Thorn, Absolvent der Archivwissenschaft und Dokumentationsverwaltung an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Während der Studien war er Mitglied des Vorstandes des Studentischen Wissenschaftskreises der Archivarinnen und Archivare. Er erhielt eine Auszeichnung für seine Bachelorarbeit *Źródła do dziejów przedmieścia Torunia – Mokre* [Die Quellen zur Geschichte der Vorstadt Thorns – Mocker] im Ryszard-Mienicki-Wettbewerb des Verbands der Polnischen Archivarinnen und Archivare (bewertet wurden die Diplomarbeiten zu archivarischem Themen) sowie den ersten Preis für seine Magisterarbeit *Źródła do dziejów przedmieść Torunia od XIII w. do 1793 r.* [Die Quellen zur Geschichte der Vorstädte Thorns seit dem 13. Jahrhundert bis 1793] im Wettbewerb der Gesellschaft der Liebhaber Thorns (Preis für die besten Diplomarbeiten über verschiedene auf Thorn bezogene Fragen). 2012–2014 war er Mitarbeiter des Archivs der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Er ist Mitglied des Verbands der Polnischen Archivarinnen und Archivare und der Gesellschaft der Liebhaber Thorns. Zurzeit bereitet er unter Betreuung von Prof. Janusz Tandecki seine Dissertation vor: *Kancelaria i archiwum miasta Chełmna w okresie przedrozbiorowym (XIII w. – 1772 r.)* [Die Kanzlei und das Archiv der Stadt Kulm vor den Teilungen Polens (13. Jh. – 1772)].

Das Inventar der Kulmer Pfarrkirche und ihre Bibliotheken aus dem 15. Jahrhundert

S

Stichworte: Kulm, Kirchenbibliothek, Inventar, Kopialbuch, Kulmer Pfarrkirche

Z

Zusammenfassung. Der vorliegende Beitrag bezieht sich auf die Edition des bisher weniger bekannten Inventars der Kulmer Pfarrkirche und des Verzeichnisses der Buchbestandes der Pfarrbibliothek aus dem 15. Jahrhundert. Die Archivalien sind im Stadtbuch Kulms, dem Kopialbuch der Privilegien und der Urkunden, angefangen 1431 vom Schreiber Konrad Bitschin, zu finden. Die Quellenüberlieferung schildert die Bibliothek der Kulmer Pfarrkirche als eines Kulturzentrums der Stadt im 15. Jahrhundert. Sie erlaubt auch, die drei erhaltenen Verzeichnisse der Buchbestände des mittelalterlichen Kulm miteinander zu vergleichen. Es handelt sich dabei um die Verzeichnisse aus dem Franziskanerkloster aus dem 13. Jahrhundert und der Pfarrbibliothek sowie das rekonstruierte Verzeichnis der Bibliothek der Brüder vom gemeinsamen Leben aus dem Ende des 15. Jahrhunderts. Sie alle stammen aus verschiedenen Epochen und schildern die Änderungen im geistigen Leben, in der Theologie und den wissenschaftlichen Interessen der zeitgenössischen intellektuellen Eliten der Stadt. Die Buchbestände der Franziskaner- bzw. der Pfarrbibliothek spiegeln den Geist der mittelalterlichen Scholastik oder des Nominalismus wider, dagegen kündigen die Ausgaben der Brüder vom gemeinsamen Leben den Humanismus an. Die vom Stadtschreiber notierten Überschriften erlauben trotz ihrer Verzerrungen, die für die mittelalterliche Theologie, Liturgie, Geschichte und Philosophie grundlegenden Werke zu identifizieren und zu analysieren.

Sławomir Wyszomirski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Katedra Filologii Klasycznej

e-mail: slawysz@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-3991-1675

R

Rękopiśmienny epigramat *De monarchiis* Filipa Melanchtona ze zbiorów Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.013>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab., prof. UMK Sławomir Wyszomirski jest kierownikiem Katedry Filologii Klasycznej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zajmuje się badaniami łacińskiej i greckiej terminologii filozoficznej (m.in. *Der Virtus-Begriff in den philosophischen Schriften von L. Annaeus Seneca. Ein Semantisches Studium*, Toruń 1993; *Pojęcie arete w etyce Stoi Starszej i Średniej*, Toruń 1997) oraz filologiczną edycją tekstów literackich (*Jeremiae Voinovii Carmina Latina et Graeca, nunc primum in unum volumen collecta edidit praefatione et apparatu critico annotationibusque instruxit Slavomirus Wyszomirski*, Thorunii MCMXCIII), a także historycznych (Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ediderunt, praefatione notisque instruxerunt Jaroslaus Wentta et Slavomirus Wyszomirski, *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series* – Tomus XIII, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, Cracoviae 2007).

S

łowa kluczowe: Melanchton, reformacja, poezja XVI w., Gimnazjum Akademickie w Toruniu, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Piotr Osiński

S

treszczenie. W artykule zostały omówione różne zagadnienia związane z rękopisem epigramatu *De monarchiis* ułożonego przez Filipa Melanchtona i подарowanego w roku 1607 przez Michała Falcka (1575–1624) bibliotece gimnazjalnej w Toruniu. Badania porównawcze rękopisu dowiodły, iż manuskrypt ten jest oryginalnym autografem Melanchtona, co potwierdza wielowiekową tradycję, która mówiła o jego autentyczności. Autor epigramatu w latach 1556–1558 sporządził większą liczbę odpisów wiersza, którymi najwyraźniej obdarowywał swoich bliskich i znajomych. Różniły się one długością: jedne z nich liczyły sobie osiem dystychów elegijnych, pozostałe tylko siedem. Różnice pomiędzy nimi nie ograniczały się do liczby wersów, ale obejmowały one także rozmaite odmianki tekstu w niektórych passusach. Zostały one uwzględnione w aparacie krytycznym edytowanego tekstu, w którym wzięto pod uwagę także różne wydania drukiem epigramatu. W drugiej części artykułu została omówiona krótko treść utworu i jego interpretacja zwłaszcza na tle sytuacji politycznej epoki, w której żył Melanchton. Dołączono także przekład izometryczny epigramatu, który przygotował słuchacz studium doktoranckiego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, mgr Piotr Osiński.

W Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (dawniej Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika) pod numerem inwentarzowym KM Rps 108 (R. 2° 22) przechowywany jest rękopis zawierający epigram autorstwa Filipa Melanchtona (1497–1560), niemieckiego humanisty, współtwórcy reformacji, najbliższego współpracownika Marcina Lutra, autora *Wyznania augsburskiego* ogłoszonego w roku 1530, będącego podstawą wyznania luteran¹. Co ciekawe, ów manuskrypt uchodzi za autograf samego Melanchtona, wydaje się więc, że fakt ten jest już wystarczającym powodem, żeby zająć się nim w niniejszym artykule, zwłaszcza że w roku bieżącym przypada 500. rocznica wywieszenia na drzwiach Kościoła Zamkowego w Wittenberdze słynnych 95 tez Marcina Lutra. Inną przyczyną jest zły stan zachowania rękopisu, który z roku na rok staje się coraz mniej czytelny. Wydaje się bowiem, że rękopis ten wymaga nie tylko natychmiastowej fachowej konserwacji, ale przede wszystkim badań filologicznych, by ich rezultaty mogły być wykorzystane w przyszłości przez nowe pokolenie filologów przy kolejnej edycji utworów poetyckich wielkiego reformatora.

Opis rękopisu

Rękopis tworzy zapisana jednostronnie jedna karta papieru o wymiarach 31 × 21 cm, naklejona na sztywny karton niegdyś koloru niebieskiego wielkości 34,6 × 24,7 cm. W prawym dolnym rogu znajduje się dolepiiony mały fragment papierowej karteczki z napisem: [1]560. // Viteb. Sax. // 1560. // R fol. // 22. // [...]. Pierwsza część napisu: [1]560. // Viteb. Sax. // została sporządzona duktem współczesnym i świadczy o dacie powstania rękopisu, część druga zawierająca powtórzoną datę roczną (1560) oraz sygnaturę R fol. 22 została wypełniona ręką bibliotekarza w wieku XIX. Trzecia część napisu nie zachowała się.

Na odwrociu kartonu, na który został nalepiiony rękopis z epigramatem, znajduje się naklejona kartka informacyjna częściowo drukowana, częściowo wypełniona odręcznie, następującej treści: Handschrift R. fol. 22. im Besitz der Gymnasialbibliothek zu Thorn ist nach den Grundsätzen der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaft zu Berlin von Dr Niewöhner im Juli 1912 aufgenommen worden.

Historia rękopisu i jego autentyczność

Z informacji pozostawionej nam przez Maksymiliana Curtzego² wynika, że rękopis epigramatu Melanchtona został подарowany do zbiorów biblioteki toruń-

¹ Por. R. Stupperich, *Melanchthon*, [w:] *Neue deutsche Biographie*, Bd. 16: *Maly – Melanchthon*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerische Academie der Wissenschaften Berlin 1990, s. 741–745; F. Zoepfl, *Melanchthon*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 7: *Maximilian bis Pazzi*, hrsg. von M. Buchberger, W. Kasper und K. Baumgartner, Freiburg 1998, kol. 247–249.

² M. Curtze, *Die Handschriften und seltenen alten Drucke der Gymnasialbibliothek zu Thorn*, [w:] *Gymnasium mit Realschule I. Ordnung zu Thorn. Zu der am Freitag den 1ten October 1875 stattfindenden öffentlichen Prüfung aller Gymnasial- und Real- Klassen und der Entlassung der Abiturienten ladet ehrerbietigst und ergebenst ein der Director A. Lehnerdt*, Thorn 1875, s. 11, poz. 42: (R. fol. 22). Papier. 1Bltt. auf Pappe gezogen. Saec. XVI. Enthält: Bltt. 1°: Epigramma Philippi Melanthonis de quatuor monarchiis Danielis. Autograph des Melancthon. Nicht mehr vollständig. Auf einem aufgeklebten Zettel steht: Αὐτογράφον hocce carmen Dni Philippi Melanthonis donat Bibliothecae Thoruniensi M. Michael Falco Thoruniensis, Scholae prae Collega mpprra Anno Chri. 1607 die 20 Octobris.

skiej 20 października 1607 r. przez magistra Michała Falcka (1575–1624), torunianina, piastującego wówczas funkcję profesora, lub raczej, jak sam to określa, funkcję „gymnasii patriae collegae” w miejscowym gimnazjum³. Nie wiadomo, w jaki sposób i kiedy Falck wszedł w posiadanie rękopisu. Nieznane są też powody, dla których postanowił podarować go bibliotece. Można jedynie domyślać się, że chciał w ten sposób dać wyraz swojego przywiązania do miasta i szkoły, której poświęcił kilka kolejnych lat swojego życia. Ze szkołą pożegnał się w roku 1611, kiedy to wyjechał do Prus Książęcych, poświęcając się karierze duchownego⁴. W każdym razie musiał on być przekonany o wartości i autentyczności manuskryptu, którą miała poświadczać doklejona do niego kartka informująca nowego właściciela nie tylko o tym, kto jest autorem donacji, ale też że jest to wiersz napisany *manu propria* Filipa Melanchtona.

O autentyczności rękopisu były też przekonane inne osoby, które badały go wcześniej od Curtzego. I tak Piotr Jaenichen uważa, że został napisany własnoręcznie przez Melanchtona (*Αὐτογράφον* Philippi Melanchthonis *de IV. Monarchiis*⁵), wyrażając zdziwienie, że nie był on dotąd wydany drukiem⁶ (w stwierdzeniu tym Jaenichen minął się z prawdą, gdyż epigramat został opublikowany już w XVI w.). Podobnego zdania jest Jan Samuel Sammet, określając manuskrypt jako autographum b. Phil. Melanchthonis, i podkreślając zaawansowany wiek rękopisu (*iam summa senecta scriptum*)⁷. Badał go również Karol Brohm, który odnotowuje go w swoim katalogu jako rękopis: Handschrift Ph. Melanchtonis Epigramma de Monarchiis, podając informację, że został on naklejony na karton⁸.

Przekonanie, że manuskrypt zawiera wiersz napisany ręką własną Melanchtona, wynika zatem z tradycji przekazywanej kolejnym pokoleniom począwszy od jego ofiarodawcy, tj. od Michała Falcka, który podarował go bibliotece gimnazjalnej w Toruniu.

Przekonania tego nie można podważyć także i dzisiaj, jeśli porównamy dukt i charakter pisma zachowanego epigramatu z innymi autografami Melanchtona pisanyymi po łacinie zawierającymi jego listy, mowy, pisma religijne i teologiczne, a nawet notatki i uwagi, które zachowały się na marginesach dzieł, które czytał i komentował. Melanchton posługiwał się przez całe życie piśmem humanistycznym, przy tym starał się unikać najrozmaitszych ligatur i suspensji, których używał oszczędnie i rzadko. Jego pismo jest nieozdobne, skromne i nader czytelne. Materiału porównawczego i próbki jego pisma dostarczył już w XIX w. Samuel Leigh Sotheby, publikując liczne faksymilia autografów. Porównanie naszego epigramatu z materiałem zawartym w publikacji Sotheby'ego potwierdza, że przechowywany

³ Por. S. Tync, *Dzieje gimnazjum toruńskiego*, t. II, Toruń 1949, s. 54 i 67. Wyrzykowane dane na temat Michała Falcka można znaleźć także w: J. H. Zerneke, *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von 1231 bis 1726 aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen getragen word*, s. 237; E. Praetorius, *Athenae Gedanenses*, Lipsiae 1713, s. 207; L. Jarzębowski, *Druki toruńskie XVI wieku*, Toruń 1969, poz. 88, 97, 111.

⁴ S. Tync, op. cit., t. II, s. 54, przyp. 15.

⁵ P. Jaenichius, *Notitia bibliothecae Thorunensis*, lenae 1723, s. 33.

⁶ Ibidem, s. 33: „Non reperitur hoc inter Epigrammata Philipi edita, quare ob etiam elegantia non putavimus esse negligendum”.

⁷ J. S. Sammet, *In bissecularem memoriam classis supremae et bibliothecae publicae gymnasii Thorunensis nec non typographiae institutae*, Thoruni 1794, s. 11, poz. 43.

⁸ C. F. A. Brohm, *Catalogus Bibliothecae Regii Thorunensis*, vol. 3, s. 106, poz. 22.

w Książnicy Kopernikańskiej rękopis jest autentycznym autografem Filipa Melanchtona⁹. Ale co najciekawsze i najbardziej istotne, w materiałach opublikowanych przez Sotheby'ego odnajdujemy faksymile fragmentu epigramu (v. 10–14) *De monarchiis*, który Melanchton sam wpisał do książki swojego autorstwa pt. *Chronicon Carionis Latine expositum et auctum* (Witebergae 1558), najwidoczniej z myślą o osobie, której zamierzał podarować dzieło¹⁰.

Edycja epigramatu *De monarchiis* Melanchtona

Autograf Filipa Melanchtona zawiera epigramat pt. *De Monarchiis*, który nawiązuje do interpretacji i objaśnienia snu Nabuchodonozora o posągu dokonanego przez proroka Daniela w Starym Testamencie, i który jednocześnie poprzez jego parafrazę aktualizuje starotestamentową wykładnię prorocstwa i dostosowuje ją do potrzeb i warunków czasów nowożytnych. Utwór składa się z ośmiu dystychów elegijnych, całość zatem tworzy szesnaście wersów. Toruński manuskrypt oraz autograf będący wpisem do druku *Chronicon Carionis* nie są jedynymi rękopisami, które przekazywały treść elegii *De monarchiis*¹¹. O innym, który niegdyś znajdował się we Wrocławiu w kolekcji znanego bibliofila Tomasza Rehdigera (1541–1576), wspomina C. G. Bretschneider w swoim wydaniu *Philippi Melancthonis opera*¹². Epigram wrocławski, który został napisany ręką Melanchtona, a więc też był autografem, różnił się kilkoma szczegółami od wersji toruńskiej i był krótszy o dwa wersy. Różnice te zostały przez Bretschneidera wyszczególnione w jego edycji dzieł wszystkich Melanchtona. Wobec zaginięcia rękopisu pochodzącego z kolekcji Rehdigera w aparacie krytycznym korzystam z zapisków Bretschneidera pozwalających odtworzyć treść zaginionego manuskryptu, który oznaczam symbolem *CRV* (*Codex Rehdigerianus Vratislaviensis*). Utwór Melanchtona był wielokrotnie przedrukowywany, począwszy od XVI w., jednak rzadko w drukach tych podaje się podstawę jego wydania. Z tego powodu w aparacie krytycznym uwzględniam także dostępne mi edycje drukowane, by czytelnik mógł prześledzić, po jaką wersję wydawcy częściej sięgali, toruńską czy wrocławską. Podstawą niniejszego wydania jest oczywiście manuskrypt toruński oznaczony symbolem *CT* (*Codex Thoruniensis*). W kilku miejscach jest on jednak nieczytelny albo z powodu rozma-

⁹ Por. P. Melancthon, *Observations Upon the Handwriting of: Illustrated with Fac-similes from His Marginal Annotations, His Common-place Book and His Epistolary Correspondence. Also, a Few Specimens of the Autograph of Martin Luther, with Explanatory Remarks*, London 1839, zwłaszcza: *Plates XXIV. to XXVIII. Fac-similes principally from the Autograph Letters of Melancthon, Preserved in the Royal Library at Munich, The British Museum, and Private Collections*.

¹⁰ S. L. Sotheby, op. cit., Plate XV, VI. Epigram liczący w sumie 14 wersów Melanchton napisał częściowo na wewnętrznej stronie okładki (v. 1–9), resztę na karcie oddzielającej okładkę od strony tytułowej druku. Sotheby podaje podobiznę tylko ostatniej części wiersza, nie pisze nic o proveniencji druku, w którym znajduje się ów autograf.

¹¹ Należy wspomnieć tutaj o dwóch niedostępnych dla mnie manuskryptach zawierających epigram *De Monarchiis* Melanchtona. Jeden znajduje się w zbiorach Biblioteki Kościoła Ewangelickiego w Spirze, i uważany jest za autograf samego Melanchtona (zob. Traudel Himmighöfer, „*De Monarchiis*“ – *ein Melancthon-Autograph in der Bibliothek der Evangelischen Kirche der Pfalz in Speyer*, Ebernburg-Hefte 29 (1995), s. 105–122 = *Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde* 62 (1995), s. 353–370). Drugi znajduje się w Muzeum Plantin-Moretus w Antwerpii, sygn. Arch. 1150a, fol. 18. Liczy sobie 14 wersów, i jako utwór anonimowy był przypisywany niesłusznie Justusowi Lipsiusowi, por. Ch. Mouchel, *Juste Lipse (1547–1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg*, Genève 1994, s. 165.

¹² *Corpus Reformatorum*, vol. IX, *Philippi Melancthonis opera, quae supersunt omnia*, ed. C. G. Bretschneider, Halis Saxonium 1842, col. 635–636.

zania tekstu, albo za sprawą wykruszenia się materiału, na który został naniesiony. Miejsca te uzupełniam, posiłkując się transkrypcją dokonaną na początku wieku XVIII przez Jaenichena, który opierał się na toruńskim rękopisie, kiedy był on jeszcze dobrze czytelny. Miejsca uzupełnione na podstawie transkrypcji Jaenichena oznaczam kwadratowymi klamrami.

Epigramma [.....]
de Monarchiis

Aspicias ut iaceant d[is]ie]cti membra Colossi,
Quem Rex Chaldea vidit in arce senex.
Stat tantum pars ima [pe]dum ferroque lutoque
Mixta, statim] rimis corrutur]a suis.
Delevere urbes Turci populosque potentes 5
Nec gens imperium sevir ulla tenet.
Sunt igitur ferrum, Turcorum saeva Tyrannis
Et sunt infirmum cetera regna lutum.
Sed lapis absque ma[n]u celso de monte revulsus]
Mox aderit ludex fi[li]us ipse Dei. 10
Totius et plantae delens ferrumque lutumque
Regna dabit populo non peritura suo.
Ergo Dei gnato dedant se pectora nostra,
Ipsius et discant iussa verenda sequi.
Tu λόγ]ε gnate Dei nostris in mentibus adsis, 15
Et flatu accendas pectora nostra tuo.

Titulus: *Altpreußische Monatsschrift*, Bd. 5, s. 145. Elegia in quatuor monarchias ad locum Danielis; *Barbour*¹³, *Sotheby De Monarchiis*; *Bindseil*¹⁴, *Goetzius*¹⁵ de Monarchiis; *Bredschneider Epigramma de Monarchiis*, ex Dan. 2; *Brohm Ph. Melanchthonis Epigramma de Monarchiis*; *Jaenichius Philippi Melanchthonis de IV. Monarchiis*; *Sammet elegia in 4 Monarchias ad locum Danielis*; *Schubertus*¹⁶ Epigramma de Monarchiis Philippi Melanthonis; *Seebode*¹⁷ De monarchiis. v. 1 CT Colossi *Bindseil* Colsti v. 2 CT Quem Rex Chaldea vidit *Schubertus (E recto)* Qui Chaldaea olim visus; CT Chaldea *Barbour*, *Bindseil*, *Bredschneider*, *Goetzius*, *Schubertus ([A3] verso et E recto)*, *Seebode* Chaldaea; CT senex *Bindseil*, *Bredschneider*, CRV, *Seebode* potens, *Schubertus (E recto)* fuit v. 4 CT

¹³ R.W. Barbour, *Letters from the Land of Luther*, Edinburgh 1894, ss. 115–116.

¹⁴ *Corpus Reformatorum*, vol. XXV, *Philippi Melanthonis opera, quae supersunt omnia*, post C. G. Bretschneiderum ed. H. E. Bindseil, Brunsvigiae 1856, col. 853–854.

¹⁵ Georgi Henrici Goetzi, D. Superintendent. Lubecensis, *De Joh. Bugenhagenii Meritis in Ecclesiam et Scholam Lubecensem Oratio*, d. XXVII, Martii Anno MDCCIII in Schola Lubecensi recitata, Lipsiae 1704, s. 7–8.

¹⁶ *Libri Quattuor De Scupulis Chronologorum In Quibus Non Solum Calculus Sacrae scripturae cum Serie quattuor Monarchiarum et Olympiadibus Graecorum atque Annis ab Urbe Roma Condita pulcherrima harmonia conciliatur*, [...] conscripti a Clemente Schuberto, Lusatio, Ecclesiae Spirensis, [...] Argentorati 1575, s. A3 verso oraz E recto.

¹⁷ *Neue kritische Bibliothek für das Schul- und Unterrichtswesen*, hrsg. von G. Seebode, Bd. 12 (Sechster Jahrgang, Zweite Band oder Siebenter bis Zwölfter Heft), Hildesheim 1824, s. 1420–1421.

corruitura *Goetzius* interitura v. 6 *CT* Nec gens imperium seior ulla tenet *Bindseil*, *CRV*, *Schubertus* (*E recto*), *Seebode* Sunt igitur ferrum, caetera regna lutum v. 7 *CT* Sunt igitur ferrum, Turcorum saeva Tyrannis *Goetzius*, *Schubertus* (*[A3] verso*) Sunt igitur Turci magnae pars ferrea plantae *CRV*, *Bindseil*, *Seebode* Sed lapis absque manu celso de monte revulsus v. 8 *CT* Et sunt infirmum cetera regna lutum *Bredschneider*, *CRV*, *Schubertus* (*E recto*), *Seebode*, *Sotheby* Mox aderit ludex filius ipse Dei v. 9 *CT* Sed lapis absque ma[nu celso de monte revulsus] *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV*, *Schubertus* (*E recto*), *Seebode*, *Sotheby* Totius et plantae delens ferrumque lutumque v. 10 *CT* Mox aderit ludex fil[ius ipse Dei] *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV*, *Seebode*, *Schubertus* (*E recto*), *Sotheby* Regna dabit populo non peritura suo v. 11 *CT* Totius et plantae delens ferrumque lutumque *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV*, *Seebode*, *Sotheby* Ergo Dei gnato dedant se pectora nostra v. 12 *CT* Regna dabit populo non peritura suo *Goetzius* Regna dabit populo non moritura suo *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV*, *Seebode*, *Sotheby* Ipsius et discant iussa verenda sequi v. 13 *CT* Ergo Dei gnato dedant se pectora nostra *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV*, *Seebode* Tu $\lambda\acute{o}\gamma\epsilon$ gnate Dei nostris in mentibus adsis v. 14 *CT* Ipsius et discant iussa verenda sequi *Bindseil*, *Bredschneider*, *CRV* Et flatu accendas pectora nostra tuo *Seebode* Et statu accendas pectora nostra tuo v. 15 *CT* Tu $\lambda\acute{o}\gamma\epsilon$ gnate *Schubertus* (*[A3] verso*) O LOGE Gnate.

Przekład izometryczny epigramatu *De monarchiis* na język polski

Epigramat o królestwach

Patrzysz, jak leżą szczątki roztrzaskanego kolosu,
stary chaldejski król w głowie swej ujrzał go raz.
Chociaż końce nóg, wzniesione z żelaza i gliny,
stoją jeszcze wciąż, runą spękane już wnet.
Miasta i ludy potężne zniszczyli Turcy do szczętu,
żaden dawniejszy lud władzy nie dierży swej już.
Oto zatem żelazo – okrutne władztwo tureckie,
słabszy jeno ił – oto jest reszta wśród państw.
Głaz zaś nietknięty ręką z wysokiej stoczy się góry.
Sędzia nadejdzie wnet – Boży to będzie sam syn.
Nogi do reszty skruszy: żelazo, jako i glinę,
wtedy po wszystkim czas ludziom królestwo swym da.
Niech więc serca nasze zdążają do syna Bożego
i za przykazem cnym uczą się kroczyć wraz z Nim.
Słowo, synu Boży, pozostań w naszych umysłach,
Rozpal i serca nam żarem płomiennym w nie tchnąc.

Przetłumaczył Piotr Osiński

Znaczenie epigramatu *De monarchiis* Melanchthona

Jak już wspomniałem, utwór Melanchthona nawiązuje do snu Nabuchodonozora i jego wykładni, której dokonuje prorok Daniel (*VT, Dan 2*). We śnie król miał ujrzeć ogromny posąg, którego głowa była wykonana ze złota, jego pierś i ramiona ze srebra, brzuch i biodra z brązu, golenie z żelaza, a stopy częściowo z żelaza, częściowo z gliny. Wtem na posąg spadł kamień niewiadomego pochodzenia, który ugodził stopy posągu wykonane z żelaza i gliny i roztrzaskał je. Po chwili runęła reszta posągu, zamieniając się w pył, który rozniósł wiatr. Prorok Daniel wyjaśnia królowi, że sen ten zapowiada losy czterech królestw. Pierwszym jest królestwo Babilonu, którego władcą jest on, tj. Nabuchodonozor, symbolizuje je złota głowa posągu. Królestwo to, chociaż najwspanialsze i najpotężniejsze z czasem zniknie z powierzchni ziemi. Po nim nastąpią dwa inne, mniej wspaniałe i słabsze, identyfikowane dzisiaj przez badaczy Starego Testamentu z Medią i Persją¹⁸. Ostatnie z królestw ma być silne jak żelazo i odnosi się do imperium Aleksandra Wielkiego, lecz i ono z czasem okaże się kruche jak glina i upadnie, dzieląc się na mniejsze części¹⁹. Proroctwo kończą słowa Daniela zapowiadające nadejście piątego królestwa, które nigdy nie zostanie zniszczone: „A w dniach tych królów Bóg niebios ustanowi królestwo, które nigdy nie zostanie zniszczone, ani królestwo to narodowi innemu nie zostanie przekazane. Roztrzaska i unicestwi wszystkie te królestwa, a ono samo powstanie na wieki. Tak jak zobaczyłeś, że ze skały został oderwany kamień bez udziału ludzkich rąk, i roztrzaskał żelazo, brąz, srebro i złoto. Bóg wielki dał poznać królowi, co stanie się później. Sen ten jest pewny i wiarygodne jego wyjaśnienie” (tłum. ks. Marek Parchem²⁰). Słowa te według jednych miały zapowiadać powstanie nowego silnego państwa na Bliskim Wschodzie, dla Żydów królestwo ustanowione przez Boga Izraela, a dla chrześcijan królestwo niebieskie.

Melanchton w swoim epigramacie niewątpliwie nawiązuje do tematyki proroctwa Daniela. Podkreśla kruchość i przemijanie królestw oraz efemeryczność władzy. I tak jak Daniel poeta zapowiada nadejście królestwa bożego i zachęca czytelnika do pójścia za słowem bożym. Jednocześnie aktualizuje proroctwo Daniela poprzez utożsamienie czwartego królestwa, po którym ma nastąpić panowanie boskie, z imperium osmańskim, które w XVI w. stanowiło realne zagrożenie dla państw Europy²¹ zarówno pod względem militarnym, jak i religijnym. Fakt ten sprawia, że przechowywany w Książnicy Kopernikańskiej manuskrypt epigramu Melanchthona jest dowodem nie tylko wysokich umiejętności poetyckich autora, lecz także świadectwem sytuacji politycznej panującej w ówczesnej Europie.

¹⁸ Por. *Nowy komentarz biblijny. Stary Testament. Tom XXVI, Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz ks. M. Parchem, Częstochowa 2008, s. 227.*

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 228.

²⁰ *Ibidem*, s. 188.

²¹ Por. M. Köhler, *Melanchthon und der Islam. Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreigionen in der Reformationszeit*, Hamburg 2013, s. 77.

Bibliografia

Barbour, Robert William. 1894. *Letters from the Land of Luther*. Edinburgh: Edinburgh Press.

Bindseil, Henricus Ernestus, ed. 1856. *Corpus Reformatorum*. vol. 25, *Philippi Melanthonis opera, quae supersunt omnia, post Carolum Gottlieb Bretschneiderum*. Halis Saxonum: C.A. Schwetschke et Filium.

Bretschneider, Carolus Gottlieb, ed. 1842. *Corpus Reformatorum*. vol. 9, *Philippi Melanthonis opera, quae supersunt omnia*. Halis Saxonum: C.A. Schwetschke et Filium.

Brom, Carolus Friedrich Augustus, *Catalogus Bibliothecae Regii Thorunensis*. vol. 3 (z lat 1826–1870), KM Rps 121. Rękopisy, Książnica Kopernikańska w Toruniu, Polska.

Curtze, Maximilian. 1875. „Die Handschriften und seltenen alten Drucke der Gymnasialbibliothek zu Thorn“. W *Gymnasium mit Realschule I. Ordnung zu Thorn. Zu der am Freitag den 1ten October 1875 stattfindenden öffentlichen Prüfung aller Gymnasial- und Real- Klassen und der Entlassung der Abiturienten ladet ehrerbietigst und ergebenst ein der Director A. Lehnerdt*, 1–40. Thorn: J. Buszczyński.

Epigramma [... ..] de Monarchiis, KM Rps 108 (R. 2o 22). Rękopisy, Książnica Kopernikańska w Toruniu, Polska.

Goetzius, Georgius Henricus. 1704. *Domini Superintendentis Lubecensis, De Joh. Bugenhagii Meritis in Ecclesiam et Scholam Lubecensem Oratio, d. XXVII, Martii Anno MDCCIII in Schola Lubecensi recitata*. Lipsiae: Emmerichius.

Himmighöfer, Traudel. 1995. „»De Monarchiis« – ein Melanchthon-Autograph in der Bibliothek der Evangelischen Kirche der Pfalz in Speyer“. W *Ebernburg-Hefte 29: (=Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde 62 (1995))* 105–122.

Iaenichius, Petrus. 1723. *Notitia bibliothecae Thorunensis*. Ienae: Sumtulo. Philippi Haasii.

Jarzębowski, Leonard, zebra. i oprac. 1969. *Druki toruńskie XVI wieku*. Toruń: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Köhler, Manfred. 2013. *Melanchthon und der Islam. Ein Beitrag zur Klärung des Verhältnisses zwischen Christentum und Fremdreligionen in der Reformationszeit*. Hamburg: Hamburg Severus Verlag.

Mouchel, Christian. 1994. *Juste Lipse (1547–1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg*. Genève: Diffusion hors France, Editions Slatkine.

Parchem, Marek, wstęp, przekład i komentarz. 2008. *Nowy komentarz biblijny. Stary Testament*. Tom 26, *Księga Daniela*. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, cop.

Praetorius, Ephraim. 1713. *Athenae Gedanenses*. Lipsiae: apud Jo. Frider. Gleditsch et Filium.

Sammet, Johann Samuel. 1794. *In bissecularem memoriam classis supremae et bibliothecae publicae gymnasii Thorunensi nec non typographiae institutae*. Thoruni: typis Ioannis Adami Kimmel.

Schubertus, Clemens, conscripti a. 1575. *Libri Quattuor De Scrupulis Chronologorum In Quibus Non Solum Calculus Sacrae scripturae cum Serie quattuor Monarchiarum et Olympiadibus Graecorum atque Annis ab Urbe Roma Condita pulcherrima harmonia conciliatur*. Argentorati: excusum apud Bernardum Iobinum.

Seebode, Gottfried, hrsg. von. 1824. *Neue kritische Bibliothek für das Schul- und Unterrichtswesen*. Bd. 12 (Sechster Jahrgang, Zweite Band oder Siebenter bis Zwölfter Heft). Hildesheim: In der Gerstenbergschen Buchhandlung.

Sotheby, Samuel Leigh, ed. 1939. *Observations Upon the Handwriting of Philip Melancthon: Illustrated with Fac-similes from His Marginal Annotations, His Common-place Book and His Epistolary Correspondence. Also, a Few Specimens of the Autograph of Martin Luther, with Explanatory Remarks*. London: Samuel Leigh Sotheby.

Stupperich, Robert. 1990. „Melancthon“. W *Neue deutsche Biographie*. Bd. 16, Maly – Melancthon, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerische Akademie der Wissenschaften, 741–745. Berlin: Dunker & Humblot.

Tync, Stanisław. 1949. *Dzieje gimnazjum toruńskiego*. t. 2. Toruń: Towarzystwo Naukowe.

Zerneke, Jacob Heinrich. 1727. *Thornische Chronica in welcher die Geschichte dieser Stadt von 1231 bis 1726 aus bewehrten Scribenten und glaubwürdigen Documentis zusammen getragen worden*. Berlin: bey Ambrosius Haude.

Zoepfl, Friedrich. 1998. „Melancthon“. W *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 7, *Maximilian bis Pazzi*, hrsg. von Michael Buchberger, Walter Kasper und Konrad Baumgartner kol. 247–249. Freiburg im Breisgau: Herder.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 11 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Sławomir Wyszomirski

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Department of Classical Philology

e-mail: slawysz@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-3991-1675

Dr hab. Sławomir Wyszomirski, associate professor of Nicolaus Copernicus University, is the head of the Department of Classical Philology of Nicolaus Copernicus University (UMK) in Toruń. He deals with the research on Latin and Greek philosophical terminology (e.g. *Der Virtus-Begriff in den philosophischen Schriften von L. Annaeus Seneca. Ein Semantisches Studium*, Toruń 1993; *Pojęcie arete w etyce Stoi Starszej i Średniej*, Toruń 1997), and the philological edition of literary texts (*Jeremiae Voinovii Carmina Latina et Graeca, nunc primum in unum volumen collecta edidit praefatione et apparatu critico annotationibusque instruxit Slavomirus Wyszomirski*, Thorunii MCMXCIII), and also historical texts (Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ediderunt, praefatione notisque instruxerunt Jaroslaus Wenta et Slavomirus Wyszomirski, *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series – Tomus XIII*, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, Cracoviae 2007).

The manuscript of the epigram *De monarchiis* by Philip Melanchton from the collections of the Copernicus Library in Toruń

K

Key words: Melanchton, Reformation, the poetry of the 16th century, Academic Gymnasium School in Toruń, the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń; Piotr Osiński

S

Summary. The article addresses various issues connected with the manuscript of the epigram *De monarchiis* by Philip Melanchton and donated in 1607 by Michael Falck (1575–1624) to the gymnasium school library in Torun. The comparative research of the manuscript has proved that it is the original work by Melanchton. The author of the epigram made a substantial number of copies of the poem in the years 1556–1558, which he later gave to his family and friends. They differed in the number of verses: some of them included eight elegiac couplets, while others only seven. The differences between them were not limited only to the number of verses, but they also included varieties of the text in some passages. They were taken into account in the criticism of the edited text, which also included various editions of the epigram. The second part of the article discusses briefly the content of the epigram and its interpretation in the context of the political situation of the epoch when Melanchton lived. The author enclosed the isometric translations of the epigram prepared by Piotr Osiński, the PhD student at the Philological Faculty of Nicolaus Copernicus University in Torun.

Sławomir Wyszomirski

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Lehrstuhl für Klassische Philologie

e-mail: slawysz@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-3991-1675

Prof. Dr. habil. Sławomir Wyszomirski ist Leiter des Lehrstuhls für Klassische Philologie an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. In seiner Forschung untersucht er den philosophischen Begriffsapparat in der lateinischen und griechischen Sprache (u. a. *Der Virtus-Begriff in den philosophischen Schriften von L. Annaeus Seneca. Ein Semantisches Studium*, Toruń 1993; *Pojęcie arete w etyce Stoi Starszej i Średniej [Der Begriff arete in der Ethik der älteren und mittleren Stoa]*, Toruń 1997). Er setzt sich auseinander auch mit der philologischen Edition von literarischen (*Jeremiae Voinovii Carmina Latina et Graeca, nunc primum in unum volumen collecta edidit praefatione et apparatu critico annotationibusque instruxit Slavomirus Wyszomirski*, Thorunii MCMXCIII) und historischen Texten (Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ediderunt, praefatione notisque instruxerunt Jaroslaus Wenta et Slavomirus Wyszomirski, *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series – Tomus XIII*, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, Cracoviae 2007).

Das handschriftliche Epigramm *De monarchiis* von Philipp Melanchthons aus den Beständen der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn

S **tichworte:** Melanchthon, Reformation, Dichtung des 16. Jahrhunderts, Akademisches Gymnasium in Thorn, Öffentliche Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn, Piotr Osiński

Z **usammenfassung.** Der Beitrag rekurriert auf die Handschrift des Epigramms *De monarchiis* von Philipp Melanchthon, das Michael Falck (1575–1624) 1607 der Gymnasialbibliothek in Thorn schenkte. Die Vergleichsanalyse der Handschrift bewies, dass das Manuskript ein Originalautograph Melanchthons ist, was die langjährige Tradition bestätigt, die von seiner Authentizität sprach. Der Autor des Epigramms fertigte die meisten Abschriften des Gedichts in den Jahren 1556–1558 an und verteilte sie höchstwahrscheinlich an seine Verwandten und Bekannten. Sie unterschieden sich voneinander durch die Länge: Einige von ihnen zählten acht elegische Disticha, die übrigen nur sieben. Die Unterschiede zwischen ihnen beschränkten sich nicht nur auf die Versezahl, sondern umfassten auch verschiedene Textfassungen in einigen Abschnitten. Berücksichtigt wurden sie im kritischen Apparat des edierten Textes, in dem man auch verschiedene Druckausgaben des Epigramms in Betracht zog. Im zweiten Teil des Artikels schilderte man kurz den Inhalt des Werkes und seine Interpretation vor allem vor dem Hintergrund der politischen Situation in der Epoche, in der Melanchthon lebte. Hinzugefügt wurde auch die isometrische Übersetzung des Epigramms, vorbereitet vom Doktoranden der Philologischen Fakultät der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, Mag. Piotr Osiński.

Tomasz Dreikopel

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Instytut Filozofii

e-mail: tomasz.dreikopel@uwm.edu.pl

ORCID ID: 0000-0001-7529-3037

F

Franciszka Tidicaeusa Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione. Wstęp, przekład z języka łacińskiego i komentarz

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.014>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Tomasz Dreikopel jest adiunktem w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. W 1999 r. uzyskał magisterium na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK), a w roku 2008 doktorat na Wydziale Filologicznym UMK. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się m.in. wokół recepcji literatury i filozofii starożytnej w gimnazjach akademickich Gdańska oraz Torunia na przełomie XVI i XVII stulecia. Jest autorem 25 publikacji naukowych, zamieszczonych m.in. na łamach „Nowego Filomaty”, „Rocznika Toruńskiego”, „Szkiców Humanistycznych”, „Folia Toruniensia” i „Humanistyki i Przyrodoznawstwa”. Z ważniejszych publikacji należy wymienić: *List Bartłomieja Keckermanna do Franciszka Tidicaeusa z 1608 roku*, Rocznik Toruński, t. 30: 2003, s. 183–195; *Franciszka Tidicaeusa dysputa de summo bono seu felicitate humana*, Nowy Filomata, t. 2: 2007, s. 147–155; *Recepcja poglądów etycznych Arystotelesa w Isagoge ethica i Aristotelis de virtutibus libellus Franciszka Tidicaeusa* (Olsztyn 2010); *Prosfonesis Adama Tobolskiego do Franciszka Tidicaeusa z 1608 r.*, Folia Toruniensia, t. 14: 2014, s. 63–69; *Epigramaty Ulryka Schobera z 1592 r. – poetyckie świadectwo toruńskiej kampanii przeciwko fałszywym lekarzom*, [w:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2015, s. 161–172.

S

łowa kluczowe: filozofia starożytna, etyka starożytna, recepcja filozofii antycznej, Arystoteles, Platon, Cynceron, Franciszek Tidicaeus

S

treszczenie. Opracowanie obejmuje wstęp, przekład i komentarz do powstałego na początku lat 80. XVI w., a opublikowanego w 1609 r. tekstu, którego autorem jest Franciszek Tidicaeus (1554–1617), doktor filozofii i medycyny, lekarz urzędowy i profesor Gimnazjum Akademickiego w Toruniu.

Będący przedmiotem niniejszego opracowania tekst ukazał się drukiem w 1609 r. w Lipsku w zbiorowej edycji pism filozoficznych Franciszka Tidicaeusa (1554–1617), w owym czasie lekarza urzędowego oraz profesora Gimnazjum Akademickiego w Toruniu. Podczas prowadzonych kwerend bibliotecznych i przy okazji przeszukiwania katalogów dostępnych w źródłach internetowych nie udało się odnaleźć wiadomości, które mogłyby wskazywać na wcześniejszą publikację niewielkiej, liczącej niespełna 10 stron *in octavo*, pracy toruńskiego uczonego¹. Nie ulega jednak wątpliwości, że – jak wynika z informacji, które odnajdujemy na karcie tytułowej interesującego nas *opusculum*² – powstało ono w czasie pobytu Tidicaeusa na Wydziale Artium Uniwersytetu w Lipsku, gdzie w latach 1577–1583 prowadził ze studentami zajęcia z filozofii praktycznej, zwłaszcza etyki i polityki, oraz kontynuował karierę naukową, publikując szereg prac nie tylko z zakresu filozofii, lecz także medycyny. Biorąc pod uwagę fakt, że zawarte w tekście rozważania były, o czym informuje nas autor na wspomnianej już karcie tytułowej, przedmiotem publicznego wykładu, który wygłosił z okazji uroczystej promocji magisterskiej, można przypuszczać, że *Quaestio* powstała w roku 1581, bądź 1582, kiedy Tidicaeus był dziekanem Wydziału Artium Uniwersytetu w Lipsku³.

Swoistym kluczem, który pozwala na właściwe odczytanie, a tym samym umożliwia przybliżenie polskiemu czytelnikowi całości wywodów autora, pozostaje w interesującym nas tekście pojawiający się już w tytule łaciński termin *honestum*. Należy podkreślić, że pojęcie to, uwzględniając zarówno jego *stricte* przymiotnikowe, jak i rzeczownikowe zastosowanie, a także pojawiający się jako synonim do *honestum*⁴ inny jego łaciński odpowiednik – *honestas*⁵, zalicza się do licznego grona tych terminów filozoficznych starożytności, których właściwy przekład na języki nowożytnie często nastrocza tłumaczom wiele trudności interpretacyjnych⁶. Tę wieloaspektowość *honestum* można dostrzec również w tekście Tidicaeusa, gdzie pojęcie to występuje w kilku przynajmniej znaczeniach. W kontekście zasadniczego tematu rozważań autora *honestum* (*honestas*) oznacza przede wszystkim „moralne piękno” albo „to, co moralnie piękne”, albo też „to, co zgodne z cnotą”, a wreszcie „to, co szlachetne”, jeśli termin ten pojawia się w opozycji do „tego, co haniebne” (*turpe*). Wspomnianych pojęć używa uczonego ponadto jako synonimów *virtus*, tj. zarówno „doskonałości”, jak i „tego, co doskonałe”, a także „tego, co polega na doskonałości”, w tej części własnych wywodów, gdzie analizuje harmonię 4 podstawowych żywiołów, składających się na materię wszechświata, oraz wymienia cechy i zalety, jakimi z powodu naturalnego usposobienia charaktery-

¹ Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. 108952 B. 80 2032, k. [c7] (39)–[d4] (48), *Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione, Lipsiae olim in solemnium clarissimorum virorum consensu, publica pronuntiatione decisa, in celebri actu promotionis magistrorum bonarum artium. Autore et recitatore Francisco Tidicaeo, philosopho et medico.*

² Ibidem, k. [c6] (37).

³ Kulisy życia, praktyki lekarskiej, działalności dydaktycznej, a także spuściznę naukową i twórczość literacką uczonego obszernie omówiłem w monografii pt. *Recepcja poglądów etycznych Arystotelesa w Isagoge ethica i Aristotelis de virtutibus libellus Franciszka Tidicaeusa*, Olsztyn 2010, s. 17–36.

⁴ *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, Warszawa 1998, t. II, s. 722, s. v. *honestus*.

⁵ Ibidem, s. 721, s. v. *honestas*.

⁶ Dodajmy, że podobnie wieloznaczne pozostaje pojęcie τὸ καλόν, jeden z greckich odpowiedników *honestum*. Por. *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1960, t. II, s. 522–523, s. v. καλός; K. Narecki, *Słownik terminów Arystotelesowych*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, Warszawa 2003, t. VII, s. 62, s. v. καλός.

zują się zwierzęta. Trzeba dodać, że ze względu na poruszaną przez Tidicaeusa w *Quaestio* tematykę, podobnych terminów, tak greckich, jak i łacińskich, które pozostają istotne dla zrozumienia rozważań autora, jest o wiele więcej. Stąd, zarówno w samym przekładzie, jak i objaśnieniach uwzględniono w greckim bądź łacińskim oryginale wszystkie pojęcia, które, zdaniem tłumacza, pozwolą polskiemu czytelnikowi na swobodną lekturę zamieszczonego poniżej wykładu Franciszka Tidicaeusa.

Zagadnienie z zakresu etyki i polityki – czy to, co moralnie piękne, znajduje oparcie w naturze, czy też zależy wyłącznie od umowy

Powszechnie wiadomo, że istniała niegdyś pewna grupa filozofów, których nazywano cynikami. Uważali oni, że nic nie jest samo w sobie i w swej istocie zgodne z cnotą (*honestum*), natomiast wszystko, co określamy tym pojęciem, pozostaje zależne przynajmniej od ludzkich opinii i obyczajów, stosownie do tego, co każdemu [w tym zakresie] wydało się ważne⁷. A zatem w równym stopniu mogą zyskać takie miano rzeczy, które w sposób nieokrzesany czynią barbarzyńcy, jak i te, które dokonują się w sposób szlachetny przy udziale osób tak właśnie wychowanych. Sądzi się, że wspomniani filozofowie całkiem nie bez podstaw nabrali przekonania do tego poglądu. Albowiem bez większych wątpliwości uznali, że nie należy zupełnie lekceważyć przyczyn, które decydują o tego rodzaju podejściu, wśród nich tej, która, być może, pozostaje najistotniejsza. Uskarża się na nią Arystoteles w I ks. *Etyki nikomachejskiej*, gdzie stwierdza, że w rzeczach, które określamy mianem moralnie pięknych i sprawiedliwych (*honestas et iustas*), zawiera się tak wielka rozbieżność i ma miejsce w odniesieniu do nich taka niepewność, iż wydaje się, że znajdują one oparcie wyłącznie w umowie, nie zależą natomiast od natury⁸. Sam w innym miejscu wyjaśnia, że rzeczy te nie są takie w rzeczywistości, a tylko uchodzą za takie w opinii większości ludzi⁹. Również Cynceron w III ks. [traktatu] *O powinnościach* przyznaje, że ma miejsce tak wielka zmienność w zakresie tego, co właściwe, iż czyny, które z natury są zgodne z cnotą (*honestas natura videntur*), niekiedy stają się niecnotliwe (*temporibus fiunt non honesta*). Chociaż zatem „dotrzymywanie obietnic, przestrzeganie umów, zwracanie powie-

⁷ Cynicy, zarówno Anystenes z Aten, jak i Diogenes z Synopy, nie kwestionowali, jak to może wynikać z tekstu Tidicaeusa, wartości samej cnoty (*ἀρετή*), ani tym bardziej polegającego na niej życia człowieka. Sprzeciwiali się jednak przyjętemu wówczas wśród Greków przekonaniu, że o wykładni tego, co jest zgodne z cnotą, a co nie jest, mogą decydować obowiązujące w państwie prawa stanowione bądź pochodzące od ogółu społeczeństwa mniemania, bądź też będące następstwem ogólnoludzkiej umowy konwencji. Por. G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, przekł. E. I. Zieliński, Lublin 1994–2002, t. I, s. 411, t. III, s. 49–50.

⁸ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, 1094b: „[...] co do pojęć piękna moralnego (*τὰ καλὰ*) i sprawiedliwości (*τὰ δίκαια*), którymi zajmuje się nauka o państwie (*ἡ πολιτικὴ*), panuje tak daleko idąca rozbieżność i niestałość zdań, że pojawił się nawet pogląd, iż istnienie swe zawdzięczają one tylko umowie (*νόμῳ*), a nie przyrodzie rzeczy (*φύσει*)” [przekł. D. Gromska]. Por. Arystoteles, *Dzieła...*, t. V, Warszawa 2002.

⁹ Idem, *Etyka nikomachejska*, 1099a: „[...] te rzeczy, które sprawiają przyjemność szerokiemu ogółowi, są niezgodne między sobą, ponieważ są przyjemne nie z natury swej; rzeczy natomiast, które sprawiają przyjemność miłośnikom tego, co moralnie piękne, są z natury swej przyjemne. Tu należy postępowanie zgodne z nakazami dzielności etycznej (*οὐ κατ' ἀρετὴν πράξεις*), które tedy jest przyjemne zarówno dla wyżej wspomnianych ludzi, jak i samo w sobie”. Arystoteles powraca do tego zagadnienia w dalszej części *Etyki nikomachejskiej*, 1113a, tę samą kwestię podejmuje ponadto w *Etyce eudemejskiej*, 1249a.

rzonych na przechowanie rzeczy” pozostaje zgodne z cnotą (*honestum*), jednak w odmiennych okolicznościach, biorąc pod uwagę osoby, miejsca i wydarzenia, może ulegać zmianie także piękno moralne (*honestas*), które zawiera się w tego rodzaju postępowaniu¹⁰.

Kwestia ta stała się przyczyną sporu z powodu wielu ograniczeń i przeciwności, które zawierają prawa stanowione (*leges*) w odniesieniu do prawa naturalnego (*ius*). Stąd też istnieje powszechnie używane przysłowie, że „pełnia prawa staje się często szczytem niesprawiedliwości (*summum ius summa iniuria*)”¹¹. Również u Eurypidesa w tragedii, która nosi tytuł *Orestes*, słyszy się takie słowa – „co piękne, piękne nie jest (τὸ καλὸν οὐ καλόν)”¹². Powyższe i inne tego rodzaju stwierdzenia bez wątplenia skłoniły wymienionych uprzednio filozofów, by odnośnie do tego, czemu nadajemy miano moralnego piękna (*honestum*), przyjmując takie stanowisko, że jego źródłem nie jest natura, ale umowa, która, według [ich] poprzedników, oznacza osobiste przekonanie każdego [człowieka]¹³. Jeśli nawet w chwili obecnej rzeczy mają się w taki właśnie sposób, żadną miarą nie powinno się z tego powodu utrzymywać albo przyjmować poglądu wspomnianych myślicieli. Albowiem piękno moralne (*honestas*), rzecz pod każdym względem najlepsza i najpiękniejsza, nie może polegać, bądź też pozostawać zależne od tak wielkiej różnorodności najrozmaitszych poglądów oraz ich zmienności, ale ma swój początek w o wiele pewniejszym źródle, co więcej, zostało ustanowione i zaszczepione w nas właśnie przez naturalny porządek wszechświata. Można to uwidocznic i wykazać, korzystając z dość jasnych argumentów i oczywistych przykładów. Jeżeli bowiem byłoby inaczej, jeżeli nikt nie starałby się osiągnąć samych w sobie, oddzielonych od wszelkiej korzyści, moralnej doskonałości (*virtus*), bądź moralnego piękna (*honestas*), w takim przypadku nie należałoby przyznać im tego, że uznaje się je za godne takiej pochwały, na jaką zawsze zasługiwały. Czym zatem byłaby i skąd brałaby początek rzecz, która tak bardzo przyciąga do siebie umysły ludzi, że pragną jej ze względu na nią samą, a nie cokolwiek innego, jeżeli nie byłaby nią własna natura tej właśnie rzeczy, która niesie ze sobą tak wiele przyjemności? Podobnie, czym byłaby rzecz, którą ze względu na nią samą powinno się wystawiać w najwspanialszy sposób, jeśli z jej natury nie wydobywałoby się na światło dzienne godne pochwały piękno? Jeżeli zatem znajduje się wśród rzeczy dobrych cokolwiek, co samo z siebie jest dobre, do czego należy dążyć i co zasługuje na pochwałę, na pewno nie można tego w sposób bardziej właściwy przyznać żadnej innej rzeczy jak tylko moralnemu pięknu (*honestati*), które samo w sobie jest doskonałością (*virtus*). Słusznie bowiem przypisuje się to

¹⁰ Ciceron, *O powinnościach*, ks. III, 95 [przekł. W. Kornatowski]. Por. M. Tulliusz Ciceron, *Pisma filozoficzne*, t. II, [b.m.w.] 1960.

¹¹ Ciceron, *O powinnościach*, ks. I, 33.

¹² Eurypides, *Orestes*, w. 819.

¹³ Tidicaeus, wspominając w tekście o *poprzednikach* (*veteres*), czyni oczywistą aluzję do środowiska sofistów, zwłaszcza Protagorasa z Abdery i jego znanej koncepcji człowieka jako „miary wszystkich rzeczy”, a zatem także tych, które pozostają w ścisłym związku z cnotą i sprawiedliwością. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że już wśród reprezentantów ruchu sofistycznego ma miejsce ożywiona dyskusja, czy obowiązujące w życiu człowieka prawa, reguły i wartości wypływają z umowy (*νόμος*), opartej na naturze (*φύσις*), czy też są jedynie wynikiem opinii lub konwencji i jako takie przeciwstawiają się naturalnemu porządkowi. Por. G. Reale, op. cit., t. I, s. 279–285, t. V, s. 193, s. v. *prawo*.

takim dobrym rzeczom, które wyróżniają się na tle innych, a taki charakter mają wszelkiego rodzaju cnoty (*virtutes*). One to ze swej istoty pozostają ważniejsze niż dobra zarówno materialne, jak i te, które dotyczą ciała, podobnie jak ciało jest szlachetniejsze od majątku, dusza natomiast od ciała. Dlatego również stoicy jedynie cnoty (*solas virtutes*) uznali godnymi miana dobra (*bonum*), pozostałe rzeczy nazywając obojętnymi¹⁴. O tym samym świadczy znaczenie tego właśnie terminu u Greków, gdyż niezależnie od tego, czy wywodzimy pojęcie moralnego piękna (*καλόν*) od [czasownika] „nazywać po imieniu” (*καλεῖν*), czy [czasownika] „oczarować” (*κηλεῖν*), na oba sposoby określa się to, o czym powiedział Platon, że jeśli można spoglądać na wizerunek moralnego piękna (*faciem honesti*), potrafi ono wzbudzić w nas niezwykłą miłość w stosunku do samego siebie¹⁵. O obu tych rzeczach, czyli zarówno o tej, do której należy dążyć, jako że jest sama z siebie moralnie piękna (*honestum*), jak i o tej, która sama z siebie zasługuje na pochwałę, wspomina Arystoteles w I ks. *Retoryki*. Twierdzi, że piękno moralne (*honestum*), jako że jest pożądane samo w sobie, staje się zarazem godne pochwały, która stanowi nic innego jak tylko rodzaj mowy odzwierciedlającej wielkość doskonałości (*τὸ τῆς ἀρετῆς μέγεθος*), czego filozof nie przyznaje żadnej rzeczy poza samą tylko doskonałością (*praeter solam virtutem*)¹⁶.

Na podstawie takich wywodów można dojść do prostego wniosku, że to, co moralnie piękne (*honestum*), nie polega na umowie, a zatem wyłącznie na zgodzie większości ludzi, ale rzecz, o której mowa, nabiera raczej znaczenia dzięki swojej naturze. Jeżeli więc mamy oceniać to na podstawie poszczególnych rzeczy, nawet tych, które są pozbawione umysłu i duszy, w nich także ukazuje się wizerunek niemal wszystkich cnót i, co więcej, wszelkiego moralnego piękna (*omnium fere virtutum adeoque omnis honestatis imaginem*). Natura odciska nań swoje piętno w tak znacznym stopniu, że nie sposób wątpić, iż to, co określamy jako właściwe (*rectum*), wywodzi początek i znajduje uzasadnienie w samej naturze wszechświata, gdyż życie zgodne z cnotą (*ex virtute vivere*) jest, według Cyncerona, życiem zgodnym z całą naturą¹⁷. Aby pominąć wyobrażenia poszczególnych rzeczy, które zawiera w swoich granicach cały ten świat, przypatrzmy się przynajmniej i nieco dokładniej rozważmy te cztery żywioły, z których składają się wszystkie inne rzeczy. W nich to, jeśli nawet pozostają nieożywione, zauważymy pewne nadzwyczajne odzwierciedlenie tego, co polega na doskonałości (*honestatis effigiem*), przedstawione nam do naśladowania przez naturę. Istotne wszak jest to, że nie ma nikogo, kto nie byłby w stanie dostrzec, jak wielkie istnieje w przypadku żywiołów podobieństwo do największej i najszlachetniejszej cnoty, którą nazywamy spra-

¹⁴ Ibidem, t. III, s. 400–406. Por. L. Joachimowicz, *Seneka*, Warszawa 1977, s. 26.

¹⁵ Platon, *Fajdros*, 250d: „A o piękności (*περὶ δὲ κάλλους*) tośmy już mówili, że między tamtymi świeciła jako byt, a my tutaj przyszedłszy chwytamy ją najjaśniejszym ze zmysłów naszych: blask od niej bije świetny. A najbystrzejszym ze zmysłów naszych cielesnych jest wzrok. Rozumu nim widzieć nie można [...]. Sama tylko piękność (*κάλλος*) ma ten przymiot. Los nam ją najjaśniejsz widzieć pozwolił i najgoręcej kochać” [przekł. W. Witwicki]. Por. Platon, *Dialogi*, t. II, Kęty 1999.

¹⁶ Arystoteles, *Retoryka*, 1367b.

¹⁷ Cynceron, *O powinnościach*, ks. III, 13: „Albowiem żyć zgodnie z naturą (*convenienter naturae vivere*), [...] oznacza [...] tyle, co pozostawać zawsze w zgodzie z cnotą (*cum virtute congruere*), wszystkie inne zaś rzeczy odpowiadające naturze dobierać również wedle tego, czy nie sprzeciwiają się cnotcie (*virtuti non repugnarent*)”.

wiedliwością, w której, jak powiada poeta, „cała zawiera się cnota” (ἀρετή)¹⁸. Skoro zaś należącym do sprawiedliwości obowiązkiem jest dać każdemu to, co mu się należy, w zgodzie z każdym z dwóch wyobrażeń równości, czyli geometrycznym i arytmetycznym, czy wśród nich jest takie, którego nie można byłoby wyraźnie dostrzec w tych czterech najważniejszych składnikach świata? Z pewnością nie jest to żadne z nich. Albowiem to, na co zwraca się uwagę przy rozdzielaniu zaszczytów w odniesieniu do osób, że każdemu, kto jest bardziej wartościowy, przyznaje się większą godność, na tej samej zasadzie również natura natrudziła się przy właściwym rozmieszczeniu i odpowiednim uporządkowaniu wspomnianych czterech najważniejszych składników świata. W taki oto sposób każdemu z nich, który jest drobniejszy, prostszy, czystszy, jaśniejszy oraz szlachetniejszy, wyznaczyła wyższą i godniejszą pozycję. Dlatego ogień, który, w porównaniu do reszty żywiołów, pozostaje najdelikatniejszy, najprostszy, najczystszy i najjaśniejszy, zajmuje najwyższe miejsce. Bezpośrednio po nim, biorąc pod uwagę czystość i znaczenie zajmowanego miejsca, znajduje się powietrze, następnie woda, a na końcu ziemia, która jako element, w porównaniu do pozostałych żywiołów, najgęściejszy, najciemniejszy oraz najbardziej zanieczyszczony dostała tym samym w udziale najniższą pozycję w całym porządku. Składniki te nieustannie i bez zakłóceń zachowują oraz przestrzegają takiej kolejności i porządku między sobą, aby te z nich, które znajdują się niżej, nie spoglądały krzywym okiem na pozostałe, ponieważ, jak to ujmuje Owidiusz, owo wszechobecne prawo natury w taki właśnie sposób „połączyło węzłem zgody oddalone miejscami żywioły”¹⁹. Z tego wynika, jak wielkie widać nawet w przypadku żywiołów zgodność i przymierze oraz jak znaczny żywią w stosunku do siebie szacunek, nie z jakiejś innej przyczyny jak tylko ta, *aby służyć wspólnemu pożytkowi*, co, jak przypomina Cyceron, także należy do obowiązków sprawiedliwości²⁰. Jeśli bowiem żywioły, zerwawszy to przymierze nadanej im przez naturę przyjaźni, powstałyby przeciwko sobie i zakłóciły ten porządek, prawdopodobnie musiałyby przywieść to do upadku całą konstrukcją tego świata. Albowiem, niezależnie od innych nieszczęśliwych okoliczności, połączyłyby się ze sobą ogień i woda, składniki, które ze względu na całą swoją naturę, czyli własne właściwości, są sobie przeciwne. Doprowadziłoby to do nieskończonego zamieszania, czego konsekwencją stałoby się niewątpliwie całkowite zniszczenie tej materii wszechświata. O to, by tak się nie stało, najlepiej postarała się natura, ustanawiając między żywiołami prawo sprawiedliwości rozdzielającej. Ono zaś, podobnie jak prawo sprawiedliwości wyrównującej, jest widoczne zarówno pomiędzy samymi składnikami świata, jak i rzeczami, które z nich powstają. W jaki sposób, mając na uwadze sprawiedliwość wyrównującą i zachowując proporcję nazywaną arytmetyczną, przyznaje się każdemu to, co mu się należy, na podobnej zasadzie to, co rzeczy przyjmują od żywiołów, gdy powstają, w równym stopniu

¹⁸ Teognis, *Elegie*, ks. I, ww. 147–148: „Cała wszak cnota zawiera się tylko w sprawiedliwości, / Kto sprawiedliwy, ten właśnie dobrym człowiekiem jest, *Kymie*” [przekł. W. Appel]. Por. J. Danielewicz, *Liryka starożytnej Grecji*, Warszawa–Poznań 1996.

¹⁹ Owidiusz, *Metamorfozy*, ks. I, w. 25 [przekł. A. Kamieńska]. Por. Owidiusz, *Metamorfozy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995.

²⁰ Cyceron, *O powinnościach*, ks. I, 31.

oddają im, kiedy giną, i dzieje się tak, że każdy pierwiastek otrzymuje to, co do niego należy. Ogień powraca do ognia, woda zaś do wody, w ten sam sposób rzecz się ma w przypadku pozostałych żywiołów. W tym również wyraźnie ukazuje się zasługujący na uwagę wizerunek wzajemnej wdzięczności. Któż nie będzie podziwiał znakomitego odwzorowania tego, co doskonałe, a co polega na wzajemnym powstawaniu i ginięciu tych właśnie żywiołów? Jeden pierwiastek oddaje tak wiele z siebie, ile potrzeba do powstania drugiego. Ogień obdarowuje powietrze, powietrze wodę, woda zaś ziemię i wzajemnie taką cząstką własnej materii, która wystarcza do stworzenia następnego pierwiastka. Poszczególne elementy ograniczają się do miejsc, które wyznaczyła im natura, i żaden z nich nie przekracza granic drugiego, uzurpując sobie prawo do cudzego panowania. Jest to wyraźny dowód ich niezależności, co więcej, również ich szlachetnego piękna (*liberalitas*).

To zaś, co wykazano w odniesieniu do wspomnianych już cnót przy okazji żywiołów, bez trudu też można dostrzec w pozostałych rzeczach, które znajdują się w innych częściach składowych wszechświata. Dokądkolwiek byśmy się nie zwrócili, zewsząd ukazują się niezawodne oznaki i dowody, które potwierdzają, że na tych właśnie rzeczach natura jak gdyby odcisnęła ślad tego, co doskonałe (*honestum*). Przejdźmy od rzeczy nieożywionych do istot żywotnych, a zauważymy, że wielu stworzeniom, nawet bezrozumnym, zaszczepione są z natury wizerunki wielu cnót (*plurimarum virtutum simulacra*), przede wszystkim przyjaźni, męstwa, łagodności, wielkoduszności i innych zalet. Stąd nie ma właściwie stworzenia, które nie odczuwa radości z powodu obecności tego, które jest do niego podobne, stąd też istnieją przysłowia, „zwierz poznał zwierza, kawka zawsze siada przy kawce”²¹. Wiele z nich zostało także przygotowanych, aby zawsze mogły odpiierać wszelkiego rodzaju gwałt i przemoc. W tym celu posiadają broń, której udzieliła im natura, przykładowo, byki bronią się rogami, lwy, gryząc paszczą, dziki za pomocą kłów, natomiast inne dzikie zwierzęta oddalają od siebie zagrożenie, wywołując odrazę swą nieznośną wonią. Z kolei owce niosą przed sobą najjaśniejszy wizerunek łagodności. Wszystkie te przymioty znajdują się w tych właśnie stworzeniach jedynie z powodu ich naturalnego usposobienia (*a naturali instinctu*). Nie przyczynia się zresztą do tego nic innego niż to, o czym rozprawiamy, czyli doskonałość (*honestum*), która bierze swój początek z natury.

Aby wzmocnić pogląd o naturalnym pochodzeniu moralnego piękna (*de naturali honestatis origine*), posiadamy ponadto, oprócz przywołanych przykładów, tarczę Achillesa²². Jej wygląd odzwierciedla wspólne sumienie wszystkich ludzi i każdego z nas, którego dowód dajemy każdego dnia. Ono, kiedy nie chcemy zaświadczać o jego istnieniu, udowadnia nam, że nie jest tak, jak pragną ci, którzy sądzą, że takie samo podłoże posiadają te rzeczy, które są dla nas haniebne (*turpia*), oraz te, które są szlachetne (*honestata*). W naturalny sposób została nam zaszczepiona i jest nam wrodzona zdolność jasnego rozróżnienia tego, co szlachetne i haniebne. Natura w taki sposób usposobiła nas wszystkich, że w życiu

²¹ Arystoteles, *Retoryka*, 1371b [przeł. H. Podbielski]. Por. Arystoteles, *Retoryka. Poetyka*, Warszawa 1988.

²² Dokładny opis tarczy mitycznego herosa, którą na prośbę bogini Tetydy, matki Achillesa, wykonał Hefajstos, odnajdujemy u Homera, *Iliada*, ks. XVIII, ww. 473–607.

społecznym jedne rzeczy, czyli cnoty (*virtutes*), chwalimy, uznając je za dobre, a drugie, czyli wady (*vitia*), ganimy, odrzucając je. Te ostatnie nazywamy haniebnymi (*turpia*), poprzednim zaś nadajemy miano moralnego piękna (*honestum*). Taką właśnie pochwałę w odniesieniu do tego, co szlachetne (*honesti*), oraz wspomnianą naganę wobec tego, co haniebne, formułujemy nie na podstawie pierwszej lepszej naszej opinii, ale kierując się podobieństwem do tego, co zgodne z naturą (*ex simulatione naturae*). Skoro na nasze uznanie mogą zasłużyć zalety (*virtutes*) przeciwnika, z naganą zaś spotkać się wady (*vitia*) przyjaciela, nie dzieje się tak z powodu opartej na ludzkim mniemaniu umowy (*ex lege humano iudicio posita*), która zresztą ulega zmianie na wiele sposobów raz u tych, raz u innych narodów, ale ma to miejsce właśnie na podstawie prawa natury (*ex lege naturae*). Albowiem wśród wszystkich nacji, nawet barbarzyńskich, istnieje wspólne i takie samo uznanie wobec tego, co moralnie piękne (*honesti approbatio*). Dlaczego Grekom pod Troją tak bardzo spodobał się ich nieprzyjaciel, Eneasz, który swego ojca, wyczerpanego starością, niósł na plecach przez środek płomieni, a nawet poprzez gąszcz wrogich strzał? Czy nie dlatego że, być może nawet wbrew ich woli, świadomość tego, w jaki sposób postąpił Eneasz, skłoniła ich, wręcz wymogła na nich wyrazy uznania wobec jego czynu, nadzwyczaj chwalebne i godnego zapamiętania przez wszystkie stulecia?

Wynika z tego, że moralna doskonałość (*virtus*) sama w sobie i ze swej natury jest godna pochwały, sama w sobie i ze swej natury jest szlachetna (*honestā*) i pozostaje w oddali od tego, co haniebne. Jeśli nawet nie byłoby nikogo, kto ceniłby to, co szlachetne (*honestum*), bądź w to wierzył, jeśli nawet nikt by tego nie chwalił, co więcej, gdyby nawet wszyscy, jak rzekł Cynceron, „nic o tym nie mówili, jednak [doskonałość] i tak byłaby godna pochwały ze względu na swoje własne piękno oraz wizerunek”²³. Nie chodzi o to, co twierdzą niektórzy, przykładowo wspomniani wcześniej cynicy, że natura nie skłania ich do uznawania za dobre tych rzeczy, które nazywa się szlachetnymi (*honestā*). W tej samej chwili, kiedy twierdzą, że tak nie jest, uzasadniają to, gdyż zaprzeczają w słowach, potwierdza to jednak ich sposób myślenia. Jako zgodne z tą myślą podaję stanowisko Cyncerona z I ks. [traktatu] *O prawach*, który uważa, że przyjęcie, iż rzeczy szlachetne i haniebne (*honestā et turpia*) polegają na ludzkim mniemaniu, a nie na naturze, jest szaleństwem²⁴. Cynceron ocenia to według podobieństwa, ale również biorąc pod uwagę ich rodzaje. W tym samym miejscu autor ten dodaje, że „ani zdatność drzewa, ani konia, o czym mówi się tutaj nadużywając pojęć, nie zasadza się na mniemaniu, ale na naturze”²⁵. W dalszej części [tekstu] wyraża przekonanie, że dali się zwieść ci, którzy przyjęli, że piękno moralne (*honestum*) opiera się wyłącznie na opinii, a nie na naturze. A zatem te rzeczy wydają się wszystkim takie,

²³ Cynceron, *O najwyższym dobru i zlu*, ks. II, 49 [przekł. W. Kornatowski]. Por. M. Tulliusz Cynceron, *Pisma...*, t. III, [b.m.w.] 1961.

²⁴ Idem, *O prawach*, ks. I, 45.

²⁵ Ibidem: *Nam nec arboris, nec equi virtus quae dicitur in quo abutimur nomine in opinione posita est, sed in natura*. Por. M. Tullius Cicero, *De legibus*, ed. K. Ziegler, Heidelberg 1950. Cynceron używa pojęcia *virtus* w jego szerszym znaczeniu. Mówi o doskonałości w ogóle, która oznacza trwanie i nienaruszalność każdej rzeczy, tj. pozostającej w zgodzie z własną naturą, właściwie usposobionej, zdolnej do dobrego wykonywania własnej funkcji. W tym kontekście wspomniana przez Arpinatę zdatność (*virtus*) konia zawiera się m.in. w jego ręczności i odpowiednim unoszeniu jeźdźca. Por. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, 1106a.

jakimi są z natury, co staje się widoczne dzięki postrzeganiu zmysłowemu i jego przedmiotom. Jednak w odniesieniu do tego, co szlachetne i haniebne (*honesto et turpi*), rzecz nie wygląda tak samo, ponieważ przy ich ocenianiu dochodzi do tak wielkiej różnicy przekonań, że jednemu czymś moralnie pięknym (*honestum*) wydaje się to, drugiemu zaś coś innego. Cynceron odpowiada, że rzeczy, jakimi są, takim też się wydają, jeśli tylko nie wypacza się sposobu ich spostrzegania. Zmysły najczęściej nie mylą się w odniesieniu do własnych przedmiotów, ponieważ w niewielkim stopniu doznają zepsucia. Na nasze umysły zastawia się jednak liczne sidła. Ulegają one zepsuciu za sprawą rodziców, z powodu podarunków, stanowisk, pod wpływem większości, ponadto zniekształca je rozkosz²⁶. Z tego powodu w mniejszym stopniu uznają za szlachetne (*honestum*) to, co istotnie pozostaje moralnie piękne (*honestum*). Cynceron [nieco] wcześniej w I ks. [traktatu] *O prawach* napisał: „Jedną jest sprawiedliwość (*ius*), będąca więzią społeczności ludzkiej; sprawiedliwość ustanowiona przez jedyne prawo (*lex*), którym jest prawy rozum w nakazach i zakazach. [...] kto go nie zna, jest niesprawiedliwy (*iniustus*)”²⁷. Stwierdza [też]: „Jeśliby tedy prawa (*iura*) ustanowione były tylko przez nakazy narodów, rozporządzenia władców i wyroki sędziów, [...] istniałoby też prawo (*ius*) do rozboju, do cudzołóstwa, do fałszowania testamentów”²⁸. Ponadto ten sam autor zauważa: „[...] największym nierozsądkiem byłoby uważać, że wszystko, co dopuszczone zostało przez uchwały jakiegoś ludu albo przez ustawy, jest sprawiedliwe (*iusta*)”²⁹. Te myśli Cyncerona zdecydowałem się dodać na zakończenie moich rozważań.

Bibliografia

- Abramowiczówna, Zofia, red. 1958–1965. *Słownik grecko-polski*. t. 1-4. Warszawa: PWN.
- Arystoteles. 2002. „Etyka nikomachejska”, przekł. D. Gromska. W *Arystoteles. Dzieła wszystkie*. t. 5. Warszawa: PWN.
- Arystoteles. 1988. *Retoryka. Poetyka*, przekł. H. Podbielski. Warszawa: PWN.
- Cicero, Marcus Tullius. 1950. *De legibus*, ed. K. Ziegler. Heidelberg: B. G. Teubner.
- Cynceron, Marek Tulliusz. 1960–1961. „O prawach, O powinnościach, O najwyższym dobru i złu”, przekł. W. Komatowski. W *Cynceron, M. Tulliusz. Pisma filozoficzne*. t. 2-3. [B.m.w.]: PWN.
- Danielewicz, Jerzy, oprac. 1996. *Liryka starożytnej Grecji*. Warszawa–Poznań: PWN.
- Dreikopel, Tomasz. 2010. *Recepcja poglądów etycznych Arystotelesa w Isaogoge ethica i Aristotelis de virtutibus libellus Franciszka Tidicaeusa*. Olsztyn: Wyd. Littera.

²⁶ Tidicaeus streszcza w tym miejscu dalszą część rozważań Cyncerona z traktatu *O prawach*, ks. I, 45–47.

²⁷ Ibidem, ks. I, 42.

²⁸ Ibidem, ks. I, 43.

²⁹ Ibidem, ks. I, 42.

Joachmowicz, Leon. 1977. *Seneka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Narecki, Krzysztof. 2003. „Słownik terminów Arystotelesowych”. W *Arystoteles, Dzieła wszystkie*. t. 7, 12–127. Warszawa: PWN.

Owidiusz. 1995. *Metamorfozy*, przekł. A. Kamieńska, S. Stabryła. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Platon. 1999. *Dialogi*, przekł. W. Witwicki. t. 1-2. Kęty: Antyk.

Plezia, Marian, red. 1998–1999. *Słownik łacińsko-polski*. t. 1-5. Warszawa: PWN.

Reale, Giovanni. 1994–2002. *Historia filozofii starożytnej*, przekł. E. I. Zieliński. t. 1-5. Lublin: Wyd. Naukowe KUL.

Tidicaeus, Franciscus. 1609. *Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione*. Lipsiae: Impensis H. Grosii.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 20 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Tomasz Dreikopel

University of Warmia and Mazury in Olsztyn. Institute of Philosophy

e-mail: tomasz.dreikopel@uwm.edu.pl

ORCID ID: 0000-0001-7529-3037

Tomasz Dreikopel, PhD, is an adjunct in the Institute of Philosophy of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn. In 1999 he received MA at the Faculty of Humanities of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In 2008 he defended his PhD thesis in the Philological Faculty of Nicolaus Copernicus University. His research interest focus on the reception of ancient literature and philosophy in academic gymnasium schools of Gdańsk and Toruń at the turn of the 16th and 17th centuries. He is the author of 25 academic texts published in "Nowy Filomata", "Rocznik Toruński", "Szkice Humanistyczne", "Folia Toruniensia", "Humanistyka i Przyrodoznawstwo". His most important publications include: *List Bartłomieja Keckermanna do Franciszka Tidicaeusa z 1608 roku*, Rocznik Toruński, vol. 30: 2003, pp. 183–195; *Franciszka Tidicaeusa dysputa de summo bono seu felicitate humana*, Nowy Filomata, vol. 2: 2007, pp. 147–155; *Recepcja poglądów etycznych Arystotelesa w Isagoge ethica i Aristotelis de virtutibus libellus Franciszka Tidicaeusa* (Olsztyn 2010); *Prosfonesis Adama Tobolskiego do Franciszka Tidicaeusa z 1608 r.*, Folia Toruniensia, vol. 14: 2014, pp. 63–69; *Epigramaty Ulryka Schobera z 1592 r. – poetyckie świadectwo toruńskiej kampanii przeciwko fałszywym lekarzom*, [in:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, red. W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2015, pp. 161–172.

**"Quaestio ethica et politica, utrum honestum
natura constet, an vero tantum opinione"
by Francisco Tidicaeus : introduction,
translation from Latin and commentary**

Key words: ancient philosophy, ancient ethics, the reception of ancient philosophy, Aristotle, Plato, Cicero, Franciscus Tidicaeus

Summary. The study consists of the introduction, translation and commentary to the text written at the beginning of the 1580s by Franciscus Tidicaeus (1554–1617) a doctor of Philosophy and Medicine, a medical doctor and professor in the Academic Gymnasium School in Toruń. The text was published in 1609.

Tomasz Dreikopel

Universität Ermland-Masuren in Olsztyn. Institut für Philosophie

e-mail: tomasz.dreikopel@uwm.edu.pl

ORCID ID: 0000-0001-7529-3037

Dr. Tomasz Dreikopel ist wissenschaftlicher Mitarbeiter im Institut für Philosophie der Ermländisch-Masurischen Universität in Allenstein. 1999 erhielt er seinen Magistergrad an der Fakultät für Geisteswissenschaften der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. 2008 verteidigte er seine Dissertation an der Philologischen Fakultät derselben Universität. Seine Forschungsinteressen konzentrieren sich u. a. auf die Rezeption der altertümlichen Literatur und Philosophie in den akademischen Gymnasien Danzigs und Thorns an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Er ist Autor von 25 wissenschaftlichen Publikationen, die u. a. in den Zeitschriften „Nowy Filomata“, „Rocznik Toruński“, „Szkice Humanistyczne“, „Folia Toruniensia“ und „Humanistyka i Przyrodoznawstwo“ erschienen. Unter den wichtigsten Veröffentlichungen sind die folgenden zu nennen: *List Bartłomieja Keckermanna do Franciszka Tidicaeusa z 1608 roku* [Der Brief Bartholomäus Keckermanns an Franziskus Tidicaeus von 1608], Rocznik Toruński, Bd. 30: 2003, S. 183–195; *Franciszka Tidicaeusa dysputa de summo bono seu felicitate humana* [Der Disput Franziskus Tidicaeus' de summo bono seu felicitate humana], Nowy Filomata, Bd. 2: 2007, S. 147–155; *Recepcja poglądów etycznych Arystotelesa w Isagoge ethica i Aristotelis de virtutibus libellus Franciszka Tidicaeusa* [Die Rezeption der ethischen Thesen Aristoteles' in Isagoge ethica und Aristotelis de virtutibus libellus von Franziskus Tidicaeus] (Olsztyn 2010); *Prosfonesis Adama Tobolskiego do Franciszka Tidicaeusa z 1608 r.* [Prosfonesis Adam Tobolskis an Franziskus Tidicaeus von 1608], Folia Toruniensia, Bd. 14: 2014, S. 63–69; *Epigramaty Ulryka Schobera z 1592 r. – poetyckie świadectwo toruńskiej kampanii przeciwko fałszywym lekarzom* [Die Epigramme Ulrich Schobers von 1592 – ein dichterisches Zeugnis des Thorner Kampfes gegen die Pfuscherärzte], [in:] *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV-XVIII w.)* [Reinheit und Dreck. Die neuzeitliche Hygiene (15.-18. Jh.)], hrsg. von W. Korpalska, W. Ślusarczyk, Bydgoszcz 2015, S. 161–172.

Franciskus Tidicaeus' „Quaestio ethica et politica, utrum honestum natura constet, an vero tantum opinione“. Einleitung, Übersetzung aus dem Lateinischen und Kommentar

S **tichworte:** altertümliche Philosophie, altertümliche Ethik, Rezeption der antiken Philosophie, Aristoteles, Platon, Cicero, Franziskus Tidicaeus

Z **usammenfassung.** Die Bearbeitung umfasst die Einleitung, Übersetzung und den Kommentar zum Text, der am Anfang der 80er Jahre des 16. Jahrhunderts von Franziskus Tidicaeus (1554–1617), Doktor der Philosophie und Medizin, Amtsarzt und Professor des Akademischen Gymnasiums zu Thorn verfasst und 1609 veröffentlicht wurde.

Michał Muraszko

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Instytut Historii

e-mail: muraszkomichal@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3816-576X

D

ruk krakowski z 1652 r. dedykowany ksieni zwierzynieckiej Eufrozynie Korycińskiej*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.015>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Mgr Michał Muraszko jest doktorantem w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: UAM). W 2012 r. uzyskał magisterium z historii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 2013 r. pracuje w ramach projektu grantowego Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego: „Inwentaryzacja zasobu biblioteki katedralnej w Gnieźnie”, którym kieruje dr Piotr Pokora. Autor m.in. następujących artykułów: *Oprawy ksiąg kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, [w:] *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 191–207; *Wybrane oprawy ksiąg z prywatnych bibliotek polskich w zbiorach kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, *Studia Europaea Gnesnensia*, t. 12: 2015, s. 261–274; *Wycisk plakiety z popiersiem ostatniego Jagiellona na oprawie „Commentarius brevis rerum in orbe gestarum” ze zbiorów dawnej Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, *Biblioteka*, t. 19: 2015, s. 195–202.

Słowa kluczowe: Eufrozyna Korycińska, Michał Brokard Melecius, Oficyna wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego, Franciszek Cezary, drukarstwo krakowskie, norbertanki, Kraków, Gniezno

Streszczenie. Komunikat prezentuje krakowski druk dzieła Bernarda z Clairvaux *Sposób mądrego i dobrego życia*, który ukazał się w oficynie wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego w 1652 r. Na omawiany egzemplarz natrafiono w trakcie prac inwentaryzacyjnych prowadzonych w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Okazuje się, że wspomnianego wydania nie notują podstawowe polskie bibliografie i katalogi drukowane. Edycja została dedykowana ksieni zwierzynieckiej Eufrozynie Korycińskiej przez Michała Brokarda Meleciusa. W większości składa się ona z kart pochodzących z wcześniejszego wydania dzieła z 1630 r.

Przedmiot niniejszego komunikatu stanowi starodruk przechowywany obecnie w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (sygn. BK 5496). Natrafiono na niego w trakcie prac prowadzonych w ramach projektu inwentaryzacji gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej, którym kieruje dr Piotr Pokora (Uniwersytet

* Autor składa podziękowanie za wszelką pomoc przy pisaniu niniejszego tekstu dr. Piotrowi Pokorze, Jakubowi Łukaszewskiemu oraz Radosławowi Franczakowi.

im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)². Druku tego nie uwzględniają podstawowe polskie bibliografie drukowane³. Ukazał się on w 1652 r. w krakowskiej oficynie wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego pod tytułem:

SPOSOB || MĄDREGO y DOBREGO || ZYCIA, || Z Náuками zbáwiennie potrzebnymi || y pożytecznemi, || *Z Książ miodopłynnego Doktorá Claræ Vallis || Opátá, ś. BERNATA wyięty, || A dla poćiechy Duchowney fcyrych y wier-|| nych Zakonnikow, ofobliwie Za-|| konnic, || Z Láćinłkiego ná Polłki prosty ięzyk, przez iednego || Kármelitę przełożony, y zá licencyą Stár-|| Bych, z przydátkiem || TESTAMENTV SŁVGI BOZEY || Wydâny.*

Druk (format 16°) składa się z 4 niepaginowanych kart, po których następuje 99 kart ze stronami: 1–32, 40, 34–35, 37, 36, 38–39, 33, 41–45, 48–160, 151, 162–199 (ostatnia karta po stronie *verso* bez numeru) oraz 10 kart z paginacją od 1 do 20. Karty posiadają następujące sygnowanie:)(4, A4–Z4, Aa4–Bb3, a4–c2. Omawiany egzemplarz stanowi drugie krakowskie wydanie rozważań św. Bernarda z Clairvaux. Pierwsze ukazało się, jeszcze za życia Franciszka Cezarego, w 1630 r. pod nieco innym tytułem⁴. Można się z niego dowiedzieć, że polskie tłumaczenie dzieła opublikował Michał Brokard Melecius, przeor klasztoru karmelitów trzewickowych w Jaśle⁵.

Zestawienie oraz dokładna analiza dwóch edycji „Sposobu mądrego i dobrego życia” pozwoliły na wysunięcie istotnego wniosku. Wydanie pochodzące z 1652 r. składa się w większości z arkuszy wytłoczonych na potrzeby wydania z 1630 r. Są to karty ze stronami: 1–32, 40, 34–35, 37, 36, 38–39, 33, 41–45, 48–70, 73–156, 159–160, 163–192, 195–198.

W późniejszej edycji brak ostatniego – 73. rozdziału („O Záchowaniu”). Została ona bowiem pozbawiona dwóch kart (sygn.: Bb3–Bb4), na których znajdowały się strony 199–201⁶. Do karty (sygn. Bb2) ze stronami 197–198 dokleiono natomiast kartę z sygnaturą Bb3 oraz numerem 199 po stronie *recto*. Umieszczono na

² Projekt grantowy „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” finansowany jest z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW (nr: 11H 12 01 79 81).

³ Druku tego nie odnotowuje: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12, Kraków 1891; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*, t. 1, oprac. B. Górka, W. Tyszkowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, cz. 3 – *Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka i in., Warszawa 1976; *Katalog Centralny Starych Druków Biblioteki Narodowej w Warszawie* rejestruje dwa egzemplarze „Sposobu mądrego i dobrego życia”, które ukazały się w 1652 r. Znajdują się one w klasztorze sióstr Norbertanek w Krakowie oraz Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Przemysłu. Autor składa w tym miejscu podziękowanie za udzielone informacje Annie Wójcik z Zakładu Starych Druków Biblioteki Narodowej. W przypadku przemyskiej biblioteki seminaryjnej, wspomniany druk odnotowuje także jej katalog online, dostępny w World Wide Web: <http://baza.biblioteka.przemyska.pl> [dostęp 12 IX 2016].

⁴ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12, s. 500–501; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu*, nr 418; M. Malicki, *Repertuar wydawniczy drukarni Franciszka Cezarego Starszego 1616–1651*, cz. 1, Kraków 2010, nr 234; dwa różniące się nieznacznie (strona tytułowa, stemmat, dedykacja) egzemplarze wydania z 1630 r. zostały udostępnione online na stronach Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej oraz Cyfrowej Biblioteki Narodowej Polona; por. dostępne w World Wide Web: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=7973> oraz <https://polona.pl/item/311475/2> [dostęp: 12 IX 2016].

⁵ Zob. E. Ozorowski, *Melecius Brokard Michał*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 91–92; J. Rąb, *Melecius Brokard Michał*, w: *Encyklopedia Jasła*, red. Z. Świątek, Jasło 2010, s. 351.

⁶ Poza wymienionymi kartami przedstawiany egzemplarz pozbawiono tych ze stronami: 71–72, 157–158, 161–162, 193–194. Ich miejsca zajęły karty z poprawionym tłumaczeniem, które wytłoczono specjalnie na potrzeby drugiego wydania: do karty (sygn. J2) ze stronami 69–70 dokleiono nowo wydrukowaną kartę (sygn. J2) ze stronami 71–72, do karty (sygn. V) ze stronami 155–156 kartę (sygn. V4) ze stronami 151[–]162, do karty (sygn. V4) ze stronami 159–160 kartę (sygn. V4) ze stronami 157–158, natomiast do karty (sygn. Aa) ze stronami 187–188 kartę (sygn. Aa) ze stronami 193–194.

niej zmodyfikowane zakończenie 72. rozdziału („O Nápomnieniu”), pod którym znajduje się finalik. Stronę *verso* tej karty zajmuje wykaz pomyłek drukarskich („Omyłki ták poprąwić”). Wydanie z 1652 r. wzbogacono o „TESTAMENT Sługi Bożey”. Wraz z krótkim objaśnieniem („*Náuká tego Teftámentu*”) obejmuje on 10 końcowych, paginowanych kart (sygn.: a₄ – c₂).

Inaczej niż w edycji z 1630 r. wygląda również początek omawianego druku. Składają się na niego cztery niepaginowane karty (sygn.:)(–)(₄). Kartę tytułową opatrzono, po stronie *verso*, pozwoleniem cenzora diecezji krakowskiej Jacka Liberiusza (zm. 1673)⁷:

KSiążkę, ktorey tytuł SPOSOB MĄDRE-ll GO y DOBREGO ZYCIA, przedtym ll iuz drukowaną, á teraz ná niektorych mieyfcách po-ll práwioną, z przydátkiem TESTAMENTV ll SŁVGI BOZEY, widzialem, y ná pożytek ll Duchowny Zakonnych ludzi, drukować pozwolilem. ll Roku Páńskiego, 1651. 24. Decemb.

Na kolejnych kartach (sygn.:)(₂,)(₃,)(₄) umieszczono dedykację dla nowo wybranej ksieni zwierzynieckiej Eufrozyny Korycińskiej (zm. 3 września 1652)⁸. Znaleźć w niej można garść informacji natury biograficznej:

Społob mądrego y dobrego życia. Iełt iáko lalká iáka do podpie-ll ránia lię, ktora, iáko fobie postąpic, pokázuie: Ktorego społobu, ábo lalki ll tákowey, ácz dowodnie wiem, że świętoblność Twoiá W.W.M.P. mą-ll drego y dobrego Przełóżeńtwa lwego Páłtorał 9. Ianuarij otrzyma-ll wśy, (ábo regiment) nie potrzebuie; boś z młodziuchnych lat, to iełt ll wieku lwego Roku 13. (ni oná druga Agnetá cudowna, tegoż Zakonu ll Xięni) poćiechy światowe pogárdziłá, one podeptálá, do Chryłtułá przy-ll łtálá, iárzmo Zakonne ná kárk lwoy Roku Páńłkiego 1629. die 22. A-ll pril. ktorego dniá y Roku ś. Andrzey Korsyn Z. N. iełt kánonizowany, ll mile przyięłá, y w tym Zwierzynieckim Præmonłtraćie siła dobrego zá-ll służyłá (sygn.)(₃ verso).

Wskazano tutaj również potencjalnych odbiorców drugiej edycji:

ufam, że [...] tą Książeczka [...] nie pogárdził, przynamniy Nowicyom może być ll przydána, ieśli będzie ręką łamey Przełózoney między nie rozdána (sygn.)(₃ verso).

Pod dedykacją, którą opatrzono datą 11 lutego 1652 r., podpisany został wspomniany już tłumacz „Sposobu mądrego i dobrego życia” – Michał Brokard Melecius. Warto nadmienić, że jest on także autorem dedykacji dla Zuzanny Brodeckiej, która ukazała się w edycji z 1630 r. Duchownego należy zatem uznać za wydawcę i głównego inicjatora wznowienia omawianego druku. Okazją ku temu stał się wybór nowej ksieni zwierzynieckiej. Tłumaczy to wykorzystanie arkuszy wydrukowanych na potrzeby pierwotnej edycji dzieła.

Po stronie *recto* karty o sygn.)(₄, poniżej dedykacji, umieszczono krótkie słowo skierowane do czytelnika („Czytelnikowi Łáfkáwemu”)⁹, w którym wspomniano, że adresatami dzieła mogą być ludzie „każdego stanu”. Po stronie *verso*

⁷ J. Bieniarzówna, *Liberiusz Jacek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 282–283.

⁸ Zob. np. K. Kramarska-Anyszek, *Dzieje klasztoru pp. norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840*, Nasza Przyszłość, 47: 1977, s. 72–73; M. Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2, Warszawa 2005, s. 471.

⁹ Podobne słowo skierowane do czytelnika znajduje się w wydaniu z 1630 r.

tej karty wydrukowano natomiast, ujęty w trzech kolumnach, spis treści („INDEX ROZDZIAŁOW”).

Omawiany egzemplarz zabezpiecza cenna oprawa. Została ona wykonana z tektury, którą obciążnięto jasnym pergaminem i wyposażono w dwie pary materiałowych wiązań. Dekorację okładek obiektu opracowano w technice wycisku złotanego. Na zdobienia te składają się koncentryczne ramy, w których umieszczono wyciski radełek z roślinnymi ornamentami. Zwierciadła okładek, poprzez wyciski narożnych plakiet z floralną dekoracją, przybrały tutaj niemal owalny kształt. Centrum każdego z nich wypełnia superekslibris donacyjno-introligatorski¹⁰ Eufrozyny Korycińskiej. Przedstawia on godło herbu Topór w rollwerkowym kartuszu, który otacza owalny pierścień. Jego zasadniczy element stanowi kwiatowy wieniec. Na dłuższej osi pierścienia umieszczono wyobrażenia uskrzydłonych główek anielskich z szeroko rozpostartymi ramionami. Znakowi towarzyszą wyciski literowe: E[ufrozyna] K[orycińska] X[eni] Z[wierzyniecka]. Całości kompozycji tak górnej, jak i dolnej okładziny dopełniają zdobienia pochodzące z floralnych tłoków. Na uwagę zasługują również złoczone obcięcia bloku książkowego.

Za pierwszą właścicielką omawianego druku uznać należy samą Eufrozinę Korycińską. Oprawione już z pewnością dzieło zostało подарowane ksieni przez Michała Brokarda Meleciusa. Trafiło ono później do siostry Jadwigi Stawskiej¹¹. Wolumin stał się następnie własnością biblioteki klasztoru norbertanek w Strzelnie¹². Natomiast zapewne w 1961 r. znalazł się on ostatecznie w Gnieźnie¹³.

Przedstawiony egzemplarz stanowi interesujący przykład XVII-wiecznej edycji druku, która w znacznej części składa się z arkuszy wytłoczonych na potrzeby wcześniejszego wydania. Inicjatorem wznowienia był bez wątpienia Michał Brokard Melecius, a jedną z motywacji wybór nowej ksieni zwierzynieckiej. Wartość „gnieźnieńskiego” woluminu podnosi fakt, że należał on pierwotnie do Eufrozyny Korycińskiej.

¹⁰ Zob. np. M. Sipayłto, *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 6–8.

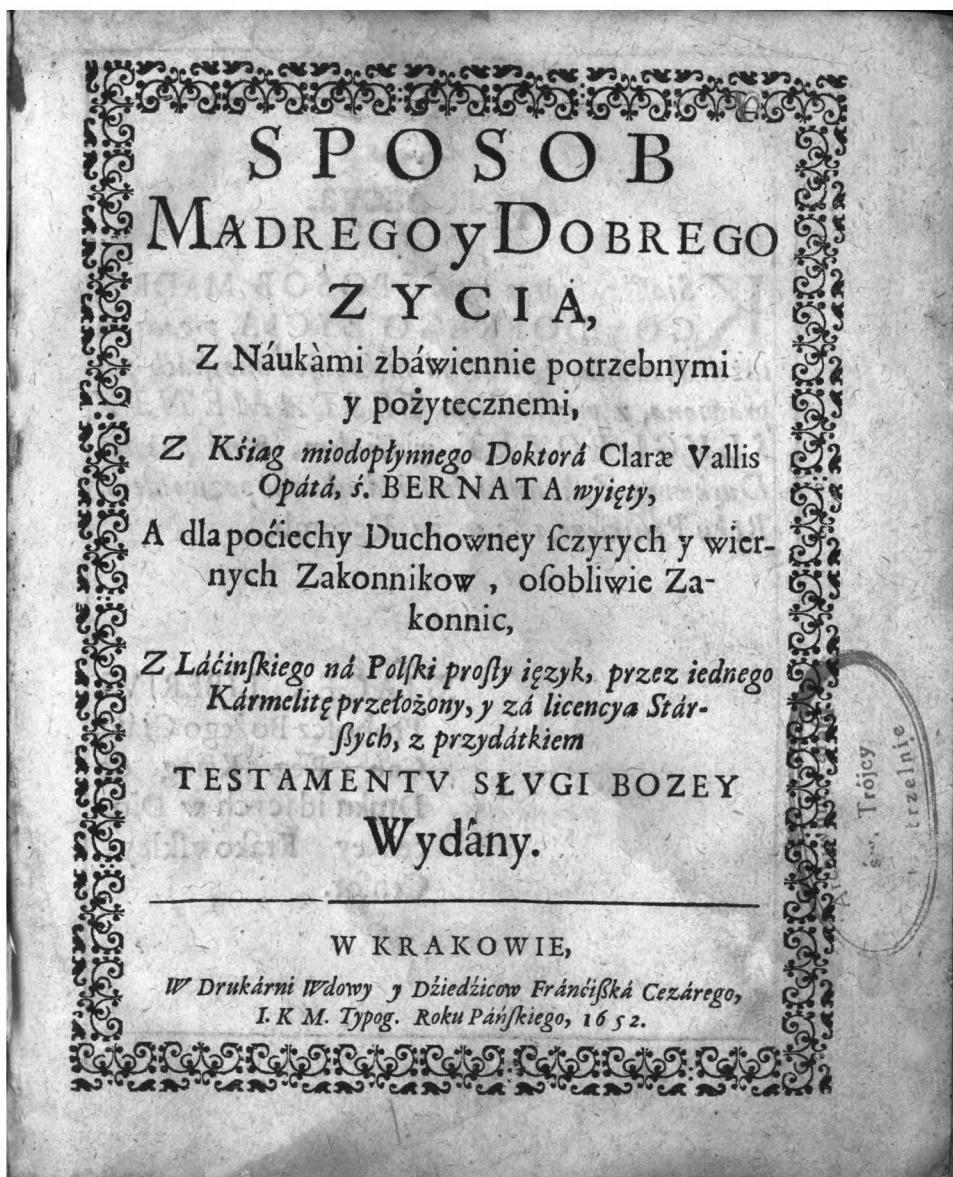
¹¹ Świadczy o tym, umieszczona na przedniej wyklejce woluminu, nota proveniencyjna: „Jadwiga Stawska ZOSN SKS”. Na temat Jadwigi Stawskiej zob. M. Borkowska, *Leksykon*, t. 2, s. 183.

¹² Wskazują na to owalne pieczętki z napisem: *Archiwum Parafii św. Trójcy w Strzelnie*.

¹³ Zob. J. Rył, *Biblioteka Katedralna w Gnieźnie w latach 1650–1975*, Lublin 1985, Nadbitka z czasopisma *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 51, s. [61] 177.

Ilustracja 1. Górna okładzina oprawy krakowskiego druku z 1652 r.

Ilustracja 2. Strona tytułowa krakowskiego druku z 1652 r.

Bibliografia

Bernard z Clairvaux. 1630. „Sposob mądrego y dobrego życia”, Kraków: Oficyna Franciszka Cezarego. W *Cyfrowa Biblioteka Narodowa Polona*. Dostępny w World Wide Web: <https://polona.pl/item/311475/2> [online], [dostęp 12.09.2016].

Bernard z Clairvaux. 1630. „Sposob Mądrego Y Dobrego życia”, Kraków: Oficyna Franciszka Cezarego. W *Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa*. Dostępny w World Wide Web: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=7973> [online], [dostęp 12.09.2016].

Bernard z Clairvaux. 1652. *Sposob Mądrego Y Dobrego Zycia*, Kraków: Oficyna wdowy i dziedziców Franciszka Cezarego (Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. BK 5496).

Bieniarzówna, Janina. 1972. „Liberiusz Jacek”. W *Polski słownik biograficzny*. t. 17, 282–283. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Borkowska, Małgorzata. 2005. *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*. t. 2. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Estreicher, Karol. 1891. *Bibliografia polska*. t. 12, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Katalog Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu. Dostępny w World Wide Web: <http://baza.biblioteka.przemyska.pl> [online], [dostęp 12.09.2016].

Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. cz. 3 – *Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka i in. 1976. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. t. 1, oprac. B. Górka, W. Tyszkowski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1991.

Kramarska-Anyszek, Krystyna. 1977. „Dzieje klasztoru pp. norbertanek w Krakowie na Zwierzyńcu do roku 1840”. *Nasza Przeszość* 47: 5–169.

Malicki, Marian. 2010. *Repertuar wydawniczy drukarni Franciszka Cezarego Starszego 1616–1651*. cz. 1. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Ozorowski, Edward. 1982, „Melecjusz Brokard Michał”. W *Słownik polskich teologów katolickich*. t. 3, red. H. Wyczawski, 91–92. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Rąb, Jan. 2010. „Melecjusz Brokard Michał”, W *Encyklopedia Jasioła*, red. Z. Świsłak, 351. Jasioła: Zdzisław Świsłak.

Rył, Jadwiga. 1985. „Biblioteka Katedralna w Gnieźnie w latach 1650–1975”. *Biblioteki i Muzea Kościelne* 51: 117–281.

Sipayłło, Maria. 1988. *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Warszawa: Pax.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 3 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Michał Muraszko

Adam Mickiewicz University in Poznań. Institute of History

e-mail: muraszkomichal@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3816-576X

Michał Muraszko, MA, is a PhD student in the Institute of History of Adam Mickiewicz University in Poznań. In 2012 he received MA in History at Nicolaus Copernicus University in Toruń. Since 2013 he has been working for the project financed by the grant of the Ministry of Science and Higher Education: "The inventory of the resources of the library of the Gniezno cathedral", run by Piotr Pokora, PhD. He is the author of the following articles: *Oprawy ksiąg kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, [in:] *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, pp. 191–207; *Wybrane oprawy ksiąg z prywatnych bibliotek polskich w zbiorach kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego*, *Studia Europaea Gnesnensia*, vol. 12: 2015, pp. 261–274; *Wycisk plakiety z popiersiem ostatniego Jagiellona na oprawie „Commentarius brevis rerum in orbe gestarum” ze zbiorów dawnej Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, *Biblioteka*, vol. 19: 2015, pp. 195–202.

Cracow print of 1652 dedicated to the abbess of the convent in Zwierzyniec – Eufrozyna

Korycińska

Key words: Eufrozyna Korycińska, Michał Brokard Melecius, the Publishing House of the widow and successors of Franciszek Cezary, Franciszek Cezary, printing in Cracow, the Norbertines, Cracow, Gniezno

Summary. The communication presents the Cracow printing of the work by Bernard of Clairvaux *The manner to live a wise and good life*, which was published in the publishing house of the widow and successors of Franciszek Cezary in 1652. The copy discussed here was found during inventory works in the Archdiocesan Archive in Gniezno. It turns out that Polish bibliographies and printed catalogues fail to include this publication. The edition was dedicated to the abbess of the convent in Zwierzyniec – Eufrozyna Korycińska by Michał Melecius. It consists of pages from the earlier publication of the work in 1630.

Michał Muraszko

Adam-Mickiewicz-Universität Posen. Institut für Geschichte

e-mail: muraszkomichal@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3816-576X

Mag. Michał Muraszko ist Doktorand im Institut für Geschichte der Adam-Mickiewicz-Universität in Posen. 2012 erhielt er den Magistergrad im Bereich der Geschichte an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Seit 2013 arbeitet er an einem wissenschaftlichen Projekt, finanziert vom polnischen Bildungsministerium: *Inwentaryzacja zasobu biblioteki katedralnej w Gnieźnie* [„Die Inventarisierung des Bestands der Dombibliothek in Gnesen“], unter Leitung von Dr. Piotr Pokora. Er ist Autor u. a. der folgenden Beiträge: *Oprawy ksiąg kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego* [Die Bucheinbände des Gnesener Domherrn Tomasz Josicki], [in:] *Tegumentologia polska dzisiaj* [Die heutige Einbandforschung in Polen], hrsg. von A. Wagner, Toruń 2015, S. 191–207; *Wybrane oprawy ksiąg z prywatnych bibliotek polskich w zbiorach kanonika gnieźnieńskiego Tomasza Josickiego* [Die gewählten Bucheinbände aus den polnischen Privatbibliotheken in den Beständen des Gnesener Domherrn Tomasz Josicki], *Studia Europaea Gnesnensia*, Bd. 12: 2015, S. 261–274; *Wycisk plakiety z popiersiem ostatniego Jagiellona na oprawie „Commentarius brevis rerum in orbe gestarum“ ze zbiorów dawnej Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie* [Der Abdruck einer Plakette mit der Büste des letzten Jagiellonen auf dem Einband von „Commentarius brevis rerum in orbe gestarum“ in den Beständen der alten Dombibliothek in Gnesen], *Biblioteka*, Bd. 19: 2015, S. 195–202.

Der Krakauer Druck von 1652, gewidmet der Äbtissin in Zwierzyniec Eufrozyna Korycińska

S **tichworte:** Eufrozyna Korycińska, Michael Brokard Melecius, Druckerei der Witwe und der Erben Franciszek Cezarys, Franciszek Cezary, Krakauer Druckerei, Prämonstratenserinnen, Krakau, Gnesen

Z **usammenfassung.** Der Bericht schildert den Krakauer Druck des Werkes von Bernhard von Clairvaux *Sposób mądrego i dobrego życia* [Vom weisen und guten Leben], das in der Druckerei der Witwe und der Erben Franciszek Cezarys 1652 erschien. Auf das besagte Exemplar stieß man während der Inventarisierungsarbeiten in den Beständen des Erzbischöflichen Archivs in Gnesen. Es erwies sich, dass die erwähnte Ausgabe in den grundlegenden polnischen Bibliografien und gedruckten Katalogen bisher nicht erwähnt wurde. Michael Brokard Melecius widmete die Edition der Äbtissin von Zwierzyniec Eufrozyna Korycińska. Größtenteils besteht sie aus Blättern aus der früheren Ausgabe von 1630.

Krzysztof Kopiński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Instytut Historii i Archiwistyki

e-mail: kkop@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-4379-9217

Judyta Zamrzycka, *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych*, Seria: Biblioteka ToMiTo, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014, ss. 149, ISBN 978-83-8019-089-4.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.016>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Krzysztof Kopiński jest zastępcą dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Interesuje się metodami komputerowymi w edytorstwie źródeł historycznych, systemem informacyjnym archiwów państwowych, komputeryzacją archiwów oraz historią średniowiecza, szczególnie Torunia. Autor wielu publikacji i wydawca edycji źródłowych, m.in.: *Gospodarcze i społeczne kontakty Torunia z Wrocławiem w późnym średniowieczu* (Toruń 2005); *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. razem z J. Tandeckim (Toruń 2007); *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. razem z P. Olińskim (Toruń 2008); *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, t. 1–2, wspólnie z K. Mikulskim (Toruń 2008–2015). Jest Przewodniczącym Komisji Historycznej Towarzystwa Miłośników Torunia, członkiem Stowarzyszenia Archiwistów Polskich oraz Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

Słowa kluczowe: introligatorzy, Toruń, średniowiecze, okres wczesnonowożytny, warsztaty introligatorskie, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Archiwum Państwowe w Toruniu, inkunabuły, rękopisy, oprawy

Streszczenie. W tekście omówiono i zrecenzowano pracę autorstwa Judyty Zamrzyckiej pt. *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych*, która ukazała się w 2014 r. Konstrukcja pracy jest dosyć ciekawa. Blisko 1/3 objętości książki stanowi baza dokumentacyjna, będąca wynikiem przeprowadzonej kwerendy. Pozostałe 2/3 objętości publikacji zawiera część teoretyczną wraz z omówieniem wyników badań. Podstawę badań J. Zamrzyckiej stanowiły inkunabuły i druki ze zbiorów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (łącznie 148 woluminów) oraz rękopisy z Archiwum Państwowego w Toruniu (łącznie 8). W książce Judyty Zamrzyckiej należy pochwalić przede wszystkim wypracowaną przez nią porównawczą metodę badania opraw rękopisów i inkunabułów oraz warsztatów introligatorskich działających na ziemiach polskich.

Od wielu lat sukcesywnie powstają prace na temat rękopisów i inkunabułów przechowywanych w Toruniu. W ograniczonym zakresie przedmiotem zainteresowania były do tej pory oprawy książek i materiałów archiwalnych. Judyta Zamrzycka, pracownik Archiwum Państwowego w Toruniu Oddział we Włocławku, w swej wydanej drukiem pracy magisterskiej, napisanej pod kierunkiem dr Małgorzaty Pronobis-Gajdzis z Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, stara się uzupełnić tę lukę.

Konstrukcja pracy jest dosyć ciekawa. Blisko 1/3 objętości książki (s. 96–149) stanowi baza dokumentacyjna, będąca wynikiem przeprowadzonej kwerendy. Pozostałe 2/3 objętości publikacji zawiera część teoretyczną wraz z omówieniem wyników badań. Praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, informacji o wykorzystanych materiałach archiwalnych i bibliografii. Wspomniana baza dokumentacyjna została umieszczona z kolei w pięciu aneksach. Celem pracy było stwierdzenie, czy forma zewnętrzna analizowanych rękopisów i inkunabułów ma cechy specyficzne, które można byłoby przypisać określonym warsztatom introligatorskim. Autorka poszła nawet dalej w swoich rozważaniach, zastanawiając się, czy autorstwa niektórych opraw na podstawie wyodrębnionych cech charakterystycznych nie dałoby się powiązać z określonymi introligatorami. Podstawę badań J. Zamrzyckiej stanowiły inkunabuły i druki ze zbiorów Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (dalej: WBP-KK), liczące łącznie 148 woluminów, oraz rękopisy z Archiwum Państwowego w Toruniu (dalej: APT; łącznie 8). Z ogólnej liczby 156 badanych woluminów tylko dla 75 książek zidentyfikowano wcześniej autorów opraw (w tej liczbie zawierają się wszystkie badane rękopisy z APT). Szczególnie ważnym źródłem dla Autorki były również dwa odpisy statutu cechu introligatorów toruńskich z 1608 r., które w 2012 r. przetłumaczył dr Witold Szczuczko.

W rozdziale I książki znalazła się charakterystyka rzemiosła introligatorskiego w późnym średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym. J. Zamrzycka wyjaśnia etymologię słowa *introligator*, a także podaje funkcjonujące w języku łacińskim określenia tego zawodu. Z czasem pojawiły się nazwy tego zawodu w innych językach europejskich. W podrozdziale traktującym na temat warsztatu pracy introligatora zostały scharakteryzowane najważniejsze narzędzia introligatorskie, następnie materiały potrzebne do wykonania opraw. Kilka razy w tej części książki zostało użyte słowo *klajster* (s. 10, 12), które należy raczej zaliczyć do słów wykorzystywanych w języku potocznym. W kolejnym podrozdziale Autorka koncentruje się już na omówieniu poszczególnych prac wchodzących w zakres obowiązków introligatora. Należy podkreślić, że wykład J. Zamrzyckiej jest bogato ilustrowany schematami montażu, szycia, oraz wiązania wykorzystywanymi w pracach introligatorskich (s. 13–28). Podrozdział zatytułowany „Więcej niż rzemiosło, czyli artyzm tworzenia zabytkowej książki” traktuje na temat technik zdobniczych wykorzystywanych w rzemiośle introligatorskim. Autorka wyraźnie zaznacza, że poszczególne zagadnienia omawia tutaj zgodnie z kolejnością etapów przygotowywania opraw przez introligatorów (s. 28 n.). Należy szczególnie pochwalić w tym miejscu szeroką wiedzę J. Zamrzyckiej na temat tych zagadnień i zarazem ciekawy sposób jej prezentacji. W dalszej części książki zostały z kolei omówione pra-

ce introligatorskie, które koncentrowały się na naprawie ksiąg posiadających już średniowieczne oprawy. W tej części pracy (s. 45–47) zostały zamieszczone dwie tabele: nr 3 informująca o wydatkach na restaurację ksiąg w latach 1729–1793 w klasztorze Panien Benedyktynek ze Lwowa na podstawie registrów konwentu oraz tabela nr 4 – podająca dane dla wspomnianego klasztoru o wydatkach na restaurację ksiąg w latach 1726–1796. Wydaje się, że wskazane tabele są tutaj niepotrzebne, a wystarczyłoby w zupełności powołać się tylko na publikację Jolanty Gwioździk¹. Nie do końca właściwe jest również przywoływanie tych tabel w zdaniu (s. 43): „Od XVI wieku kodeksy częściej poddawano przeoprawieniom (por. tab. 3, 4)”, gdy same tabele tylko i wyłącznie odnoszą się do XVIII w.

W rozdziale II została przedstawiona organizacja rzemiosła introligatorskiego w Polsce od XV do XVI/XVII w. W pierwszym podrozdziale Autorka omówiła skrótowo strukturę i organizację polskiego cechu introligatorów. Wydaje się jednak, że powoływanie się w tym miejscu na miasta takie, jak Wrocław lub Toruń jest niepoprawne (s. 48). Kilka stron dalej Autorka zamieszcza w swej książce tłumaczenie z języka niemieckiego statutu cechu introligatorów (s. 58). Należałoby się więc zastanowić, czy ten cech był polski, skoro potrzebował statutu w języku niemieckim. W przypadku wyjaśniania, czym było prawo magdeburskie zdecydowanie lepiej byłoby powołać się na publikacje z zakresu historii prawa, niż cytować, oprócz encyklopedii, pracę napisaną na studiach podyplomowych w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Lesznie, która była dostępna w Internecie (s. 49, przypis 7). W kolejnym podrozdziale zostały ukazane etapy kształcenia w zawodzie introligatora. Następnie J. Zamrzycka koncentruje się już na introligatorstwie w Toruniu w wyznaczonym przez siebie przedziale czasowym. W tej części pracy zostali po kolei omówieni toruńscy mistrzowie w zawodzie introligatora, w tym także anonimowi, oraz wspomniano funkcjonujące w Toruniu oficyny drukarskie i ich właścicieli (s. 53–57). W podrozdziale 2.3.2 znalazło się tłumaczenie toruńskiego statutu przywilejów cechowych introligatorów i szkatułkarzy z 1608 r. z języka niemieckiego na język polski. Jeszcze raz w tym miejscu należy zaznaczyć, że tłumaczenie przygotował w 2012 r. dr Witold Szczuczko. J. Zamrzycka opatrzyła natomiast to tłumaczenie swoimi dodatkowymi komentarzami.

W rozdziale III J. Zamrzycka przechodzi do próby wyodrębnienia cech charakterystycznych dla poszczególnych introligatorów toruńskich. Autorka swoje badania prowadziła na podstawie formularzy przygotowanych na potrzeby niniejszej pracy (formularze te zamieszczono w aneksie nr II oraz przykładowo wypełniony formularz I w aneksie nr III). W przypadku każdego badanego woluminu analizowano w formularzu I jego konstrukcję, cechy artystyczne oraz przeprowadzone naprawy. Następnie w formularzu II analizowano cechy specyficzne dla warsztatów introligatorskich. W ramach pierwszego etapu prac badano rękopisy i inkunabuły, których twórcy opraw byli zidentyfikowani. W ramach drugiego etapu badania przystąpiono do analizy opraw materiałów archiwalnych i druków, których introligatorzy nie byli znani. Autorka próbowała tutaj stwierdzić, czy określone cechy pozwalają na przypisanie danej oprawy do konkretnego twórcy. Jednocześnie w recenzowanej książce znalaz-

¹ J. Gwioździk, *Biblioteka panien benedyktynek łacińskich we Lwowie (XVI–XVIII wiek)*, Katowice 2001.

zła się informacja, że z badań wyłączono oprawy nowe oraz poddane zabiegom konserwatorskim i restauracji, a w sferze zainteresowania J. Zamrzyckiej znalazły się tylko „oryginalne oprawy, które całkowicie zachowują pierwotne cechy warsztatowe” (s. 72). Muszę w tym miejscu przyznać, że nie do końca jest dla mnie jasne w związku z tym zamieszczenie kilka stron dalej podrozdziału 3.4 podejmującego temat analizy woluminów, które utraciły pierwotne cechy warsztatowe, gdzie jest mowa wyraźnie o księgach poddanych zabiegom konserwacji i restauracji (s. 83). Kwestie te należałoby czytelnikowi lepiej wyjaśnić. W podrozdziale 3.1 zostały określone cech konstrukcji i stylu charakterystyczne dla wybranych warsztatów introligatorskich. Autorka nie zdecydowała się na badanie każdego wyodrębnionego warsztatu, ponieważ liczba zachowanych rękopisów i inkunabułów nie pozwalała każdorazowo na określenie cech specyficznych opraw. W podrozdziale 3.2 autorka wskazała w podpunkcie a na rękopisy, które udało się powiązać z warsztatem H.R. działającym od połowy XVI w. do 1617 r., natomiast w podpunkcie c – na tomy i woluminy, które mimo że pochodzą z nieznanego warsztatu, to wykazują cechy wspólne. Nie wiemy, dlaczego w podrozdziale tym zabrakło podpunktu b? J. Zamrzycka osobno potraktowała również 15 woluminów z grupy *Toruniensia* przechowywane w WBP-KK. Wcześniej z tego badania zostały wykluczone woluminy będące pojedynczymi przykładami, pochodzące z okresu późniejszego (II poł. XVII w.), poddane zabiegom konserwatorskim oraz niemające opraw. W podsumowaniu badań Autorka stwierdziła, że oprawy jednego wykonawcy mają cechy o charakterze typologicznym. Jakość metody badań zaproponowanej w tej pracy będzie uzależniona od zachowanej liczby opraw poszczególnych introligatorów. Ponadto w badaniach tego typu datacja treści rękopisu lub inkunabułu nie może być ściśle wiązana z powstaniem oprawy. Przykładem może być jeden z kodeksów, który został wydany w 1486 r., a oprawiono go dopiero w 1549 r. Jednocześnie Autorka zauważyła, że trudno będzie powiązać kompozycje stylistyczne występujące na tłoczeniach z określonymi warsztatami. Wskazać można tutaj na warsztat Stanisława Rejmana, działającego w latach 1566–1571, po którego śmierci narzędzia przejęli anonimowi rzemieślnicy. Część opraw przypisywana Rejmanowi została wykonana nawet w II połowie XVII w. Ciekawe jest również spostrzeżenie, że bardzo często oprawy powstałe w jednym warsztacie różniły się od siebie, ponieważ było to uzależnione od nakładów ponoszonych przez osoby zlecające zamówienie. W zakończeniu J. Zamrzycka potwierdza, że jedynie całościowe spojrzenie na konstrukcję i stylistykę opraw pozwala wyodrębnić cechy specyficzne, którymi odróżniały się od siebie określone warsztaty introligatorskie. Autorka z dużą dozą niepewności podchodzi do badań, które koncentrują się na wykazywaniu subtelnych różnic w stylistyce opraw, np. na podstawie kształtu zapinek czy wzorów tłoczeń. Jej zdaniem negatywny wpływ na cechy typologiczne opraw rękopisów i inkunabułów miały zabiegi konserwatorskie i restauratorskie, które zacierały lub zmieniały technikę wykonania i konstrukcję zażytku. Jedynie dbałość o wszystkie elementy konstrukcji pozwoli w przypadku opraw materiałów archiwalnych i starodruków na zachowanie wiedzy o dawnym rzemiośle introligatorskim. Tę część książki zamyka liczbowe podsumowanie wykorzystanych materiałów archiwalnych z APT oraz inkunabułów z WBP-KK, a także obszerna

bibliografia zawierająca pozycje z zakresu m.in. historii książki, introligatorstwa, konserwacji ksiąg, a także na temat rękopisów i inkunabułów toruńskich.

W Aneksie I znalazł się wykaz sygnatur analizowanych woluminów. Większość z nich pochodziła z WBP-KK, więc jedynie w przypadku tych pochodzących z APT podałbym informację na ten temat. We wspomnianym już Aneksie II znalazły się formularze badawcze przygotowane przez J. Zamrzycką wraz ze szczegółowym ich omówieniem. Aneks III zawiera sześć przykładów wypełnionego formularza I. W Aneksie IV znalazły się wypełnione formularze nr II, w których określono cechy charakterystyczne toruńskich warsztatów introligatorskich działających w okresie od XV w. do XVI/XVII w. Z kolei Aneks 5 stanowią tablice z dokumentacją fotograficzną wybranych woluminów. Należy w tym miejscu jedynie żałować, że nie udało się opublikować części ilustracji w kolorze.

W książce zdarzają się drobne błędy stylistyczne, np. s. 28: „Zdobienia wykonano także, krawędziach bloku...”; s. 43: „Przykład bibliotekarzy dbających o ochronę zbiorów stanowić może kapituła poznańska oraz klasztor Panien Benedyktynek Łacińskich ze Lwowa”, literówki: s. 62 „konkurencji”, s. 65 „cechy”, s. 65 „Mistrz [nie – KK] mógł”, s. 69 „Starci”, oraz pewne niedociągnięcia związane z aparatem pracy, tj. powołując się na *Encyklopedię wiedzy o książce*² należałoby podawać hasło, z którego korzystano.

W syntetycznym podsumowaniu książki Judyty Zamrzyckiej należy pochwalić przede wszystkim wypracowaną przez nią porównawczą metodę badania opraw rękopisów i inkunabułów oraz warsztatów introligatorskich działających na ziemiach polskich. Wydaje się, że zaproponowany sposób pracy można byłoby wykorzystać w badaniach na większą skalę nad dużą liczbą starych opraw występujących na określonym terenie. Być może warto byłoby zastanowić się, czy zawartości formularzy I i II nie dałoby rady przenieść do bazy danych, która jeszcze lepiej pozwoliłaby opracować wyniki badań. Drobne potknięcia Autorki zauważone w trakcie lektury tej książki nie powinny przesłaniać nam ogólnego pozytywnego wrażenia i zarazem dużego nakładu pracy włożonego w opracowanie wyników prezentowanych badań. Należy w tym miejscu jeszcze raz przywołać jeden z wniosków końcowych J. Zamrzyckiej, który w zasadzie może też odnosić się również do konserwatorów współcześnie zajmujących tego typu zabytkami, a mianowicie, że zachowanie elementów konstrukcji starych ksiąg będzie zasadniczo rzutowało na naszą wiedzę na temat działalności mistrzów introligatorskich w minionych epokach historycznych.

Bibliografia

Birkenmajer Aleksander, Bronisław Kocowski i Jan Trzynadłowski, red. 1971. *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław: Zakład Nar. im. Ossolińskich.

Gwioździk Jolanta. 2001. *Biblioteka panien benedyktynek łacińskich we Lwowie (XVI–XVIII wiek)*. Katowice: Wydaw. UŚ.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 8 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

² *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski i J. Trzynadłowski, *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971.

Krzysztof Kopiński

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of History and Archival Science

e-mail: kkop@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-4379-9217

Dr hab. Krzysztof Kopiński is the deputy head of the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. He is interested in computer methods applied in editing of historical sources, the information system of state archives, the digitalization of archives and medieval history, particularly the history of Toruń. He is the author of many publications and editor of sources such as: *Gospodarcze i społeczne kontakty Torunia z Wrocławiem w późnym średniowieczu* (Toruń 2005); *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, published with J. Tandecki (Toruń 2007); *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, published with P. Oliński (Toruń 2008); *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, t. 1–2, along with K. Mikulski (Toruń 2008–2015). He is the Head of the Historical Committee of the Society of Lovers of Toruń, a member of the Association of Polish Archivists and the Scientific Society in Toruń.

Judyta Zamrzycka, Toruń's bookbinders from the 15th to the 16th/17th centuries – the typology of technical features of the trade

Key words: bookbinders, Torun, the Middle Ages, the Early Modern period, bookbinding workshops, the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń, the State Archive in Toruń, incunables, manuscripts, binding

Summary. *The text discusses and reviews the work by Judyta Zamrzycka titled *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych*, which was published in 2014. The construction of the work is quite interesting. One-third of the content of the book constitutes the documentation base, which is the result of the query. The remaining two-thirds of the publication include the theoretical part and the overview of the findings. Judyta Zamrzycka examined incunables and prints from the collections of the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń (altogether 148 volumes) and manuscripts from the State Archive in Toruń (in total 8 volumes). The book by Judyta Zamrzycka deserves to be praised owing to the comparative method of the analysis of the covers of manuscripts and incunables and the research on bookbinding workshops in the Polish territories.*

Krzysztof Kopiński

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Geschichte
und Archiwissenschaft

e-mail: kkop@umk.pl

ORCID ID: 0000-0002-4379-9217

Dr. habil. Krzysztof Kopiński ist stellvertretender Direktor des Instituts für Geschichte und Archiwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Er interessiert sich für die Computermethoden in der Edition der historischen Quellen, für das informatische System der Staatsarchive, ihre Computerisierung wie auch für die mittelalterliche Geschichte, insbesondere der Stadt Thorn. Er ist Autor zahlreicher Veröffentlichungen und Herausgeber von Quelleneditionen, u. a.: *Gospodarcze i społeczne kontakty Torunia z Wrocławiem w późnym średniowieczu* [Wirtschaftliche und soziale Kontakte Thorns zu Breslau im Spätmittelalter] (Toruń 2005); *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)* [Das Schöffenbuch der Altstadt Thorns (1456–1479)], hrsg. zusammen mit J. Tandecki (Toruń 2007); *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]* [Die Bücher der Jungstadt Danzig 1400–1455 (1458–1459)], hrsg. zusammen mit P. Oliński (Toruń 2008); *Herbarz patrycjatu toruńskiego* [Das Wappenbuch des Thorner Patriziats], Bd. 1–2, hrsg. zusammen mit K. Mikulski (Toruń 2008–2015). Er ist Vorstandsvorsitzender der Historischen Kommission an der Gesellschaft der Liebhaber Thorns, Mitglied des Verbands der Polnischen Archivarinnen und Archivare sowie der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn.

Judyta Zamrzycka, Die Thorner Buchbinder vom 15. bis zum 16./17. Jahrhundert: Die Typologie der Werkstattmerkmale

S **tichworte:** Buchbinder, Thorn, Mittelalter, Frühe Neuzeit, Werkstätte der Buchbinder, Öffentliche Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn, Staatsarchiv in Thorn, Inkunabeln, Manuskripte, Einbände

Z **usammenfassung.** Im Text wird die 2014 erschienene Abhandlung von Judyta Zamrzycka *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku – typologia cech warsztatowych* [Die Thorner Buchbinder vom 15. bis zum 16./17. Jahrhundert – Die Typologie der Werkstattmerkmale] geschildert und rezensiert. Die Struktur der Arbeit ist ziemlich interessant. Fast einen Drittel des Buches bildet die Dokumentationsgrundlage, die nach einer Recherche gesammelt wurde. Die weiteren zwei Drittel beziehen sich auf die theoretischen Inhalte und werden mit der Besprechung der Forschungsergebnisse verbunden. Judyta Zamrzycka stützte sich in ihren Untersuchungen auf die Inkunabeln und Drucke aus den Beständen der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn (insgesamt 148 Bände) sowie die Manuskripte aus dem Staatsarchiv in Thorn (insgesamt 8). Bewundernswert ist in ihrem Buch vor allem die von ihr ausgearbeitete Methode einer Vergleichsuntersuchung der Einbände von Manuskripten und Inkunabeln sowie der Werkstätte der Buchbinder auf den polnischen Gebieten.

Wiesława Kwiatkowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Instytut Historii i Archiwistyki

e-mail: wk@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-4101-6888

M

Marlena Jabłońska, *Nowe wyzwania archiwów.*

Komunikacja społeczna i public relations,

Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016,

ss. 201, il. kolor., ISBN 978-83-231-3606-4.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.017>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłączonej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Wiesława Kwiatkowska jest profesorem nadzwyczajnym w Zakładzie Archiwistyki Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jej zainteresowania badawcze obejmują archiwistykę oraz historię średniowieczną i XIX w. Zajmuje się metodyką archiwalną, zwłaszcza opracowaniem zasobu archiwalnego, pruską kancelarią akt spraw, dziejami archiwów i ich stanem obecnym oraz kształceniem archiwistów. Problematyka historyczna dotyczy dziejów księgozbiorów średniowiecznych oraz historii Kościoła ewangelickiego w Prusach Zachodnich. Opublikowała m.in.: *Toruń miastem Hanzy* (Toruń 2000); *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta* (Toruń 2006) i *Dorobek polskiej archiwistyki w zakresie metodyki opracowania zasobu archiwalnego* (Warszawa 2014). Jest członkiem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Stowarzyszenia Archiwistów Polskich i Polskiego Towarzystwa Historycznego.

S

słowa kluczowe: archiwa, archiwistyka, archiwoznawstwo, funkcje archiwów, komunikacja społeczna, marketing, public relations, recenzja, zarządzanie archiwami

S

treszczenie. Opublikowana w 2016 r. monografia Marleny Jabłońskiej *Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations*, może zainteresować nie tylko archiwistów, będących jej głównymi adresatami, lecz także bibliotekarzy. Stanowi ona modelową propozycję ukazania komunikacji społecznej i *public relations* w całościach działań realizowanych przez archiwa, jako filozofii zarządzania, która powinna pozwolić na poprawę ich funkcjonowania i zmianę odbioru społecznego na znacznie lepszy. Zaproponowane rozwiązania mogą być wykorzystane w praktyce, oczywiście traktowane elastycznie i odpowiednio dostosowane do konkretnego archiwum, jego zasobu i potrzeb. To nowe spojrzenie na archiwa doskonale wpisuje się w przeobrażenia, jakie zachodzą w ostatnich latach w archiwach i ich otoczeniu. Rewolucja technologiczna, a zwłaszcza postępująca otwartość archiwów wymuszają zmiany w ich funkcjonowaniu i sięganie po coraz dosko-

nalsze narzędzia zarządzania, z powodzeniem stosowane już przez pokrewne instytucje, w tym biblioteki. Praca została napisana ładnym, żywym językiem, miejscami nawet bardzo emocjonalnie. Świadczy to o zaangażowaniu autorki i jej przekonaniu o dużej wartości poruszanych kwestii i formułowanych propozycji. Trudne dla archiwistów kwestie zarządcze przedstawia w sposób jasny i zrozumiały. Treść wzbogacają liczne rysunki i tabele, które zostały opracowane przez autorkę. Stanowią doskonałą ilustrację przedstawianych zagadnień i ułatwiają lepsze zrozumienie wniosków i podsumowań. Książka została starannie przygotowana i opublikowana przez Wydawnictwo Naukowe UMK, które otrzymało za nią wyróżnienie w konkursie Stowarzyszenia Wydawców Szkół Wyższych w 2017 r.

Opublikowana w roku 2016 monografia Marleny Jabłońskiej *Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations* może zainteresować nie tylko archiwistów, będących jej głównymi adresatami, lecz także bibliotekarzy. Autorka jest wychowanką toruńskiej szkoły archiwalnej, pracownikiem Zakładu Zarządzania Dokumentacją i Informacji Archiwalnej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jej zainteresowania badawcze obejmują szeroko rozumianą archiwistykę, do której wnosi nowe ustalenia i zdobycze innych nauk, co nadaje publikacjom często charakter interdyscyplinarny. Przykładem takiego nowatorskiego podejścia do zagadnień archiwalnych jest omawiana publikacja. Obiektem swojego zainteresowania Autorka czyni archiwa, zarówno samodzielne instytucje, jak i działy określonych jednostek, które wykonują zadania w zakresie gromadzenia, przechowywania, opracowania i udostępniania archiwaliów. Nie jest to jednak klasyczne opracowanie archiwoznawcze, ale próba ukazania archiwów w kontekście nauk o zarządzaniu. Stanowi modelową propozycję ukazania komunikacji społecznej i *public relations* w całokształcie działań realizowanych przez archiwa, jako filozofii zarządzania, która powinna pozwolić na poprawę ich funkcjonowania i zmianę odbioru społecznego na znacznie lepszy. Zaproponowane rozwiązania mogą być wykorzystane w praktyce, oczywiście traktowane elastycznie i odpowiednio dostosowane do konkretnego archiwum, jego zasobu i potrzeb. To nowe spojrzenie na archiwa doskonale wpisuje się w przeobrażenia, jakie zachodzą w ostatnich latach w archiwach i ich otoczeniu. Rewolucja technologiczna, a zwłaszcza postępująca otwartość archiwów wymuszają zmiany w ich funkcjonowaniu i sięganie po coraz doskonalsze narzędzia zarządzania, z powodzeniem stosowane już przez pokrewne instytucje, w tym biblioteki.

Dla realizacji podjętej problematyki Autorka przedstawia szereg zagadnień, które ujmuje w logiczne części. Rozpoczyna od wyjaśnienia pojęcia archiwum, podaje ich typologię, funkcje i plany rozwoju. Są to kwestie podstawowe, pozwalające zrozumieć obiekt dalszych rozważań, a jednocześnie wcale nie takie proste i jednoznaczne. Już samo rozumienie archiwum zmieniało się na przestrzeni dziejów, a obecnie nie tylko zachowało swoją wieloznaczność, ale i uległo wzbogaceniu. Dla jego wyjaśnienia Badaczka przyjmuje układ rzeczowo-chronologiczny i kolejno analizuje definicje lub rozważania dotyczące pojęcia archiwum zawarte w poszczególnych rodzajach piśmiennictwa: słownikach, podręcznikach, wybranej literaturze. Wydaje się, że bardziej czytelny byłby układ chronologiczny, który

pozwoлиły na ukazanie ewolucji definicji, dochodzenia do ustaleń „oficjalnych” zawartych w słownikach, czy stanowiących podsumowanie aktualnego stanu badań w podręcznikach. Osiągnięty efekt końcowy jest jednak w pełni zadowalający. Dokonany przegląd pozwolił Autorce na sformułowanie własnych propozycji dotyczących rozumienia pojęcia archiwum, a zwłaszcza zaproponowanie ich typologii, która sprawdza się nie tylko na potrzeby pracy, ale i w pełni oddaje ich podstawowe rodzaje.

W podobny sposób zajmuje się funkcjami archiwów. Analiza dotychczasowego dorobku dotyczącego tej kwestii pozwoliła na ukazanie zmian zachodzących w modelu funkcjonalnym archiwów oraz w typologii funkcji, dokonywanych z uwagi na różne czynniki: zakres czynności, cel działalności, z uwagi na zakres i obszar realizacji, stopień aktywności, zachodzące relacje, czy czas. Słusznie podtrzymuje klasyczny podział funkcji obejmujący gromadzenie, przechowywanie, opracowanie i udostępnianie, uznając go za na tyle uniwersalny, że obejmuje działania z różnych obszarów aktywności archiwów. Funkcje te wyróżniają archiwa spośród innych instytucji i decydują o ich specyfice. Przy ich realizacji były i są wykonywane szczegółowe zadania, których charakter zależy od wielu czynników i zmienia się w czasie. Marlena Jabłońska uznaje, że nowe funkcje archiwów związane z postępem technologicznym i funkcjonowaniem w sferze publicznej to nowe wyzwania, to właśnie nowa filozofia zarządzania archiwami oparta na komunikacji społecznej i *public relations*. Czy można jednak mówić o nowych funkcjach archiwów, czy raczej o zmianie zakresu i sposobu wykonywania zadań od dawna znanych i realizowanych? Praca publiczna odgrywała znaczącą rolę w przeszłości, a nawet były okresy, kiedy służba na rzecz społeczeństwa, zwłaszcza lokalnego była traktowana jako misja, której podporządkowane były inne działania. Rozważania dotyczące archiwów uzupełnia wizja ich rozwoju, pomimo że dotycząca archiwów państwowych, zawierająca wiele uniwersalnych zapisów, które mogą być wykorzystane przez inne instytucje, przechowujące zasób historyczny.

Zasadnicze części publikacji (rozdziały II–IV) są poświęcone marketingowi, komunikacji społecznej i *public relations*. Łączy je podobna koncepcja, zagadnienia ogólne są przenoszone na grunt archiwów i dostosowane do ich specyfiki w ramach czterech wyodrębnionych wcześniej ich typów: samodzielnych instytucji o charakterze publicznym; komórek organizacyjnych, czyli działów samodzielnych jednostek; archiwów społecznych i ośrodków dokumentacji; archiwów rotacyjnych o charakterze komercyjnym. Przy wyjaśnianiu podstawowych pojęć i zagadnień składających się na marketing, komunikację społeczną i *public relations* bazuje na opracowaniach, głównie o charakterze podręcznikowym. Punktem odniesienia dla propozycji własnych Autorki są urzędy administracji publicznej, a zwłaszcza biblioteki, które mają już znaczne doświadczenia w wykorzystaniu narzędzi marketingowych, opisane w literaturze przedmiotu. Najbardziej wartościowe w tych częściach pracy są propozycje Autorki przenoszące na grunt archiwów mechanizmy wypracowane przez nauki zarządcze. Dostosowuje do specyfiki tych instytucji podstawowe pojęcia z tego zakresu, a przede wszystkim ukazuje sposoby wykorzystania przez nie narzędzi marketingowych.

W ujęciu marketingowym archiwa, prowadząc działalność, muszą badać otoczenie, aby poznać docelowe grupy odbiorców i opracować dla nich ofertę. Omówiona kompozycja marketingowa dostosowana do potrzeb archiwów obejmuje: produkt lub usługę, cenę, dystrybucję, otoczenie fizyczne archiwów, procesy zarządcze, ludzi. W odniesieniu do archiwów przedstawia także komunikację na płaszczyźnie zewnętrznej i wewnętrznej, następnie otoczenie archiwów oraz narzędzia komunikacji w archiwach. Autorce udało się pokazać możliwości, które mogą być wykorzystane przez archiwa do budowania dobrych relacji wewnątrz i na zewnątrz instytucji. Trudno się z nią nie zgodzić, że komunikacja ma wpływ na całą działalność archiwum i rzutuje na jego odbiór społeczny. Stanowi także podstawę działań z zakresu *public relations*, które pełni liczne funkcje w instytucji, w tym najważniejsze: wizerunkową, zarządczą, kryzysową. Badaczka ukazuje liczne korzyści, jakie może przynieść archiwum, jego zasobowi, pracownikom i otoczeniu, wprowadzenie filozofii zarządzania opartej na komunikacji społecznej i *public relations*. Weryfikacja proponowanych tych ustaleń będzie możliwa w przyszłości, gdy podjęte zostaną badania empiryczne w archiwach stosujących opisane narzędzia.

Zgadając się z Autorką w kwestiach zasadniczych, należy zwrócić uwagę na pewne ograniczenia w korzystaniu z marketingowych narzędzi. Ich adaptacja przez archiwa winna jednak odbywać się ostrożnie i z zachowaniem odpowiedniego dystansu. Archiwa to instytucje o szczególnym charakterze – instytucje długiego trwania, które powinny być otwarte na nowości, ale jednocześnie zachowywać tradycyjne rozwiązania, niezmiennie bez względu na zmiany technologiczne czy społeczne. Mają one do spełnienia misję szczególną, wyróżniającą je spośród innych instytucji, także tych, które stanowią dla Autorki punkt odniesienia, czyli bibliotek i urzędów administracji publicznej. Zasadniczym celem działalności archiwów jest zabezpieczenie i zachowanie wieczyste materiałów o wartości historycznej, stanowiących dziedzictwo narodowe. Dla jego realizacji archiwistyka wypracowała naukowe zasady i wynikające z nich metody postępowania. Zwłaszcza przy selekcji, decydującej o strukturze zasobu i przy jego opracowaniu archiwisci stosują uniwersalne i ponadczasowe modele postępowania, w których potrzeby użytkowników powinny być uwzględniane, ale jako element uzupełniający. Struktura osób korzystających czy zainteresowanych archiwaliami zmienia się na przestrzeni lat. W ostatnich dziesięcioleciach zmalał znacząco udział naukowców, dominują „zwykli” obywatele, szukający śladów swoich przodków czy informacji dotyczących ich faktów z przeszłości. Stosowanie w działalności archiwalnej metod opartych na naukowych zasadach spełnia i przypuszczalnie w przyszłości będzie spełniać wymagania znacznie mniejszej grupy użytkowników (elity). Muszą one jednak być zachowane jako uniwersalne, ponadczasowe i w miarę obiektywne, czyli niezależne od doraźnych potrzeb i pozwalające na zachowanie i zabezpieczenie dziedzictwa archiwalnego.

Praca została napisana ładnym, żywym językiem, miejscami nawet bardzo emocjonalnie. Świadczy to o zaangażowaniu Autorki i jej przekonaniu o dużej wartości poruszanych kwestii i formułowanych propozycji. Trudne dla archiwistów kwestie zarządcze przedstawia w sposób jasny i zrozumiały. Treść wzbogacają

liczne rysunki i tabele, które zostały opracowane przez Autorkę. Stanowią doskonałą ilustrację przedstawianych zagadnień i ułatwiają lepsze zrozumienie wniosków i podsumowań. Książka została starannie przygotowana i opublikowana przez Wydawnictwo Naukowe UMK, które otrzymało za nią wyróżnienie w konkursie Stowarzyszenia Wydawców Szkół Wyższych podczas 21. Poznańskich Targów Książki Naukowej i Popularnonaukowej w 2017 r.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 23 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Wiesława Kwiatkowska

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of History and Archival Science

e-mail: wk@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-4101-6888

Dr hab. Wiesława Kwiatkowska is an associate professor in the Section of Archival Studies of the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. Her research interests include archival science and the history of the Middle Ages, the Prussian chancellery of files, the history of archives and their present condition, the education of archivists. Her historical interests focus on the history of medieval book collections and the history of Evangelical Church in West Prussia. She published as follows: *Toruń miastem Hanzy* (Toruń 2000); *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta* (Toruń 2006) i *Dorobek polskiej archiwistyki w zakresie metodyki opracowania zasobu archiwalnego* (Warszawa 2014). She is a member of the Scientific Society in Toruń, the Association of Polish Archivists and the Polish Historical Society.

Marlena Jabłońska, New challenges for archives: social communication and public relations

Key words: archives, archival science, archival studies, functions of archives, social communication, public relations, review, management of archives

Summary. The monograph *Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i public relations* by Marlena Jabłońska published in 2016 may attract the interest of not only archivists, but also librarians. It constitutes a model to show social communication and public relations as the philosophy of management in the context of activities carried out by archives, which should improve the archives' work and change their social reception. The solutions suggested here may be used in practice; they should be treated with flexibility and adjusted to a given archive, its resources and needs. This new outlook on the archives overlaps with the changes that have been taking place in the archives in the recent years. Technological revolution entails modifications in the archives' work, using more and more modern management tools, which have already been successfully employed by other institutions, including libraries. The monograph was written with a vivid and emotional language, which is the evidence of the author's involvement in the subject matter and the proposals she puts forward. The management issues, so difficult for archivists, have been presented in a clear and transparent manner. The monograph also includes a number of drawings and tables prepared by the author. They illustrate the issues addressed in the monograph and make it easier to understand the conclusions. The book was carefully prepared and published by Wydawnictwo Naukowe UMK [the Scientific Publishing House of Nicolaus Copernicus University], which received a distinction in the competition organized by the Association of Higher Education Publishers in 2017.

Wiesława Kwiatkowska

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Geschichte
und Archiwissenschaft

e-mail: wk@umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-4101-6888

Dr. habil. Wiesława Kwiatkowska ist Mitarbeiterin in der Abteilung für Archiwissenschaft des Instituts für Geschichte und Archiwissenschaft an der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Ihre Forschungsinteressen rekurrieren auf die Archiwissenschaft sowie auf die Geschichte des Mittelalters und des 19. Jahrhunderts. Sie setzt sich mit der archivarischen Methodik auseinander, und zwar vor allem mit der Bearbeitung von Archivbeständen, und bezieht sich in ihrer Forschung auf die preußische Kanzlei der Sachakten, die Geschichte der Archive und ihren heutigen Stand sowie die Ausbildung der Archivarinnen und Archivare. Im Mittelpunkt ihrer Forschung steht die Geschichte der mittelalterlichen Buchbestände sowie der evangelischen Kirche in Westpreußen. Sie veröffentlichte u. a.: *Toruń miastem Hanzy* [Thorn als eine Hansestadt] (Toruń 2000); *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta* [Die Kanzlei der evangelischen Unionskirche in Westpreußen in den Jahren 1817–1920 und die von ihr hinterlassenen Akten] (Toruń 2006) und *Dorobek polskiej archiwistyki w zakresie metodyki opracowania zasobu archiwalnego* [Die Werke der polnischen Archiwwissenschaft im Bereich der Bearbeitungsmethodik des Archivbestandes] (Warszawa 2014). Sie ist Mitglied der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn, des Verbands der Polnischen Archivarinnen und Archivare und der Polnischen Historischen Gesellschaft.

Marlena Jabłońska, Die neuen Herausforderungen für die Archive. Soziale Kommunikation und Publicrelations

S **tichworte:** Archive, Archiwwissenschaft, Archiwkunde, Funktionen der Archive, soziale Kommunikation, Marketing, Publicrelations, Rezension, Archivverwaltung

Z **usammenfassung.** Die 2016 veröffentlichte Monografie Marlena Jabłońskas unter dem Titel „Nowe wyzwania archiwów. Komunikacja społeczna i *public relations*“ [„Die neuen Herausforderungen für die Archive. Die soziale Kommunikation und *Publicrelations*“] kann nicht nur für die Archivarinnen und Archivare, die ihre Hauptempfänger sind, sondern auch für die Bibliothekarinnen und Bibliothekare aufschlussreich sein. Sie ist ein vorbildlicher Vorschlag, um die soziale Kommunikation und Publicrelations im Zusammenhang mit allen Aufgaben der Archive zu schildern. Es ist eine Verwaltungsphilosophie, die es erlauben sollte, ihre Funktionsweise zu verbessern und die soziale Rezeption positiv zu beeinflussen. Die vorgeschlagenen Lösungen können in der Praxis genutzt werden, selbstverständlich flexibel betrachtet und entsprechend gut angepasst an ein bestimmtes Archiv, an seinen Bestand und seine Bedürfnisse. Dieser neue Blick auf die Archive entspricht sehr gut dem Wandel der Archive und ihrem Milieu in den letzten Jahren. Die technologische Revolution, insbesondere aber die immer größere Offenheit der Archive, erzwingen die Änderungen

in ihrer Tätigkeit und die Verwendung immer besserer Verwaltungswerkzeuge, die bereits von verwandten Institutionen, darunter den Bibliotheken erfolgreich verwendet werden. Die Arbeit wurde in einer schönen, lebendigen Sprache verfasst, manchmal sogar sehr emotional. Das zeugt vom Engagement der Autorin und ihrer Überzeugung vom großen Wert der angesprochenen Fragen und formulierten Vorschläge. Die für die Archivare schwierigen Verwaltungsfragen schildert sie klar und verständlich. Den Inhalt bereichern zahlreiche Abbildungen und Tabellen, die von der Autorin bearbeitet wurden. Sie sind eine gute Bestätigung der erläuterten Fragen und erleichtern das Verständnis von Schlussfolgerungen und Zusammenfassungen. Das Buch wurde sorgfältig vorbereitet und veröffentlicht vom Wissenschaftlichen Verlag der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, der dafür 2017 eine Auszeichnung im Wettbewerb des Verlegervereins der Hochschulen erhielt.

Anna Supruniuk

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Archiwum

e-mail: Anna.Supruniuk@bu.umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-3519-3319

Janusz Tondel, *Książ i królowa jednej nocy* w Bibliotece Uniwersyteckiej: reminiscencje.

Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016,
286. [1] s.: il., ISBN 9788323135449.

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.018>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Anna Supruniuk jest kierownikiem Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK). W 1996 r. obroniła w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK dysertację doktorską zatytułowaną: *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku* (Warszawa 1998), a w 2011 r. uzyskała tytuł naukowy doktora habilitowanego za pracę: *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy* (Warszawa 2010). Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na historii średniowiecza, przede wszystkim na studiach nad elitą polityczną książęcego Mazowsza i relacjami mazowiecko-polskimi w końcu XIV i w XV w., a także na historii emigracji polskiej w XX w., dziejach kultury i nauki polskiej w Toruniu w XX w. ze szczególnym uwzględnieniem UMK oraz historii Uniwersytetu Wileńskiego od 1773 do 1945 r. Opublikowała m.in.: *Bibliografia prac i publikacji Towarzystwa Naukowego w Toruniu za lata 1961–1999* (Toruń 2000); *Szkice o rycerstwie mazowieckim XIV/XV wieku* (Toruń 2008); *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w fotografiach: 1919–1939*, współaut. Mirosław A. Supruniuk (Toruń 2009); *Ex Oriente ad finem terrae. Polish knights on the way to Santiago de Compostela in 14th and 15th century* (London–Wielka Nieszawka–Toruń 2010); *Uniwersytet z Łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio*, współaut. Mirosław A. Supruniuk, ze wspomnieniem Andrzeja Tomczaka (Toruń 2015) i *Tajemnicze początki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: (Wilno i Lwów w Toruniu)*, współaut. Mirosław A. Supruniuk, ze wspomnieniem Józefa Szudego (Toruń 2017).

S

łowa kluczowe: Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, historia biblioteki, wspomnienia o bibliotece, budynki biblioteczne, pracownicy biblioteki

S

treszczenie. Książka jest zbiorem szkiców-wspomnień opowiadających o dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej i jej pracownikach w latach 1971–1977. Janusz Tondel, autor wspomnień, historyk książki i bibliotek, przez sześć lat był pracownikiem uniwersyteckiej księżnicy, w której poznawał i zgłębiał tajniki sztuki bibliotekarskiej. Jest to także opowieść o dniu

codziennym pracowników biblioteki, ich przyzwyczajeniach i pasjach, ale też o organizowanych imprezach, balach. W podzielonej na dwie części publikacji zostało opisane życie w dwóch budynkach uniwersyteckiej księżnicy. W pierwszym, starym gmachu położonym na Bydgoskim Przedmieściu, biblioteka działała w latach 1947–1973. W drugim, nowoczesnym i funkcjonalnym obiekcie na toruńskich Bielanych, funkcjonuje od maja 1973 r. do dnia dzisiejszego. Publikację uzupełniają liczne fotografie ze zbiorów biblioteki oraz archiwów jej pracowników.

Wydana nakładem Wydawnictwa Naukowego UMK książka Janusza Ton-dela *Kniaź i królowa jednej nocy w Bibliotece Uniwersyteckiej: reminiscencje* nie powinna zostać niezauważona. Powodów ku temu jest kilka. Jednym jest tytuł, który może zaciekawić i zainteresować przyszłego czytelnika, innym szata graficzna.

Książka jest opowieścią o Bibliotece Uniwersyteckiej i jej pracownikach w latach 1971–1977, opisaną przez naocznego świadka i uczestnika wydarzeń, które przechował w pamięci i odtworzył je. Pełno w niej dygresji, uwag, anegdot i odniesień do czasów wcześniejszych, a nawet początków funkcjonowania biblioteki w roku 1945. Reminiscencje z pierwszej połowy lat 70. XX w. opowiadają o codziennym dniu pracy biblioteki i jej pracowników zatrudnionych na różnych szczeblach służbowej drabiny, pasjach i zainteresowaniach czy rytuałach bibliotecznych. Scharakteryzowane zostały zbiory, opisane poszczególne biblioteczne agendy, czytelnie i katalogi. Całość podzielono na dwie części; w pierwszej sportretowano stary budynek biblioteczny położony przy ul. Chopina 12/18 (od roku 1975 siedziba Instytutu Matematyki UMK), w drugiej nowy gmach na Bielanych.

Autor reminiscencji – historyk książki, dziejów typografii, bibliotek i bibliofilstwa na obszarze Prus Książęcych i Królewskich, obecnie emerytowany profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika całe swoje naukowe życie związał z toruńską *Alma Mater*. Po maturze w roku 1965 podjął na ówczesnym Wydziale Humanistycznym UMK studia historyczne, które ukończył, uzyskując tytuł magistra w zakresie historii starożytnej. Bibliotekarzem stał się niespodziewanie. W październiku 1971 r. po rocznych, przygotowawczych studiach asystenckich w Zakładzie Historii Starożytnej Instytutu Historii i Archiwistyki UMK podjął, za namową swojej promotorki prof. Marii Jaczynowskiej, pracę i rozpoczął „naukową przygodę” w uczelnianej księżnicy. Do tego momentu bibliotekę znał tylko jako czytelnik spędzający długie godziny w katalogach i czytelni, przygotowując się do egzaminów, poszukując książek czy wertując potrzebne do prac zaliczeniowych źródła i opracowania.

W bibliotece pracował zaledwie sześć lat (1971–1977), które – jak się okazało – były ważnym etapem w życiu młodego absolwenta historii. Lata te wywarły wpływ na dalszy rozwój jego uniwersyteckiej kariery, określenie kierunku studiów i zainteresowań oraz przede wszystkim na zmianę profilu pracy naukowej z historii starożytnej, z której jeszcze w roku 1979 obronił pracę doktorską, na bibliologię.

Tej ostatniej dziedzinie bez reszty „poświęcił” się po odejściu z biblioteki, po tym jak otrzymał propozycję przejścia do Zakładu Bibliotekoznawstwa oraz zapewnienie, że w nowym miejscu będzie mógł zajmować się wybraną przez siebie tematyką, czyli studiami nad książką i księgozbiorami królewieckimi przechowy-

wanymi w Bibliotece Uniwersyteckiej. Dopiero wówczas, po namyśle „porzucił” tę pracę, chociaż – jak wspomina – nie była to łatwa decyzja.

Początek lat 70. XX w., czyli moment, w którym Janusz Tondel rozpoczął pracę, to – z różnych względów – czas ważny w dziejach biblioteki. Z jednej strony następowała wymiana pokoleniowa kadry bibliotekarskiej, z drugiej zmiana adresu.

Po ponad 25. latach „pobytu” w gmachu na Bydgoskim Przedmieściu, w początkach 1973 r. bibliotekę przeniesiono do nowoczesnego i funkcjonalnego budynku usytuowanego w centralnym punkcie miasteczka akademickiego na toruńskich Bielanych.

W latach 1947–1973 biblioteka mieściła się w trzykondygnacyjnym gmachu przy ul. Chopina, którego budowę rozpoczęto tuż przed wybuchem II wojny z przeznaczeniem na Muzeum Ziemi Pomorskiej. W marcu 1946 r. władze UMK zdecydowały, że otrzymany od władz Torunia budynek będzie siedzibą Biblioteki Uniwersyteckiej, która od prawie roku działała, wspólnie z Książnicą Miejską, w gmachu TNT przy ul. Wysokiej 16. Już w momencie przeprowadzki z ul. Wysokiej okazało się, że nowy budynek będzie za mały dla zgromadzonych zbiorów, mimo że znajdowały się w nim dwie czytelnie, pięć magazynów, 68 pokoi zakładowych i sześć gospodarczych oraz cztery mieszkania służbowe.

Powstała we wrześniu 1945 r. Bibliotekę Uniwersytecką w krótkim czasie stworzyli od podstaw przybyli do Torunia w kilku transportach ekspatriacyjnych pracownicy biblioteki zlikwidowanego w grudniu 1939 r. przez władze litewskie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Utworzyli i... przez długie lata kierowali prawie wszystkimi bibliotecznymi agendami. Wszyscy oni, Wilnianie, wiedzą i doświadczeniem wyniesionymi z pracy w Uniwersyteckiej Bibliotece Publicznej w Wilnie „służyli” w Toruniu nowo powołanej uczelni i jej książnicy, którą zorganizowali na wzór wileński, tak, że cała struktura, nazewnictwo, kształt katalogów, karty katalogowe, rewery, pieczętki, zakładki, kary biblioteczne, sposób sygnowania i inwentaryzowania książek, sposób układania ich na regałach – były wileńskie. W roku 1946 spośród 24 pracowników biblioteki, aż 21 pochodziło z Wilna. Niewątpliwie przyczyną tego był fakt, że w Toruniu praktycznie nie istniało miejscowe środowisko bibliotekarskie, a jedyną biblioteką z prawdziwego zdarzenia była powstała w 1923 r. Książnica Miejska, której kadra wraz z dyrektorem Zygmuntem Mocarskim liczyła zaledwie kilka osób.

W końcu lat 60. XX w. w Bibliotece Uniwersyteckiej pracowało jeszcze około 20 osób z terenu byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilnianami była dyrektor Maria Puciatowa i jej zastępca Edmund Józefowicz, a także kierownicy kilku większych jednostek bibliotecznych, w tym oddziałów: gromadzenia, katalogu rzeczowego, informacji naukowej, zbiorów kartograficznych, rękopisów czy konserwacji. Przez długie lata w bibliotece istniał podział na Wilniuków i miejscowych „krzyżaków”.

Pracujący wówczas w uczelnianej książnicy Janusz Tondel miał szczęście spotkać osoby zatrudnione jeszcze w latach 40. XX w., które – jak sam pisze – imponowały mu swą wiedzą i kulturą osobistą, miały wpływ na jego dalsze życie

zawodowe. Niektóre z nich przed rokiem 1939 pracowały w Uniwersyteckiej Bibliotece Publicznej w Wilnie, pochodziły z innej epoki, miały inne wykształcenie, doświadczenie życiowe i bibliotekarskie niż młodzi, angażowani wówczas do pracy i nieposiadający żadnego przygotowania przyszli adepci sztuki bibliotekarskiej.

W bibliotece, młody historyk przeszedł kolejne etapy kariery bibliotekarskiej, poczynając od stanowiska młodszego bibliotekarza w Oddziale Opracowania Druków Nowych, gdzie pod okiem kustosz Barbary Serczykowej poznawał rudymenty sztuki bibliotekarskiej. Po odbyciu krótkich praktyk w kilku oddziałach uczelnianej ksiąźnicy w końcu, już w nowym gmachu, trafił do Oddziału Starych Druków i Rękopisów, w którym zakończył swoją bibliotekarską „przygodę”, ale odnalazł naukową fascynację i zmienił zainteresowania badawcze. Właśnie tam pod okiem wytrawnej znawczyny starej książki i poliglotki dr Krystyny Podlaszewskiej oraz kustosza Leonarda Jarzębowskiego poznawał z autopsji stare druki, oglądał niedostępne cymelia, pomagał w organizacji wystaw, zgłębiał dzieje starych książek i księgozbiorów.

W szkicach została opisana nie tylko dyrekcja (przypomniano m.in. osobę pierwszego dyrektora – dr. Stefana Burhardta), kustosze i bibliotekarze, lecz także osoby nie mniej ważne dla funkcjonowania instytucji: magazynierzy, pracownicy obsługi czy niżsi funkcjonariusze. Wypada wspomnieć niektóre z tych osób, barwnie i ciekawie opisane przez autora. Na kartach opowieści lśnią blaskiem nazwiska kustosza Henryka Baranowskiego, Wiesława Mincera, Mikołaja Dzikowskiego, Edmunda Józefowicza, Teresy Myzyk, Marty Płoszaj, Leopolda Rozentała, Romana Burego, Elwiry Wróblewskiej i wielu innych. Wspomnienia o kustoszach i bibliotekarzach przeplatają się ze wzmiankami o niemal już dziś zapomnianych pracownikach administracji i obsługi. Odnotowane zostały nazwiska: kierownika Sekcji administracyjno-gospodarczej Stanisława Wasilewskiego, starszego pedla Wandy Wawrzynowicz, magazynierów: Eugeniusza Mosiewicza i Wacława Glińskiego, dowcipnie nazwanego przez jednego z bibliotekarzy, z racji noszonego nazwiska, Kniaziem. Wśród nich odnajdujemy też postać jedyne zatrudnionego w bibliotece Węgra – Istvana Nemere, który po kilku latach pracy powrócił do rodzinnego kraju i został pisarzem.

Wszystkie te osoby pracujące w gmachu na Bydgoskim Przedmieściu były zgranym zespołem, który stworzył specyficzny klimat, więź i zażyłość oraz niepowtarzalną, rodzinną atmosferę, próbując jednocześnie zachować wspomnienie o bibliotece uniwersyteckiej w Wilnie. Stąd stanowisko herbaciarki zatrudnionej w bibliotece, która codziennie rano około godziny dziesiątej ubrana w biały kitel z dużym, pokrytym emalią blaszanym dzbanem wędrowała po budynku i rozdawała pracownikom herbatę. Jej pojawienie było sygnałem do rozpoczęcia śniadania. Rytuał ten, przeniesiony z biblioteki w Wilnie, bezpowrotnie zniknął po przeprowadzce do nowego gmachu, podobnie jak imprezy, które z rozmachem często były urządzane w starym budynku.

W pamięci czytającego z pewnością pozostaną także opisy hucznych bali bibliotecznych organizowanych przeważnie w czytelni starej biblioteki, w których gremialnie uczestniczyli bibliotekarze. Nierzadko były to bale kostiumowe, jak

osławiony Sylwester z roku 1964, który odbył się w budynku Starego Młyna przy ul. Przedzamcze 6a. W tym starym, pokrzyżackim młynie w latach 1961–1994 mieścił się biblioteczny magazyn książek i starych druków, a obecnie, po remoncie i modernizacji, znajdują się pomieszczenia restauracji – Hotelu „1231”. Ostatni bal biblioteczny, w którym wziął też udział Autor wspomnień, odbył się w roku 1972 w starym gmachu biblioteki. Na Bielanych tradycji tej nie kontynuowano. Tam, kilka razy w okolicach świąt Bożego Narodzenia odbyły się jasełka przygotowane przez pracowników.

W marcu 1973 r. rozpoczęła się przeprowadzka zbiorów biblioteki do nowego pięciokondygnacyjnego, poprzedzonego parterowym pawilonem, gmachu w miasteczku uniwersyteckim na Bielanych. Nowy budynek, w porównaniu ze starym, ciasnym i ciemnym był nowoczesny, funkcjonalny i „olbrzymi”, tak że z początku „nie wydawał się skrojony na naszą miarę”. Zaraz po przenosinach raził pracowników dużymi, pustymi i niezagospodarowanymi przestrzeniami, „drażnił” zapachami farby, świeżymi zaprawami i tasiemcowatymi korytarzami. Gubili się w nim, błędzili po labiryntach nieznanym jeszcze, długich ciągów korytarzy. Rozluźniły się też zadzierzgnięte wcześniej bliskie więzi między pracownikami, teraz porzucanymi po różnych kondygnacjach.

Po przeprowadzce na Bielany nawet kwiaty tak bujnie rosnące na parterze hallu biblioteki w budynku przy ul. Chopina, nie mogły „odnaleźć się” w nowym miejscu. Porozstawiane po różnych, długich korytarzach i pustych przestrzeniach „osamotnione” zmarniały. Dopiero po pewnym czasie pracownicy docenili zalety i atuty nowego gmachu.

Wraz z przeprowadzką na Bielany bezpowrotnie „odeszła” też atmosfera, którą można wyczuć w tej części opowieści poświęconej gmachowi przy ul. Chopina. Najpewniej przyczyną tego była zmiana otoczenia, odległość od Starówki, brak intymności w nowym, dużym budynku, ale też wymiana kadry bibliotecznej i dyrekcji. We wrześniu 1973 r. po 27 latach pracy przeszła na emeryturę dyrektor Maria Puciatowa; odeszły też osoby zatrudnione jeszcze w latach 40. XX w. Zastąpili ich pracownicy, w większości urodzeni w Toruniu i okolicach, najczęściej absolwenci Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, posiadający inny bagaż doświadczeń, wychowania w innych czasach. Od tego momentu zmieniła się także pozycja biblioteki, która zyskała dodatkowe etaty, rozbudowała sieć bibliotek zakładowych, ale przede wszystkim zaczęła odgrywać ważną rolę na UMK. Na Bielanych rozpoczęła się nowa epoka w dziejach Biblioteki Uniwersyteckiej, która trwa do chwili obecnej.

Omawiana książka to niezwykle świadectwo, mające wartość nie tylko historyczno-dokumentalną, lecz także – literacką. Jest osobistym przewodnikiem po dziejach instytucji i czasach, które minęły. Napisana klarownym językiem, ze swadą, zacięciem, dużym poczuciem humoru i dystansem do własnej osoby, pełna jest nieznanym nam faktów i osobistych refleksji. Na jej kartach odnajdujemy świat, który pozostał tylko w pamięci Autora i osób z nim pracujących. To dzięki nim został opisany i przypomniany. Swoje wspomnienia Autor wzbogacił i dopełnił wiedzą zaczerpniętą z innych źródeł. Jednym z nich była pamięć bibliotekarzy, jego

koleżanek i kolegów, oraz osób ze starszej generacji, innym – archiwalia, słowniki biograficzne, katalogi wystaw, wspomnienia i publikacje na temat biblioteki.

Starannie przygotowane do druku szkice zostały uzupełnione licznymi i unikatowymi materiałami ikonograficznymi dopełniającymi lekturę oraz przybliżającymi bohaterów tej opowieści. Zamieszczone w książce fotografie w większości pochodzą z bogatych zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej oraz domowych archiwów jej pracowników. Całość uzupełnia bibliografia (w wyborze) i indeks osób.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 9 VI 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Anna Supruniuk

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Archive

e-mail: Anna.Supruniuk@bu.umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-3519-3319

Dr hab. Anna Supruniuk is the head of the Archive of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In 1996 she defended her PhD thesis *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku* (Warszawa 1998) in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. In 2011 she obtained her postdoctoral degree of dr hab. for the work *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy* (Warszawa 2010). Her research interests focus on medieval history, particularly the studies on the political elite of the Duchy of Masovia and the Masovian-Polish relations at the end of the 14th and the 15th centuries, the history of Polish emigrants in the 20th century, the history of Polish culture and science in Toruń in the 20th century with special emphasis on Nicolaus Copernicus University and the history of Vilnius University from 1773 to 1945. She published: *Bibliografia prac i publikacji Towarzystwa Naukowego w Toruniu za lata 1961-1999* (Toruń 2000); *Szkice o rycerstwie mazowieckim XIV/XV wieku* (Toruń 2008); *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w fotografiach: 1919–1939*, along with Mirosław A. Supruniuk (Toruń 2009); *Ex Oriente ad finem terrae. Polish knights on the way to Santiago de Compostela in 14th and 15th century* (London-Wielka Nieszawka-Toruń 2010) and *Uniwersytet z Łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio*, along with Mirosław A. Supruniuk, including memories of Andrzej Tomczak (Toruń 2015) and *Tajemnicze początki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: (Wilno i Lwów w Toruniu)*, along with Mirosław A. Supruniuk, including memories of Józef Szudy (Toruń 2017).

Janusz Tondel, The prince and the queen of the night in the University Library: reminiscence

K

Key words: The University Library in Toruń, history of the library, memories about the library, library buildings, library workers

S

Summary. The book constitutes a collection of memoirs referring to the University Library and its employees in the years 1971–1977. The author of the memoirs, the historian of books and libraries worked in the University Library for six years. The book is also a story about the daily life of library workers, their habits and passions, events and parties organized by them. The publication is divided into two parts, in which the life in two buildings of the university library was described. In the first old building situated in Bydgoskie Przedmieście, the library operated in the years 1947–1973. Since May 1973 the library has been located in the modern building in Bielany. The publication includes numerous photographs from the collections of the library and the archives of its workers.

Anna Supruniuk

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Archiv

e-mail: Anna.Supruniuk@bu.umk.pl

ORCID ID: 0000-0003-3519-3319

Dr. habil. Anna Supruniuk ist Leiterin des Archivs der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. 1996 verteidigte sie im Institut für Geschichte und Archivwissenschaft ihre Dissertation unter dem Titel *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku [Die Umgebung des masowischen Herzogs Siemowit IV. (1374–1426). Eine Studie über die politische Elite Masowiens an der Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert]* (Warszawa 1998), und 2011 ihre Habilitationsschrift *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy [Das Masowien des Geschlechts Siemowit (1341–1442). Die politischen Schicksale und die Machtstrukturen]* (Warszawa 2010). Ihre Forschungsinteressen konzentrieren sich auf die Geschichte des Mittelalters, vor allem auf die Analyse der politischen Elite des herzoglichen Masowien und die Verhältnisse zwischen Masowien und Polen im Ausgang des 14. und im 15. Jahrhundert sowie auf die Geschichte der polnischen Emigration im 20. Jahrhundert, die Geschichte der polnischen Kultur und Wissenschaft in Thorn im 20. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn sowie der Geschichte der Wilnaer Universität seit 1773 bis 1945. Sie veröffentlichte u. a.: *Bibliografia prac i publikacji Towarzystwa Naukowego w Toruniu za lata 1961–1999 [Die Bibliografie der Arbeiten und Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft zu Thorn 1961–1999]* (Toruń 2000); *Szkice o rycerstwie mazowieckim XIV/XV wieku [Die Skizzen über das masowische Rittertum im 14./15. Jahrhundert]* (Toruń 2008); *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w fotografiach: 1919–1939 [Die Stefan-Batory-Universität in Wilna auf den Fotografien: 1919–1939]*, zusammen mit Mirosław A. Supruniuk (Toruń 2009); *Ex Oriente ad finem terrae. Polish knights on the way to Santiago de Compostela in 14th and 15th century [Ex Oriente ad finem terrae. Die polnischen Ritter auf dem Weg nach Santiago de Compostela im 14. und 15. Jahrhundert]* (London-Wielka Nieszawka-Toruń 2010) und *Uniwersytet z Łaski Bożej. Lata 1945–1946 w historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w prasie i radio [Die Universität von Gottes Gnade. Die Jahre 1945–1946 in der Geschichte der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn in der Presse und im Radio]*, zusammen mit Mirosław A. Supruniuk, mit Erinnerungen von Andrzej Tomczak (Toruń 2015) sowie *Tajemnicze początki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika: (Wilno i Lwów w Toruniu) [Die geheimnisvollen Anfänge der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn: (Wilna und Lemberg in Thorn)]*, zusammen mit Mirosław A. Supruniuk, mit Erinnerungen von Józef Szudy (Toruń 2017).

Janusz Tondel, Der Fürst und die Königin einer Nacht in der Universitätsbibliothek.

Reminiszenzen

S

Stichworte: Universitätsbibliothek in Thorn, Geschichte der Bibliothek, Erinnerungen an die Bibliothek, Bibliotheksgebäude, MitarbeiterInnen der Bibliothek

Z

usammenfassung. Das Buch ist eine Sammlung von Skizzen und Erinnerungen an die Geschichte der Universitätsbibliothek in Thorn und ihre MitarbeiterInnen in den Jahren 1971–1977. Der Autor der Erinnerungen, Buch- und Bibliothekshistoriker, war sechs Jahre lang Mitarbeiter der Universitätsbibliothek, wo er die Geheimnisse der Bibliothekskunst erkundete. Es ist auch eine Erzählung vom Alltag der BibliotheksmitarbeiterInnen, von ihren Gewohnheiten und Leidenschaften, aber auch von organisierten Veranstaltungen und Bällen. In der in zwei Teile gegliederten Publikation schilderte man das Leben in zwei Gebäuden der Universitätsbibliothek. Im ersten, alten Gebäude in der Bromberger Vorstadt wirkte die Bibliothek in den Jahren 1947–1973. Im zweiten, modernen und funktionalen Gemach in Bielany befindet sie sich seit Mai 1973 bis zum heutigen Tag. Die Veröffentlichung wird durch zahlreiche Fotografien aus den Beständen der Bibliothek und den Archiven ihrer MitarbeiterInnen ergänzt.

Mariusz Balcerek

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

II

Ogólnopolska Konferencja Naukowa

„Człowiek – Informacja. Książka.

Cyberkultura”

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.019>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Mariusz Balcerek jest pracownikiem Działu Informacyjno-Bibliograficznego Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii wojskowej okresu nowożytnego (XVI–XVIII w.). W 2010 r. obronił w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu dysertację doktorską zatytułowaną: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629” (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629*, Poznań 2012), przygotowaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Bogusława Dybasia. Publikował m.in. na łamach: *Do szarży marsz, marsz... Studiów z dziejów kawalerii*, „Przeglądu Historycznego”, „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości” oraz „Zapisków Historycznych”. Redaktor tematyczny czasopisma naukowego „Folia Toruniensia”.

Słowa kluczowe: informacja, książka, cyberkultura, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii, Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe ePRINT, konferencja, Toruń

Streszczenie. W dniach 9–10 marca 2017 r. odbyła się w Collegium Humanisticum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK) II Ogólnopolska Konferencja Naukowa zatytułowana: „Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura”. Jej organizatorem było Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe ePRINT, działające przy Instytucie Informacji Naukowej i Bibliologii UMK. Jest to już trzecia impreza naukowa przygotowana przez młodych naukowców z Torunia.

Na konferencji słuchacze mogli wysłuchać kilkunastu ciekawych wystąpień, w których autorzy omówili nowe sposoby przekazywania treści oraz możliwości i problemy dotyczące na użytkowników szukających informacji w Internecie.

W dniach 9–10 marca 2017 r. odbyła się w Collegium Humanisticum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK) II Ogólnopolska Konferencja Naukowa zatytułowana: „Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura”. Jej

organizatorem było Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe ePRINT, działające przy Instytucie Informacji Naukowej i Bibliologii UMK¹. Jest to już trzecie spotkanie przygotowane przez młodych naukowców z Torunia².

Obrady otworzył mgr Piotr Rudera, opiekun Koła Naukowego ePRINT. Po nim głos zabrały: Marta Romanowska – przewodnicząca oraz Paula Olejniczak – sekretarz Koła. Zgromadzeni w sali usłyszeli o idei sympozjum, jego organizacji oraz sponsorach.

Po części oficjalnej rozpoczęła się pierwsza sesja zatytułowana: „Człowiek i książka”, której moderatorem była mgr Jagoda Rychalska z UMK. Usłyszeć w niej można było 4 wystąpienia. Autorką pierwszego z nich pt.: „Rola książki w życiu współczesnego dziecka”, była Aleksandra Kazimierska z Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Poznaliśmy smutną wizję wypierania książki przez współczesne media (TV, Internet), co skutkuje problemami w rozwoju dziecka. Najczęściej objawiają się one w postaci braku wyrobienia nawyku czytania, niezbędnego przy dalszej edukacji, oraz nieumiejętności czytania ze zrozumieniem.

Temat zastępowania książki innymi mediami podjęła w kolejnym referacie Danuta Szłapińska z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy zatytułowanym „Hiperteksty alternatywą książki”, w którym autorka zapoznała słuchaczy z definicją i historią hipertekstów³. Następnie przedstawiła główną tezę, zgodnie z którą hiperteksty są alternatywą dla książek i powinny być częściej wykorzystywane.

Problem nowoczesnego obcowania z książką kontynuowała w swoim wystąpieniu „Social reading” mgr Weronika Kortas z UMK. Poznaliśmy nowoczesne formy dyskusowania o przeczytanych lekturach w Internecie w postaci forów, klubów książki oraz mediów społecznościowych, poświęconych wyłącznie książkom, jak np.: BiblioNETka.pl. Referentka przedstawiła także eksperymentalną platformę „The Golden Notebook Project” z 2008 r., w której 7 osób przez parę tygodni czytało powieść Doris Lessing *The Golden Notebook*, jednocześnie komentując ją na aktywnych marginesach publikacji⁴. Dalej idącym rozwiązaniem jest współtworzenie książki przez internetową społeczność, czego przykładami są: „The Open Utopia Projekt”⁵ lub „THORN” – teorie, rozkminy, zagadki”⁶.

W ostatnim w tej sesji referacie Aneta Dąbrowska-Korzus z UMK przedstawiła współczesne czasopisma o tematyce funeralnej („Ostatnia droga – przegląd prasy funeralnej w Polsce od 1995 roku”). Poznaliśmy periodyki, takie jak: „Przeгляд Funeralny”, „Memento”, czy „Kultura Pogrzebu”, ich nakład, częstotliwość wydawniczą, a przede wszystkim zawartość. Oprócz tekstów dotyczących po-

¹ O nas, [w:] *Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe Eprint* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.facebook.com/SDKN.EPRINT/>; *Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe Eprint* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://sdkn.strikingly.com/>.

² J. M. Łubocki, *Pierwsza Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Człowiek – Biblioteki. Książki. Media”*, Toruńskie Studia Bibliologiczne, 2016, nr 2 (17), s. 275–280; *II Ogólnopolska Konferencja Naukowa zatytułowana „Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura”* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://konferencja.strikingly.com/>.

³ Zob.: P. Potrykus-Woźniak, *Słownik nowych gatunków i zjawisk literackich*, Warszawa–Bielsko-Biała 2010, s. 74–77.

⁴ *The Golden Notebook Project* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://thegoldennotebook.org/>.

⁵ *The Open Utopia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://theopenutopia.org/about/>.

⁶ „THORN” – teorie, rozkminy, zagadki, [w:] *Błog Jasona Hunta* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://jasonhunt.pl/thorn-teorie-rozkminy-zagadki/>.

grzebu, znaleźć tam można również wywiady z profesorem Bralczykiem na temat stosowanych terminów i czarny humor, mogący zbulwersować osoby niepracujące w funeralnej branży.

W drugiej sesji „Człowiek i informacja I”, moderowanej przez dr Natalię Pamułę-Cieślak z UMK, wysłuchaliśmy dwóch wystąpień. Magdalena Moczulska z Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach (dalej: UPH) przedstawiła referat: „Wykorzystanie źródeł informacji w gospodarstwach rolniczych Podlasia o różnych kierunkach produkcji”. Jego podstawą była ankieta przeprowadzona wśród gospodarzy w 2016 r. Wynika z niej, że dominującym źródłem informacji na wsi jest telewizja. W drugim wystąpieniu Sebastian Krasuski z UPH zaprezentował zagadnienie: „Wybrane aspekty stanu informatyzacji rolnictwa na tle innych dziedzin gospodarki”. Przeprowadzone wśród rolników powiatu siedleckiego badania pozwoliły mu wysnuć wniosek o niewystarczającym, w dalszym ciągu, wykorzystaniu komputerów w ich miejscach pracy.

W trzeciej sesji, zatytułowanej: „Człowiek i informacja II”, moderowanej przez Paulę Olejniczak z UMK, wysłuchaliśmy sześciu wystąpień. Marta Magdalena Romanowska z UMK zaprezentowała referat „Cyberbezpieczeństwo a użytkownicy gier online. Zagrożenia dla graczy na przykładzie *League of Legends*”, w którym podjęła temat gry mającej, według danych za ubiegły rok, około 100 mln zarejestrowanych użytkowników. Na graczy czyha wiele niebezpieczeństw, jak chociażby kradzież kont, czy wyciek danych bankowych. Dlatego tak istotne jest, aby chronić swoje dane osobowe i nie wchodzić na podejrzane strony, kuszące informacjami o grze.

W drugim referacie Joanna Ossowska z UMK zapoznała audytorium z problematyką logotypu: „Logotyp jako wizualna forma wyrażania informacji”. Autorka wyjaśniła różnicę pomiędzy logo a logotypem, a także przedstawiła zagadnienie tworzenia i budowania świadomości marki (ang. *branding*)⁷ we współczesnym świecie.

W kolejnym wystąpieniu „*Fear of missing out* jako problem społeczeństwa informacyjnego” Aleksandra Sugalska z UMK zaprezentowała zjawisko lęku przed wykluczeniem z obiegu (ang. *fear of missing out*, w skrócie: FOMO)⁸, które, niestety, jest bardzo powszechne w obecnym świecie. Jego skutkiem jest zwiększająca się liczba godzin spędzonych w Internecie, co doprowadza do postępującego uzależnienia od tego medium, implikującego problemy zdrowotne i społeczne. Autorka na koniec podała jako przykład wyjścia naprzeciw potrzebom osób zwiększającym swoją obecność w sieci projekt wdrożony już w pięciu chińskich miastach, a polegający na wyznaczeniu dla użytkowników smartfonów specjalnych pasów ruchu na chodnikach (ang. *phone lane*), podobnych do ścieżek rowerowych⁹.

⁷ *Budowanie świadomości marki*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Budowanie_%C5%9Bwiadomo%C5%9Bci_marki.

⁸ *Fear of missing out*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Fear_of_missing_out.

⁹ Zob.: L. Benedictus, *Chinese city opens 'phone lane' for texting pedestrians*, [w:] *The Guardian*, 15 IX 2014 [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/sep/15/china-mobile-phone-lane-distracted-walking-pedestrians>.

Tematykę problemów związanych z wykorzystaniem Internetu kontynuowała w swoim wystąpieniu pt. „Szum informacyjny a wiarygodność informacji – czy i w jaki sposób użytkownicy weryfikują informacje polityczne na portalach społecznościowych?” Gabriela Flis z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Autorka przeprowadziła badania ankietowe na próbie 146 osób posiadających konta na Twitterze, a zwłaszcza na Facebooku. Wynika z nich, że połowa ankietowanych nie weryfikuje informacji pozyskanych z mediów społecznościowych. Ci, którzy już to robią, wykorzystują do tego głównie portale informacyjne, rzadziej: TV, radio i prasę. Oficjalną stronę WWW Sejmu RP wymieniła jedynie co piąta osoba.

W następnym wystąpieniu „Wykorzystanie aplikacji Instagram do promocji księgarń” mgr Magdalena Ostrowska z UMK zaprezentowała sposoby reklamowania się polskich księgarń w Internecie na przykładzie fotograficznego serwisu Instagram. Autorka poddała dokładniejszej analizie firmy Empik i Matras, które dominują na rodzimym rynku. Ta pierwsza handluje nie tylko książkami, lecz także muzyką, gramy, filmami i różnego rodzaju gadżetami (np. kubkami). Natomiast księgarnia Matras nastawiła się głównie na książki. Oczywiście te różnice w asortymencie uwidaczniają się na Instagramie. Co ciekawe, zdaniem Autorki, firmy działające wyłącznie w Internecie (Publio.pl i Taniaksiążka.pl) w niewielkim stopniu wykorzystują serwis do własnej promocji.

Od książek i księgarń przeszliśmy do zupełnie innej tematyki za sprawą referatu Kamili Graczyk z UMK zatytułowanego „Sposoby wykorzystania cyberprzestrzeni przez dżihadystów w świętej wojnie”. W użyciu islamskich bojowników są media społecznościowe, przez które werbuje się zwolenników, oraz serwis YouTube, na którym można zobaczyć filmy z egzekucji. Autorka przedstawiła śledztwo francuskiej dziennikarki Anny Erelle, która obnażyła kulisy pozyskiwania osób do Państwa Islamskiego, co spowodowało, że musi się teraz ukrywać¹⁰.

Ostatnia sesja, złożona z trzech wystąpień, została poświęcona „Człowiekowi i cyberkulturze”. Jej moderatorem była dr Magdalena Cyrklaff z UMK. W pierwszym wystąpieniu Patrycja Bąk z UMK omówiła „Homoerotyczne związki w wytworach kultury fanowskiej”. Referentka wytłumaczyła audytorium, czym są wytwory kultury fanowskiej¹¹, kładąc nacisk na związki homoerotyczne. Następnie scharakteryzowała współczesne formy jej wytworów: ilustracje, teksty, komiksy i filmy, prezentując przy okazji przykłady każdego z typów. Na koniec dodała, że większość twórców tego ruchu to kobiety.

W drugim referacie Paula Olejniczak z UMK zaprezentowała temat „Wyrażanie siebie na forach typu pbf przez osoby LGBTQ+”. Na wstępie wytłumaczyła, co kryje się pod pojęciami: „PBF” (ang. *play by forum*)¹² i „LGBTQ+” (L – *Lesbian*, G – *Gay*, B – *Bisexual*, T – *Transgender*, Q – *Queer or Questioning*)¹³. Au-

¹⁰ A. Erelle, *Skyping with the enemy: I went undercover as a jihadi girlfriend*, [w:] *The Guardian*, 26 V 2015 [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.theguardian.com/world/2015/may/26/french-journalist-poses-muslim-convert-isis-anna-erelle>.

¹¹ P. Potrykus-Woźniak, op. cit., s. 39–41; *Fan fiction* [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Fan_fiction.

¹² *Play by forum*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Play_by_forum.

¹³ *What Does LGBTQ+ Mean?*, [w:] *OK2BME* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://ok2bme.ca/resources/kids-teens/what-does-lgbtq-mean/>.

torka przeprowadziła badania wśród osób identyfikujących się ze środowiskiem LGBTQ+, udzielających się na PBF-ach. Wynika z nich, że dla większości z ankietowanych aktywność na forach wpłynęła na akceptację samych siebie. Te osoby czują się tam swobodnie, często odgrywając rolę postaci LGBTQ+, czego nie mogą robić w realnym życiu, gdzie najczęściej są zmuszone ukrywać swoją tożsamość seksualną.

W ostatnim wystąpieniu Hanna Gawel z Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy omówiła wszechobecne w przekazie informacyjnym memy¹⁴: „Memy w krzywym zwierciadle: nowa forma pastiszu, komunikacji, walki i sztuki”. Usłyszeliśmy ich definicję oraz podział. Następnie Autorka, przedstawiając sposób interpretowania informacji z Internetu, powiązała to z „Pokoleniem X”¹⁵, stwierdzając, że osoby należące do tej grupy przyjmują na poważnie wszystko, co znajdują w sieci.

Po tej części, podobnie jak po wcześniejszych, nastąpiła ożywiona dyskusja. Na zakończenie organizatorzy podziękowali wszystkim zebranych w sali za udział w konferencji i podsumowali dotychczasowe obrady. Zapowiedzieli również, że wygłoszone referaty zostaną opublikowane.

Następnego dnia odbyła się gra edukacyjna, polegająca na rozwiązywaniu nieskomplikowanych zadań na temat ukrytego Internetu (ang. *Deep Web*)¹⁶. Oprócz niej organizatorzy zorganizowali warsztaty. Podczas pierwszego z nich, zatytułowanego „Desktop Publishing”, dr hab. Wanda A. Ciszewska z UMK uczyła podstaw obsługi programu Adobe InDesign. W drugim dr Marcin Karwowski z UMK („Podstawy wyszukiwania personalnego”) zapoznał uczestników ze sposobami wyszukiwania informacji w Internecie. Z kolei dr hab. Małgorzata Kowalska pokazała, jak pozyskać wsparcie społeczności internetowej w realizacji swoich zamierzeń: „Jak zrealizować swoje marzenia, czyli o aukcjach crowdsourcingowych i –fundingowych”.

Podsumowując całą konferencję, należy pochwalić jej organizatorów za ideę i trud włożony w przygotowanie przedsięwzięcia. Dzięki temu zebrani w sali słuchacze mogli wysłuchać ciekawych wystąpień, w których Autorzy podjęli nowe i przyszłościowe sposoby przekazywania treści. Można było się dowiedzieć zarówno o oryginalnych rozwiązaniach poszukiwania informacji w Internecie, jak i problemach czyhających na poszukiwaczy.

Bibliografia

Benedictus, Leo. 2014. “Chinese city opens ‘phone lane’ for texting pedestrians”. *The Guardian*, Wrzesień 15. [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/sep/15/china-mobile-phone-lane-distracted-walking-pedestrians>.

¹⁴ Mem, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Mem>.

¹⁵ Pokolenie X, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pokolenie_X.

¹⁶ Ukryta sieć, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukryta_sie%C4%87.

Duncombe, Stephen. 2012. „About”. Open Utopia. [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://theopenutopia.org/about/>.

Erelle, Anna. 2015. „Skyping with the enemy: I went undercover as a jihadi girlfriend”. *The Guardian*, Maj 26. [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.theguardian.com/world/2015/may/26/french-journalist-poses-muslim-convert-isis-anna-erelle>.

JasonHunt. 2017. „»THORN« – teorie, rozkminy, zagadki”. *JasonHunt Blog*. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://jasonhunt.pl/thorn-teorie-rozkminy-zagadki/>.

Łubocki, Jakub Maciej. 2016. „Pierwsza Ogólnopolska Konferencja Naukowa »Człowiek – Biblioteki. Książki. Media«”. *Toruńskie Studia Bibliologiczne* 2(17): 275–280.

OK2BME. 2017. „What Does LGBTQ+ Mean?”. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://ok2bme.ca/resources/kids-teens/what-does-lgbtq-mean/>.

Potrykus-Woźniak, Paulina. 2010. *Słownik nowych gatunków i zjawisk literackich*. Warszawa–Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN, cop.

Studencko – Doktoranckie Koło Naukowe ePRINT. 2017. „II Ogólnopolska Konferencja Naukowa zatytułowana »Człowiek – Informacja. Książka. Cyberkultura«”. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://konferencja.strikingly.com/>.

Studencko-Doktoranckie Koło Naukowe Eprint. 2017. „O nas”. [dostęp Kwiecień 4]. Dostępny w World Wide Web: <http://sdkn.strikingly.com/>.

The Golden Notebook Project. 2017. „The Golden Notebook Project”. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://thegoldennotebook.org/>.

Wikipedia. 2015. „Budowanie świadomości marki”. [online], [ostatnia modyfikacja 24 II]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Budowanie_%C5%9Bwiadomo%C5%9Bci_marki.

Wikipedia. 2016. „Fan fiction”. [online], [ostatnia modyfikacja 12 V]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Fan_fiction.

Wikipedia. 2016. „Pokolenie X”. [online], [ostatnia modyfikacja 1 XII]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pokolenie_X.

Wikipedia. 2017. „Fear of missing out”. [online], [ostatnia modyfikacja 28 IV]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Fear_of_missing_out.

Wikipedia. 2017. „Mem”. [online], [ostatnia modyfikacja 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Mem>.

Wikipedia. 2017. „Ukryta sieć”. [online], [ostatnia modyfikacja 4 III]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukryta_sie%C4%87.

Wikipedia. 2017. Play by forum. [online], [ostatnia modyfikacja 2 IV]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Play_by_forum.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 20 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Mariusz Balcerek

Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Mariusz Balcerek, PhD, works in the Department of Information and Bibliography in the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń. His research interests focus on military history of the Early Modern period (the 16th–18th centuries). In 2010 he defended the doctoral thesis in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. The title of thesis was *The Duchy of Courland and Semigallia during the war between Poland and Sweden in the years 1600–1629*, Poznań 2012), supervised by Prof. dr hab. Bogusław Dybaś. He published in the following journals and studies: *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, 'Przegląd Historyczny', 'Studia i Materiały do Historii Wojskowości' and 'Zapiski Historyczne'. Since 2011 he has been the editor-in-chief of 'Folia Toruniensia' responsible for the content of the journal.

The 2nd Polish Scientific Conference

“Man- Information. Book. Cyberculture”.

Toruń, 9–10 March 2017

K

Key words: information, book, cyberculture, Nicolaus Copernicus University in Torun, the Institute of Scientific Information and Bibliology, the Scientific Circle of Students and PhD Students ePRINT, conference, Toruń

S

Summary. On 9–10 March 2017 in Collegium Humanisticum of Nicolaus Copernicus University in Torun there took place the Second Polish Scientific Conference titled “Man – Information. Book. Cyberculture”. It was organized by the Scientific Circle of Students and PhD Students ePRINT, which operates in the Institute of Scientific Information and Bibliology of Nicolaus Copernicus University. It is the third conference organized by young academics from Toruń.

The participants of the conference had an opportunity to listen to a dozen of interesting speeches, the authors of which discussed new methods of transmitting knowledge along with possibilities and problems which may be encountered by users of the Internet.

Mariusz Balcerek

Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Dr. Mariusz Balcerek ist Mitarbeiter der Abteilung Information und Bibliografie der Öffentlichen Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn. Seine Forschungsinteressen beziehen sich im allgemeinen auf die Militärgeschichte der Neuzeit (vom 16. bis zum 18. Jahrhundert). 2010 verteidigte er im Institut für Geschichte und Archivwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn unter Betreuung von Prof. Dr. habil. Bogusław Dybaś seine Dissertation unter dem Titel: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629“ [„Das Herzogtum Kurland und Semgallen im polnisch-schwedischen Krieg 1606–1629“] (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629* [Das Herzogtum Kurland und Semgallen im Krieg der Rzeczypospolita mit Schweden 1600–1629], Poznań 2012). Er publizierte u. a. in den folgenden Zeitschriften und Studien: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, „Przegląd Historyczny“, „Przegląd Historyczno-Wojskowy“, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości“ sowie „Zapiski Historyczne“. Seit 2011 ist er thematischer Redaktor der wissenschaftlichen Zeitschrift „Folia Toruniensia“.

II. Gesamtpolnische Wissenschaftliche Tagung „Mensch – Information. Buch. Digitalkultur“, Thorn, 9.–10. März 2017

S **tichworte:** Information, Buch, Digitalkultur, Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, Institut für Wissenschaftliche Information und Bibliologie, Wissenschaftlicher Kreis der Studenten und Doktoranden ePRINT, Tagung, Thorn

Z **usammenfassung.** Am 9.–10. März 2017 fand im Collegium Humanisticum der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn die II. Gesamtpolnische Wissenschaftliche Tagung: „Mensch – Information. Buch. Digitalkultur“ statt. Ihr Organisator war der Wissenschaftliche Kreis der StudentInnen und DoktorandInnen ePRINT, der am Institut für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn wirkt. Es ist schon die dritte wissenschaftliche Veranstaltung, vorbereitet von den jungen ForscherInnen aus Thorn.

Während der Tagung konnten die Zuhörer mehrere interessante Vorträge wahrnehmen, deren Autoren auf die neuen Möglichkeiten der Inhaltswiedergabe sowie auf die Probleme der Benutzer, die nach Informationen online suchen, hinwiesen.

Mariusz Balcerek

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

M

Międzynarodowa Konferencja Toruńska: „Wizualizacja informacji w humanistyce”

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.020>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Mariusz Balcerek jest pracownikiem Działu Informacyjno-Bibliograficznego Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii wojskowej okresu nowożytnego (XVI–XVIII w.). W 2010 r. obronił w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu dysertację doktorską zatytułowaną: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629” (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629*, Poznań 2012), przygotowaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Bogusława Dybasia. Publikował m.in. na łamach: *Do szarży marsz, marsz... Studiów z dziejów kawalerii*, „Przeglądu Historycznego”, „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, „Studiów i Materiałów do Historii Wojskowości” oraz „Zapisków Historycznych”. Redaktor tematyczny czasopisma naukowego „Folia Toruniensia”.

Słowa kluczowe: wizualizacja informacji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii, konferencja, Toruń

S **treszczenie.** W dniach 23–24 marca 2017 r. odbyła się w Collegium Humanisticum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK) Międzynarodowa Konferencja Toruńska zatytułowana: „Wizualizacja informacji w humanistyce”. Jej organizatorem był Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii UMK. Było to już drugie spotkanie poświęcone tej tematyce w grodzie Kopernika. Pierwsza impreza odbyła się jesienią 2015 r. w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu i zatytułowana była: „Wizualizacja informacji”.

W dniach 23–24 marca 2017 r. odbyła się w Collegium Humanisticum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK) Międzynarodowa Konferencja Toruńska zatytułowana: „Wizualizacja informacji w humanistyce”. Jej organizatorem był Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii UMK. Było to już drugie spotkanie poświęcone tej tematyce w grodzie Kopernika. Pierwsza impreza odbyła się jesienią 2015 r. w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu (dalej: WSKSiM) i zatytułowana była: „Wizualizacja informacji”¹.

¹ *Wizualizacja informacji*, [w:] *Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu*, 9 IX 2015 [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://wsksim.edu.pl/wizualizacja-informacji/>.

Konferencję rozpoczął dziekan Wydziału Nauk Historycznych (dalej: WNH) UMK prof. Stanisław Roszak, który powitał zebranych gości. Po nim głos zabrała dyrektor Instytutu Informatyki i Bibliologii prof. Ewa Głowacka. Sprawy porządkowe przedstawiła organizatorka i *spiritus movens* imprezy dr Veslava Osińska².

Po oficjalnym otwarciu konferencji obejrzelśmy pantomimiczne przedstawienie w wykonaniu grupy „Majka” z WSKSiM. Młodzi wykonawcy przedstawili, jak młodzież postrzega wizualizację informacji.

Następnie głos zabrał prowadzący pierwszy panel („Complex visualizations and community”) dr hab. Emanuel Kulczycki z Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, który zaprosił pierwszych prelegentów. Na początku wystąpił dr Raphael Ball, dyrektor Biblioteki Federalnej Politechniki w Zurychu (Eidgenössische Technische Hochschule – Bibliothek Zürich), z referatem: „The end of linear text in scholarly communication?”. Autor przedstawił rozwój sposobów przekazywania treści od malowideł naskalnych z czasów paleolitu do wysłania w kosmos złotych krążków w ramach programu Voyager w 1977 r.³ Następnie omówił przykłady wykorzystania nietekstowej informacji w nauce, która wypiera jej liniową, tradycyjną wersję. Na końcu wskazał wyzwania, jakie z tego wynikają dla współczesnych bibliotek.

Profesor Yuriy Holovatch z Instytutu Fizyki Materii Skondensowanej Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (Інститут фізики конденсованих систем Національної академії наук України, Львів) omówił zagadnienie wizualizacji i zrozumienia złożonych systemów („Visualizing and understanding complex systems from transport networks to online role-playing games”). Autor posłużył się przykładem wizualizacji sieci transportu publicznego. Pokazał różnicę pomiędzy Paryżem a San Paulo. Następnie przedstawił graficzną formę powiązań około 400 tys. graczy w grze *Pardus*⁴, rozgrywanej przez wielu użytkowników za pośrednictwem Internetu (*Massively Multiplayer Online Game* – MMOG)⁵. Na końcu porównał obydwa badania, znajdując podobieństwa w ich wynikach.

Od transportu i gier przeszliśmy do ludzkiego aspektu za sprawą referatu prof. Włodzisława Duchy z Katedry Informatyki Stosowanej UMK: „Visualization of mind inside the brain”. Usłyszeliśmy o historii graficznego przedstawiania procesów umysłowych w mózgu. Zobaczyliśmy różne wizualizacje, naukowe i humorystyczne. Autor wskazał na kierunki obecnych i przyszłych badań. Podsumowując, stwierdził, że tak, jak nie można wejść dwa razy do tej samej rzeki, tak nie ma dwóch identycznych połączeń synaptycznych przy wykonywaniu tej samej aktywności.

² Pierwsze wystąpienia zostały sfilmowane i są dostępne na stronie UMK TV, np.: *Wizualizacja Informatyki w Humanistyce – otwarcie przez Dziekana Wydziału Nauk Historycznych*, [w:] *UMK TV* [online], [dostęp 13 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://tv.umk.pl/#movie=3393>.

³ *Voyager Golden Record*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Voyager_Golden_Record.

⁴ *About Pardus*, [w:] *Pardus* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.pardus.at/index.php?section=about>.

⁵ *Massively multiplayer online game*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Massively_multiplayer_online_game.

W kolejnym wystąpieniu dr Jan Kozłowski z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przedstawił „Visualisation for science policy”. Autor zaprezentował i omówił projekty wspierające rozwój graficznych metod tworzenia, analizy i przekazywania informacji w Wielkiej Brytanii („Alliance for Useful Evidence”⁶, „What Works Network”⁷), Flandrii („Steunpunten Beleidsrelevant Onderzoek”)⁸, Australii („Policy Visualisation Network”)⁹ oraz Unii Europejskiej („Policy Compass”)¹⁰. Na końcu poznaliśmy, zdaniem referenta, najlepszą książkę na ten temat: *Policy Practice and Digital Science. Integrating Complex Systems, Social Simulation and Public Administration in Policy Research*¹¹.

Po tym wystąpieniu rozpoczęła się dyskusja. Słuchaczy interesowały następujące sprawy: wybieranie baz danych przez bibliotekę w Zurychu, metodyka badań powiązań uczestników gry *Pardus* oraz nowe kierunki badań nad aktywnością mózgu.

Drugą sesję („Visualization for humanities”) prowadził prof. Włodzisław Duch. W pierwszym referacie dr Suzana Pasanec Preprotić z Katedry Introligatorstwa i Oprawozdawstwa Wydziału Sztuki Uniwersytetu w Zagrzebiu (Katedra za knjigoveštvo i ambalažu, Grafički fakultet, Sveučilište u Zagrebu) przedstawiła: „From Visualization framework in teaching bookbinding at the Faculty of Graphic Arts”. Dowiedzieliśmy się o organizacji studiów, procesie nauczania, jego efektach i systemie ocen w Zagrzebiu. Zobaczyliśmy liczne tabelki, wykresy i inne wizualizacje obrazujące powyższe aspekty edukacji introligatorów.

W kolejnym wystąpieniu prof. Panayiota Polydoratou z Katedry Bibliologii i Systemów Informacyjnych Aleksandryjskiego Instytutu Technologii Edukacyjnych w Salonikach (Τμήματος Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης) przedstawiła: „An introduction to data journals, linking data and visualizations in publications in an integrated way”. Autorka omówiła czasopisma publikowane na licencji Open Access. Zaprezentowała metadane, które są wprowadzane do różnych baz (np. identyfikatory cyfrowe – DOI)¹², ich graficzne przedstawianie i wykorzystywanie. Posłużyła się przy tym przykładami dwóch czasopism: „Journal of Open Archaeology Data” i „Geosciense Data Journal”.

Magister Abdelaziz Bilid, doktorant w Zespole Studiów i Interdyscyplinarnych Badań w Informacji i Komunikacji na Uniwersytecie w Lille (Groupe d'Études et de Recherche Interdisciplinaire en Information et Communication, Université

⁶ *Abouts Us*, [w:] *Alliance for Useful Evidence* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.alliance4usefulevidence.org/about-us/aboutus/>

⁷ *What Works Network*, [w:] *Gov.uk* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.gov.uk/guidance/what-works-network>.

⁸ *Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek*, [w:] *Steunpunten Beleidsrelevant Onderzoek* [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www2.vlaanderen.be/weten/steunpunten/steunpunten.htm>

⁹ *Policy Visualisation Network*, [w:] *Public Sector Innovation* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://innovation.govspace.gov.au/policy-visualisation-network-1>.

¹⁰ *The Project*, [w:] *Policy Compass* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://project.policy-compass.eu/the-project/>.

¹¹ *Policy Practice and Digital Science. Integrating Complex Systems, Social Simulation and Public Administration in Policy Research*, ed. Marijn Janssen, Maria A. Wimmer, A. Deljoo, [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://books.google.pl/books?id=ZvHLCQAAQBAJ&hl=pl&source=gbs_navlinks_s.

¹² *DOI (identyfikator cyfrowy)*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 4 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: [https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_\(identyfikator_cyfrowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_(identyfikator_cyfrowy)).

Lille), przedstawił: „Visualization of Hypertext Links of Transborder Cultural Identity: A Case of Berber Diaspora”. Autor przygotowuje dysertację doktorską na temat diaspory Berberów i zapoznał audytorium z wynikami badań. Podstawą analiz była grupa 121 stron internetowych, między którymi Blilid znalazł 382 węzły (ang. *nodes*) i doliczył się 430 podlinkowań. Na tej podstawie stworzył mapę połączeń, a następnie doszukał się powiązań pomiędzy kulturą a politycznymi żądaniem Berberów.

Doktor Monika Szetela (referat przygotowany razem z dr Małgorzatą Piotrkowską-Dańkowską) z WSKSiM zaznajomiła słuchaczy z „An attempt to a new reading of the Bible – the visualization of the dynamics of the relationship, between the Bridegroom and the Bride in the Song of Songs”. Usłyszeliśmy o historii badań nad *Pieśnią nad Pieśniami* ze *Starego Testamentu*. Następnie referentka pokazała na wykresie aktywności: Oblubieńca, Oblubienicy i ich obojga. Graficzne przedstawienie zagadnienia pozwoliło wykazać interesującą harmonię, w jakiej podmioty liryczne wypowiadają swoje kwestie.

Na końcu tej sesji miał swoje wystąpienie Marcin Kapczyński, reprezentant jednego ze sponsorów imprezy: Clarivate Analytics¹³. Poznaliśmy firmę, która zajmuje się gromadzeniem, analizą i upowszechnianiem naukowych danych. Referent przedstawił plusy i minusy oceny naukowców i czasopism, co zilustrował kilkoma przykładami.

Po dłuższej przerwie wznowiono obrady w dwóch jednocześnie odbywających się sesjach: „Wizualizacje źródeł i danych” i „Piękno a funkcjonalność w prezentacji informacji”. Piszący te słowa wybrał tę pierwszą. Dlatego poniżej opiszemy dokładnie tylko ją.

Prowadzącym tę sesję był prof. Andrzej Radomski z Zakładu Teorii Kultury i Metodologii Nauk o Kulturze Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (dalej: UMCS). Pierwszy referat pod tytułem: „Wizualizacja danych z różnych źródeł: interpretacyjne pułapki normalizacji na przykładzie narodowych bibliograficznych baz danych” zaprezentował dr hab. Emanuel Kulczycki, autor bloga *Warsztat badacza*¹⁴. Referent przedstawił, mało znaną, etyczną stronę oceny prac naukowych. Wskazał na możliwość manipulacji wynikami, co stanowi duże niebezpieczeństwo w procesie parametryzacji nauki. Dla zobrazowania zagadnienia, posłużył się przykładem Flandrii i Polski, zaznaczając różnice i przyczyny ich występowania.

W kolejnym referacie dr Radosław Bomba z Zakładu Kultury Wizualnej UMCS omówił: „Sieciowe narzędzia do wizualizacji wiedzy w popularyzacji humanistyki cyfrowej”. Autor, posługując się przykładem gier, wskazał na potrzebę zastosowania prostej metody w procesie wdrażania wizualizacji w humanistyce. Określił to mianem miękkiej humanistyki cyfrowej (ang. *soft DH*)¹⁵. Zebrani w sali poznali kilka narzędzi, które mogą zostać wykorzystane w wizualizacji przez huma-

¹³ *About Us. What We Do*, [w:] *Clarivate Analytics* [online], [dostęp 13 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://clarivate.com/#>.

¹⁴ *Warsztat badacza* [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://ekulczycki.pl/>.

¹⁵ *Humanistyka cyfrowa*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia* [online], [dostęp 13 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Humanistyka_cyfrowa; zob. także blog Radosława Bomby: *Bomba.blog* [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://rbomba.pl/>.

nistów. Wśród nich wymienić należy takie projekty, jak: RAWGraphs¹⁶, Palladio¹⁷, IMJ: Visual Cultural Analytics¹⁸, Voyand¹⁹, czy Odyssey²⁰.

Temat wizualizacji w humanistyce kontynuowała dr hab. Jolanta Gwioździk z Zakładu Historii Książki i Bibliotek Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, która zaprezentowała zagadnienie: „Wizualizacji w opracowaniu książki dawnej”. Poznaliśmy cele, jakie przyświecają graficznemu przedstawieniu opracowania dawnej książki. Jednym z nich był projekt biblioteki Uniwersytetu w Iowia: „The atlas of early printing”²¹. Przy okazji dowiedzieliśmy się także o metodyce opracowania tego typu zbiorów ze wszystkimi jej wadami i zaletami.

W następnym referacie mgr Katarzyna Staniuk, doktorantka w Instytucie Kulturoznawstwa UMCS, przedstawiła „Wizualizacje cyfrowe w badaniu utworów literackich”. Autorka zaprezentowała wizualizacje artystki Stephanie Posavec²², która graficznie przedstawiła, m.in.: *O pochodzeniu gatunków* Karola Darwina, *Romeo i Julię* Williama Shakespeare, czy *Mechaniczną pomarańczę* Anthony’ego Burgessa. Problem w tym, jak zauważyła referentka, że nie wiadomo, co artystka brała pod uwagę przy analizie treści i jaką metodykę przyjęła. W efekcie otrzymujemy zagadkową grafikę, która wizualnie może się podobać, ale jest nieprzydatna w badaniach.

Od analiz literatury do ludzkiej perspektywy przeszliśmy za sprawą referatu „Współczesna polska bibliologia – Słownik pracowników książki polskiej w liczbach i w perspektywie sieciowej” mgr Magdaleny Paul, doktorantki na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: UW). Autorka poddała analizie środowisko polskich bibliologów i bibliotekarzy na podstawie biografów w suplemencie *Słownika pracowników książki polskiej*²³. Chciała sprawdzić, czy powiązania w tej grupie spełniają warunek sieci małych światów, według modelu socjologa Duncana Wattsa i matematyka Stevena Strogatza²⁴? Dokładne badanie pozwoliło odpowiedzieć pozytywnie na to pytanie. Przy okazji dowiedzieliśmy się, że najwięcej bibliologów i bibliotekarzy ukończyło studia na Uniwersytecie Wrocławskim (dalej: UW) i związanych jest ze Stowarzyszeniem Bibliotekarzy Polskich.

Od bibliotekarzy przeszliśmy do bibliotek dzięki referatowi „Wskaźniki funkcjonowania bibliotek naukowych w Polsce – wizualizacja informacji” mgr Barbary Marii Morawiec, doktorantki w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz autorki i naczelnej redaktorki portalu „Lustro Biblioteki”²⁵. Referentka przedstawiła wizualizacje statystycznych danych prze-

¹⁶ RAWGraphs [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://rawgraphs.io/>.

¹⁷ About, [w:] Palladio [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://hdlab.stanford.edu/palladio/about/>.

¹⁸ Z. Whalen, Imj: A web-based tool for visual culture macroanalytics, [w:] Zach Whalen Blog [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.zachwhalen.net/posts/imj-a-web-based-tool-for-visual-culture-macroanalytics/>.

¹⁹ Voyand [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://voyant-tools.org/>.

²⁰ Documentation, [w:] Odyssey [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://cartodb.github.io/odyssey.js/documentation/#quick-start>.

²¹ About the Illustrations, [w:] The atlas of early printing [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://atlas.lib.uiowa.edu/illustrations.php>.

²² Stefanie Posavec [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.stefanieposavec.co.uk/introduction>.

²³ Słownik pracowników książki polskiej. Suplement IV, red. M. Rzakowolska, Warszawa 2016.

²⁴ D. J. Watts, S. H. Strogatz, *Collective dynamics of 'small-world' networks*, Nature, 1998, vol. 393, s. 440–442.

²⁵ Lustro Biblioteki [online], [dostęp 22 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://lustrbiblioteki.pl/>.

syłanych przez biblioteki naukowe do Głównego Urzędu Statystycznego (dalej: GUS). Następnie skomentowała wyniki.

W ostatnim wystąpieniu, Karolina i Maciej Piech, studenci WSKSiM, zaprezentowali „Strukturę własności mediów w Polsce”. Poddali oni analizie 92 wydawnictwa, działające na polskim rynku, dokładniej omawiając 8 największych. Na podstawie miejsca rejestracji głównego kapitału w spółkach przydzielili firmy do poszczególnych państw. Okazało się, że 42% wydawnictw ma w większości udziały przedsiębiorstw zarejestrowanych na terenie Polski. Na drugim miejscu w tym rankingu uplasowały się Niemcy, dysponując 10 punktami procentowymi mniej.

Po każdym wystąpieniu odbywała się krótka dyskusja. Do szczególnie ożywionej doszło po referatach Katarzyny Staniuk, Barbary Marii Morawiec oraz Karoliny i Macieja Piechów. Zwrócono uwagę na sens przeprowadzania wizualizacji w badaniach literatury, albowiem w przypadku Stephanie Posavec skończyło się jedynie na efektownych grafikach. W odniesieniu do danych zbieranych przez GUS wskazano na niedopracowanie formularzy, co doprowadza do zafałszowania wyników. Wytknięto błąd w postaci prostego sumowania liczby materiałów w elektronicznych bazach danych, które są identyczne dla większości bibliotek. Silnej krytyce poddano pomysł nadawania kapitałowi państwowości. Dodatkowo audytorium nie uznało miejsca rejestracji spółki, jako wiarygodnego kryterium w badaniach.

Po zakończeniu dyskusji rozpoczęła się kolejna sesja, w której prezentowane były krótkie, parominutowe wystąpienia: „Ignite talk”. Moderatorem tej części była dr Monika Szetela. W sumie wysłuchaliśmy 11 referatów i jednego wykładu sponsora – Wydawnictwa Naukowego PWN. Ich tematyka była bardzo zróżnicowana. Poznaliśmy zastosowanie wizualizacji w analizach górnictw czasopism, Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiątej, okładek i materiału ilustracyjnego, a także występowania książki *Alicji w krainie czarów* Lewisa Carrolla w Bibliotece Brytyjskiej w Londynie (The British Library). Usłyszeliśmy o wykorzystaniu graficznych przedstawień w badaniach historycznych. Wśród referatów nie mogło zabraknąć tematów poświęconych mediom społecznościowym, które mają coraz większy udział w naszym życiu. Pojedyncze wystąpienia dotyczyły zastosowaniu wizualizacji w policyjnych śledztwach i badaniach nad kulturą. Przedstawiono także narzędzie Google Ngram Viewer pomocne w analizie statystycznej tekstu lub bazy danych.

Mniej więcej w tym samym czasie trwała „Debata czwartkowa dla pracowników VNH o humanistyce cyfrowej” z udziałem: prof. dr. hab. Adama Pawłowskiego z Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UW, dr. Jana Kozłowskiego, dr. Tomasza Komendzińskiego z Zakładu Kognitywistyki i Epistemologii UMK, mgr. Marcina Wilkowskiego z Laboratorium Cyfrowego Humanistyki UW, którą moderował Tomasz Górzyński z Instytutu Archeologii UMK.

Następnego dnia odbyły się jednocześnie dwie ostatnie sesje. Jedną z nich „Obrazy statyczne i ruchome w wizualizacji” prowadzona była przez dr. Radosława Bombę, a druga „Piękno a funkcjonalność w prezentacji informacji” moderowana przez dr. hab. Zbigniewa Osińskiego z UMCS. Poniżej dokładniej przedstawimy tę pierwszą.

Na początku dr hab. Andrzej Radomski z UMCS zapoznał audytorium z „Analizą i wizualizacją obrazów na przykładzie badania okładek polskich tygodników społeczno-politycznych”. Podstawą do badań było 6 czasopism, 3 lewicowe („Polityka”, „Newsweek” i „Wprost”) i tyle samo prawicowych („Uważam Rze”, „W sieci” i „Do Rzeczy”). Wzorem była tutaj wizualizacja okładek brytyjskiego „Time’a”. Analiza pozwoliła wykazać pewne różnice pomiędzy polskimi periodykami. Okazało się, że te lewicowe posiadają kolorowe okładki, podczas gdy na okładkach prawicowych dominują ciemne barwy.

W kolejnym wystąpieniu dr Stanisław Skórka z Instytutu Nauk o Informacji Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie przedstawił „Wizualizację nawigacji w serwisach typu discovery”. Na wstępie autor wyjaśnił termin serwisu typu *discovery*, pod którym kryją się multiwyszukiwarki (np. Google, Summon, EBSCO)²⁶. Następnie omówił ich części składowe i działanie. Opisuując interfejs wyszukiwarki, dokładniej przedstawił cieszący się coraz większą popularnością styl bento, który swą nazwę wziął od japońskiego pojemnika na sushi (ang. *bento*), gdzie produkty są odpowiednio posegregowane²⁷. Przykład jego zastosowania możemy zobaczyć w prawym górnym rogu wyników wyszukiwania Google.

Od sushi przeszliśmy do hologramów za sprawą referatu („»Holowizualizacje«, czyli projektowanie obrazów techniką holograficzną”) mgr Agnieszki Banach z UMCS, która przedstawiła historię hologramów. Następnie zobaczyliśmy przykłady dzieł wykonanych przez artystów. Autorka dokładnie je omówiła i poddała analizie.

W ostatnim wystąpieniu poznaliśmy „Znaczenie i wpływ doboru parametrów oświetlenia na rzeczywisty odbiór modelowanych obiektów sakralnych”. Dr inż. Zbigniew Chaniecki z Katedry Instytutu Informatyki Stosowanej Politechniki Łódzkiej wraz ze studentem Błażem Świątkiem (referat przygotowany razem z dr. Grzegorzem Osińskim z Instytutu Informatyki WSKSiM) zaprezentowali zastosowanie wizualizacji w projektowaniu wnętrza i oświetlenia na przykładzie kościoła pw. NMP Gwiazdy Nowej Ewangelizacji i św. Jana Pawła II w Toruniu. Zobaczyliśmy także przedstawienie graficzne amfiteatru, który dopiero powstaje obok świątyni. Prezentacja została wzbogacona o możliwość obejrzenia trójwymiarowej wizualizacji wnętrza kościoła.

Po tym referacie nastąpiła dyskusja. Słuchaczy interesowała różnica pomiędzy prawdziwymi hologramami a nowymi technologiami 3D. Pytano o koszty i ograniczenia holografii. W odniesieniu do okładek rozważano, czy można wykorzystać stereotyp kolorystyczny w manipulacji przekazywanymi treściami.

Na tym etapie zakończono część referatów²⁸. Później odbyło się osiem warsztatów, plus jeden naukometryczny przygotowany przez firmę Clarivate Analytics, sponsora sympozjum.

²⁶ *Discovery-System*, [w:] *Wikipedia. Die freie Enzyklopädie* [online], [dostęp 24 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://de.wikipedia.org/wiki/Discovery-System>.

²⁷ *Bento*, [w:] *Wikipedia. The free Encyclopedia* [online], [dostęp 24 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bento>.

²⁸ Większość prezentacji dostępna jest na stronie WWW konferencji: *Prezentacje*, [w:] *Wizualizacja Informacji w Humanistyce* [online], [dostęp 21 IV 2017]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.wizualizacja.nauki.umk.pl/konferencja/>.

Podsumowując całą imprezę, należy pochwalić organizatorów za trud włożony w przygotowanie międzynarodowej konferencji, która zgromadziła przedstawicieli różnych dziedzin nauki, zarówno ścisłych, jak i humanistycznych, z kraju i zagranicy. Tradycyjnie planowane jest wydanie drukiem wystąpień wygłoszonych na sympozjum.

Bibliografia

Alliance for Useful Evidence. 2017. „About Us”. Alliance for Useful Evidence. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.alliance4usefulevidence.org/>.

Australian Government, The Department of Industry, Innovation and Science. 2017. „Policy Visualisation Network”. Public Sector Innovation. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://innovation.govspace.gov.au/policy-visualisation-network-1>.

Bayer & Szell OG. 2017. „About Pardus”. Pardus. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.pardus.at/index.php?section=about>.

Bomba, Radosław. 2017. „Bomba.Blog”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://bomba.pl/>.

Clarivate Analytics. 2017. „About Us. What We Do”. [online], [dostęp 13 IV]. <http://clarivate.com/#>.

Giv.uk. 2015. „What Works Network”. [online], [ostatnia modyfikacja 6 VIII]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.gov.uk/guidance/what-works-network>.

Janssen Marijn, Maria A. Wimmer, Ameneh Deljoo, ed. 2015. *Policy Practice and Digital Science. Integrating Complex Systems, Social Simulation and Public Administration in Policy Research*. Springer. Dostępny w World Wide Web: https://books.google.pl/books?id=ZvHLCQAAQBAJ&hl=pl&source=gbs_navlinks_s.

Kulczycki, Emanuel. 2017. „Warsztat badacza”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://ekulczycki.pl/>.

Morawiec, Barbara Maria. 2017. „Lustro Biblioteki”. [online], [dostęp 22 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://lustrbiblioteki.pl/>.

Odyssey. 2017. „Documentation”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://cartodb.github.io/odyssey.js/documentation/#quick-start>.

Policy Compass. 2017. „The Project”. [online], [dostęp 4 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://project.policycompass.eu/the-project/>.

Politecnico di Milano, DensityDesign Research Lab. 2017. „About”. RAW-Graphs. [online], [dostęp 21 IV]. <http://rawgraphs.io/about/>.

Posavec, Stefanie. 2017. „Strona Stefanie Posavec”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.stefanieposavec.co.uk/introduction>.

Rzadkowolska, Magdalena. 2016. *Słownik pracowników książki polskiej. Suplement IV*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich.

Sinclair, Stéfan, Geoffrey Rockwell. 2017. „Voyand”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://voyant-tools.org/>.

Stanford University, Humanities + Design. 2017. „About”. Palladio. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://hdlab.stanford.edu/palladio/about/>.

UMK TV. 2017. „Wizualizacja Informacji w Humanistyce – otwarcie przez Dziekana Wydziału Nauk Historycznych”. [online], [dostęp 13 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://tv.umk.pl/#movie=3393>.

University of Iowa Libraries. 2017. „About the Illustrations”. The atlas of early printing. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://atlas.lib.uiowa.edu/illustrations.php>.

Vlaamse overheid, Departement Economie, Wetenschap en Innovatie, Afdeling Strategie en Coördinatie. 2017. „Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek”. Steunpunten Beleidsrelevant Onderzoek. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://www2.vlaanderen.be/weten/steunpunten/steunpunten.htm>.

Watts, Duncan J., Strogatz H. Steven. 1998. „Collective dynamics of »small-world« networks”. *Nature*, 393: 440–442.

Whalen, Zach. 2016. „Imj: A web-based tool for visual culture macroanalytics”. Zach Wahlen Blog. [online], [dostęp 28 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.zachwhalen.net/posts/imj-a-web-based-tool-for-visual-culture-macroanalytics/>.

Wikipedia. 2016. „DOI (identyfikator cyfrowy)”. [online], [ostatnia aktualizacja 23 X]. Dostępny w World Wide Web: [https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_\(identyfikator_cyfrowy\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/DOI_(identyfikator_cyfrowy)).

Wikipedia. 2017. „Bento”. [online], [ostatnia modyfikacja 29 IV]. Dostępny w World Wide Web: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bento>.

Wikipedia. 2017. „Discovery-System”. [online], [ostatnia aktualizacja 6 V]. Dostępny w World Wide Web: <https://de.wikipedia.org/wiki/Discovery-System>.

Wikipedia. 2017. „Humanistyka cyfrowa”. [online], [dostęp 10 V]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Humanistyka_cyfrowa.

Wikipedia. 2017. „Massively multiplayer online game”. [online], [ostatnia aktualizacja 8 IV]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Massively_multiplayer_online_game.

Wikipedia. 2017. „Voyager Golden Record”. [online], [ostatnia aktualizacja 21 II]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Voyager_Golden_Record.

Wizualizacja Informacji w Humanistyce. 2017. „Prezentacje”. [online], [dostęp 21 IV]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.wizualizacjanauki.umk.pl/konferencja/>.

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. 2015. „Wizualizacja informacji”. [online], [dostęp 19 IX]. <https://wksim.edu.pl/wizualizacja-informacji/>.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 26 IV 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Mariusz Balcerek

Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Mariusz Balcerek, PhD, works in the Department of Information and Bibliography in the Copernicus Regional Public and Municipal Library in Toruń. His research interests focus on military history of the Early Modern period (the 16th–18th centuries). In 2010 he defended the doctoral thesis in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. The title of thesis was *The Duchy of Courland and Semigallia during the war between Poland and Sweden in the years 1600–1629*, Poznań 2012), supervised by Prof. dr hab. Bogusław Dybaś. He published in the following journals and studies: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, 'Przegląd Historyczny', 'Studia i Materiały do Historii Wojskowości' and 'Zapiski Historyczne'. Since 2011 he has been the editor-in-chief of 'Folia Toruniensia' responsible for the content of the journal.

The International Toruń Conference**“Visualization of information in the humanities”, Toruń 23–24 March 2017**

Key words: the visualization of information, Nicolaus Copernicus University in Toruń, the Institute of Scientific Information and Bibliology, conference, Toruń

Summary. On 23–24 March 2017 in Collegium Humanisticum of Nicolaus Copernicus University in Toruń there took place the International Torun Conference titled “Visualization of information in the humanities”. It was organized by the Institute of Scientific Information and Bibliology of Nicolaus Copernicus University. It was the second meeting devoted to this issue and organized in Toruń. The first conference titled “Visualization of information” took place in the autumn of 2015 in the College of Social and Media Culture in Toruń.

Mariusz Balcerek

Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń

e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

ORCID ID: 0000-0002-1007-8042

Dr. Mariusz Balcerek ist Mitarbeiter der Abteilung Information und Bibliografie der Öffentlichen Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus-Bücherei in Thorn. Seine Forschungsinteressen beziehen sich im allgemeinen auf die Militärgeschichte der Neuzeit (vom 16. bis zum 18. Jahrhundert). 2010 verteidigte er im Institut für Geschichte und Archivwissenschaft der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn unter Betreuung von Prof. Dr. habil. Bogusław Dybaś seine Dissertation unter dem Titel: „Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie polsko-szwedzkiej w latach 1600–1629“ [„Das Herzogtum Kurland und Semgallen im polnisch-schwedischen Krieg 1606–1629“] (*Księstwo Kurlandii i Semigalii w wojnie Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1629* [Das Herzogtum Kurland und Semgallen im Krieg der Rzeczypospolita mit Schweden 1600–1629], Poznań 2012). Er publizierte u. a. in den folgenden Zeitschriften und Studien: *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, „Przegląd Historyczny“, „Przegląd Historyczno-Wojskowy“, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości“ sowie „Zapiski Historyczne“. Seit 2011 ist er thematischer Redaktor der wissenschaftlichen Zeitschrift „Folia Toruniensia“.

Internationale Thorner Tagung

„Die Informationsvisualisierung in den

Geisteswissenschaften“, Thorn, 23.–24.

März 2017

S **tichworte:** Informationsvisualisierung, Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn, Institut für Wissenschaftliche Information und Bibliologie, Tagung, Thorn

Z **usammenfassung.** Am 23.–24. März 2017 fand im Collegium Humanisticum der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn die Internationale Thorner Tagung: „Die Informationsvisualisierung in den Geisteswissenschaften“ statt. Ihr Organisator war das Institut für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. Es war schon das zweite Treffen in Thorn, das dieser Thematik gewidmet wurde. Die erste Veranstaltung fand im Herbst 2015 in der Hochschule für Sozial- und Medienkultur in Thorn statt, und zwar unter dem Titel: „Die Informationsvisualisierung“.

Lista autorów tomu 17

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Mariusz Balcerek, dr, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń; Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń; e-mail: m.balcerek@ksiaznica.torun.pl

Małgorzata Bródka, mgr, Biblioteka Uniwersytecka, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Poznań University Library, Adam Mickiewicz University in Poznań; Universitätsbibliothek in Poznan, Adam-Mickiewicz-Universität Posen; e-mail: mabro@amu.edu.pl

Wanda A. Ciszewska, dr hab., Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of Information Science and Book Studies, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Institut für Informations- und Buchwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: tai@umk.pl

Tomasz Dreikopel, dr, Instytut Filozofii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie; Institute of Philosophy, University of Warmia and Mazury in Olsztyn; Institut für Philosophie, Universität Ermland-Masuren in Olsztyn; e-mail: todrkpl@interia.pl

Irena Gruchala, dr, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Uniwersytet Jagielloński; Institute of Information and Library Science, Jagiellonian University; Institut für Informations- und Buchwissenschaft, Jagiellonen-Universität; e-mail: irena.gruchala@uj.edu.pl

Ligia Henczel-Wróblewska, dr. hab., Wydział Pedagogiczno-Artystyczny w Kaliszu, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Faculty of Pedagogy and Fine Arts in Kalisz, Adam Mickiewicz University in Poznań; Fakultät für Pädagogik und Bildende Kunst in Kalisz, Adam-Mickiewicz-Universität Posen; e-mail: ligia.hw@amu.edu.pl

Małgorzata Heruday-Kiełczewska, dr, Instytut Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Institute of History, Adam Mickiewicz University in Poznań; Institut für Geschichte, Adam-Mickiewicz-Universität Posen; e-mail: m_heruday@yahoo.com

Iwona Imańska, prof. dr hab., Instytut Informacji Naukowej i Bibliologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of Information Science and Book Studies, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Institut für Informations- und Buchwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: Iwona.Imanska@umk.pl

Krzysztof Kopiński, dr hab., Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of History and Archival Science, Nicolaus

Copernicus University in Toruń; Institut für Geschichte und Archiwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: kkop@umk.pl

Adam Kucharski, dr hab., Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of History and Archival Science, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Institut für Geschichte und Archiwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: akr88@umk.pl

Wiesława Kwiatkowska, dr hab., prof. UMK, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of History and Archival Science, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Institut für Geschichte und Archiwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: wk@umk.pl

Grażyna Lewandowicz-Nosal, dr, Instytut Książki i Czytelnictwa, Biblioteka Narodowa; Institute of Books and Reading, National Library; Institut für Bücher und Lesen, Nationalbibliothek; e-mail: g.lewandowicz@bn.org.pl

Alicja Matczuk, dr hab., Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; Institute of Information Science and Library, Maria Curie-Skłodowska University; Institut für Informations- und Buchwissenschaft, Maria-Curie-Skłodowska-Universität; e-mail: alicjamatczuk@gmail.com

Michał Muraszko, mgr, Instytut Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Institute of History, Adam Mickiewicz University in Poznań; Institut für Geschichte, Adam-Mickiewicz-Universität Posen; e-mail: muraszkomichal@gmail.com

Andrzej Mycio, dr, Biblioteka Uniwersytecka, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; University Library in Toruń, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Universitätsbibliothek Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: am@umk.pl

Mateusz Superczyński, mgr, Archiwum Państwowe w Toruniu; State Archives in Toruń; Staatsarchiv Thorn; e-mail: msuperczynski@torun.ap.gov.pl

Anna Supruniuk, dr hab., Archiwum, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archive, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Archiv, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: Anna.Supruniuk@bu.umk.pl

Janusz Tandecki, prof. dr hab., Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Institute of History and Archival Science, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Institut für Geschichte und Archiwissenschaft, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: tandecki@umk.pl

Sławomir Wyszomirski, prof. dr hab., Katedra Filologii Klasycznej, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Department of Classical Philology, Nicolaus Copernicus University in Toruń; Lehrstuhl für Klassische Philologie, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń; e-mail: slawysz@umk.pl

Lista współpracujących recenzentów

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
 Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

- dr hab. Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, prof. UJK (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Jan Kochanowski University in Kielce, Jan-Kochanowski-Universität Kielce)
- prof. dr hab. Bogusław Dybaś (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń/Polska Akademia Nauk – Stacja Naukowa w Wiedniu, Polish Academy of Sciences – Scientific Centre in Vienna, Polnische Akademie der Wissenschaften – Wissenschaftliches Zentrum in Wien)
- prof. dr hab. Jerzy Dygdała (Polska Akademia Nauk, Polish Academy of Science, Polnische Akademie der Wissenschaften)
- dr hab. Ewa Głowacka, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- dr Małgorzata Gorczyńska (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, University of Life Science in Lublin, Naturwissenschaftliche Universität Lublin)
- prof. dr hab. Grażyna Gzella (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- prof. dr hab. Jacek Gzella (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- dr hab. Iwona Imańska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- dr hab. Wiesława Kwiatkowska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- dr. hab. Irena Mamczak-Gadkowska, prof. UAM (Uniwersytet Adam Mickiewicza w Poznaniu, Adam Mickiewicz University in Poznań, Adam-Mickiewicz-Universität Posen)
- prof. dr hab. Beata Możejko (Uniwersytet Gdański, University of Gdańsk, Universität Danzig)
- dr Renata Skowrońska (Polska Misja Historyczna przy Uniwersytecie Juliusza Maksymiliana w Würzburgu, Polish Historical Mission on the Julius Maximilians University of Würzburg, Polnische Historische Mission an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg)
- dr hab. Anna Supruniuk (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)
- prof. dr hab. Bronisława Woźniczka-Paruzel (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń)

- dr Anna Ziemlewska (Polska Akademia Nauk – Stacja Naukowa w Wiedniu, Polish Academy of Sciences – Scientific Centre in Vienna, Polnische Akademie der Wissenschaften – Wissenschaftliches Zentrum in Wien)
- dr hab. Sławomir Zonenberg, prof. UKW (Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Kazimierz-Wielki-Universität in Bydgoszcz)

folia

toruniensia

ISSN 1641-3792